GL SANS 891.21
KAL

125638
LBSNAA

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration
मसूरी
MUSSOORIE
पुस्तकालय
LIBRARY

अवाप्ति संख्या — 125638
Accession No. 14547
वर्ग संख्या GL Sans 891.21
Class No.
पुस्तक संख्या KAL कालिदा
Book No.

THE

VIKRAMORVAS'ÎYA

OF

KÂLIDÂSA.

WITH

The Commentary Styled 'ARTHAPRAKA'S'IKA'.

EDITED

WITH AN ENGLISH TRANSLATION, CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES, AND VARIOUS READINGS,

BY

M. R. KÂLE, B. A.

Author of "Higher Sanskrit Grammar" &c. &c.,

Fifth Revised Edition.

1915.

SOLD BY

THE ORIENTAL PUBLISHING COMPANY,

Girgaon Bombay.

Price Rs. 2-12-0

[*All rights reserved by the Author.*]

PRINTED BY CHINTA'MA'N SAKHA'RAM DEOLE, AT THE
BOMBAY VAIBHAV PRESS, SERVANTS OF INDIA
SOCIETY'S BUILDINGS, SANDHURST ROAD,
GIRGAON, BOMBAY
AND
PUBLISHED BY VA'MAN YASHAVANT & CO., BOOKSELLERS
AND PUBLISHERS, GOPINA'TH'S CHA'WL, GIRGAON
BACK ROAD, BOMBAY.

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

विक्रमोर्वशीयम् ।

मयूरेश्वरकृतयार्थप्रकाशिकयोद्भासितम् ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे इत्यनेन

विषमपदविमर्शिटिप्पण्यादिभिः पाठान्तरैश्च

संयोज्य संस्कृतम् ।

तस्येयं पञ्चमावृत्तिः ।

मुम्बापुर्यां

मुम्बईवैभवमुद्रायन्त्रालये मुद्रापितम् ।

शकाब्दाः १८३७.

——:o:——

मूल्यं सपादं रूपकद्वयम्

INTRODUCTION.

* I. THE SANSKRT DRAMA.

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskṛt Drama, without a knowledge of which the remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the notes, will not be intelligible to the general reader. † Poetry in Sanskṛt, from its inherent nature as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited, and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rúpaka' is the general term in Sanskṛt for all dramatic composition, which also comprises a subordinate class called *Uparúpaka*. The 'Rúpaka,‡ which has Rasa or sentiment for its substratum is divided into ten classes *viz.* नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्कौहामृगा इति ॥ Of the Uparúpakas or minor dramas there are eighteen species, the most important of which are *'Natikas'* such as the Rátnávali, Viddha-S'álabhañjikâ &c., *Trotakas* such as the Vikramorvas'îya, and *Sattakas*, such as the Karpuramañjari,—all differing very little from the general features of a *Nátaka*.

Having thus disposed of the division into which the whole of the scenic art is capable of falling we turn to the principle of division among the *Rúpakas* themselves, which is threefold §. (1) वस्तु (*Res-business*) or the Plot of the play, (2) नेता or the Hero, (3) and रस or the Sentiment. These three are the essential constitutents, nay, the very life blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

---

* The first two sections are the same as those perfixed to the S'âk.

† The information given here is mainly called from the Das'arúpaka. The minor particulars not noticed here will be found in my Sâhityasârasangraha (Nir. Ed.).

‡ अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समावेशाद्दृश्यैव रसाश्रयम् । D. R.; रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः । नाटकाद्यैर्दशविधम् ।

Nátya is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art and is so called because it represents the different situations in (the science presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy and his work is styled *Nátya S'ástra*. *Nâtya* is also called *Rûpa* in as much as it has *drisyatâ* or the capability of being seen, and *Rúpaka* in as much as its subject matter is respresented by actors assuming particular characters.

§ वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

1. VASTU OR PLOT.

Vastu is primarily of two kinds: आधिकारिक or 'principal' and प्रासंगिक or 'accessary.' The principal is that which relates to the chief charaters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The accessary is that which appears in furtherance of the main topic and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds; *viz.* *Patáká* and *Prakarî*. Patâká or 'banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindere ! (so as to give additional interest to it). It is of a considerable length and some times extends to the very end of a play. The *Prakarî* is also an episodical incident, of limited duration and minor importance, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bija* is circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results,* and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu* is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident†. *Kárya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called Arthaprakritis (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu* which is thus divided into five classes may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history of tradition, or it may be fictitious, or mixed *i. e.* partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nátaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthás*. They are (1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियताप्ति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलागम obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Sandhis*. They are five in number answering to the five *Arthaprakritis*, each

* स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

† अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।

of which they join with its corresponding stage, *viz.* मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukhasandhi* is the combination of the Bîja and A'rambha *i. e.* wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas.* In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end as originally implied by the Bîja in the Mukha which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original Bîja. There are impediments but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarshasandhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha,* being accompanied by *Niyatápti* of the end but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, (as in the S'ákuntala the king's forgetting S'akuntalá after marriage owing to Durvása's curse). The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the a fore-said parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a two-fold division. It is divided into (1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) दृश्यश्रव्य fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways- निष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः। (1) For *Vis'kambha* see notes, Act III. (2) *Chúliká* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य* is one wherein is suggested by the actors at the time of their *exit* the connection between the act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kámandaki and others at the end of the 3rd Act of the Mál. Mád. (4) अङ्कावतार† consists in implanting the seed of the subject-matter of an act in the previous act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding ; *e. g.* the sixth Act of S'ák. 'the germ of which is cast at the end of the fifth Act. Mâl. II. and Mál. Mâd. II. are other instances. (5) A प्रवेशक or 'Introducer' is one which being interposed between any two Acts suggests like the Vis'kambhaka some

---

* अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात्।

† अङ्कावतारस्त्वंकान्ते पातोऽङ्कस्यविभागतः।

The distinction, however, between an Aṅkâsya and an Aṅkâvatâra is considered by some as merely imaginary. Vis'vanâtha actually supplants the latter by Aṅkamukha which he defines as that where the substance of all the other acts is suggested in one Act.

past or future event to show the connection between the parts of the story through the conversation of *low* characters. It can never introduce the first Act. According to Jagaddhara the language in a Prá. is generally S'auraseni or any similar dialect, as opposed to the Sankrt found in S'uddhavis'kambhaka.

The subject-matter is further divided into three kinds–सर्वश्राव्यं or प्रकाशं, अश्राव्यं or स्वगतं and नियतश्राव्यम्. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds, जनान्तिक and अपवारितक (which are explained in the notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाशे) or speech from the void (explained in the notes).

2. NETA OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.* Heroes are mentioned to be of four kinds; *viz.* धीरोदात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. *Dhirodátta* or the Hero of sublime qualities is one who is magnanimous, very profound, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high-spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of the four sorts. He may be दक्षिण or gallant *i. e.* equally devoted to many women though principally attached to one; or शठ 'sly' *i. e.* one who being attached to one lady covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold' openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly he may be अनुकूल favourable, devoted to one Heroine only. The धीरोदात्त hero has eight manly qualities—शोभा विलास, माधुर्य, गांभीर्य, धैर्य, तेजस्, लालित्य and औदार्य.

Among the assistants of the Hero, the principal is पीठमर्द, the hero of the Patâka or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidús'aka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love intrigues, and thus assisting in the general *denouement* of the play. The third and of equal rank with the Vidús'aka, is Vita, who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of

* नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा । बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमान्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः । भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥

state and ministers of religion, ascetics, allies &c. as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-hero called प्रतिनायक who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

Nâyikâ or the Heroine who must be possessed of qualities similar to those of the Hero is of three kinds. She may be the wife of the hero (स्वीया) as Sîtâ in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया) or a common woman सामान्या or साधारणस्त्री as Vasantasenâ in the Mrch. The परकीया may be a maiden (so called because she is in the power of her guardian) or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play†. The maiden's love, however, better helps the *Rasa* and is, therefore, the most favourite theme with many of the Sanskrt poets. Further divisions and subdivisions of the *Náyiká* are not introduced here as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistants the Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी, प्रतिवेशका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3. RASA or SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic sensibility by the proper action of the *Vibhávas*, and *Anubhávas* as well as the *Sátvika* and the *Vyabhicháribhávas*‡. Bhâva (भाव) or feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or pain, arising from the object under sight. Vibhâva (विभाव) or an excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Álambana*, that which is as it were the support or substratum of the Rasa, the person or thing with reference to which a sentiment arises-such as the Hero or the Heroine and *Uddipana* or what chances (adds to the development of) the

---

* स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

† अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् ।

'We may observe, however, the honour of the Hindu drama, that the *Parakiyá* or she who is the wife of another person is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit of Dryden and Congreve. Wilson. Select Specimens &c. Vol. I. P 45.

‡ विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् । आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ अनुभावो विकारस्तु भावसूचनात्मकः ।

sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c. beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of Sṛñgâra. *Anubhâva* is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The Sâtvika or natural *bhâvas* are a subdivision of the *Anubhâva*. They are usually mentioned as eight in number-स्तम्भप्रलयरोमाञ्चः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ । The *Vyabhichâris* or the Accessaries are those bhâvas which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevalling sentiment and strengthen it in different ways.* *Sthâyîbhâva* (स्थायीभाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one, the ocean melting all salt into water, which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight Sthâyibhâvas, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments-शृङ्गार The Erotic, हास्य The Comic, करुण The Pathetic, रौद्र The Furious, वीर The Heroic, भयानक The Terrible, बीभत्स The Loathsome, and अद्भुत The Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त The Quietistic, having शम 'tranquility' for its Sthâyîbhâva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण are akin to each other as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing sentiment in Kâlidâsa's plays, we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love in separation, and सम्भोग or Love in union. The former, the Das'aru'paka subdivides into two kinds, अयाग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love (after marriage). The former which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; the latter occurs through मान, प्रवास or some such cause मान or jealous anger, arises from a breach in the duties of love (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (rarely, however, the Nâyaka is *mânî*).

* विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः। आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

This मान has several varieties, such as ईर्ष्यामान, अनुमानिकमान &c. it is capable of being dispelled in six ways–साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः, and is called गुरु लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Nâyiká give it up. सम्भोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4. THE GENERAL CONDUCT OF THE NA'TAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) itself introduced by what is called the *Nándi*. This Nándi, according to some, must suggest the gist of the whole plot. The Su'tradhâra may sometimes retire after the recital of the Nândi, in which case, another actor, called स्थापक (for he *establishes* as it were the topic of the play) takes his place. In the prelude which may begin with a brief allusion to the poit's literary attainments, his genealogy &c. the Sútradhára or the Sthâpaka suggests the subject in the form of the Bîja, or by a simple beginning, or by naming the character just to enter as in the S'ákuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhârativṛtti. The प्रस्तावना is of two klnds. (1) प्ररोचना as in the Rat., and (2) आमुख in which the Sútradhâra holds conversation with the actress or assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sútradhâra saying 'here he enters', that is Prayogâtis'aya.

The prelude being over the piece is commenced, being here after arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nátaka may consist of from five to ten Acts. The Hero should be Dhírodátta. The prevailing sentiment should be शृङ्गार or वीर or sometimes करुण others being introduced as conductive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Vis'kambhaka* &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monto-

nous character of Sanskṛt plays and the absence of tragedies in Sanskṛt. *The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavâkya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in Classical Sanskṛt, while female and other minor characters speak in the different Prákrit, dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarties of the Indian drama are mainly three (1) its peculiar structure; (2) absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

The above mentioned general characteristics of a Nátak belong with certain modifications to the other divisions of the Rúpaka as well. Of these we may notice the Prakaraṇa and the Trotaka. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a reputable class of society. The Hero who must be धीरप्रशान्त may be of ministerial rank, or a Bráhmaṇa or a merchant (Vais'ya). The Heroine may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. there should be ten Acts. The Mâl. Mád. and the Mṛch. belong to this species. A Trotaka may consist of 5, 7, 8 or 9 Acts. the characters to be represented should be celestial as well as human, as in the Vik. The Vidús'aka should take a prominent part in it and be present in every Act. The prevailing sentiment should be शृङ्गार. In other particulars it does not differ from the Nátaka.

* Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days, and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy..... The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophies probibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

II. THE POET.

1. His Life, Works and Poetry.

His Lifes. At the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kâlidâsa, the brightest jewel of the mine of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask—'Where and when was he born'? 'who were his parents'? 'When did he die? &c.'—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed utter silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his person or any remarkable event of his life. In the words of Hazlitt 'he was the least of an egotist that it was possible to be.' His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence. And we must content ourselves with gathering what little information we can about a poet of such world-wide repute from external sources and a few incidents found here and there in his works which have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for a future section the question about the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition supported by internal and external evidence associates the name of Kâlidâsa with that of the epoch-making king Vikramâditya of Ujjayinî. The keen interest and the filial love with which the poet describes the Mahâkâla, and Siprâ, and the other beauties of Ujjayinî unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the varions covert references to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalise King Vikramâditya, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kâli. betrays also considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the Goddess of Wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent circumstances and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brâhmaṇa by caste and was

a devout worshipper of S'iva though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bháu Dâjî remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Káshmira. His graphic description of the Himâlayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhûti and many another brother poet he appears to have enjoyed great popularity during his life-time. He was 'an admirer of field-sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sports-man.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressad in the S'ákuntala (*cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं &c. S'âk. V. and our note *ad loc*). It also appears from the same play that he was against love-marriages though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable aquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Bhagavatgîtá, the Purâṇas, the systems of Sáṅkhya, Yoga and Vedánta as propounded by Bâdarâyaṇa, medicine and the rudiments of astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. A few conjectures have been advanced as to some other particulars but to test their correctness or otherwise falls within the province of the antiquary.

His Works.

The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following are notable among the works attributed to him:—(1) ऋतुसंहार (2) कुमारसंभव (3) रघुवंश, (4) मेघदूत, (5) शाकुन्तल, (6) विक्रमोर्वशीय, (7) मालविकाग्निमित्र, (8) श्रुतबोध, (9) शृङ्गारतिलक, (10) शृङ्गाररसाष्टक, (11) सेतुकाव्य, (12) कर्पूरमञ्जरी, (13) पुष्पबाणविलास, (14) श्यामलादण्डक, (15) प्रश्नोत्तरमाला, and (16) ज्योतिर्विदाभरण. Of these the first seven are acknowledged by all critics to be his. The authorship of 8—11 is doubtful* (though opinion has been drifting to the conclusion that they are not his), while the rest are to be dismissed as the productions of some inferior hands. Here, therefore, we are

* See Mr. Chipluṅkar's essay on Kâli. in Marâthî. pp. 28-29.

concerned with the first seven alone. The most convenient and reliable method of studying the development of the poet's mind and its relation to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence whatsoever to ascertain the chronology of Kâlidâsa's works. It must, therefore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Poems—ऋतु०, कुमार०, मेघदूत and रघुवंश,-Plays—माल०, विक्रमो० and शाकुन्तल; or both indescriminately as—ऋतु०, कुमार०, मालविका०, विक्रमो०, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years. Of course we shall deal fully with the Vik. in a separate section.

His Poetry. KA'LIDA'SA, the immortal bard of the land of Bharata is indisputably the greatest master mind in Sanskṛt poetry. His genius has been recognised in India from very early times.* He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the prince of Indian poets. That his countrymen place him at the head of all the Sanskṛt poets, unparalleled and unsurpassed by those who have preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration from the foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kálidása's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the S'ákuntala—

"Would'st thou the young year's blossom and the fruits of its decline.

And all by which the soul is charmed, enraptured, fed?

Would'st thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O S'akuntalá and all at once is said.†"

---

* For the opinions of the Native Pandits and cries see our introduction to Raghu and the Sanskṛt introduction to this play.

† As translated from the German by E. B. Eastwick.

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realise the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgement—"Kálidása, the celebrated author of the S'âkuntala, is a marsterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers * * *". Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations. The celebrated critic Schlegel has also assigned him a very high position amongst the glorious company of ths 'Sons of Song.'

Several eminent Orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him-the very comparison of Kálidása to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier Williams while writing about the S'ákuntala thus expresses himself-"No composition of Kâlidâsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions his familiarity with the workings and counterworkings of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen—we are sorry for want of space we cannot quote him fully—calls him 'the brightest star in the firmament of Indian artificial (?) poetry'.* We thus find that Kâlidâsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked 'what is there in Kálidâsa which establishes his undisputed claim to the highest honour whch is thus bestowed upon him?' Unless this question is answered satisfactorily, Kâlidâsa's merits as a poet cannot be said to be determined. We have discussed this question in the last section of our introduction to the Śákuntala to which the student is referred.

Now we shall briefly consider Kâlidâsa's poetry, his style

* Lassen's Alterthumskunde, Band ii. p 458; for the quotation see Dr. Bhâu Dâjî's Literary remains p. 2

and diction in general. His poetic genius has brought Sanskṛt poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has neither 'the laxity of the Purâṇas nor the extravagant colouring of later poems.' It is unartificial and characterised by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and pithy general sayings. His diction is marked by absence of long compounds, involved constructions, and overwrought rhetoric, and by very few puns. Kálidása excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognised by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry'; and in respect of this Kálidása may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himâlaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there the wilds with the hunters, the musk deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *Châmara* deer, the *Mânasa* lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage life is very striking and life-like. His descriptive powers are great and some of the scenes in the S'ak., the Meg. and the Raghuvamśa are so enchanting as to hold his readers spell-bound.

2. Ka'lida'sa and Bhavabhu'ti.

The only dramatic poet whom we can compare with Kâlidâsa is Bhavabhûi; and although as a poet on the whole we may place Kâlidâsa above Bhavabhûti, as a a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the later. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhûti, as the author of the Uttara.* These two poets are justly regarded as the

Cf the memorable line उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते। For an interesting anecdote which makes the two poets exist contemporaneously with each other see Dr. Sir Bhândârkar's preface to Mâl. Mâd. pp. 6-7.

leading dramatists in Sanskṛt. Both are most original poets gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhûti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds, but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If Kâlidâsa has more fancy and imagination Bhavabhûti is more sentimental and passionate. Kâlidâsa excels in depicting the sentiment of Love (शृङ्गार), while Bhavabhûti is in his element when depicting the sentiments of Pathos (करुण) and Heroism (वीर). Neither, however, is much inferior to the other in depicting what may be called the other's *forte*. As Dr. Sir Bhâṇḍârkar remarks, 'the former *suggests* or *indicates* the sentiment which the latter *expresses* in forcible language. In the words of Sanskṛt critics Kálidása's *Rasa* is conveyed or *Abhivyakta* by the *lakshya* or *vyaṅgya* sense of words, while Bhavabhûti's is conveyed by the *Vâchya* sense. Kâlidâsa's may be described as the synthetical method of poetry as opposed to Bhavabhûti's, which is analytical. We shall give a few quotations in illustration of what we have said above. When Dush sees Śakuntalá after love has wounded his heart, he simply says—'अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्' p. 70 (see also our note on this); but *cf.* Bhavabhûti (Mâl. Mád. III. 16)—

अविरलमिव दाह्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्रपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेघेनेव सान्द्रेण सिक्तः॥

Here the feeling is the same but the different forms of it are forcibly described. Compare the scene between Dushyanta and S'akuntalá when left alone with what Mád. says when Málatî embraces him in the disguise of her friend Lavaṅgikâ.

एकीकृतस्त्वाचि निषिक्त इवावपीड्य
निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयानया मे।
कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-
निष्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः।

Cf. also, and as instance of Bhavabhûti's forcible style, the first effect produced on Mâdhava on seeing Mâlatî. He

says

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

Compare further the meeting of Dushyanata and Sákuntalá (p. 86. भवतु । मोक्ष्यामि &c.) with that of Mádhava and Málatî-(ततः प्रविशतः &c.) माधवः-(सानन्दम्) दलयति परिष्वज्य &c., निश्चोतन्ते सुतनु &c. VIII. 1. 2. Again he says—अयि निरनुरोधे—

जीवयन्निव समूढसाध्वसस्वेदबिन्दुरधिकण्टमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥

and

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-
र्निर्वापितं तु परिरभ्य वपुर्न नाम ।
आमत्तकोकिलरुतव्यथिता तु हन्या-
मद्य श्रुतिः पिबतु किन्नरकण्ठि वाचम् ॥

We have drawn upon the Mâl. Mad. because like the S'âk. it is a love play*. It may be, as Sir Bhâṇḍárkar remarks, that Bhavabhûti has modelled the love of Mádhava and Málatî upon that of Dushyanta and S'akuntalá. But the love of Mádhava is more ætherial than that of Dushyanta and perhaps Bhavabhûti as a poet is more ætherial than Kálidâsa. Bhavabhûti's delineation of the sentiment of pathos is simply unparalleled (*cf.* कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते). As a poet of nature and as a describer of the picturesque he is not inferior to Kálidása. The plays of Kâlidâsa on the whole do not much aim at giving a realistic picture of the life of the society of his times; Bhavabhuti's do. The characters of Kâlidâsa are more romantic and idealistic in their conception, those of Bhavabhûti more realistic and varied.

3. The Date of The Poet.

We turn now to the much vexed question of the date of Kálidâsa and thank to the labours of Prof. R. N. Apte and Mr. Nandargîkar, it may now be said to have been finally established. But we have neither the time nor space at

* Marâthî students will do well to read Mr. Chiplunkars essays on the two poets.

our disposal even to fully quote their arguments on the point. We will, therefore, give a brief summary of the main arguments on which they (and especially the former) have based their conclusion. Tradition mentions Kálidâsa as a contemporary of king Vikramáditya, as one of the nine gems at his court, King Vikramâditya, who was an epoch-maker, founded the era known after him, which is almost universally accepted as commencing with 56 B. C. A few antiquarians,* however, do not accept this as the correct date of that monarch but bring him down to A. D. 544 propounding a theory of their own which is known as

THE KORUR THEORY.

544 A. D. The battle of Korur† marks a turning point in Indian history, Vikramáditya having defeated in it the Mleçchas. Fergusson held that, to commemorate this important event, an era was invented and that its beginning was placed back six hundred years. So he supposed the true date of Vikramâditya to be A. D. 544; and this theory for a time held sway. For, for a long time after the researches of scholars had commenced in the field of ancient Indian chronology, no inscription was discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. Such an inscription, however, has been lately discovered,‡ *viz.* the Mandasor Inscription, dated the year 529 of the Vikrama era. Its great support being thus taken away the Korur Theory collapses and the time honoured authority of the traditionary account remains unshaken. Then there is

THE THEORY OF THE NINE GEMS.

Nine eminent men called 'the nine gems' adorned the court of Vikramáditya. Of these Amaradeva or Amarasimha

* Kâlidâsa was once unscrupulously dragged to the 11th century A. D. by some Western Scholars. But the discovery of the *Aihole* inscription at once furnished the 7th century A. D. as the downward limit of the poet's date.

† About this battle there is no evidence other than of Albiruni; but Dr. Max Müller says Albiruni does not invent battles, but tells us what he was told.

‡ Dr. Peterson's Essay on Pâṇini.

is said to have lived between the visits to this country of Fa Hian and Hiouen Thsang in 414 A. D. and 642 A. D. respectively. For in Fa Hian's time the great shrine at Gayâ, which an inscription says was built by Amaradeva, was not in existence while it has been referred to in the account of the travels of the second Chinese pilgrim. Varâhamihira is supposed to have died in 587. On the evidence of these dates of the contemporaries of the poet, Dr. Kern, who is a strong supporter of this theory, places Kâlidâsa in the latter half of the sixth century. Next there is

THE THEORY OF RENAISSANCE

propounded by Dr. Max Müller. He divides the whole Sanskṛt literary period into two parts, the first beginning with the Vedas and ending with the first century of the Christian era. Then comes what the great Doctor calls 'an *interregnum*' a period during which foreigners invaded India and so the literary genius was dormant. Dr. Max Müller places the Renaissance of Sanskṛt learning in the 6th century A. D. with the reign of Vikramâditya. The period called '*Interregnum*' was really speaking not destitute of literary productivity, as has been shown by Drs. Peterson and G. Buhler, and therefore if Kâlidâsa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Dr. Max Müller does. This theory also is weakened by the fall of the Korur Theory. Thus these two theories cannot be regarded as perfectly sound, whereas the theory of the nine gems is but imperfectly put forth and not without many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition about the nine gems proves any thing beyond doubt it proves the connection of Kâlidâsa with king Vikramâditya, being corroborated by other kind of evidence, such as the covert allusions to that king in the Vik. &c. As for the contemporaniety of the nine gems the tradition cannot be true.

There are some minor things which have been pushed into the controversy.* These are the alleged covert references

* For some of the anecdotes referring to Kâlidâsa in connection with this point see Intro. to Raghu.

to Dingnága and Nichula in the Meghadûta, the former a foe and the latter a friend of Kálidása. The identity of Mâtṛgupta, a king of Káshmira and Kálidása (for, names in Sanskṛt are often titles and Mâtṛgupta lit. 'protected by the mother' may also be taken as Kâligupta or Kálidása,) and the supposed astronomical references* in the works of Kálidása to the astronomical theories of A'ryabhaṭṭa who lived in 476. A. D. Prof. Apte has examined all these at some length and on the first point he comes to the conclusion that Dingnága and Nichula were not contemporaries of the great Kâlidâsa, but must have been contemporaries of some other Kálidâsa. On the second point he observes that Mâtṛgupta and Kálidása were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and Commentators (and among them Rághavabhaṭṭa). The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all and it cannot be said that Kálidâsa was acquainted with the astronomical works of A'ryabhaṭṭa. Mr. K. B. Páthak, the latest exponent of the 6th century theory repeats the arguments given above but principally grounds his conclusion on his theory about the Hûṇa kings, allusion to whom is made by the poet in the Raghuvamśa. He argues that since there is no mention made of the Hûṇas in the Rámáyaṇa, the conclusion follows that Kálidása unconsciously refers to the Hûṇa kings of his own time who held sway over the Punjab and Káshmir, and especially to Mihirakula who, about, the year 532–533, retired to the Punjab after his overthrow by Yaśodharavarman and Balâditya. But this rests merely on assumption; for there are references to the Hûṇas even in Mah. Bhâr. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hûṇas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

* Notable among these is छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः where छाया is wrongly translated as 'the shadow of the earth, its correct significance being 'a reflection' as clearly interpreted by Malli. The word छाया is similarly used in S'ak. VII. 37.

Vatsabhûti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kâlidâsa. The latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again Aśvaghośa, the author of a life of the great Buddha in Sanskṛt, has numerous passages similar to those occurring in the works of Kâlidâsa. Now Kâlidâsa was an original poet, borrowing his subjects from Vâlmikî and other ancient authors. Aśvagośa was more of a philosopher than a poet and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kâlidâsa. The date of Aśvagośa is given as 78 A. D., and if we suppose him to have borrowed from Kâlidâsa the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says 'Kâlidâsa stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it.'

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the S'âk. The passage in the Sixth Act of the drama announcing the death of the merchant Dhanamitra, who is dying heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Âpastamba and Vasishṭha held sway, and Bṛhaspati, Śaṅkha, Likhita and Yâjnavalkya had not yet written their codes. The penalty for theft, as indicated in the prologue to the Sixth Act, seems to have been the extreme one, it being the theft of a jewel. There is also a passage of similar import in Vik. (आत्मनो वधमाहर्तां &c. V. 1.) in which the feathery thief that had stolen away the king's favourite gem is referred to. The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilisation. Manu and Âpastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on as we find it in the Smṛti of Bṛhaspatî. These two circumstances tend to show that Kâlidâsa flourished at a period which is anterior to Bṛhaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there

is no reference to the Nyáya philosophy in the works of Kálidása (except perhaps in Rag. XIII. 1. in which the word शब्दगुणं आकाशं occurs but which the poet might have borrowed from the Sáṅkhyas) and concludes that he must have lived before the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kâvyâdarśa says that an abundance of compounds forms the very vigour of poetry), Báṇa, Bhavabhûti (7th century A.D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kálidâsa, a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them–a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition considering the scanty means of the propagation of learning in those times. From the above mentioned few facts it is abundantly clear that Kálidâsa lived in the first century B. C. at the latest (the upward limit of his date being 300 B. C. according to some writers),

III. THE PLAY.

1. General Remarks.

Critical Remarks.

The Vikramorvasîya is the second of the three dramas attributed to Kâlidâsa. That the play is an emanation from the same hand as the Abhijnána-S'akuntala is doubted by no critic. It is a love drama and belongs, according to the Sáhityadarpaṅa, to that subdivision of dramatic compositions which are known as 'Trotakas, (a division not perhaps known to the poet himself). The language employed in it displays all the elegance and the beauties of Kálidása's style though less perfect than those in the S'ákuntala. H. H. Wilson thus compares the two plays—"The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demi-god and nymph of more than human mould are the hero and heroine of either; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in

both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style. It may be difficult to decide to which the palm belong (that it belongs to Sak. nobody now doubts-Ed.); but the story of the present play is perhaps more skilfully woven and the events rise out of each other more naturally than in S'ákuntala, while on the other hand, there is no one personage in it so interesting as the heroine of that drama." We may further observe that we notice in both almost the same elevation of the poet's genius, the same richness of imagery, the same chaste style of composition and the absence of any forced construction or offensive conceit, the same command of language and felicity of expression, the same ardent love of the beautiful and the same power of penetration into the inmost recesses of the human heart and its conflicting feelings. The Vikramorvaśiya abounds in beautiful descriptions especially of scenery. Popular sayings and pithy maxims season the conversational portion, and its language though less refined and elaborate than that of the S'ák. is neither tumid nor low. The metres which are mostly of the shorter kind are very musical and full of variety.

The mastery of Kálidása in the choice of comparisons* is conspicuously seen in this play. Among the most striking passages are to be noted his comparison between the king and the sun as to their work and mid-day rest (II. 1.), further between the king and the leader of the elephant herd (IV. 25), between Urvaśî carried away by anger and the foaming torrent (IV. 28) and between Urv. and the creeper (IV. 38). Other similes of exquisite taste and gracefulness are those with which he illustrates the recovery of Urv. from the swoon (I. 7), the anxious waiting of her friends (I. 10), and her expected meeting with them (I. 12), the aspect of the East at moon-rise (III. 6), the approach of Nárada (V. 19) and others too numerous to note here but which we have taken care to point out in the notes. We cannot, however, close these remarks without referring to

* The similes of Kâlidasa are considered to be the happiest in the language. *Cf.* the traditionary opinion of the S'astris—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥

the passage in which the royal dignity shared by father and son is compared with the Ganges dividing its waters between the Himálaya and the ocean.

Technical Remarks.

It will be found that the Vikramorvaśîya satisfies most of the conditions laid down in the first section of the introduction. The play opens with a benediction which also suggests the subject matter and closes with the usual *Bharatavâkya*. The मुखसन्धि introduces the heroine to the hero and love germinates between them. The final object is their union in wedlock. The ground for the seed was prepared, in the case of the king, when the Apsarases gave him a lively description of Urvaśî's charms. The seed is cast when the king and Urvaśî see each other (see pp. 15, 16). It takes up the whole of the first Act and the prologue to the second Act. The प्रतिमुखसन्धि fills up the whole of the second Act and a portion of the third Act, as far as p. 72. The seed sprouts up in this which is marked by the Vidûśaka and Chitralekhá, and by the *Cheṭî* and the queen. The effort or *Prayatna* is implied in आदर्शनात् &c. II. 2 The search for means to the desired end, Urvaśi's departure at the summons from her lord and the queen's interference notwithstanding, forms the *Bindu*. The गर्भसन्धि begins from where the *Pratimukha* closes and ends with the departure of the queen (p. 84). The seed is shown to grow further in as much as the king hears from Uavaśî an actual confession of her love. There is hope of success (प्राप्त्याशा) as the obstacle from the queen is removed. This Sandhi, however, is characterised by the absence of the Patákâ. The अवमर्शसन्धि actually begins with Urvaśî's entrance (p. 84) and extends to the close of the fourth Act. There is नियताप्ति or certain attainment but it is obstructed by Urvaśî's metamorphosis. The निर्वहणसन्धि occupies the last Act of our play. In it all the fore-going arrangements terminate in the happy union of the husband, wife and son.

The action which is less varied than that of the Śák. is progressive in its main parts and sustains the interest to the last although not with the same degree of intensity throughout. The introduction of a rival wife, and the love-

meeting and their interruptions which form a necessary ingredient of love plays excepting in a few cases, the description of female beauty and the feelings of two lovers, the contrivance of making one party overhear the conversation or the soliloquy of the other, are much the same in this as in other plays. In making the queen give up her jealousy apparently without an adequate cause, the poet has perhaps counted a little too much on the nobility of her mind and the good sense of the audience. A curious feature of Kálidása's plays is that the Vidúsaka plays a conspicuous part in the Mál., is a mediocre in this play and almost a nonentity in the S'ákuntala.

With regard to the extraordinary number of the Práḳṛta passages found in the fourth Act in some Editions, it must be observed that they are not genuine. We have shown these to be interpolations (see notes to परिशिष्ट. p. 143) It is a strange coincidence that both, the third Act of the Śák. and the fourth Act of the present play, should have been tampered with by meddlesome critics or poets.

2. THE PLOT.

Purûravas, the son of Budha and Ilá and king of Pratishthana is the hero of the play. His queen is Ausinari, daughter of Káśiraja. Urvaśî, a nymph of heaven, is the heroine.

Prelude—After the *Nandî* and the announcement of the play, the shrieks of heavenly nymphs crying for help are heard.

Act I.

Scene—*Peak of the* Hemaku'ta *Mountain.*

King Purûravas while driving back to the earth after having paid his respects to the divine Sun hears the shrieks of the nymphs and asks them what kind of help they need. Learning from them that the seizure of their friend, Urvaśî, along with Chitralekhá by Keśin was the cause of their distress he sets out against the demon, the nymphs promising to wait for him on the peak of the Hemakûta mountain. Presently the king returns successfully with Urvaśî and Chitralekhâ. On their way back Urvaśî recovers from her swoon; the king is captivated with her peerless charms; she

with his nobility; neither, however, knows the real feeling of the other. They meet the other nymphs. Chitraratha, the Gandharva king, who was deputed by Indra to rescue the nymphs, arrives, congratulates the king and invites him and Urvaśî to heaven. The king very courteously excuses himself; the nymphs depart. Urvaśî pretends to be caught by a creeper and casts a longing glance at the king which the latter returns with equal affection.

Act. II.

Scene I. *Environs of the* Vima'naparicchanda *palace.*

The king returns to his city but his heart is wounded by Love. His queen marks the altered state of his mind and asks one of her maids to learn the king's secret from his intimate friend, Mâṇavaka. The foolish Vidûśaka betrays the love of his friend.

Scene II. *The private garden of the palace of* Puru'ravas *at Pratâṣṭhâna.*

The king, on his part pining after Urvaśî, seeks, with Vidûśaka, rest in the pleasure garden. There he unbosoms the real state of his mind to his friend. At about the same time Urvaśî, irresistibly drawn by her own heart, comes, accompanied by Chitralekhâ, to the garden, where the two remaining invisible by their divine power, overhear the conversation between the king and Vidûśaka. Urvaśî discovering that the king is uncertain as to her own feeling avows her love to him by means of a birch-leaf and then delights him with her presence. She is, however, suddenly called away by a summons from the lord of the gods about to witness a performance. In the meanwhile the queen being apprised of the king's love for the heavenly courtesan by her maid Nipuṇikâ comes, accompanied by her, in search of the king in order to ascertain the fact herself. Through Mâṇavaka's carelessness the birch-leaf, which was committed to his care falls into her hands and she enters, burning with jealous anger. The king endeavours in vain to pacify her; but hopes that she may soon relent as she has openly slighted his prostration.

Act III.

Scene I—*Hermitage of* Bharata.

In the performance exhibited by the sage Bharata before the heavenly assembly Urvaśî, who played Lakshmî, stumbles in her speech. For, when questioned by Menaká who acted the part of Vârunî-'on whom hast thou set thy heart' the words 'on Purûravas' instead of 'on Purushottama' escape her lips. Enraged at this the sage denounces a curse upon her, depriving her thereby of her residence in the upper world. She, however, finds favour with Indra who graciously allows her to repair to the monarch, his ally in battles, and remain with him till he beholds the offspring she shall bear him. Some time after this Urvaśî, dressed as an *Abhisârikâ*, comes, with Chitralekhâ, to the Maniharmya palace to pay a visit to the king but remaining invisible watches the business going on there.

Scene II.—*Part of the garden of the* Palace.

The queen, as was anticipated by the king, feels remorse and wishes to make amends for her conduct under the pretext of a religious performance which she names 'Priyânuprasádana'. She sends word to the king requesting him to be present at the Maniharmya palace where she wishes to worship the moon. The king consents and repairs to the terrace of the palace accompanied by the Vidûśaka. The queen duly appears, performs the ceremony and at its conclusion gives her consent to the king's marriage with Urvaśî. The king assures her that he will be ever true to her. But the queen departs to take her meal after a whole day's fast.

Urvaśî, who was a witness of the whole scene, now steps forward visibly and is happily united with the king. Thereupon Chitralekhá requesting the king to treat her friend kindly returns to *swarga*. Vidûśaka, too withdraws under some plea and the king and Urvaśî retire to rest.

Act IV.

This Act is a kind of melodrama and is quite exceptional in dramatic plays.

Scene—*The groves of* Gandhama'dana *mountain.*

After years are gone in happy union Urvaśî goes with the

king to the Gandhamádana-forest to sport. There the king happens to fix his glance for a moment upon a *Vidyâdhara* girl. This rouses the jealous wrath of Urvaśî, who disdaining the king's apologies, leaves him and unmidfully enters the proscribed environs of the grove sacred to Kârtikeya. The curse of the deity at once takes effect and she is transformed into a creeper. Ignorant of this, the king, mad with grief, roams through the forest asking every object he meets with, animate or inanimate, to give him some tidings of his beloved or to restore her to him. In the conrse of his rambles he finds the gem Saṅgamanîya (the uniter of separated lovers). With that jewel in hand he embraces a certain creeper which he fancies to be his beloved, and, O wonder! the very instant the metamorphosis is undone and the creeper retransformed into the lovely nymph. With eyes closed the king enjoys the touch and when he opens them after some time, whom should he behold but the darling of his heart! Urvaśî excuses herself in suitable terms and then they go back to Pratishṭhâna riding a cloud which Urvaśî changes into a balloon by her superhuman power.

Act V.

Scene.—*Palace of* Puru'ravas.

The king was hailed back to the city with rejoicing by the citizens. He ruled peacefully over his subjects securing their affection and loyalty; and excepting a son there was nothing wanting to complete his happiness; and even this blessing he was soon to have. A few days after the king's return the jewel of re-union is carried away by a vulture. The king tries to shoot the bird but it escapes. Soon after, report is brought to the king sitting in company with the Vid. of the bird's being shot by an arrow from an unknown hand. The gem and the arrow are produced and from the inscription on the arrow the shooter is found to be none else but the king's own son, Âyus. The king is lost in wonder mingled with joy, but does not know how to account for the fact. He, however, remembers that on one occasion, when he performed a sacrifice in the Nimisha forest, he was separated from Urvaśî, before which time she had betrayed some

faint marks of pregnancy. The Vid. attributes the fact to the mystic nature of divine beings. Just at the time the arrival of a female ascetic with a boy from the hermitage of the sage Chyavana is announced; they are immediately admitted to the royal presence. At the sight of the boy the king feels a strange emotion rise within him. Urvaśî is sent for. When she arrives the female ascetic hands over the boy to her and repairs to the forest. Urvaśî then explains to the king how she was commanded by Indra to stay with him till he should see the face of a son born of her, and how, afraid of early separation, she handed over the boy to sage Chyavana for being educated, and adds 'now that you have seen the face of your son, separation is inevitable; I must go back to my master.' The revelation plunges all into sorrow. In this heaviness of heart the king determines upon leading a forest life after putting his son in his place. At his crisis Nârada arrives from Indra with a message to the king that he should not lay down the sceptre so soon and that Urvaśî should bear him company till death. The message is received with heart-felt thanks. After the delivery of the message, Nârada, in accordance with Indra's wishes, instals the young prince a *yuvarâja* and unmixed joy crowns the whole business. The usual *Bharatavâkya* terminates the drama.

The chief points in the development of the plot are:—(1) The rescue of Urvaśî and the agitated state of the hearts of the two lovers; (2) the obstruction in the nymph's upward passage which deepens the feeling of love; (3) Vidušaka's betrayal of the king's love; (4) the curse of Bharata; (5) the interference and permission of Indra; (6) Urvaśî's avowl of her love; (7) the falling of the birch-leaf into the hands of the queen; (8) the queen's indignant scorning of her husband's prostration and her consequent remorse; (9) the consent of the queen; (10) Kârtikeya's curse and Urvaśî's transformation into a vine; (11) the gem of union and Urvaśî's restoration; (12) the vulture; (13) the Tâpasî's arrival with the boy; (14) and the final favour shown by Indra.

Time.

It is very difficult to determine the exact time required by the events represented in the play. The approximate age of the king's son is given in the fifth Act which is about twelve years. The business of the first three Acts, each of which describes a day's events, is accomplished in about twenty days. From the many references to the spring season in these three Acts (विशाखासमीपगत इव चन्द्रः &c. p. 18; II. 4,6; III. वसन्तानन्तरे उष्णसमये &c. p. 59. &c.) the events in the first Act seem to refer to the first or second day of Chaitra as the creepers have not yet fully resumed their vernal beauty (लताभिः श्रीरिवार्तवी I. 12). The description of moon-rise in the third Act evidently refers to the fourth day of the dark half of a month (probably Chaitra) which is a fasting day and on which the moon appears like a *Khandamodaka*. About a fortnight's interval seems to have gone between Urvaśî's first meeting with the king and her second visit to him. The events in the third Act immediately succeed those related in the previous Act. A very long period, about thirteen years, seems to separated the fourth Act from the third. The incidents mentioned in the fifth Act follow closely upon the king's return to his capital.

3. THE SOURCES OF THE PLOT

AND THE CHANGES EFFECTED BY KA'LIDA'SA.

Purûravas is mentioned for the first time along with Manu in *Ṛ*gveda I. 31. 4, where he is called beneficent (सुकृते) and a friend of Agni. His love to the *Apsaras* Urvaśî is described in language very obscure in *Ṛ*g. X. 95 in which he requests the nymph once more to bless him with her company, thus implying his previous separation. In the 18th verse the gods address him as the son of Idâ (Ilâ) and promise him happiness in heaven and their company if he would propitiate them with oblations. See Muir, Sanskṛt Texts Vol. V. pp. 236, 421. In the Śatapaṭha Bráhmaṇa II. 5. 1. an interpretation of hymn 95 is given which is itself not much clear either. The student will get an idea of the Vedic version of the story from Sâyanâchârya's introduction to the hymn above referred to given in the Sanskṛt introdnction which follows.

The account of the love of Purûravas and Urvas'î differently given in different Purâṇas is based more or less on the Vedic version. According to the Mahâbhârata, Adip. Purûravas had a contest with the Brâhmaṇas fetched the three fires from the world of the Gandharvas and had six sons from Urvas'î, the eldest of whom was A'yus. Nothing is mentioned there of his separation from Urvas'î and re-union with her.

The story is very fully and connectedly given in the Vishṇu P. as also in the Pad. P. We give in brief the story as related in the former Puráṇa, which in its part closely follows the Vedic version. Urvas'î, a nymph of Indra's court, incurred the anger of Mitra and Varuṇa who cursed her to become the consort of a mortal, forfeiting the pleasures of heaven. On beholding her descended to the earth in a human form of exquisite beauty, Purûravas, a king of the lunar race, was inspired by fervent love. She became his wife after exacting from him his consent to two conditions. These were—(1) that he should take under his charge her two pet rams and keep them safe; (2) that she should never see him divested of his raiment. The denizens of heavens, deprived of the enlivening society of Urvas'î, felt their pleasures stale in heaven and attempted to recover her as soon as the curse ended. Some Gandharvas undertook to effect this object. They entered the sleeping chamber of the monarch and carried off the goats. Their bleat woke Urvaśî and the king. The latter, fancying that the darkness of the night would screem him from the eyes of his wife, leaped naked out of his bed in order to pursue the ravishers. Thereupon the Gandharvas produced a flash of lightning which revealed him to Urvaśî view, who, her stipulations being broken, at once disappeared accompanying the Gandharvas to the heaven of Indra.

When Purûravas came to know his loss, his grief was intense and his intellect being affected he wandered over the world for several years in quest of his wife until he came to a lake in Kurukshetra where he saw Urvaśî sporting along with other nymphs. Recognising her he implored her return. She refused to return but promised to pay him a early visit provided he resumed his station and kingly duties. Her annual visits were regularly repeated and the result of these was the birth of six sons-A'yus, Dhîman, Amâ-

vasu, Viswávasu, Śatáyu, and Śrutáyu. The king, however, sighed for the permanent enjoyment of the nymph's society and the Gandharvas at last pitying his distress gave him a brazier charged with fire to perform a sacrifice, as a means of attaining his wishes. He put the vessel in a thicket and went in search of Urvaśî. Not finding her he came back to the spot where, in the place of the brazier, he found two trees grown up, Śami and Aśvattha. Purûravas broke a branch from each and returning to his palace rubbed them together and generated fire.* With this primeval fire he performed a series of sacrifices and getting the rank of a Gandharva and being elevated to the heavenly regions, there enjoyed the eternal society of his beloved nymph.

The story of the two lovers is also told in the *Bṛhatkathâ* (see Kathá. Taraṅga 17), but in a manner totally different from both the play and the Puráṇas. Purûravas, a great devotee of Vishṇu, while once taking a stroll in the *Nandana* grove, chanced to see Urvaśî when both were enamoured of each other. Knowing the state of the king's heart Vishṇu sent word by Nárada to Indra asking him to bestow the nymph on the monarch. They were then united and lived happily. Then there was a war in the upper sphere in which the gods gained a victory mainly through the prowess of Purûravas. There were great festivities at Indra's court accompained with music and dancing in celebration of the victory. Rambhá who was dancing there, while Tumburu, the heavenly preceptor of dancing was superintending the affair, committed a mistake whereupon the king laughed at her. Angry at what seemed to him a piece of audacity on the king's part, Tumburu cursed him to be separated from Urvaśî until he would propitiate Vishṇu. When the king came down to the middle world he found Urvaśî carried away by the Gandharvas. He then went to Badarikás'ram to gain the favour of Vishṇu by penance. He succeeded in this and by the order of that deity, Urvas'î was restored to him by the Gandharvas.

* The latter circumstances of this legend seem to indicate the introduction of fire worship into India by Purúravas, considered as a historical personage. Wilson.

According to Wilson the whole plot of Vikramorvaśîya is an allegory. The hero is the Sun and the heroine is the Dawn. They are together for a time and then they are separated. The sun alone wanders over hills and dales and rivers and then at the close of the day they are again united.

The account of the Matsyapurâṇa, however, comes nearest to the plot of the play. We, therefore, give it here in the words of Wilson:—"Budha was the son of the royal Soma by Târâ. His father conferred upon him the dominion of the earth and inaugurated him supreme over the world. The holy *Budha* begot by *Ilâ* a son who performed by his own might a hundred *Aśwamedhas*. He was named Purûravas, and was revered by all worlds. He worshipped *Vishṇu* on the peaks of Himálaya, and thence became the monarch of the seven-fold earth. Kesî and myriads of *Daityas* fell before his prowess, and Urvas'î, fascinated by his personal graces, became his bride.

"*Virtue*, *Wealth*, and *Desire*, once paid this monarch a visit, curious to ascertain which of them held the first place in his esteem. The king received them with respect, but paid to *Virtue* his profoundest homage. *Wealth* and *Desire* were offended by the preference shown to their companion. *Wealth* denounced a curse upon him, that Avarice should occasion his fall; and *Desire* declared that he should be separated from his bride, and on that account suffer distraction in the forest of Kumára on the Gandhamâdana mountain; but *Virtue* declared he should enjoy a long and pious life, that his descendants should continue to multiply as long as the sun and moon endured, and should ever enjoy the dominion of the earth. After this the divinities disappeared.

"Purûravas was in the habit of paying a visit to *Indra* every day. Having ascended his car, accompanying the Sun in his southern course, he beheld on one occasion the demon Kesî seize and carry off the nymphs *Chitralekhâ* and Urvaśî. The king attacked the demon, and destroyed him with the shaft of *Vâyu*, by which he not only rescued the nymphs, but established *Indra* on his throne, which the Demon had endangered. For this service *Indra* repaid the

monarch with his friendship, and gave him additional power, splendour, and glory.

"Having invited the king to a festival, at which was represented the celebrated story of *Lakshmì's* election of a husband, the invention of Bharata, Indra commanded Menaká Rambhâ and Urvaśî to perform their respective parts. Urvaśî, who represented *Lakshmì*, being engrossed by admiration of the king, forgot what she had to enact, and thereby incurred the high displeasure of the sage, who sentenced her to separation from the prince on earth, and condemned her to pine fifty-five years transformed to a Vine, until restored to the regrets of Purûravas. Urvasî, having made the king her lord, resided with him, and after the term of the curse had expired, bore him eight sons; *A'yus*, *Dhritâyu*, *Aśwâyu*, *Dhanâyu*, *Dhritimân*, *Vasu*, *Divijâta*, and *Satâyu*, all endowed with more than human power."

Thus it will be seen that the theme of play claims a high antiquity and must have been well known among the educated class of Kálidâsa's times. Whether we take one version or other of the story we find that the poet has introduced many changes into the story so as to give it a dramadic character and we think they are such as greatly heighten the stage effect. We will here mention the principal of them; they are—(1) The king's marriage with Ausinarî prior to his love for Urvaśî. The Mahâbhárata and the other sources of the plot mentioned above do not refer to his marriage with Auśinarî. The Harivaṁśa rather calls Urvaśî his only wife. The rivalry of the queen thus forms the chief factor in the development of the plot in the second Act as also in the third, and seems to be entirely an invention of the poet. (2) The curse of Bharata and the favour of Indra which smoothen the further path of the lovers. (3) The reversing by Indra of his first decree as to Urvaśî's residence with the king. The tale of the two lovers as told in the Puráṇas ends with their melancholy separation; such a tragic end did not suit both the requirements of the Indian drama and the taste of the Hindu audience. Kálidâsa's genius at once found a way out of the difficulty.

Just at the moment when separation is imminent, Nârada arrives with the joyful news that lord Indra graciously allows the hero and heroine to live together until death would put an end to their mortal career. The other changes which are less important can be easily marked.

4. The Poetical Merits of the Play.

As regards its poetical merits and artistic finish the Vikramorvaśîya ranks but second to the Śákuntala. We shall give an estimate of the two plays in a subsequent section, wherein also we mean to point out the defects of the present play. Considered by itself the Vikra. does ample credit to Kálidása's poetic powers. The love story is simple; the incidents are few and easily intelligible even to those not acquainted with the social life and the thoughts of the Hindus. From the foregoing section it is abundantly clear that in this play as in the other, with the exception of the central story of the Plot—the love of the hero and the heroine—everything owes its birth to the creative imagination of our poet; and we may observe that in the construction of the plot of the present play the poet has shown great originality of conception and imagination. All the Acts of this drama are original in their conception and in the creation of some of the incidents the poet's imagination is at its best. Wilson (and also Bohlenson) seems to see a special beauty in this that "both persons and events are subject to an awful control, whose interference invests them with a dignity superior to their natural level. Fate is the ruling principle of the narrative; and the monarch and the nymphs, and the sovereign of the gods himself, are portrayed as subject to the inscrutable and inevitable decrees of destiny." And if by 'the decrees of destiny' he means the carrying away of Urvaśî by Keśin, the curse of Kumâra, the conditional favour by Indra &c., the justice of his remark may be admitted. 'The chief charm of this piece', Wilson further remarks 'is its poetry. The story, the situations, the characters, are all highly imaginative and nothing can surpass the beauty and justice of many of the thoughts. To select one as an example were to disparage a

number of other passages and they may be left to the critical acumen and taste of the reader.'

Most of the situations of this drama are highly dramatic and picturesque; and comparatively the first and fourth Acts possess greater dramatic charms than the rest. The incidents in the first Act are most artistically arranged and managed with perfect dramatic skill. The poet's love to dwell on the beautiful scenes of the Himálayas is apparent from the fact that he had laid the opening scene of the present drama on the peak of the same Hemakûta mountain on which the meeting of Dushyanta with his wife and son is arranged in the Śâkuntala. At the very beginning of the play the spectators are introduced to pleasing incidents, pleasing both on account of their tragic beginning and happy termination. The poet is extremely happy in thus bringing the two lovers together. The seed of love has been sown. Then follows the grief of the king caused by the heroine's temporary separation. But as she is a common woman (a courtesan) with superhuman powers the union of the lovers presents no difficulty. The poet then brings together the two lovers but only to be separated again. This doubles the pangs of the love-affected heart of the king. The expedient used by the poet does credit to his imagination and then we find in the fourth Act that the slip committed by Urvaśî in her excessive passion for the hero is a nice trick, by which the poet has simply managed to make the union of the lovers lasting and unbroken. The second and third Acts, however, fail to create the expected interest in the audience. Their construction is rather imperfect and they do not fit in well with the other parts of the play. They are long but without proportionate dramatic effect. They help to lengthen the plot but the effect has been the diminution of dramatic interest on the whole. We shall, however, return to this point in the next section.

The fourth Act is highly pathetic and in it the imagination of the poet is in full swing. Nothing could be more poet-like than the way in which Urvaśî has been made to undergo metamorphosis, and the consequent lamentations of

the hero are heart-rending and produce the greatest tragic effect on the mind. Throughout the Act the audience looks sympathetically to the king, shares in his sorrows and wishes him to be happy in the end. In delineating this part of the king's character the poet seems to have had before his mind's eye the great Válmiki's picture of the similarly situated Râma after the kidnapping of Sîtá by Rávaṇa. The fifth Act also is charming by its very simplicity. It helps to bring together the parents and their child, and the situation after the unexpected meeting threatens to be tragic, but the poet exercises his imagination and brings Nârada on the scene with a message from Indra which removes the difficulty and the lovers are happily united never to part again till death. The poet's sublimity of thought is visible throughout this drama. We have already offered our remarks on the language and diction of this play as well as on its general merits.

5. Śa'kuntala and Vikramorvas'îya.

their respective merits &c.

These two dramas of the Prince of Indian Dramatists when compared, appear to bear analogy in certain features and to possess wide marks of difference as to the nature of their plots, their construction, and dramatic merits. We are of opinion that this is the second dramatic composition of Kálidâsa, the first being the Málvikâgnimitra and the third, the Śâkuntala. For this chronological order there is no historical evidence as such, but the development which the poet's mind and intellect undergo in the course of his active career furnish us with much reliable ground to try to establish a chronological order of his works. The Málavikâgnimitra is evidently the first manifestation of that poetic and dramatic genius which shows decisive marks of development in the Vik. and has reached its climax in the Śâk. We now proceed to compare the last two plays.

Both are, then, love dramas. The heroes are both kings of the lunar race, eminent for their kingly vitrues. Purû-ravas is the grandson of the Moon after whom is the race named. Dushyanta is the seventh decendant of the former king and is described by Kâlidása as पुरुवंशप्रदीप. The heroines

are both peerless beauties, young and lovely. Urvaśî is one of the celestial courtesans, while Śakuntalâ is the daughter of Menaká, another celestial courtesan and friend of the heroine Urvaśî. Both strike the heroes with their charms and rouse in them the passion of love to which they themselves are alive. The first meeting of the lovers in each drama is sudden, the heroes being introduced to their loves as their protectors. But it is not gratitude which produces love; it is the blooming youth which is susceptible to such impressions. There is then separation for some time caused in both cases by a curse, during which the love-lorn state of heroes makes them restless. After this period of separation and mental affliction on the parts of the lovers, they are happily united by equally strange and unexpected circumstances. Use is made in both the dramas of superhuman power. In the Vik. we find greater latitude in this respect. The introduction of the sons of the heroes in the last Act is another noteworthy similarity. There is also analogy in the expression of feelings to a certain degree. These are, we think, the only points of likeness in the dramas, but the differences are many and important and at once establish the superiority of the S'ák. over the Vik. The late Prof. Wilson seems to give the palm to the latter but with due deference to the learned scholar we demur to his opinion. Our remarks, if properly considered, will leave no doubt as to the determination of the comparative merits of the two dramas. We must not be understood to mean that the Vikramorvaśîya is a failure as a drama. As the composition of Kálidása's genius it is highly interesting and possesses many merits which we have pointed out in their proper places, but comparatively it is less interesting. There is, we think, clumsiness about the plot, certain incidents seem unnecessary as they do not help to develop the *denouement*. The characters of the principal dramatic persons are not as fully developed as we find them in the Śák. The hero of the Vik. is less improsing and less scrupulous than Dushyanta, the heroine is decidely less attractive and does not produce as much interest in her fate as does Śakuntalâ. These points we shall make clear by somewhat enlarging on them.

As regards the two kings, Purûravas' love for a courtesan, however beautiful she may be, makes him a less interesting personage than Dushyanta. In the case of the former, no difficulties, based on moral considerations, are experienced since he knows that the object of his person is a heavenly harlot whom such considerarions do not hinder from satisfying her desire. The very fact that a साधारणस्त्री (साधारणस्त्री गणिका कलापागलभ्ययधैर्त्ययुक्) is made the heroine of the Vik. detracts much from its merits. Technically there is no such objection (for which *vide* sec. I, and com.) but on higher grounds a courtesan is decidedly inferior to a heroine like Śakuntalâ and fails to evoke sympathy from the audience unless she presents some unique trait of character as in the case of Vasantasenâ, the heroine of the 'Toy-Cart (मृच्छकटिक)'. Such cosidrations, therefore, as for a time arose in the mind of Dushyanta are absent in Purûravas. The question of union presents no moral objections to him. Judged by the strict principles of monogamy both are culpable, but the social condition of those days allowed polygamy in the case of kings, which acquits them of this charge; but Purûravas is comparatively more blamable than Dushyanta, since the former appears to have taken the utmost advantage of this social sanction. The whole situation, therefore, in the case of the hero and heroine of the Śák. is extremely charming and we feel drawn towards the heroine whose fate, we are on the tiptoe of expectation to know, and whose dismissal by the King and whose love-lorn condition irresistibly excite our sympathy, and we pray to see her ultimately happily joined to her husband. There is no such feeling roused in us by the heroine of the Vik.; we feel something for the king but we derive immense pleasure from the love story of the former. In the delineation of character the poet shows decided superiority in the Śâk. Purûravas shows some traits of his kingly character as a धीरोदात्त hero, but the poet succeees better in his picture of Dushyanta. The student who carefully reads the two dramas will not fail to mark that more kingly traits of character present themselves in Dushyanta. Dushyata's moral sense, his solicitude for the welfare of his subjects &c. are distinctly shown in

the Śak., while there is no such express allusion to these in the Vik. We are of opinion that a fair comparison of the two kings is in favour of Dushyanta. We cannot be more lengthly on this one point only.

Let us now turn to the two heroines. The picture of Śakuntalâ is a thousand times more charming than that of Urvaśî. In this matter this difference is palpably felt. From the beginning to the end of the plot, Śâkuntalá's character engages our attention and the various traits of her womanly character influenced by a life in the penance-grove are so masterly delineated that Urvaśî's picture is at once thrown into the back-gound. The innocent and pure life, the modesty, the secret pangs of love, the sympathetic nature, the womenly sense of virtue, the life of resignation, these features of perfect woman-hood, the poet has taken special pains to develop in the course of that play, of which there is conspicuous absence in Urvaśî. She is a paragon of beauty, but as a साधारणस्त्री the poet felt no necessity to make her character as noble and feminine as that of S'akuntalá. Her jealousy due to a slight cause makes no favourable impression on us, but who will not be affected by the picture of sadness and resignation, presented by S'ak. ever cherishing the image of her husband who has given sufficient cause for anger. When we look on this picture (S'akuntalá) and on that (Urvaśî) we are forced to acknowledge that the former is by far more attractive and sympathy-inspiring than the latter.

In conclusion, a few words on the execution of the two dramas. In the Vik. the play of fancy and imagination is at its work as in the other drama, but the latter is a perfect type of dramatic construction. Though consisting of seven Acts it is so perfect in its execution and the development of the plot that not a single incident do we find which we may well desire to omit. All the incidents are so necessary for the completion of the plot that the execution is entirely faultless. But Vik., though shorter by two Acts, is somewhat faulty in its execution. The second and third Acts are to some extent encumbrances, the introduction of the queen,

her jealousy and anger and subsequent repentance help very little, if they do so at all, to develop the plot. These are a superflous addition, which can be expunged from the drama without in the least spoiling the general effect. The fifth Act also seems to be somewhat disjointed from the main story of the drama and does not look to be a natural outcome. The tragic element is thoroughly sustained to the end in the Śák which thus produces greater stage effect than the Vik. The poet's imagination is decidedly at its highest and the dramatic genius is in its perfection in the Śâkuntala. In the other play the poet has given evidence of these marks of his masterly mind, but perfection is reached in the former. Goethe's words of admiration are so deservedly bestowed on the S'âkuntala that to apply them to the other drama would be scarcely justifiable. In this brief introduction we cannot dwell longer on this point. We have proved to our satisfaction that comparatively the Vikramorvas'îya is greatly inferior to the other drama, which alone is the highest expression of Kâlidâsa's genius.

6. Characters of The Dramatic Personæ.

Puru'ravas, the chief figure in the play, an expert bowman, chivalrous, bold and noble in his bearing commanding the love of his subjects and the favour of Indra, unreserved and open towards his daily companion, reverent towards the gods and the Brâhmaṇas and gentle towards all, presents in many respects a pleasing picture of a Dhirôdátta hero. And if his picture as delineated by the poet is less interesting and noble than that of Dushyanta, it seems to be so intended. In Purûravas the poet perhaps wanted to present to us the picture of a king who, having nothing else to engage his attention seriously, thinks of love matters. In the rescue of the heroine the king has shown his prowess. In attributing his success to Indra's power (I. 15) he shows his humility. In his treatment of the queen who is angry with him through womanly jealousy he is very courteous and shows his great regard for her though the other tie is too powerful. True that he is insincere in his professions to the queen; but having once given his heart

Purûravas.

to Urvaśî he could not have acted otherwise. In the expression of his feelings and in his general observations he shows refinement and culture.

Urvaśi. URVAŚÍ', the heroine of the play, a mixture of the human and superhuman qualities, a perfect model of beauty, natural in her behaviour and hearty in attachment to Chitralekhâ and the other *apsarases*, forms a worthy counterpart of the hero. Her character is especially marked by her tender and sincere love for Purûravas. The intensity of her ever-growing affection is clearly proved by the sensibility displayed by her in the fourth Act, which entailed so bitter a retribution upon her, and by the heroic self-denial with which she separated hereself from her child in order to prolong her stay with the king. Another very important trait in her character is that she evinces no jealousy towards the queen in proof of which we cite the following references-Act III. (pp.79,80), where she praises the queen; (p. 82), the words of the queen console her; (p. 84), she observes that the king loves his first wife and yet she does Chitralekhâ praises her good disposition towards the queen not withdraw her heart from him; (p. 96), when approaching the king she appeals for her conduct to the permission of the queen. Act V. (p. 138), she asks her son on his coronation-day to pay his respects to his elder mother. No other traits of her character are clearly displayed. She is modest to a certain extent but her modesty cannot compare with that of Śakuntalá. She is a *Sâdhâranastree*, and as such her sense of honour is not very great in the visits she pays to the king before they are wedded. Her friends are all attached to her and are selicitous for her welfare.

The queen. THE charactar of the queen, though not marked with bold touches, presents the picture of an unhappy wife who is painfully made aware of the fact that her husband's heart is alienated from her and whose only consolation, therefore, is virtuous resignation in her fate. Though unable to suppress the feeling of anger and grief she comforts herself in a becoming way. Seeing the king bent upon another maraiage notwithstanding her in-

direct remonstrances, she gives at last her consent to the match, though not without evident signs of anguish and displeasure. About other minor characters we may observe that the chamberlain is patient and dignified; Nipuṇikâ faithful to her mistress, ever watchful of her interest and wily towards others; Vidû-shaka, in keeping with the part assigned to him, ever ready with some witty remark, the confidant of the king assisting him to the best of his ability and yet managing to be on good terms with the queen also.

Other minor Characters.

THE PRESENT EDITION.

The text of the play now offered to the public is based on three of the original MSS. consulated by the late Mr. Pandit for his edition, and now in my possession, the variants given by him in the foot-notes, and the Nirṇayasâgar Ed. with the com. of Raṅganâtha. The text, together with the com., was published five years ago but owing to the pressure of other works then undertaken I was obliged to postpone the work of adding the translation and notes till the present time. An attempt has been made to write a new com. such as would suit the wants of the modern university students. The introduction and notes have been written with a proper regard to the tenor of the University Ex. questions, so that their careful study will enable the student to answer all sorts of questions he may reasonably expect at the hands of the examiners. My object in editing the present work is to show to the student how to study a dràma. It is not meant that he should cram the various questions discussed under different heads in the introduction, or in the notes, but that he should write his own notes on the model shown and so fit himself to answer similar questions independently. How far this object has been achieved I leave it to the readers to decide. The points touched upon in the com. have been omitted in the notes, references only being given.

In writing out the notes I have availed myself of the labours of my predecessors and to them I make due acknowledgements.

Girgaon,
1st November, 1898. M. R. Kâle.

October, 1903. SECOND EDITION.

THIRD EDITION.

This, like the 2nd, is almost a reprint of the 1st Ed., only a few changes being made in the translation and the notes here and there. The criticism on some of the inaccuracies &c. found in Mr. Pandit's 2nd Ed. of the play has been removed, as the necessary correction and improvements have been made by Prof. A'rte in the 3rd Ed. Any suggestions as to improvements, correction &c. will be thankfully received.

1st January 1912. M. R. Kâle.

FOURTH EDITION.

A mere reprint of the 3rd one.

1st December, 1914. M. R. Kâle.

Fifth Edition. 1915.

ABBREVIATIONS.

(Common grammatical abbreviations are omitted.)

A. G.—Apte's Guide to Sanskṛt Composition.

Amarsa.—Amarakos'a.

Amaru.—Amarus'ataka.

Bg.—Bhagavadgîtâ.

Bh.—Bhartṛhari (Nîtis'ataka and Vairâgyas'ataka.).

Bhav. P.—Bhavis'ya Purâṇa.

Bha. D.—Bhânuji Dikshit.

Bhaṭṭ.—Bhaṭṭikâvya.

Bra. Sû.—Brahmasûtras of Bâdarâyaṇa.

Chap.—Chapter.

Com.—Commentator; com.-commentary.

Comp. *Cf.*—Compare.

Das. Kum.—Daśakumâracharita.

D. R. or Das. Rû.—Daśarûpaka (Nirṇayasâgar Ed.)

Git.—Gîtagovinda.

H.—Hitopades'a.

Hariv.—Harivams'a.

Hem.—Hemâdri (a Commentator on Kâlidâsa's Raghuvams'a.)

K. P.—Kâvya-Prakâsha.

Kâd.—Kâdambarî.

Kat.—Kâtayavema (The Commentator).

Kathâ.—Kathâsaritsâgar.

Kâv.—Kavyâdars'a of Daṇḍin.

Kâv. Pr.—Kâvyapradipa.

Kir.—Kirâtârjuniya.

Kum.—Kumârasambhava.

Mah. Bhâr.—Mahâbhârata.

Mâl.—Mâlavikâgnimitra.

Mâl; Mâd.—Mâlatimâdhava.

Manu —Manusmṛti.

Meg.—Meghadûta.

Mṛch.—Mṛchchhakatika.

Mud.—Mudrârâkshasa.

M. W.—Prof. Monier Williams.

Nai. ch.—Naishadhacharita.

Pâṇ.—Pâṇiṇi.

Pt.—Panchatantra.

Rag.—Raghuvams'a.

Rag.—Raghuvams'a.

Rang.—Ranganâtha.

Râghav.—Râghabhaṭṭâ, a commentator on the S'akuntala.

Ratn.—Ratnâvali.

Rtu.—*Rtu*samhâra.

Ruk.—Rukmiṇîswayamvara.

S'a.—The Commentator S'aṅkara.

S'âk.—S'âkuntala.

Sâh. Dar.—Sâhityadarpaṇa.

Sid. Kau.—Sidhânta-Kaumudi of Bhaṭṭoji Dîkshita.

Sk. P.—Skandapurâṇa.

Va'y P.—Vâyu Purâṇa.

Vik.—Vikramorvasîya

Vish. P.—Vishṇu Purâṇa.

Other abbreviations are easily intelligible.

DRAMATIS PERSONÆ.

———:o:———

MEN.

सूत्रधार—The chief manager of the play.
पारिपार्श्वक—An actor.
पुरूरवस्—King of Pratishṭhâna, the Hero of the play.
माणवक—The Vidûs'aka, confidential companion of the king.
आयुस्—The sons of Purûravas.
नारद—The divine sage, son of Brahmá.
चित्ररथ—King of the Gandharvas.
कञ्चुकी—The chamberlain.
पल्लव, गालव—Two disciples of the sage Bharata.

WOMEN.

उर्वशी—A nymph of heaven, the Heroine of the play.
चित्रलेखा—Another nymph, her friend.
सहजन्या, रम्भा, मेनका, अप्सरसः } Other nymphs, companions of Urvas'î.
देवी—The queen of Purûravas and daughter of the king of Kás'î.
निपुणिका—A maid in service of the queen.
तापसी—A Female ascetic.
परिजनः—Maid servants of the queen.
यवनी—A Female attendant of the king.

PERSONS SPOKEN OF.

इन्द्र—The lord of the gods and king of heaven.
केशी—A demon.
भरत—A holy sage, the father of the Indian drama.

———

उपोद्घातः ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

बाणः ।

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

गोवर्धनाचार्यः ।

इह खलु सकलविद्याकलापादिपीठे श्रीसरस्वत्योरेकत्र संगतत्वात्त्रिभुवनललाम-भूतेऽस्मिन्भारते वर्षे निजकीर्त्याऽभितः सुरभीकृतदिगन्ता एकरसामृतलाभवृथागर्वितनिर्जरासूययेव साहित्यपाथोनिधिमन्थनेन नवरसमपूर्वं कर्णामृतं निष्पाद्य श्रुतिविवरं पूरयन्तो वैदर्भ्यादिरीतिकृतादराः प्रतिभाशालिनः परःशता महाकविपदमारूढाः कवीश्वराः स्वकृतिमण्डनैर्वाग्वधूं परम्परया मण्डयन्ति स्म । तेषां सुधांशुरिवोडुपुञ्जमध्यगतः कालिदासोऽग्र्यपदमारोहतीति सर्वेषां प्राक्तनावार्वाक्तनानां पण्डितानामभ्युपगमः । 'पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥' इति सुभाषितमेवात्र निदर्शनम् । अयं कविकुलमुकुटमणिर्मालविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशीयशाकुन्तलरूपं सर्वोत्तमं परस्परापेक्षयावरमध्यमोत्तमगुणं दृश्यकाव्यत्रयं रघुवंशकुमारसंभवरूपं सर्वोत्तमं महाकाव्यद्वयं ऋतुसंहारमेघदूतादिरूपं चोत्कृष्टं खण्डकाव्यद्वयं निबबन्ध । नलोदयादिरूपं यमककाव्यं श्रुतबोधादिरूपं छन्दःशास्त्रं ज्योतिर्विदाभरणादिरूपं ज्योतिःशास्त्रमन्ये च बहवो ग्रन्था अनेनैव निर्मिता इति नामसादृश्यविप्रलब्धाः केचिन्मन्यन्ते । तत्पण्डिता न सहन्ते तेषु कालिदासीयकाव्यलक्षणानुपलम्भात् । अनेन कविनोपनिबद्धाः केचिदन्य उत्कृष्टग्रन्थाः कालवशमित्वा विनष्टाः स्युरित्येदपि कल्पयितुं शक्यम् ।

एवं सत्यप्ययं महाकविः कं देशं स्वजनुषालंचकार कस्य महात्मनोयं तनूजः का धन्यास्य जनयित्री कस्मात्क्व वा विद्यावगाहनं कृतवानित्यादि याथातथ्येन नैव ज्ञातुं शक्यते । केवलमयं कृतविद्यो लब्धमहाकवियशा विक्रमादित्यस्य सदसमलंचकारेति सम्प्रदायविदो मन्यन्ते ॥ महाप्रभावस्य विक्रमादित्यस्य सदसि कालिदासप्रभृतीनि नवरत्नान्यासन्निति सुप्रसिद्धमेतत् । एतानि नवरत्नानि केनाप्येकस्मि-

न्पद्ये ग्रथितान्युपलभ्यन्ते । तत्पद्यं यथा—धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेताल-भट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररु-चिर्नव विक्रमस्य ॥' इति ॥ तथाह्ययं कविरस्मिन्नाटके विक्रममेव वर्णयितुं सयत्न आसीदिति 'महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान्' । 'अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः' इत्यादिवाक्येभ्योऽवसीयते । अस्य नाटकस्य च विक्रमोर्वशीय-मिति नामाकरोत् । विक्रमादित्यश्च शालिवाहनशकात्प्राक् १३५ मिते वर्षे राज्य-पदमारुरोहेति निश्चितप्रायम् । तथाप्यस्मिन्विषये पण्डितेषु नैकमत्यं वर्तते ।

कालिदासेनात्मनो ग्रन्था वैदर्भीरीतिमाश्रित्य लिखिताः । वैदर्भीरीतिं च विह्लणो विक्रमाङ्कदेवचरिते इत्थं वर्णयति—"अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीवि-भ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥" ईदृश्यस्य कवेर्गीर्णावाणीवशंवदता यत् 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥' इति दण्डयुक्ताः सर्वे काव्यगुणा अस्य ग्रन्थेषु समुल्लसन्ति । तत्र प्रसादोग्रेसरः । तथा च कालिदासीयकाव्येषु शृङ्गाररसो हि प्राधान्येन स्फुरति । अन्ये च करुणादयोऽङ्गभावेनोपलभ्यन्ते । मुनिद्वयं वर्जयि-त्वोपमाचातुर्ये कल्पनाया विशालत्वे च न कोऽप्यन्यः कविरस्य तुलामारोहति । एत-त्सर्वमाङ्ग्लभाषाप्रस्तावनायां विस्तरश उक्तमित्यत्र विरम्यतेऽस्माभिः ।

एतद्विक्रमोर्वशीयं नाटकं शाकुन्तलापेक्षया हीनगुणमित्युक्तं प्राक् । अस्य पञ्चाङ्काः । तत्र प्रथमचतुर्थौ यथाक्रममुत्कृष्टतमोत्कृष्टतरौ । शाकुन्तलोक्तार्थानां केषां-चित्पुनरुदाहरणात्पुनरुक्तिदोषः क्वचित्सहृदयानां वैरस्यमापादयति । अस्मिन्नाटके शृङ्गाररसः प्राधान्येन करुणस्तदङ्गत्वेन वीराद्भुतौ च छटामात्रेणोपलभ्यन्ते । अस्य वस्तुभूता कथा प्रायो मत्स्यपुराणादुद्धृता । अत्र वर्णितौ नायिकानायकावुर्वशी-पुरूरवसावुषासासूर्याविव रूपकविन्यस्तावत्रोपनिबद्धाविति केचित् पण्डिता मन्यन्ते । अस्मिन्नाटके वर्णिता विषयाः क्रमेण यथा—

प्रथमोऽङ्कः—पुरा किल सोमकुलावतंसः पुरूरवा नाम राजा बभूव । तस्यो-पगङ्गायमुनासङ्गमं प्रतिष्ठानं नामर्द्धिमत्पुरं राजधान्यासीत् । स राजैकदा सूर्यो-पस्थानात्प्रतिनिवर्तमानः कमप्यार्तरवं श्रुत्वा तद्दिशि प्रहितेक्षणोऽप्सरसो ददर्श । ताभिश्च 'स्वर्गस्यालंकारभूता नः प्रियसख्युर्वशी समापत्तिदृष्टेन केशिना बन्दिग्राहं गृहीतेत्यसुरावलेपाद्वयं परित्रातव्याः' इति निवेदिताक्रन्दनकारणस्ता आश्वास्य प्रतिपालनस्थलसंकेतं विधाय तं मघोनोपकारिणमेव जवेनानुससार । ताश्च यावत्संकेतस्थानं हेमकूटशिखरं गच्छन्ति तावदुर्वशीं दैत्यहस्तान्मोचयित्वा राजा प्रत्याययौ । रथस्थोर्वशी चित्रलेखया प्रतिबोध्यमाना शनैः शनैः संज्ञां प्रतिपेदे । प्रकृतिस्थायास्तस्या अप्रतिमलावण्यं दृष्ट्वा राजा मोहितोऽभूत् । उर्वश्यपि राजानं दृष्ट्वात्मानं कृतार्थाममन्यत । अथ हेमकूटशिखरमवतरतोश्च-

क्रोद्घातेनांससंघट्टनं जातं । येनोभयोः कामो लब्धाङ्कुरो बभूव । अनन्तरमुर्वश्यात्मनः सखीजनं सस्वजे ताभिश्च परिष्वङ्गेनाभिननन्दे । अत्रान्तरे मघवतोर्वशीप्रत्यानयनार्थमादिष्टो गन्धर्वराजश्चित्ररथः पुरूरवसमेत्याह--'महत्खलु मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । स भवानुर्वशीं पुरस्कृत्य सहास्माभिर्भगवन्तं द्रष्टुमर्हति' इति । ततो राजा 'सखे नायं ममावसरः शतक्रतुं द्रष्टुम्' इत्युक्त्वा न ययौ । पश्चात्स्वर्गं गच्छन्त्युर्वश्यपि सव्याजं विलम्ब्य राजानं सस्पृहं विलोकयन्ती सखीभिः सह प्रस्थिता । गतासु तासु राजापि मारमार्गणविद्धहृदयः स्वं नगरमियाय ।

द्वितीयोऽङ्कः—स्वपुरं निवृत्तो राजानङ्गपरवश उर्वशीमेवानुदिवसं ध्यायन्न कुत्रापि निर्वृतिं लेभे । एकदा मदनशरविधुरः स पर्युत्सुकत्वविनोदनार्थं प्रमदवनं गतः । किंतु वसन्ताभिनवावतारसूचकं प्रमदवनस्याभिरामत्वं पश्यतस्तस्य कामस्य संधुक्षणमेव जातम् । ततोऽभिमुक्तलतामण्डप आसीनो राजा 'वयस्य उपायश्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयम्' इति माणवकमादिदेश । उपायचिन्तापरे माणवके निमित्तं सूचयित्वा स्वयं जाताशो बभूव । अत्रान्तरे मदनेन तरलतां नीतोर्वशी चित्रलेखाद्वितीया तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना भूत्वा राजानमभिसरन्ती तदेवोद्यानं प्रविवेश । प्रविश्य च तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नैव पार्श्ववर्तिना वयस्येन सह राज्ञो विश्रम्भामन्त्रितानि श्रोतुकामा पार्श्वगतास्य भूत्वा स्थिता । तत आत्मनो मदनकृतां दुरवस्थां निवेदयतो राज्ञो मुखात् 'वयस्य सा [उर्वशी] मम मानसीं नितान्तकीठनां रुजं न वद प्रभावविदितानुरागमपि मामवमन्यते वा । अतो मम मनोरथानलब्धफलनीरसान्विधाय पञ्चबाणः सुखं भवतु' इति निर्वेदाक्षराणि श्रुत्वा प्रभावनिर्मितं भूर्जपत्रमादाय तुल्यानुरागपिशुनेनोदाहरणेन संपादितोत्तराभवत् । तेनाश्वासितो राजा 'धार्यतामयं प्रियायाः स्वहस्तः' इति तद्विदूषकस्य हस्ते ददौ । अतन्तरं तिरस्करिण्यपनयनेन राज्ञः पुरत आविर्भूय तं जयशब्दोच्चारणेन वर्धयन्तीमुर्वशीं यावद्राजा हस्ते गृहीत्वा स्वासन उपवेशयति तावदाकाशे कस्यचिद्देवदूतस्य वचनमश्रावि--चित्रलेखे भरतेन भवतीषु नियुक्तं प्रयोगमद्य मरुतां भर्ता द्रष्टुमना वर्ततेऽतो त्वरयोर्वशीमिति । तद्देवदूतवचनमाकर्ण्य राजानं सखीमुखेनामन्त्र्योर्वशी वियोगदुःखं वहन्ती दिवं प्रस्थिता । गतायां तस्यां पर्युत्सुको राजा भूर्जपत्रेण दृष्टिविलोभनं कर्तुमिच्छन्विदूषकप्रमादात्प्रभ्रष्टस्य तस्यान्वेषणव्यग्रोऽबभूव । अत्रान्तरे राजानं विचिन्वती देव्यांशीनरी मारुतेन नीयमानं तद्भूर्जपत्रमासाद्य तदेवोपायनं कृत्वा राजानमुपेत्य 'आर्यपुत्र अलमावेगेनेदं तद्भूर्जपत्रम्' इत्यभिदधाना तत्तस्मायर्पयत् । ततोऽनयोर्वशीव्यतिकरो ज्ञातः स्यादिति मन्यमानो राजा तस्याः पादयोः पपात । तथा पादपतितमपि तं विधूय कुपिता राज्ञी सपरिवारा

निश्चक्राम । ततः खिन्नो राजापि दिवसार्धं गतमवलोक्य स्नानभोजनं सेवितुं गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश ।

तृतीयोऽङ्कः—भर्तुः प्रणिपातलंघनाज्जातपश्चात्तापा राज्ञी चन्द्रसाक्षिकं प्रियानुप्रसादनं नाम व्रतं चचार । प्रतिजज्ञे च 'अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः कामयते आर्यपुत्रसमागमप्रणयिनी तया मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यम्' इति । एवं च भर्तारं प्रसाद्य मा मेति वदत्येव तस्मिन्सपरिजना निरगात् । अत्रान्तरे कृताभिसारिकावेषोर्वशी चित्रलेखा च राज्ञ्यागमनात्प्रागेव तत्रोपस्थिते तद्राज्ञीवचनं श्रुत्वा मुमुदाते । यातायां राज्ञ्यामुर्वश्यात्मनः समागमायोत्कण्ठमानस्य राज्ञो नयने उपगम्य हस्ताभ्यां पिहितवती । समनन्तरं च हस्तावपनीय पुरो भूत्वा जयशब्दमुदीरयामास । ततश्चित्रलेखा राजानमामन्त्र्य स्वर्गलोकं प्रतस्थे । राजापि लब्धनिष्प्रत्यूहप्रियासमागमो मुहूर्तं प्रदोषरमणीयांश्चन्द्रपादान्सेवित्वा प्रियया सहान्तःपुरं विवेश । ततः परं तावभिमतान्योन्यसमागमोपाहितसुखावानन्देन कालं नयतः स्म ।

चतुर्थोऽङ्कः—एकदोर्वशी रतिसहायं राजार्षिं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता । तत्र मन्दाकिन्यास्तीरे क्रीडन्ती काचिद्विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपिता सती भर्तुः प्रणयमप्रतिपद्यमाना स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविश्य । समनन्तरं च वासन्ती लता संवृत्ता । प्रियाया अतर्कितोपनतविनाशाद्विस्मितो निर्व्रतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनोन्मादितः पुरूरवा अपि तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्वनं प्रियोदन्तं याचमानोहोरात्रानत्यवाहयत् । एकदा मुनिप्रसादलब्धसंगमनीयमणिः प्रियानुकारिण्याः कस्याश्चिल्लतायाः परिष्वङ्गःप्रणयी भूत्वा यावत्तामालिङ्गति तावत्तत्स्थान एवोर्वशी प्रादुर्बभूव । अनन्तरं परं मुदितस्तया सह प्रतिष्ठानं प्रति निवर्तते ।

पञ्चमोऽङ्कः—नगरं प्रति निवृत्तो राजा प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यमकरोत् । एवं वहति काले कदाचित्तिथिविशेषे गंगायमुनयोः संगमं स्नानार्थं गतस्य सदारस्य राज्ञः केनापि परिजनेन तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमान उर्वशीलाभाद्राज्ञो बहुसंमतः स संगमनीयमणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्यानायि । परिगतार्थो राजा यावच्छरासनं गृहीत्वा तं हन्तुं गृहाद्बहिर्याति तावत्स विहगदस्युर्दृष्टिपथमतीत्य गतः । पश्चात्कञ्चुकिनागत्य 'देव कस्यापि नामाङ्कितेन बाणेन विद्धः स विहगतस्करः समौलिरत्नो लब्धः' इत्यावेदिते नामाक्षराण्यनुवाच्यात्मन एव पुत्रस्योर्वशीसंभवस्य स बाण इति ज्ञात्वा विस्मयमाप । अत्रान्तरे च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी राजानमुपस्थिता । तदोर्वश्यपि तत्रागत्य महाराजवियोगपरिजिहीर्षैव मम पुत्रसंवरणे कारणमेतदवधिश्चावयोः समागम इति राज्ञेनिवेदयामास । तत उर्वशीविरहं सोढुमसमर्थः पुरूरवा वनगमनाय मतिं

व्यधत्त । इत्थं गतेऽकस्माद्भगवान्नारदस्तत्रागत्य ' न त्वया शस्त्रं संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवतु ' इति महेन्द्रसन्देशं राजानं श्रावितवान् । स्वयं च कुमारमायुषं यौवराज्येऽभिषिषेच । एवं यावदायुरुर्वशीलाभेन सम्पन्नमनोरथः पुरूरवा अभिमतभर्तृलाभेनोर्वशी पुत्रस्य यौवराज्यलाभेन तावुभौ मातापितृप्राप्त्या राज्यलाभेन चायुः इति सर्वेपि ते आनन्दस्य परां कोटिमध्यगच्छन् ।

अस्य नाटकस्याधारभूताः कथाः ।

ऋग्वेद मं. १०, सू. ९५.

अत्र सायनाचार्यः ।

ऐलोर्वशीतिहासोत्र वैशद्यार्थं प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥ रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुंभे न्यदधुस्तदा । तां शप्तवन्तौ मनुजभोग्या भूमौ भवेति तौ । अत्रान्तर इलो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः । मृगयां संचरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह ॥ यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान् स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥ स्त्री भूत्वा व्रीडितः सोगाच्छरणं शिवमञ्जसा । इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ॥ जगाम शरणो देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासात्प्राप्तपुंस्त्वकं ॥ ततः कदाचित्स्त्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिलां संगतवान्मुदा ॥ तदेलायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरूरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितं ॥ तत्पादन्यत्र नग्नं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतं । सुतावुरणकौ त्वं च समीपे कुरु मे द्रुतं ॥ इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपं । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयं ॥ हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्येवं जल्पको नृपः ॥ विद्युता दर्शितोऽस्यै स नग्न एव पुरूरवाः । अथ सादृष्टसमया ह्युर्वशी तु दिवं ययौ ॥ तत उन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य तां । विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरूरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरूरवाः । साश्रुं सापश्यदुक्त्वा च प्रत्याचष्ट व्रजेति तं ॥ इत्युर्वश्यैलसंवादमिममेषोप्यसूचयत् ॥ इति । अत्र वाजसनेयकं—उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैलं चकमे तꣳ हाविन्दमानोवाच त्रिः स्म माहो वेतसेन दण्डेन हतादकामास्म मा निपद्यासै मा स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै नः स्त्रीणामुपचार इति । साहास्मिन् ज्योगुवासापि हस्माद्बिभ्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास । ततो ह

गंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयं पुनरा-गच्छेदिति । तस्यै ह्याविद्धुरणा शयने उपबद्धास । ततो ह गन्धर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः । सा होवाचावीर इव बत मे जन इव पुत्रं हरन्तीति । द्वितीयं प्रमेथुः । साह तथैवोवाचाथहायमीक्षांचक्रे कथं नु तदवीरं कथमजनꣳ स्याद्यत्राहꣳ स्यामिति स नग्न एवानूत्पपात चिरं तन्मेने यद्वासः पर्यधास्यत । ततो ह गन्धर्वा विद्युतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव । पुनरैनमीत्येत्तिरो-भूताꣳ स आध्याजल्पन्कुरुक्षेत्रꣳ समया चचारान्यतः प्लक्षेति बिसवती तस्यैहाध्य-न्तेन वव्राज तद्वता अप्सरस आतयो भूत्वा परिप्लुविरे । तꣳ हेयं ज्ञात्वोवाचायं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति । ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति । तथेति तस्मै हाविरासुस्तागꣳ हार्यं ज्ञात्वाभिपरोवाद——हये जाये मनसा इति ।

पुरू०—' हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु । न न मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥ ' **उर्व०**—किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव । पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि ॥ **पुरू०**—इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयंत धुनयः ॥ **उर्व०**—सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टयंतिगृहात् । अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन्दिवा नक्तं श्रथिता वैतसेन ॥ त्रिः स्म माह्नः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि । पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥ **पुरू०**—या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्हदेचक्षुर्न ग्रंथिनी चरण्युः । ता अंजयोऽ-रुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवंत ॥ **उर्व०**—समस्मिञ्जायमान आसत मा उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः । महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ **पुरू०**—सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे । अपस्म मत्तरसंती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥ **पुरू०**—यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृंक्ते । ता आतयो न तन्वः शुंभत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दंदशानाः ॥ **पुरू०**—वियुन्न या पतंती दविद्योद्धरंती मे अप्या काम्यानि । जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ **उर्व०**—जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः । अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ **पुरू०**—कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् । को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ **उर्व०**—प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रंद-दाध्ये शिवायै । प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ **पुरू०**—सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गंतवा उ । अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥ **उर्व०**—पुरूरवो मा मृथा मा

प्र पत्नो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् । वै स्त्रैणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ **उर्व०**—यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥ **पुरू०**—अंतरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वासिष्ठः । उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ **उर्व०**—इति त्वा देवा इम आहुरैळ **यथैमेतद्भवसि मृत्युबंधुः** । प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि **मादयासे** ॥"

मत्स्यपुराणं, अ० २४.

इलोदरं च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् । अश्वमेधशतं साग्रमकरोद्यः स्वतेजसा । पुरूरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अहन्यहनि देवेन्द्रं द्रष्टुं याति स राजराट् । कदाचिदारुह्य रथं दक्षिणाम्बरचारिणम् ॥ सार्धमर्केण सोपश्यन्नीयमानामथाम्बरे । **केशिना** दानवेन्द्रेण **चित्रलेखामथोर्वशीम्** ॥ तं विनिर्जित्य समरे विविधायुधपाणिना । बुधपुत्रेण **वायव्य**मस्त्रं मुक्त्वा यशोर्थिना ॥ तथा शक्रोपि समरे येन चैव विनिर्जितः । मित्रत्वमगमद्देवैर्ददाविन्द्राय चोर्वशीम् ॥ ततः प्रभृति मित्रत्वमगमत्पाकशासनः । **लक्ष्मीस्वयंवरं** नाम **भरतेन** प्रवर्तितम् । मेनकामुर्वशीं रम्भां नृत्यतेति तदादिशत् ॥ ननर्त सलयं तत्र **लक्ष्मारूपेण चार्वशी** । सा पुरूरवसं दृष्ट्वा नृत्यन्ती कामपीडिता ॥ विस्मृताभिनयं सर्वं यत्पुरा भरतोदितम् । **शशाप भरतः क्रोधाद्वियोगादस्य भूतले** ॥ पञ्चपञ्चाशदब्दानि **लता** सूक्ष्मा भविष्यसि । पुरूरवाः पिशाचत्वं तत्रैवानुभविष्यति ॥ ततस्तमुर्वशी गत्वा भर्तारमकरोच्चिरम् । शापान्ते भरतस्याथ उर्वशी बुधसूनुतः ॥ अजीजनत्सुतानष्टौ नामतस्तान्निबोधत । आयुर्दृढायुरश्वायुर्धनायुर्धृतिमान्वसुः । शुचिविद्यः शतायुश्च सर्वे दिव्यबलौजसः ॥

भागवते, स्कं. ९ अ. १.४

अथातः श्रूयतां राजन् वंशः सोमस्य पावनः । यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते, पुण्यकीर्तयः ॥ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् । जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥ तस्य दृग्भ्योभवत्पुत्रः सोमोमृतमयः किल । तस्या (बुधपुत्रस्य) त्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप । ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः । तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा । तदान्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् । निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥ धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ॥ स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ स्वागतं ते

वरारोहे आस्यतां करवाम किम् । संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥ उर्वश्युवाच । कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर । यद्-ङ्गान्तरमासाद्य च्यवते हि रिरंसया ॥ एतावुरणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद । संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वा.....। विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् । को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः । रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ रममाण-स्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया । तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् ॥ अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समनोदयत् । उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशो-भते ॥ त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते । उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ रा-जनि जायया । निशम्याक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः । हृतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमातिना ॥ यद्विश्रम्भादहं नष्टा हृतापत्या च दस्युभिः । यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः । निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥ ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः । आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥ ऐलोपि शयने जायामप-श्यन्विमना इव । तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः । पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ॥ अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि । मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥ सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया । खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य ना-स्पदम् ॥ मा मृथाः पुरुषोसि त्वं मा स्म त्वायुर्वृका इमे । क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः । घ्नन्त्यल्पार्थेपि विश्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्त-सौहृदाः । नवं नवमभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥ संवत्सरान्ते हि भवाने-करात्रं मयेश्वर । वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥ अन्तर्वत्नीमुपा-लक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् । पुनस्तत्र गतोऽब्दान्त उर्वशीं वीरमातरम् ॥ उप-लभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् । अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥ गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति । तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप । उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥ स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि । त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥ स्थालीस्थानं गतोश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः । तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥ उर्वशीं मंत्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् । आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः । त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे क-ल्पितस्त्रिवृत् ॥ तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् । उर्वशीलोकमन्विच्छन्स-र्वदेवमयं हरिम् ॥ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । देवो नारायणो

नान्य एकोऽग्निर्वेणे एव च ॥ पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप। अग्निना प्रजया राजा लोकं गन्धर्वमेयिवान् ॥

विष्णुपुराणे अं. ४. अ. ६.

ततः स्फुरदुच्छ्वसितामलकपोलकान्तिर्भगवानुडुपतिस्तमालिङ्ग्य कुमारं साधु साधु वत्स प्राज्ञोसीति बुध इति नाम चक्रे। स चाख्यातमेवैतद्यथेलायां पुरूरवसमुत्पादयामास। पुरूरवास्त्वतिदानशीलोऽतितेजस्वी यं सत्यवादिनमतिरूपस्विनं मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यमिति कृतमतिरुर्वशी ददर्श । दृष्टमात्रे च यस्मिन्नपहाय मानमशेषस्वर्गसुखाभिलाषमपास्य तन्मना भूत्वा तमेव चोपतस्थे । सोऽपि च तामतिशयितसकललोकस्त्रीकांतिसौकुमार्यलावण्यातिविलासहासादिगुणामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्तिर्बभूव । उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तसमस्तान्यप्रयोजनमासीत् । राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह । मुभ्रु त्वामहमतिकामोऽस्मि प्रसीदानुरागमुद्वह । इत्युक्ता लज्जावखण्डितमुखमुर्वशी प्राह । भवत्वेवं यदि मे समयपरिपालनं भवान्करोति । आख्याहि मे समयमित्यथ पृष्टा पुनरब्रवीत । शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् । भवांश्च मया नग्नो न द्रष्टव्यः । घृतमात्रं च ममाहार इति । एवमेवेति भूपतिराह । तया च सहावनीपतिरलकायां चैत्ररथादिवनेष्वमलपद्मखण्डेषु सरःस्वभिरममाण एकषष्टिं वर्षसहस्राण्यनुदिनप्रवर्धमानप्रमोदोऽनयत् । उर्वशी च तदुपभोगादनुदिनप्रवर्धमानानुरागामरलोकवासेऽपि न स्पृहां चकार । विना चोर्वश्या सुरलोकोऽप्सरसां सिद्धगन्धर्वाणां च नातिरमणीयोऽभूत् । ततश्चोर्वशीपुरूरवसोः समयविद्विश्वावसुर्गन्धर्वसमवेतो निशि नयनाभ्यासादेकमुरणकं जहार । तस्य चाकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दमशृणोत् । आह च । ममानाथायाः पुत्रः केनाप्यपहियते । कं शरणमुपयामि । इत्याकर्ण्य राजा नग्नं मां देवी द्रक्ष्यतीति न ययौ । अथान्यमप्युरणकमादाय गन्धर्वा ययुः । तस्याप्यपहियमाणस्य शब्दमाकर्ण्याकाशे पुनरप्यनाथास्म्यहमभर्तृका कुपुरुषाश्रयेत्यार्तवाणी बभूव । राजाप्यमर्षवशादंधकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्ट हतोसीति व्याहरन्नभ्यधावत् । तावच्च गन्धर्वैरतीवोज्वला विद्युज्जनिता । तत्प्रभया चोर्वशी राजानमपगताम्बरं दृष्ट्वापवृत्तसमया तत्क्षणादेवापक्रान्ता । परित्यज्य तावुरणकौ गन्धर्वाः सुरलोकमुपगताः । राजापि च तौ मेषावादाय हृष्टमनाः स्वशयनमायातो नोर्वशीं ददर्श । तां चापश्यन्नपगताम्बर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम । कुरुक्षेत्रे चाम्भोजसरस्यन्याभिश्चतुर्भिरप्सरोभिः समवेतामुर्वशीं ददर्श । ततश्चोन्मत्तरूपो " जाये ह तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि " इत्यनेकप्रकारं सूक्तं (ऋग्वेद १०—९५) अवोचत् । आह चोर्वशी । महाराज अलमनेनाविवेकचेष्टितेन । अंतर्वन्त्यहम् । अब्दान्ते भवतात्रागन्तव्यम् । कुमारस्ते भविष्यति । एकां च निशामहं त्वया सह वत्स्यामि । इत्युक्तः प्रहृष्टः स्वपुरमाजगाम । तासां चा-

प्सरसामुर्वशी कथयामास । अयं पुरुषोत्कर्षो येनाहमेतावन्तं कालमनुरागाकृष्टमनसा सहोषिता । इत्येवमुक्तास्तामप्सरस ऊचुः । साधु साध्वस्य रूपम् । अनेन सहास्माकमपि सर्वकालमभिरन्तुं स्पृहा भवेत् । इत्यब्दे च पूर्णे स राजा तत्राजगाम । कुमारं चायुषमसौ तदोर्वशी ददौ । एकां च निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा पञ्चपुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप । उवाचैनं राजानम् । अस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्व एव गन्धर्वा वरदाः सन्तुष्टाः । तस्माद् व्रियतां वर इति । आह राजा च विजितसकलारातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बंधुमानमितबलकोशः । नान्यदस्माकमुर्वशीसालोक्यादप्राप्यमस्ति । तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभिलषामि । इत्युक्ते गन्धर्वा राज्ञेऽग्निस्थाली ददुः । ऊचुश्चैनम् । अग्निमाम्नायानुसारीभूत्वा त्रिधा कृत्वोर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथाः । ततोवश्यमभिलषितमवाप्स्यसि । इत्युक्तस्तामग्निस्थालीमादायाजगाम । अंतरटव्यामचिन्तयत् । अहो मेतिमूढता यदग्निस्थाली मयानीता नोर्वशीति । अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज । स्वपुरं चाजगाम । व्यतीतार्धरात्रौ विनिद्रश्चिंतयत् । ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थमग्निस्थाली गन्धर्वैर्दत्ता । सा च मयाटव्यां परित्यक्ता । तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामि । इत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् । शमीगर्भं चाश्वत्थमग्निस्थालीस्थाने दृष्ट्वाचिन्तयत् । मयात्र स्थाली निक्षिप्ता स चाश्वत्थः शमीगर्भोऽभूत् । तदेतदेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणिं कृत्वा तदुत्पन्नाग्नेरुपास्तिं करिष्यामीति । एवमेव स्वपुरमुपगतोऽरणिं चकार । तत्प्रमाणं चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत् । पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवाङ्गुला [न्य] रण्यभवत् । तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमाम्नायानुसारी भूत्वा जुहाव । उर्वशीसालोक्यं चेहफलमभिसंहितवान् । तेनैवाग्निविधिना बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गन्धर्वलोकान्प्राप्योर्वश्या सह वियोगं नाप । एकोग्निरादावभवदैलेन त्वत्र मन्वन्तरे त्रेता प्रवर्तिता ॥ १७–४६ ॥

कथासरित्सागरे लं. ३ त० ३.

आसीत्पुरूरवा नाम राजा परमवैष्णवः । अभूद्ध्रुवीव नाकेऽपि यस्याप्रतिहता गतिः ॥ भ्रमन्तं नन्दने जातु तं ददर्श किलाप्सराः । उर्वशी नाम कामस्य मोहनास्त्रमिवापरम् ॥ दृष्टमात्रेण तेनाभूत्सा तथा हृतचेतना । यथा सभयरम्भादिसखीचेतांस्यकम्पयत् ॥ सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरसनिर्झरिणीं नृपः । यत्न प्राप परिष्वङ्गं तृषाक्रान्तो मुमूर्च्छ तत् ॥ अथादिदेश सर्वज्ञो हरिः क्षीराम्बुधिस्थितः । नारदाख्यं मुनिवरं दर्शनार्थमुपागतम् । देवर्षे नन्दनोद्यानवर्ती राजा पुरूरवाः । उर्वशीहृतचित्तः सन्स्थितो विरहनिःसहः ॥ तद्गत्वा मम वाक्येन बोधयित्वा शतक्रतुम् । दापय त्वरितं तस्मै राज्ञे तामुर्वशीं मुने । इत्यादिष्टः स हरिणा तथेत्यागत्य नारदः । प्रबोध्य तं तथाभूतं पुरूरवसमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ त्वत्कृते राजन्प्रहितोऽस्मीह विष्णुना । स हि निर्व्याजभक्तानां नैवापदमुपेक्षते । इत्युक्त्वाश्वासिते-

नाथ स पुरूरवसा सह । जगाम देवराजस्य निकटं नारदो मुनिः ॥ हरेर्निदेश-मिन्द्राय निवेद्य प्रणतात्मने । उर्वशीं दापयामास स पुरूरवसे ततः ॥ तदभूदुर्व-शीदानं निर्जीवकरणं दिवः । उर्वश्यास्तु तदेवासीन्मृतसंजीवनौषधम् ॥ अथाज-गाम भूलोकं तामादाय पुरूरवाः । स्वर्वधूदर्शनाश्चर्यमपर्यन्मर्त्यचक्षुषाम् ॥ ततो-नपायिनौ तौ द्वावुर्वशी च नृपश्च सः । अन्योन्यदृष्टिपातेन निबद्धाविव तस्थतुः ॥ एकदा दानवैः सार्कं प्राप्तयुद्धेन वज्रिणा । साहाय्यकार्यमाहूतो ययौ नाकं पुरूरवाः ॥ तत्र तस्मिन्हृते मायाधरनाम्न्यसुराधिपे । प्रवृत्तस्त्रवधूसार्थः शक्रस्याभवदुत्सवः ॥ ततश्च रम्भां नृत्यन्तीमाचार्ये तुम्बुरौ स्थिते । चलिताभिनयां दृष्ट्वा जहास स पुरूरवाः ॥ जाने दिव्यमिदं नृत्तं किं त्वं जानासि मानुष । इति रम्भापि तत्कालं सासूयं तमभाषत ॥ जानेऽहमुर्वशीसङ्गात्तद्वृत्तिं न तुम्बुरुः । युष्मद्गुरुरपीत्ये-नामुवाचाथ पुरूरवाः ॥ तच्छ्रुत्वा तुम्बरुः कोपात्तस्मै शापमथादिशत् । उर्वश्या ते वियोगः स्यादा कृष्णाराधनादिति ॥ श्रुतशापश्च गत्वैव तमुर्वश्यै पुरूरवाः । अकालाशनिपातोग्रं स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततोऽकस्मान्निपत्यैव निन्ये क्वाप्य-पहृत्य सा । अदृष्टैस्तेन भूपेन गन्धर्वैरुर्वशी किल ॥ अवेत्य शापदोषं तं सोऽथ गत्वा पुरूरवाः । हरेराराधनं चक्रे ततो बदरिकाश्रमे ॥ उर्वशी तु वियोगार्ता ग-न्धर्वविषयस्थिता ॥ आसीद मृतेव मुग्नेव लिखितेव विचेतना ॥ आश्चर्यं यन्न सा प्राणैः शापान्ताशावलम्बिनी । मुक्ता विरहदीर्घासु चक्रवाकीव रात्रिषु ॥ पुरूर-वाश्च तपसा तेनाच्युतमतोषयत् । तत्प्रसादेन गन्धर्वा मुमुचुस्तस्य चोर्वशीम् ॥ शापान्तलब्धया युक्तः पुनरप्सरसा तया । दिव्यान्स राजा बुभुजे भोगान्भूतल-वर्त्यपि ॥ ४—३०.

अथ

विक्रमोर्वशीयम् ।

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥१॥

निर्माणं जगतां करोति रजसा हीनं यदानन्दकं
सत्त्वेनापि न लिप्यते तदपि यद्रक्षासुदक्षं सदा ।
अस्पृष्टं तमसापि नाशयति यत्सर्वं च सार्वत्रिकम्
कस्मिंश्चिन्महसि स्ववासमधुना धेत्तां मदीयं मनः ॥ १ ॥

कृपासान्द्रं चक्षुर्भगवति पतेच्चेत्तव जडे
सकृत्प्रज्ञोन्मेषात्स भवति कवीनां कुलगुरुः ।
प्रबध्नन्काव्यार्थं सरसरुचिरालंकृतिजुषं
न कस्तद्वाणि त्वां स्तुतिभिरुपतिष्ठेत जडधीः ॥ २ ॥

अथ सकलकविकुलगुरुः सरस्वत्या देव्या विलास इव तत्रभवान् कालिदासः "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥" "चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतः" इत्याद्यर्थकालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्य प्रचुरश्रेयोहेतुकत्वमवधार्य तात्पर्यतो धर्मार्थादिपुमर्थचतुष्टयसाधनान्युपदिदिक्षुः श्राव्यप्रबन्धेभ्यो दृश्यप्रबन्धानां प्रकर्षं विभाव्य तत्राभ्यर्हितत्वान्नाटकं रिरचयिषुः **विक्रमोर्वशीयं** नाम त्रोटकमातेने । तत्र त्रोटकादीनां नाटकान्तःपातित्वादादौ नाटकलक्षणं साहित्यदर्पणोक्तं दृश्यकाव्यप्रस्तावपूर्वकं—"दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ।" तस्य भेदाः—"नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" ॥ किंच "नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्" । इत्यादि । तत्र नाटकलक्षणं यथा—नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् । विलासद्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् । पञ्चाधिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः । प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृंगारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेद्भुतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा

मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ त्रोटक-लक्षणं–'सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ' ॥ इति । प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वाच्छृङ्गारोत्राङ्की । ' प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ' इति प्रायोवादं द्रष्टव्यम् । तेनात्र प्रथमाङ्के विदूषकाभावेऽपि न लक्षणहानिः ।

तत्र प्रारिप्सितग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहसमाप्तिकामनया शिष्टाचारपरिप्राप्तं मङ्गलं विदधन्नाटकादौ पूर्वङ्गाङ्गभूतामाशीरूपां चतुष्पदां नान्दीमवतारयति सूत्रधारमुखेन । **वेदान्तेष्विति**—स स्थाणुः शिवः । स्थाणुपदस्य शिवाभिधेयत्वं सुप्रसिद्धमेव । वः युष्माकं सामाजिकानामित्यर्थः । निश्रेयसाय मोक्षाय कल्याणाय वा अस्तु । मोक्षं वितरतु इति यावत् । 'स्थाणू रुद्र उमापतिः ', इत्यमरः । नित्यमव्यय एव तिष्ठतीति स्थाणुः । स्थाणुवन्निश्चलावस्थानात्स्थाणुरिति वा । तथा च श्वेताश्वतरे 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति । पुराणेषु च 'ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते शुभाः प्रजाः । स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ' ॥ इति । शिवस्य मोक्षहेतुत्वं च सुप्रतीतमेव । तथा च "तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" । 'य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ' इति च श्वेताश्वतरे । 'नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमः ' इति च तैत्तिरीये । 'तदेतत्सकलं विश्वं स हि विश्वाधिकः शिवः । स एव जगतां नाथः स हि संसारमोचकः' । इति पराशरस्मरणं च । स्थाणुश्चेत्किं तस्य सेवया इत्याकांक्षायामाह–स्थिरभक्तियोगसुलभः स्थिरा चासौ भक्तिस्तस्या योगस्तेन सुलभः सुप्रापः । यद्वा स्थिरा भक्तिर्योगो ध्यानं च ताभ्यां सुलभः । योगः चित्तवृत्तिनिरोधः पातञ्जलोक्तो वा ग्राह्यः । भक्तिश्च योगश्च भक्तियोगौ स्थिरौ भक्तियोगौ ताभ्यां सुलभः इति वा । तथा चोक्तं कैवल्योपनिषदि–'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' इति ॥ योगस्वरूपं चोक्तं कठोपनिषदि पञ्चवल्ल्यां–' यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥ इति । भगवद्गीतास्वपि ' तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ' इत्यादि । स क इत्यपेक्षायामाह–वेदान्तेषु यं रोदसी व्याप्य स्थितं एकपुरुषं आहुः । वेदान्ताः वेदानामन्ताः अवसानभागाः उपनिषदः ॥ ता एव वेदेषु ब्रह्मविद्याधिगमे अन्त्यं प्रमाणमिति वा वेदान्तसंज्ञाः स्युः । तेषु यं रोदसी द्यावापृथिव्यौ वाप्य आवृत्य स्थितं अधिष्ठितम् । ' स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यातिष्ठद्दशाङ्गुलम् ' इति श्रुतेः । एकम् । अन्यव्यावृत्त्यर्थमिदं । अद्वितीयं पुरुषमाहुः । अध्यात्मविद्याविदेन इति शेषः । तथा हि–'स एको य एकः स रुद्रो यो रुद्रः स ईशानो य ईशानः स भगवान्महेश्वरः' । इति अथर्वशिरउपनिषदि । 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।' इति श्वेताश्वतरे च । पुरि शेते असौ पुरुषः । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैतेन किञ्च-

नानावृतं नैतेन किंचनासंवृतम्' । इति श्रुतेः । पुरुषत्वव्यापकत्वे चास्य ' पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमः' । ' तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ सर्व्वाननशिरोग्रीवः सर्व्वभूत-गुहाशयः । सर्व्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ महान्प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्यैव प्रवर्तकः' ॥ 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' । 'यो रुद्रो अग्नौ योऽप्सु य ओषधीषु । यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेश' । इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रतीयेते । रोदसी इति रोदःशब्दस्य सान्तस्य द्विवचनम् । ' भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते' । इत्यमरः यस्मिन्निति–यस्मिन् स्थाणौ ईश्वर इति शब्दः अन्यस्य विषयः न भवतीति अनन्यविषयः तन्मात्रवाचक इत्यर्थः । यथार्थाक्षरः यथार्थानि अक्षराणि यस्य । यौगिक इत्यर्थः । लीलयैव ब्रह्माण्डकोटीः सृजतः पालयतः प्रत्याहरतश्च तस्य सर्वशक्तिमत्वात् । ईष्टे असौ ईश्वरः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच् प्रत्ययः । ' ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्र-शेखरः' । इत्यमरः । तथा च ' एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' 'ईशानः सर्वभूतानां' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमश्च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्' ॥ इत्याद्यनेकश्रुतयोस्येश्वरत्वं दर्शयन्ति । अन्तरिति–चः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः । यः नियमितप्राणादिभिः नियमिताः प्राणादयः । आदिशब्देन अपानसमानव्यानोदानानामपि ग्रहः । यैस्तैस्तथोक्तैः । 'अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेपानं तथापरे । प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः' इति भगवद्वचनात् पूरकाख्यं कुम्भकाख्यं च प्राणायामं कुर्वद्भिरिति यावत् । मुमुक्षुभिः मोक्तुमिच्छुभिः । 'सनाशंसभिक्ष उः ' इति सन्नन्तान्मुच्लृधातोः उप्रत्ययः । अन्तः हृदये मृग्यते अन्विष्यते । एतेन स्थिरप्रज्ञानां परिपक्वसमाधी नामेव तस्य साक्षात्कारयोग्यत्वं ध्वनितम् । अन्तरित्यनेन तस्य हार्दाकाशान्तः' स्थत्वं सूचितम् । तथा च श्रुतयः—'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्व वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' । इति च्छान्दोग्ये । ' हृत्पुण्डरीकं विरजं...विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तमनेकरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ' । इ० कैवल्ये । 'दहरं विपाप्मं परमेश्वरस्य यद्वेश्मभूतं सकलं पुरस्थम् तत्रापि दहं गगनं विशोकं तदेव नित्यं सकलैरुपास्यम्' ॥ इति । तैत्तिरीये । ईश्वरगीतास्वपि ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति' इति । एतेन वेदान्तेषु एकत्वपुरुषत्वेश्वरत्वान्तःस्थत्व-निश्रेयसहेतुत्वादिधर्मैरान्नातः शिवो वः परं श्रेयो ददात्विति पिण्डितोर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । तल्लक्षणं तु 'सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलवि-क्रीडितम् । ' इति । भूमिदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूचितः । ' क्षेमं सर्वगुरुर्दत्ते मगणो भूमिदैवतः ' इति भामहोक्तेः । 'शुभदो भो भूमिमयः' इत्यन्यत्रापि । नान्दीत्वादेवास्यादौ मगणः वकारस्यामृतबीजत्वात्प्र-चयगमनादिसिद्धिः ।

(नान्द्यन्ते)

वक्ष्यमाणनान्दीलक्षणप्राप्तं काव्यार्थसूचनमप्यत्र प्रदर्श्यते "अत्र वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं इत्यादिभिर्विशेषैर्वक्ष्यमाणः कथानायकः पुरूरवा नाम राजा सूच्यते। कुतः 'उर्वश्यसि पुरूरवा अति घृतेनाक्ते वृषणं दधाथाम्' इत्यादिवेदवाक्येषु कथनाच्च जस्स वाम्बरतले गदी अत्थीत्यादिवाक्यप्रतीयमानरोदः—लंचारवत्वाच्चानन्यसाधारणैश्वर्यवत्वाच्चोर्वश्या मोक्षार्थिभिर्मृग्यमाणत्वाच्च।" इति **काटयवेमः**। 'अनन्यसामान्यप्रजापालनदयादाक्षिण्यादियोगाद्यं पुरुषमेकं मुख्यमाहुर्वर्णयन्ति। बुधा इति शेषः। रोदसी द्यावाभूमी व्याप्य स्थितम्। निजकीर्त्येति शेषः। यस्मिन्राजनीश्वरशब्दो यथार्थाक्षरो निग्रहानुग्रहादिप्रभुशक्तिसंपत्तेरिति भावः। चोऽप्यर्थे। तथा च नियमितप्राणादिभिर्मुमुक्षुभिरपि समलोष्टाश्मकाञ्चनैरत्युदासीनैरपीत्यर्थः। यो राजा अन्तः अन्तःकरणे मृग्यते चिन्त्यते। नैतादृशो धर्मशीलो जगति दृष्टपूर्व इति सर्वदा चेतस्यनुसंधीयत इति भावः। स्थाणुः स्थिरतरः। अतिधीर इति यावत्। यद्वा स्थाणू रुद्ररूपः। तदंशत्वात्। स्थिरा भक्तिर्यासां प्रजानां ताभियोंगेन चित्तानुसरणरूपेणोपायेन सुलभोभिगम्यः। यद्वा 'स्थाणुस्थिर—'इति निर्विसर्गान्तं पाठमङ्गीकृत्य स्थाणुवत्स्थिरः केनाप्यनुच्छेद्यो भक्तियोंगेन सुलभश्च। पश्चात्कर्मधारयः। यद्वा भक्तिर्भागो राजग्राह्यस्तद्योगो यस्य स चासौ सुलभश्च। भागरूपेण वा योगेनोपायेन सुलभः। यद्वा स्थिरा भक्तिरर्थाद्राजनि यस्या उर्वश्यास्तया योगेनार्थात्सङ्गमनीयाख्यमणिसम्बन्धेन सुलभः सुप्रापः तस्या वा योगेन पूर्वोक्तोपायेन सुलभः। एतेनास्योर्वशीकामुकत्वं लतारूपायाश्चास्याः सङ्गमनीयद्वारा सङ्गम इत्याद्यसूचि। 'योगश्चारे पूर्वलाभे सूत्रे विस्रब्धघातिनि। उपाये सङ्गतौ ध्यानौषधसन्नाहयुक्तिषु॥' इति त्रिकाण्डीशेषः। एवं विशेषणगुणविशिष्टः स प्रसिद्धविभवो विशेषणमहिम्ना विशेष्यालाभात्पुरूरवाः। वो युष्माकं सभासदां निःश्रेयसाय योगक्षेमादिरूपकल्याणायास्तु भवतु।' इति **रङ्गनाथः**।

सूत्रधारः पठेन्नान्दीमित्युक्तेः सूत्रधारलक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तं यथा—'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः। नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥ वेशोपचारचतुरः पौरेषणविचक्षणः नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः॥ नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः। छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः। तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः। अवधाय प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः॥ एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोभिधीयते।' इति। **नान्द्यन्ते** इति—नान्दीलक्षणं साहित्यदर्पणे—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥ मङ्गल्यशब्दचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी। पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत॥ इति। तथा चादि-

---

१ विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ। इत्य०।

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष इतस्तावत् ।

भरत–' आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते' इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—' नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥ ' इति । तत्र भरतः ' सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताम् ॥ ' इति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरूपाणि वावान्तररूपाणि वा तदुक्तं नाट्यप्रदीपे —'श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे॥' इति । सङ्गीतकल्पतरावपि– 'हरोत्तमाङ्कस्थितवस्तुवर्णनैर्वाक्यार्थभूम्नार्थपदैस्त्रिसंख्यैः। षड्भिश्चतुर्भिर्नृपविप्रसंपत्समाशिषा संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥ ' इति । अत्र श्लोकतुरीयांशः पदम् । तेन चतुष्पदेयं नान्दी* । अत्र च समासोक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण काव्यार्थप्रकाशनात्पत्रावलीसंज्ञेयं नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे–'यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नाम्ना पत्रावलीति सा ॥ ' इति । सूत्रधारपदनिरुक्तिस्तावत्– सूत्रं सबीजकं नाट्यानुष्ठानं धारयति प्रवर्तयतीति सूत्रधारः । तदुक्तम्—' नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः ॥ ' इति । ' दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ॥ सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ ' इत्यभिधानात् ' रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः । पदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः॥' इत्युक्तलक्षणां वाग्व्यापारात्मकभारतीरूपाम् । ' अलमतिविस्तरेण ' इत्यारभ्य ' प्रस्तावना ' इत्यन्तां प्रस्तावनामवतारयति **अलमित्यादिना**—अति विस्तरेण पूर्वरङ्गाङ्गानामित्यर्थः । अलं आस्तां स इत्यर्थः । अन्यथा प्रयोगदर्शनसमुत्सुकानां सामाजिकानामौत्कण्ठ्यं विहतं स्यादिति भावः । **नेपथ्याभिमुखमिति**—नेपथ्यं जवनिका

---

* यत्त्वत्र साहित्यदर्पणकृदाह–' कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च वेदान्तेष्वित्यादौ नान्दीलक्षणात्पूर्वरङ्गस्यैव रङ्गद्वाराख्यमङ्गमारभ्य कविः कुर्यादित्युक्तत्वाच्च रङ्गद्वारमेवेदं न नान्दी' इति तन्मूलादर्शनानिबन्धनम् । यतः प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ इत्यादि वचनेनास्या अवश्यकर्तव्यत्वात् । श्रव्यैर्द्वादशभिः पदैरथ समैर्यद्वाष्टभिर्निर्मिता इत्यादिनाट्यलोचनकारोक्तनान्दीलक्षणेऽस्याः समपदत्वेनाप्युक्तेरत्र च श्लोकपादे पदाभिधाननयेऽवान्तरवाक्यपदाभिधाने च चतुष्पदात्वेन तत्पदमते स्थिरभक्तीति क्रियाविशेषणान्तपदविधानतः षड्विंशतिपदात्वेन चातिस्पष्टतया नान्द्या विद्यमानत्वान्नान्दीलक्षणायोगाभिधानं गजनिमीलिकया मौर्ख्यमात्रमित्यास्तां विस्तरेण । इति रङ्गनाथः

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्वकः—भाव अयमस्मि ।

सूत्रधारः—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टाः[१] प्रयोगबन्धाः । सोऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकमपूर्वं प्रयोक्ष्ये । तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसमूढैर्भवितव्यमिति ।

पारिपार्श्वकः—यथाज्ञापयति भावः । (इति निष्क्रान्तः)

सूत्रधारः—यावदिदानीमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि ।

(प्रणिपत्य)

यदन्तर्हिता नटा वेषग्रहं प्रसाधनं च कुर्वन्ति । तदभिमुखमवलोक्येति कविवचनम् । ' नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् । ' इत्यजयः । **मारिषेति**—मारिषः सूत्रधारादीषन्यूनः पारिपार्श्वकाभिधो नटविशेषः । तल्लक्षणं भरते–"सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रवचन्कुरुतेर्थनाम् । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत्पारिपार्श्वकः " इति ॥ ' मान्यो भावेति वक्तव्यः किंचिन्न्यूनस्तु मारिषः ' ॥ इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्षः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसहिष्णुरित्यर्थः । इतस्तावत् [आगम्यतां] इति कालक्षेपांसहमानस्योक्तिः । भाव मान्यनट इति सूत्रधारं प्रति पारिपार्श्वकस्योक्तिः । तदुक्तं–" सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्वकः । सूत्रधारो मारिषेति । " इति । परिषदा परिषत्सभा । ' सभज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः । ' इत्यमरः । प्रयोगबन्धाः–प्रयोगोऽभिनयो बध्यतेऽस्मिन्निति प्रयोगबन्धः नाटकम् । **सोहम्** एतज्जानन्नित्यर्थः । **विक्रमोर्वशीयं** विक्रमेण लब्धा उर्वशी विक्रमोर्वशी तामधिकृत्य कृतं नाटकं । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ' इति छः । अस्य त्रोटकत्वेऽपि नाटकान्तः पतित्वात् नाटकसंज्ञायाः सर्वैः सौलभ्येन ग्राह्यत्वान्नाटकमित्युक्तिः । यद्वा नटवृत्तावित्यस्य धञि स्वार्थे कनि नाटकमिति । तेन नाटकं नाट्यमित्यर्थः । अथवा त्रोटकमिति पठनीयम् । अपूर्वं नूतनं प्रयोक्ष्ये । प्रयोगेणाभिनेष्यामि । पात्रवर्गः नटमेलकः । पाठेषु भुमिकाभिनयेषु । असंमूढैः सावधानैः कर्तव्यदक्षैः । यथाज्ञापयति भवदाज्ञामनुवर्ते इत्यर्थः । आर्यमिश्रान्—आर्याश्च ते मिश्राश्च तान् । आर्याः अभ्यर्हिताः साध्वचारा इति वा । तदुक्तम्—'कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः' ॥ यद्वा सत्कुलादिसम्पन्ना यदाह भरतः-'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते ' ॥ मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनान्तम् । ' मरीचिमिश्रैर्देक्षेण' इति विष्णुपुराणात् लोकेपि व्यवहारदर्शनाच्च । आराद्याताः दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्य

---

१ दृष्टप्रयोगाः प्रबन्धाः ॥

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथ वा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् ।
शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति । (परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्खवादी जस्स वा अम्बरअले गदी अत्थि ।)

सूत्रधारः—(कर्णं दत्त्वा) अये किं नु खलु मद्विज्ञापनानन्तरं कुररीणामिवाकाशे शब्दः[1] श्रूयते ।

इति आर्याः । इति मालतीमाधवटीकायां **जगद्धरः** । आयाता दूरं गता भ्रान्तत्वादिदोषेभ्यः इति आर्याः । इति **रङ्गनाथः** । **प्रणयिष्विति**—प्रणयःप्रीतिः नम्रता वा सोस्त्येषामिति प्रणयिनः । ' अत इनि ठनौ ' इति इनिप्रत्ययः । तेषु युष्माकं नम्रसेवकेषु । अस्माकमभिनयो द्रष्टव्य इति प्रार्थयमानेषु वास्मासु । दाक्षिण्यादानुकूल्याद्धेतोः । अथ वा पक्षान्तरे । एतदुक्तहेतोरस्य प्राशस्त्यं दर्शयति । शोभनं यद्वस्तु इतिवृत्तं तस्य पुरुषो नायकः तस्यादरातिशयात्प्रशस्तकथानायकगौरवात् । वस्तु च पुरुषश्च तयोरादरातिशयादिति वा । इमामधुनैव प्रयोगेऽधिक्रियमाणां **कालिदासस्य** क्रियां त्रोटकरूपामवहितैरनन्यासक्तैर्मनोभिः शृणुत । कालिदासस्येति नामनिर्देशः कविप्रशंसायै । सद्वस्त्विति रूपकप्रशंसा । उक्तं च भावप्रकाशिकायाम्—इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं सभासदाम् ॥ इति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं ' काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ' इति आर्या छन्दः । तल्लक्षणम्—यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥ इति । इह वस्तुतदुपकारकसन्ध्याद्यङ्गानां लक्षणानि विस्तरभयान्नोच्यन्ते । तानि दशरूपकादौ द्रष्टव्यानि । **नेपथ्ये** सुरपक्षपाती पक्षे पातः अस्यास्तीति पक्षपाती सुराणां पक्षपाती सुरपक्षपाती देवकार्यकारीत्यर्थः । यो वाकाशे संचरितुं समर्थः । अत्र प्रसङ्गादिदमुच्यते—इतिवृत्तं द्विविधम् । ' सूच्यमेव भवेत्किंचिद् दृश्यश्रव्यमथापि वा ' ॥ इति भेदात् । तत्र ' अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ' ॥ एतन्मध्ये ' अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ' । इति लक्षणात् 'नेपथ्ये' इत्यारभ्य ' अम्बरतले गदी अत्थि '

---

१ शब्दः श्रूयते इत्यनन्तरम् ।
मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोऽयं परभृतनाद एष धीरः ।
आकाशे सुरगणसेविते समन्तात्किं नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥ ३ ॥
इत्यधिकं श्लोकं रङ्गनाथः पठति व्याचष्टे च ।

(विचिन्त्य) भवतु । ज्ञातम् ।

उरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री
कैलासनाथमुपसृत्य निवर्तमाना ।
बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे
क्रन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोऽयम् ॥ ३ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना ।

इत्यन्तेन कुबेरभवनान्निवर्तमानायाश्चित्रलेखाद्वितीयाया उर्वश्या दानवापहरणरूपनाटकीयार्थस्य सूचनात्प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । एवं यत्र यत्र ' नेपथ्ये ' इत्यादिना यद्यत्सूच्यते सा चूलिकेति ज्ञेयम् । **मद्विज्ञापना०**— ' प्रणयिषु '...इत्यादि विज्ञापनानन्तरम् । कुररीणां—कुरस्त्रीणां । ' उत्कोशकुररौ समौ' इत्यमरः । 'टिटवी' इतिख्यातानाम् । **ऊरूद्भवेति**—नरस्य तदाख्यस्यर्षेः सखा नरसखः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । मुनिर्नारायणस्तस्य ऊरोरुद्भवो यस्याः सा सक्त्थुत्पन्ना । ' सक्थि क्लीबे पुमानूरुः ' इत्यमरः । सुरस्त्री दिव्याङ्गना उर्वशी । तदुक्तं हरिवंशे—"नारायणोरुं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी । ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी" ॥ कैलासनाथं कुबेरमुपसृत्य सेवार्थमुपगम्य । 'उपनृत्य' इति पाठे तत्समीपे नृत्यं कृत्वेत्यर्थः । ' विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्ति' इति शाब्दिकोक्त्यनुसारेणाधिकरणविवक्षायां कर्मत्वम् । निवर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती सती अर्धमार्गे मार्गस्यार्धमर्धमार्गः तस्मिन् मार्गान्तराले

किमिति वितर्के । स च सर्वत्र षट्पदादिशब्दादिष्वन्वेति । कलान्यव्यक्तानि मधुराणि चाक्षराणि यस्यां क्रियायामिति यथा तथा । यद्यपि कलशब्दोऽव्यक्तमधुरवाचकः तथापि मधुरपदस्य वर्तमानत्वात्केवलाव्यक्तपरो ग्राह्यः यद्वा कं चित्रं लान्तीति. कलानि आश्चर्यकारीणि मधुराणि अक्षराणि यत्र यस्यां क्रियायाम् । यद्वा कं द्युतिं लान्ति तानि । अनुप्रासादिघटनाच्छोभमानानीति यावत् । तेन च ' प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते ' इति लक्षणोक्तप्रसादाख्यगुणवत्ता ध्वनिता । यद्वा कं स्मरं लान्ति यच्छ्रवणमात्रेण झटिति मदनोद्भवो भगवतीति भावः । यद्वा कं मयूरं लान्ति वशीकुर्वन्ति तद्विधानि । यदाकर्णनेन तिर्यञ्चोऽपि हर्षकलिता वशीभवन्ति किमुतान्ये सचेतस इति हृदयम् । को ब्रह्मानिलसूर्याग्निचित्रारियमकेतुषु । विष्णुवाहनशर्वेऽब्धौ सितकर्णे वसौ द्युतौ ॥ स्वर्गे चक्रे तथा मित्रे शुद्धेऽर्थे स्मरकालयोः ॥ ' इत्येकाक्षरः । 'को ब्रह्मानिलसूर्याग्नियमात्मद्योतबर्हिषु । ' इति विश्वलोचनः । प्रगीता गातुमुपक्रान्ता । प्रगीता इत्यत्र कर्मणि (कर्तरि) क्तः । किन्नर्यः इत्यपि क्वचित्पाठे किन्नरवनिता इत्यर्थः । परं त्वनुपादेयोऽयं पाठः । वितर्कार्थककिंपदस्यात्रातीवावश्यकत्वात् । त्रिगताभिधं चेदं वीथ्यङ्गम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं मतम् । ' इति । अत्राकाशे श्रुतः शब्दः श्रुतिसाम्यतः स्वरावयवीभूतसूक्ष्मशब्दसाम्यतः षट्पदादीनां किमित्यादिभिरनेकार्थैर्योजितः । ' प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा यतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥ ' इति सङ्गीते ॥

(ततः प्रविशन्त्यप्सरसः ।)

अप्सरसः—परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति । (परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्खवादी जस्स वा अम्बरअले गदी अत्थि ।)

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण राजा पुरूरवा रथेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दिते । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

इत्यर्थः । विबुधशत्रुभिः विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषां शत्रुभिः दानवैर्बन्दीकृता बलात्कारेण गृहीता । अतोऽस्मात्कारणादयमप्सरसां गणः शरणं रक्षितारं ' शरणं गृहरक्षित्रोः ' इत्यमरः । क्रन्दति आक्रोशति । अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः । तथा च रामायणम्-'अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्' ॥ इति । अयं शब्दः प्रायो बहुवचनान्तः । तदुक्तममरसिंहेन ' स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति । अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनादिति सुबोधिनीकारः । यथा नलोदये "तुल्योप्सरसा देहि प्रभवो भग्नाप्सरः प्रसरसा देहि" इति । उक्तं चान्यत्र 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतासमाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रिकम् ॥' इति । आबन्तोपि क्वचिद्यथाग्रे ' अनप्सरेव प्रतिभासि' इत्यत्र । वसन्ततिलका वृत्तं तल्लक्षणम्—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । इति । **प्रस्तावना**-तल्लक्षणं भावप्रकाशे—नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा' ॥ अत्र सुधाकरः-" विधेर्यथैव सङ्कल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता । " इति । दशरूपके च-' सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा' इति । 'एषमन्यमतेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ' ॥ इयं च प्रस्तावना भारत्यङ्गमेव । अस्याः पञ्चाङ्गत्वमुक्तं साहित्यदर्पणे—उद्घातकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः ॥ इति । तत्र ' यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगातिशयस्तदा ' ॥ इत्युक्तलक्षणक्रमेण सूत्रधारेणेहाप्यप्सरसां प्रवेशसूचनात्प्रयोगातिशयनामात्र प्रस्तावनाङ्गम् । **ततः प्रविशति**—अपटीक्षेपेण ' नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नाटके मतः ' । इति वचनाद्यत्रासूचितस्य पात्रस्याकस्मिकः प्रवेशो भवति तत्र स ' अपटीक्षेपेण ' इति वचनेन विशिष्यते । **राजा**—सूर्योदस्थानात् सूर्यमुपास्य । पुरूरवसमिति नामनिर्देशः प्रतिपन्नकार्यनिर्वाह-

रम्भा—असुरावलेपात् । (असुरावलेवादो ।)

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य प्रत्यादेशो रूपगर्विताया: श्रियः अलङ्कारः स्वर्गस्य सा नः प्रियसख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्राहं गृहीता । (सुणादु महाराओ । जा तवोविसेसपरिसङ्किदस्स सुउमारं पहरणं महिन्दस्स पच्चादेसो रूवगव्विदाए सिरीए अलङ्कारो सग्गस्स सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो पडिणिवुत्तमाणा समावत्तिदिट्ठेण हिरण्यउरवासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अद्धपथं जेव्व बन्दिग्गाहं गिहीदा ।

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतः स जाल्म इति ।

सहजन्या—पूर्वोत्तरेण । (पुव्वुत्तरेण ।)

राजा—तेन हि मुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यानयनाय ।

कताव्यञ्जनार्थः । कुतः कस्माद्भयाद्भयहेतोर्वा । **रम्भा**—असुराणामवलेपात् गर्वात् । दर्पादिति यावत् । ' अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्वेषणेपि च' इति विश्वः । अत्र अवलेपशब्दः तत्कार्यस्योर्वशीहरणरूपाधिक्षेपस्य लक्षकः । यथा रघुवंशेऽष्टमसर्गे ' ददृशे पवनावलेपजम् ' इत्यत्र । **राजा**—भवतीनामपराद्धमपराधः कृतः । **रम्भा**—तपोविशेषपरिशङ्कितस्य कस्यापि तपःप्रकर्षेण जातस्वपदापहारशङ्कस्य इन्द्रस्यान्यसमाधिभीरुत्वं हि पुराणप्रसिद्धम् । सुकुमारं स्त्रीत्वात् । प्रहरणं आयुधम् । प्रहियतेऽनेन प्रहरणं " कारणा० " इति ल्युट् । प्रत्यादेशनं प्रत्यादेशः । ' प्रत्यादेशो निराकृतिः । ' इत्यमरः । रूपेति—गर्वोस्याः सञ्जातासौ गर्विता रूपेण गर्विता रूपगर्विता तस्याः । या लक्ष्मीमपि सौन्दर्येणातिशयानोपहसतीवेत्यर्थः । अलङ्कारः ललामभूता दिव्यलोकस्य । समापत्तिदृष्टेन अकस्मादृष्टेन । यदृच्छयोपस्थितेनेत्यर्थः । हिरण्यपुरवासिना हिरण्यपुरे वस्तुं शीलमस्य । ताच्छील्ये णिनिः । अर्धपथे—पथोर्धमर्धपथस्तस्मिन् । बन्दिनमिव गृहीत्वा बन्दिग्राहम् । " उपमाने कर्मणि च " इति णमुल् । **अप्सरसः**—पूर्वोत्तरेण—पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तरालं दिग्विभागः पूर्वोत्तरस्तेनैशान्या दिशेत्यर्थः । **राजा**—विषादः खेद मनोभङ्गो वा । तदुक्तम्—" विषादश्चेतसो भङ्ग

सर्वाः—सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य । (सरिसं खुं सोमादो एक्कन्दरस्स ।)

राजा—क्व पुनर्मां भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

अप्सरसः—एतस्मिन्हेमकूटशिखरे । (इमस्सिं हेमकूडसिहरे ।)

राजा—सूत ऐशानीं दिशं प्रति नोदयाश्वानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं निरूपयन् ।) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वं प्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः । तथा हि

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घना-
श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम् ।
चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायानवच्चामरं
यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥४॥

उपायाभावनाशयोः" । इति । **अप्सरसः**—सोमादेकान्तरस्य सोमादेकान्तरं व्यवधानं यस्य सोमादेकेन बुधेन व्यवहितस्य । ब्रह्मपुत्रादत्रेः सोमो-जायत । तस्य पुत्रो बुधस्तस्य च पुरूरवाः । इति वंशः । **राजा**—प्रतिपाल-यिष्यन्ति । प्रतीक्षन्ते । आशुगमनाय शीघ्रं गमिष्यन्तीति । पूर्वप्रस्थितं पूर्वं प्रस्थितः तम् । वैनतेयं–विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः तं गरुडम् । अपकारिणं सुराङ्गनारत्नस्योर्वश्या अपहरणादिति भावः । **अग्रे यान्तीति** । अमी चूर्णी-भवन्तः चक्राघातैः क्षुण्णो इत्यर्थः । घना वेगानिलात् वेगस्य रथजवस्य अनिलः वायुस्तस्माद्धेतो रथस्याग्रे रेणुवद्रजांसीव यान्ति । रङ्गनाथस्तु 'रेणुपदवीं' इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्यति ॥ 'चूर्णीभवन्तो घना मम रथस्याग्रे रेणुपदवीं रेणुमार्गं यान्त्यनुसरन्ति । जलगुरवोऽपि जलदाश्चक्रधारया पिष्टी-कृताः मत्स्यन्दनाग्रतः पांसुवदुत्सर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा रथस्याग्रेऽश्वखुरैश्चूर्णभि-वन्तो मेघा रेणुपदवीं यान्ति । रेणवो यथाश्वोद्धूताः पाश्चात्यवातेनाग्रे नीयमाना अपि रथस्य वेगातिशयेन पश्चाद्रवन्ति तथैतेऽपि रथरयात्पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । " आर्थी उपमा । वेगानिलात् चक्रभ्रान्तिश्चक्रस्य रथाङ्गस्य भ्रमणमरा-न्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारचक्रावयवानामन्तरेषु अन्तरावकाशेष्व-न्यामरावलीमरपङ्क्तिं जनयतीव । रयातिशयात्तथा भासत इत्यर्थः । 'अरः शीघ्रे च चक्राङ्गे' । इति विश्वः । वेगानिलात् हयशिरसि भूषणार्थं निविष्टं आयामवत् दैर्घ्यवच्चामरं चित्रन्यस्तमिवालेख्यनिवेशितमिवाचलं तिष्ठति ।

---

१ खु एदं सोमवंसप्पसूदस्स, एक्कन्तरितस्स. इ. पा. २ चोदय, प्रेरय. ३ यन्मध्ये च... प्रान्ते चलश्चानिलात; समस्थिति ; ध्वजपटप्रान्तश्च. इ. पा.

(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च ।)

रम्भा—हला गतो राजर्षिः । तद्वयमपि यथासन्दिष्टं प्रदेशं संक्रामामहे । (हला गदो राएसी । ता अम्हेवि जथासंदिट्ठं पदेशं संकमामो ।)

शेषा—तथा । (तह) (इति सर्वाः शैलावतरणं रूपयित्वा स्थिताः ।)

रम्भा—अपि नाम स राजर्षिरुद्धरेन्नो हृदयशल्यम् । (अविणाम सो राएसी उद्धरे णो हिअअसल्लम् ।)

मेनका—हला मा ते संशयो भवतु । उपस्थितसंपरायो महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकात्सबहुमानमानाय्य तमेव विजयेसनामुखे नियुङ्क्ते । (हला मा दे संसओ होदु । उवट्ठिदसंपराओ महिन्दो वि मज्झमलोआदो सबहुमाणं आणाविअ तं एव्व विअअसेणामुहे णिओजेदि ।)

रम्भा—सर्वथा इह विजयी भवतु । (क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हला समाश्वसित समाश्वसित । एष उच्चलितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो दृश्यते । न खलु एषोऽकृतार्थो निवर्तिष्यते । (सव्वहा इह

उत्प्रेक्षा । वेगानिलात् ध्वजपटः केतनं यष्टयग्रे दण्डाग्रे च प्रान्ते अन्यतरस्मिन् समं उभयपार्श्वयोः समेरखं स्थितः । 'यन्मध्ये' इति पाठोऽर्थतो न सम्यक्सङ्गच्छते । एतद्रथवेगनिरूपणं "मुक्तेषु रश्मिषु" इत्यादिशाकुन्तलगतेन रथवेगवर्णनेन तुलयितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तूक्तम् **रम्भा**—'हला' इति वचनेन सखी सम्बोध्या । "हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।" इत्यमरः । रूपयित्वा नाटयित्वा । **रम्भा**—अपि नाम इति संभावनायाम् । राजर्षिः—राजा ऋषिरिव । तथा च शाकुन्तलम् 'अध्यक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये । रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।' इत्यादि । हृदये शल्यमिव दुःखकरं हृदयशल्यं उर्वशीबन्दिग्रहणरूपम् । **मेनका**—उपस्थितसंपराय उपस्थितः संपरायो यस्य । 'युद्धायत्योः सम्परायः' इत्यमरः । मध्यमलोकात् मर्त्यलोकात् । विजयसेनामुखे विजययुक्ता सेना तस्या मुखे । नियुंक्ते तमेव सेनान्यं करोतीत्यर्थः । अनेन राज्ञोऽसुरविजयित्वं सूचितम् । संख्यातिगैर्दानवैः सहोपस्थितसंपरायो महेन्द्रोप्यनेन सेनान्या तान् घातयति । एवं स्थिते एकं दानवं विजेतुमलं स्याद्वा नेति कोऽत्र शङ्कावसर इति भावः । उच्चलि०—हरिणेन लाञ्छितं केतनं हरिणकेतनं उच्चलितं हरिकेतनं यस्य । सोमदत्तः "सोमेन चन्द्रेण दत्तः । चन्द्रीय-

---

१ अस्मात्परं—रंभा—नन्नु दुर्जया दानवाः । मेनका—इत्य० क्वचित्. २ सहजन्या-(क्षणमात्रं इ०)

विअई भोदु (क्षणमात्रं स्थित्वा ।) हला समस्ससध । एसो उच्चलिदहरिणकेदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु एसो अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि ।

(सर्वा उच्चक्षुषो विलोकयन्ति)

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च चित्रलेखावलम्बिता भयानमीलिताक्षी चोर्वशी ।)

चित्रलेखा—समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियसखी । (समस्ससदु समस्ससदु पिअसही ।)

राजा—सुन्दरि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं
त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः ।
तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं
महोत्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी ॥ ५ ॥

चित्रलेखा—अहो कथमुच्छ्वसितमात्रसंभावितजीविता अद्यापि संज्ञां न प्रतिपद्यते । (अम्महे कहं उस्ससिदमेत्तसंभाविदजीविदा अज्ज वि सण्णं ण पडिवज्जदि ।)

राजा—बलवदत्रभवती परित्रस्ता । तथा हि[3] ।

मुञ्चति न तावदस्याः कम्पं कुसुमसमबन्धनं हृदयम् ।
पश्य हरिचन्दनेन स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितम् ॥ ६ ॥

त्वादेव च हरिणध्वजत्वमपि युक्तम् " इति रङ्गनाथः । अकृतार्थः न कृतोऽथ उर्वशीप्रत्याहरणरूपो येन भयेन निमीलिते अक्षिणी यस्याः सा भयनिमीलिताक्षी । ' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् ' इति षच् समासान्तः । ' षिद्गौरादिभ्यश्च । इति ङीष् । **राजा**—हे सुन्दरि सुरारिसंभवं असुरोत्पन्नं भयं गतं । हि यस्मात्कारणात् वज्रिणः महेन्द्रस्य महिमा त्रिलोकरक्षी त्रैलोक्यरक्षणशीलः । तत्तस्माद्भयस्य गतत्वादायतं दीर्घं चक्षुरुन्मीलयोन्मेषय । प्रत्युषसि प्रभाते पद्मानि अस्याः सन्तीति पद्मिनी महोत्पलमिव । पूर्णेयमुपमा । **चित्रलेखा**—उच्छ्वसितमेवोच्छ्वसितमात्रं तेन संभावितमनुमितं सूचितं वा जीवितं यस्याः सा संज्ञां न प्रतिपद्यते चेतनां न प्राप्नोति । **राजा**—बलवदत्यन्तम् । **मुञ्चतीति**—पश्य अस्याः कुसुमसमबन्धनं कुसुमेन पुष्पेण समं तुल्यं बन्धनं यस्यातिसुकुमारं हृदयं स्तनमध्यो-

१ सहजन्या—(क्षणमात्रं इ०) । २ निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् । इ० पा०
३ मन्दारकुसुमदाम्ना गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः ।
मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति !
४ मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम् ।
सिचयान्तेनकथंचित्स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥ इ. पा.

चित्रलेखा—सखि उर्वशि पर्यवस्थापयात्मानम् । अनप्सरेव प्रतिभासि मे । (हला उव्वसि पज्जवत्थावेहि अत्ताणं । अणच्छरा विअ पडिहासि मे ।)

(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा—(सहर्षम् ।) अयि ! प्रकृतिमापद्यते ते प्रियसखी पश्य ।

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-
र्नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—सखि विश्रब्धा भव । पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः । (सहि विस्सद्धा होहि । पराभूदा क्खु तिदसपरिपन्थिणो हदासा ।)

च्छ्वासिना स्तनयोर्मध्ये कञ्चुक्यनावृतस्तनान्तरालावकाशे प्रस्पन्दमानेन हरिचन्दनेन दिव्यचन्दनोत्थानुलेपनेन । ' हरिचन्दनमस्त्री स्याद्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि ॥ ' इति मेदिनी । कथितं सूचितं कम्पं न तावन्मुञ्चति नाद्यापि जहाति । ' पश्य हरिचन्दनेन ' इत्यस्य स्थाने ' सिचयान्तेन कथंचित् ' इति केचित्पठन्ति । तत्र सिचयः वस्त्रम् । ' वस्त्रं सिचयः पटः पोतः ' इति हलायुधः । तस्यान्तेनाञ्चलेन । अयं पाठो नातिसमीचीनः सिचयस्य स्तनद्वयावरकत्वात्स्तनमध्योच्छ्वासिना इत्यनेनासंगतित्वापत्तेः । **चित्रलेखा**—पर्यवस्थापय स्थिरीकुरु धैर्यावलम्बं कुरु इत्यर्थः । अनप्सरेव—धैर्यलोपो हि मानुषाणामुचितो न देवतानामिति भावः । अत्र अप्सराशब्द आबन्तः । तदुक्तं प्राक् । प्रत्यागच्छति संज्ञां लभते । **आविर्भूत** इति । शशिनि चन्द्रमसि आविर्भूते उदिते तमसा तिमिरेण मुच्यमाना । अनेनासंपूर्णप्रकाशेन नाद्यापि सकलध्वान्तक्षतिरिति सूचितं । रात्रिरिव । नैशस्य निशासम्बधिनः । हुतं भुङ्क्ते इति हुतभुग् अग्निस्तस्य छिन्नभूयिष्ठधूमा छिन्नो नाशितो भूयिष्ठो बहुलो धूमो यस्याः सा तथोक्तार्चिर्ज्वालेव । भूयिष्ठ इत्यत्र ' अतिशायने तमबिष्ठनौ ' इति बहुशब्दात् इष्ठन् प्रत्ययः । ' इष्ठस्य यिट् च ' इति यिडागमः बहुशब्दस्य भूरादेशश्च । रोधःपतनकलुषा रोधसस्तटस्य । ' कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ' । इत्यमरः । पतनेन कलुषा आविला भूत्वा प्रसादं प्रसन्नतां गृह्णती आददाना गङ्गेव इयं वरतनुश्चारुगात्री अन्तर्हृदये मोहेन मूर्च्छया मुक्तकल्पा त्यक्तप्राया । ' ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ' इति कल्पप्प्रत्ययः । सती प्रसादं गृह्णती लक्ष्यते । एकस्य बहूपमानत्वेन मालोपमा । **चित्रलेखा**—विश्रब्धा

---

१ आवण्णाणुकम्पिणा महाराएण पडिहदा दाणवा । इति रङ्गनाथः पठति ।

उर्वशी—(चक्षुषी उन्मील्य ।) किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेण । (किं पहावदंसिणा महिन्देण ।)

चित्रलेखा—न महेन्द्रेण । महेन्द्रसदृशानुभावेन अनेन राजर्षिणा पुरूरवसा । (ण महिन्देण । महिन्दसरिसाणुभावेण इमिणा राएसिणा पुरूरवसेण ।)

उर्वशी—(राजानमवलोक्य । आत्मगतम्) उपकृतं खलु दानवैः । (उवकिदं क्खु दाणवेहि ।)

विश्वस्ता भव । त्रिदशपरिपन्थिनः—तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां ते त्रिदशाः देवाः । त्रिर्दश वा । दश दशद्वयीः । ' श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति-वर्षवत ' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीयद-शत्येव वर्तमानत्वात् । त्रिरावृत्ता दश परिणामं येषां ते त्रिदशा इति वा । जन्मसत्ताविनाख्यास्तिस्रः दशा येषां निर्जरत्वात् इति वा । तेषां परिपन्थिनः शत्रवः । परि दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलं येषां ते परिपन्थिनः । ' पथि गतौ । चुरादिः । णिनिः । परिशब्दश्च ' दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे ' । इति मेदिनी । हताशा नीचा दानवापसदाः । अत्र केचित् ' आपन्नानुकम्पिना महाराजेन ' इत्यधिकं पठन्ति किन्तु तथा कृते ' किं पहावदंसिणा महिन्देण ' इति प्रश्नोनुपपन्नो भवति । अत एव हेयोयं पाठः । **उर्वशी**—प्रभावदर्शिना प्रभावेन दैव्या शक्त्या द्रष्टुं भूतं भविष्यद्वर्तमानं च पर्यालोचयितुं शीलमस्य तेन । **चित्रलेखा**—महेन्द्रेति—महेन्द्रेण सदृशः तुल्यः अनुभावः प्रभावः पराक्रम इति यावत् यस्य तेन । ' अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावबोधने । ' इति विश्वः । **उर्वशी**—आत्मगतम्—तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे ' अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ' इति । ' अश्राव्यं स्वगतं मतम् ' इति दशरूपके च । उपकृतं इ०—येन मयायं नयनानन्दजननो नृपो दृष्ट इति शेषः । अत्रोर्वश्या अभिलाषो गम्यते । सा च तस्याः प्रथमावस्थेति ज्ञेयम् । यथा च ' प्रकृतिस्थां उर्वशीं विलोक्यात्मगत'-मित्यादिना राज्ञोभिलाषो गम्यते । स च तस्य प्रथमावस्था । नायकनायिका-लम्बनस्य शृङ्गारस्य दशावस्था वर्णिता दशरूपकादौ । दशावस्थः स तत्रादाव-भिलाषोथ चिन्तनम् । स्मृतिर्गुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः । जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ इति । केचित्तु ' नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा स्मृति-रित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः' ॥ इत्याहुः । अयं चोभयोरभिलाषोऽस्मिन्नाटके बीजम् । तदुक्तं दशरूपके—बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः । अर्थप्रकृतयः

राजा—(प्रकृतिस्थामुर्वशीं निर्वर्ण्य । आत्मगतम्) स्थाने खलु नारायणमृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः सर्वा अप्सरस इति । अथ वा नेयं तपस्विनः सृष्टिर्भवितुमर्हति ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रभः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ ८ ॥

पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः । स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा । ' इति । **राजा**—स्थाने इत्यव्ययं युक्तार्थे । ' स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि । ' इति मेदिनी । व्रीडिताः व्रीडा आसां संजाता । पुरा किल हिमाचले तपश्चरतो नारायणस्य प्रलोभनार्थं गता अप्सरसस्तत्समाधिभेदं कर्तुं न शेकुः । पश्चात्ता विनेतुमिच्छता भगवता नारायणेन आत्मन ऊरुतः काचिदप्रतिमलावण्यवती कन्यका निरमायि तासामुपायनीकृता च । अद्भुतरूपसम्पन्नां तां दृष्ट्वा यस्योरुत ईदृशी सुन्दरी निःसृता किं तस्य प्रलोभनमस्माभिः कर्तव्यमिति लज्जितास्ताः स्वर्गलोकं प्रतिनिवृत्त्याखिलं वृत्तान्तं महेन्द्राय निवेदयांचक्रुरिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया । **अस्या** इति—अस्याः सर्गविधौ निर्माणकर्मणि कान्तप्रभश्चन्द्रः प्रजापतिः स्रष्टाऽभून्नु आसीत्किम् । 'नु' इति वितर्के । अनेनोर्वश्या लावण्यातिशयो ध्वनितः । अथवा शृङ्गारो रतिपोष एको मुख्यो रसो यस्य स शृङ्गारैकरसो मदनः कामः स्वयं प्रजापतिरभून्नु । अनेनास्याः सौभाग्यातिशयः सूचितः । पुष्पाकरः पुष्पोद्भवो मासो वसन्तः अस्याः प्रजापतिरभून्नु । अनेनास्याः सौकुमार्यातिशयो व्यञ्जितः । सति नारायणे मुख्यस्रष्टरि किमनेन वितर्केणेत्याकांक्षायामेवंविधरूपनिर्माणे तस्यासामर्थ्यं दर्शयति-वेदाभ्यासजडः । विषयव्यावृत्तकौतूहलो विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं स्पृहा यस्य । न तु मदनवच्छृङ्गाराचार्यः । पुराणो जीर्णः । न तु वसन्तवत्सौकुमार्यैकशाली । मुनिर्मौनशीलस्तपस्वी नारायण इदं प्रसिद्धं मनोहरं लावण्यादिगुणैर्हृदयंगमं रूपं निर्मातुं कथं नु प्रभवेत न प्रभवेदेव इत्यर्थः । ससंदेहालङ्कारः । तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे—' ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः । ' अत्र सूचितस्य राजाभिलाषरूपबीजस्य विन्यासाद् उपक्षेपः नाम मुखसन्ध्यङ्गमुक्तम् । ' काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ' इति तल्लक्षणम् । अत्र " मुनिरित्यस्य ब्रह्मा इत्येवार्थः । न तु नारायण इति । नारायणस्योत्पादकत्वेपि निर्मातृत्वाभावात्प्रकृते तु मुनिनिष्ठनिर्मातृत्वव्यवच्छेदस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एव

१ कान्तिप्रद इति काव्यप्रकाशगतः पाठः ।

उर्वशी—हला स सखीजनः कुत्र खलु इदानीं भवेत् । (हला सो सहीजणो कहिं यक्खु दाणिं भवे ।)

चित्रलेखा—अभयदायी महाराजो जानाति । (अभअदाई महाराओ जाणादि ।

राजा—(उर्वशीमवलोकयन् ।) महति विषादे वर्तते । पश्यतु भवती ।

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः
पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।
त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-
त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ९ ॥

उर्वशी—(अपवार्य) अभिजातं खल्वस्य वचनम् । अथ वा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम् । (प्रकाशम् ।) अत एवैनं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् । (अहिजादं खु से व अणं । अहवा चन्दादो अमिअंत्ति किं एत्थ अच्चरीअं । अदो एव्व णं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं ।)

प्रजापतिपदस्वारस्यमपि ।'' इत्यालङ्कारिकाः । तच्चिन्त्यम् । भगवतो नारायणस्य सर्वशक्तिमत्वात्तन्निष्ठनिर्मातृत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वाच्च । मुनिरित्यस्य ब्रह्मेत्यर्थे कृते विधातृ रूपातिशयनिर्माणसामर्थ्यं विहन्येत । तच्च कवेरनभिमतमिति '' स्त्रीरत्न-सृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे । धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः '' इति शाकुन्त-लोक्तेर्भाति । अस्य श्लोकस्य स्फुटत्वे त्वालङ्कारिकसंमतोर्थः साधुरेव । **चित्रलेखा** अभयदायीति हेतुगर्भं विशेषणं । राजोऽभयदानशीलत्वात्तेन सखीजनायाभयं दत्तं स्यादेवेति मन्वानाया इयमुक्तिः । **यदृच्छयेति**—हे सुन्दरि त्वं यदृच्छया स्वेच्छया दैववशाद्वा सकृदपि एकवारमपि यस्यावन्ध्ययोः दृष्टव्यसीमां त्वां दृष्ट्वा सफलयोः यस्य नेत्रयोः पथि स्थिता यस्य दृष्टिगोचरतां याता सोपि त्वया विना समुत्सुकः सोत्कण्ठः भवेत् । किमुत आर्द्रसौहृदः आर्द्रं निरन्तरसहवासेन उपचित-रसं सौहृदं स्नेहो यस्य स ते सखीजनः पर्युत्सुको भवेदिति किं वक्तव्यम् । अत्र ' त्वया विना सोपि समुत्सुको भवेत् ' इति सामान्योक्त्या अहमपि त्वया विना पर्यु-त्सुको भविष्यामीति तदर्थमात्मन औत्सुक्यं सूचयता ' आरम्भः ' नाम कार्यस्य प्रथमावस्थोपन्यस्ता । तेन चात्र बीजारम्भयोः समन्वयाद् मुखसन्धिरिति बोध्यम् तदुक्तं दशरूपके ' अवस्था पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरम्भयत्न-प्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥ अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः । यथा-संख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ ' इति । **उर्वशी**—अभिजातं अभिज-

---

१ साखि अभय० २ रूढ.

राजा—(हस्तेन दर्शयन् ।)

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।
प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १० ॥

चित्रलेखा— सखि पश्य । (हला पेक्ख)

उर्वशी—(राजानं सस्पृहं पश्यन्ती) समदुःखः पिबतीव मां नयनाभ्याम् । (समदुक्खो पिबइव्व मं णयणेहिं ।)

चित्रलेखा—(साकूतम् ।) अयि कः । (अइ को)

उर्वशी—ननु सखीजनः । (णं सहिअणो ।)

रम्भा—(सहर्षम् ।) एष चित्रलेखाद्वितीयां प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव भगवांश्चन्द्र उपस्थितो राजर्षिः । (एसो चित्तलेहादुदिअं पिअसहीं उव्वसीं गेण्हिअ विसाहासमीवगदो विअ भअवं चन्दो उवट्ठिदो राएसी ।)

मेनका—(निर्वर्ण्य ।) द्वे अपि नः प्रिये उपनते । इयं प्रत्यानीता प्रियसखी अयं चापरिक्षतशरीरो राजर्षिः । (दुवे वि णो प्पिआणि उवणदाणि । इअं पच्चाणीदा पिअसही अअं च अपरिक्खदसरीरो राएसी ।)

सहजन्या—सखि सुष्ठु भणसि । दुर्जेयाः खलु दानवाः । (सहि सुठु भणासि । दुज्जआ खु दाणवा ।)

राजा—सूत इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्यतां रथः ।

नतोचितम् । **प्रकाशम्** । ' सर्वेश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ' इति साहित्यदर्पणे । एता इति । हे सुतनु चारुगात्रि एता हेमकूटगता हेमकूटस्थास्ते सख्यः प्रत्यागतप्रसादं मूर्च्छापगमात्पुनरपि प्रसन्नं तव मुखं पश्यन्ति । उपप्लवादुपरागान्मुक्तमत एव प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिव । **उर्वशी**–समदुःखः पिबति राजा सखीजनश्च । इयमात्मनो मनोभावं चित्रलेखां प्रति व्यञ्जयितुमिच्छन्त्या उर्वश्याः श्लेषोक्तिः । चित्रलेखोर्वश्योः सव्याजं प्रश्नोत्तरे च । **रम्भा**—' चित्रलेखाद्वितीयां ' अनेन चित्राया नातिविप्रकृष्टश्चन्द्र इति गम्यते । चित्राचन्द्रमसोः विशाखाचन्द्रमसोश्च योगः कामप्यभिख्यां जनयतीति कविसमयवर्णनम् । तथाहि ' काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ' इति रघुवंशे । ' किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखानुवर्तेते ' । इति शाकुन्तले । अपरिक्षतशरीरः—अपरिक्षतं अविद्धं अजातापायं इत्यर्थः । शरीरं यस्य ।

---

१ उत्सुकनयना लोकाः । इ. पा. २ समितम् । सा०

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

राजा—(चक्रोद्धातं रूपयित्वा आत्मगतम् ।) हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः ।

यदयं रथसंक्षोभादंसनांसो रथोपमश्रोण्याः ।
स्पृष्टः सरोमविक्रियमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ११ ॥

उर्वशी—(सव्रीडम् ।) सखि किमपि परतोऽपसर । (हला किं वि परदो ओसर ।)

चित्रलेखा—नाहं शक्ता । (णाहं सक्का ।)

राजा—चक्रोद्धातं उद्धातः संक्षोभः तम् । रूपयित्वा अभिनीय । विषमावतारः—विषमे नतोन्नतभूमिभागे अवतारः । यदयमिति—यत् यस्मात्कारणात् अयं ममांसो भुजशिरः रथसंक्षोभात् स्यन्दनोपघातात् रथोपमश्रोण्याः रथेन रथाङ्गेन उपमा यस्याः सा रथोपमा चक्रवद्वर्तुला पृथ्वी च श्रोणी यस्याः सा । वक्ष्यति च चतुर्थेङ्के ' रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ' इति । तस्या अंसेन सरोमविक्रियं रोम्णां विक्रिया रोमविक्रिया तया सहितं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । सरोमोद्गमं स्पृष्टस्तस्माद् दत्तफल इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र केचिदङ्केनाङ्कमिति पठन्ति । तन्न युक्तं ' अयं तस्या रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः । एकः कृती शरीरेस्मिन् ' इति वक्ष्यमाणत्वादङ्गशब्दस्य मुख्यया वृत्त्यांसावाचिकत्वात् । रोमविक्रयामुत्प्रेक्षते—मनसिजेन कामेन अङ्कुरितमिव पल्लवितमिव । अत्र स्पृष्टः सरोमविक्रियमित्यनेनाभिलाषरूपबीजस्य बहुलीभवनात् ' परिकरः ' नाम मुखसन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । 'अङ्कुरितमनोभवेनेव ' इति पाठस्त्वसाधुरेव । तस्य वाक्येऽसंगतत्वापत्तेः । अङ्कुरितः मनोभवो येन इति व्युत्पत्त्या भवदपीदं विशेषणमंसस्यैव स्यात् । तदप्यनुपपन्नमंसाङ्कुरयोः कार्यकारणसम्बन्धाभावात् । नहि रोमाद्भेदमोंसकार्यम् । स्पर्शकार्यं हि सः । कामिनोर्हि प्रथमस्पर्शे रोमोद्गमो नाम सात्विकभाव आविर्भवतीति प्रसिद्धमेव । तदुक्तं वात्स्यायनेन—' कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुली स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत ' इति । अत्र स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्विकभावोपलक्षणमात्रम् । न तु नियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । तथा हि—रघुवंशे ' आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः '

१ यदिदं रथसंक्षोभादङ्केनाङ्कं ममायतेक्षणया ।
स्पृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ह० पा०

रम्भा—सख्यः एत प्रियकारिणं संभावयामो राजर्षिम् । (हला एध पिअआरिणं संभावेह्म राएसिम् ।) (सर्वा[1] उपसर्पन्ति ।)

राजा—सूत स्थापय तावद् रथम् ।

यावत्पुनरियं सुभ्रूरुत्सुकाभिः समुत्सुका ।
सखीभिर्याति संपर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥ १२ ॥

(सूतस्तथा करोति)

अप्सरसः—दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते । (दिट्ठिआ महाराओ विजएण वड्ढदि ।)

राजा—भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्वशी—(चित्रलेखादत्तहस्ता रथादवतीर्य ।) सख्यः एत पीडितं मां परिष्वजध्वम् । न खलु ममासीदाशा भूयोपि सखीजनं द्रक्ष्यामीति । (हला एध पीडिदं मं परिस्सजध । ण क्खु मे आसी आसा भूओ वि सहीअणं दक्खिस्सं त्ति ।)

(सख्यस्त्वरिताः परिष्वजन्ते)

रम्भा—सर्वथा महाराजः कल्पशतानि पृथिवीं पालयन्भवतु । (सव्वहा महाराओ कप्पसदाइं पुहविं पालअन्तो होदु ।)

सूतः—आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।

इत्यादि । कुमारसंभवेऽपि ' रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः ' इत्यादि । सात्त्विकभावाश्च भरतोक्ताः--'स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोस्मिन्निष्क्रियाङ्गता । प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥' इति **रम्भा**--संभावयामः पूजयामः सत्कुर्मः । **यावदिति**--शोभने भ्रुवौ यस्या सा सुभ्रूः । संपर्कं याति समागच्छति । ऋतुरस्याः संप्राप्त आर्तवी ऋतुसम्बन्धिनी । वासंतिकी इति यावत् । श्रीः शोभा लताभिरिव । अनेन तासामकृत्रिमसौहार्दमुर्वशीसमागमे मुखम्लानतानिरासश्च सूचितः । **दिष्ट्या**- इति आनन्दे । ' दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे ' इत्यमरः । ' दिष्ट्येत्यानन्दने दिष्ट्यापूर्वो वर्धतिरुत्सवे ' इति सागरः । **उर्वशी**--चित्रलेखादत्तहस्ता चित्रलेखया दत्तो हस्तो यस्याः । पीडितं सुदृढं अशिथिलम् । **सूतः**—पूर्वस्यां दिशि यतः सैव देवाधिष्ठानं । तदुक्तं भुवनकोशे ' सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

---

१ सर्वाः अस्मात्परं साशंसम् इत्यधिकं क्वचित् । २ अस्मात्परं—नेपथ्ये कलकलः ।

अयं च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः ।
अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥ १३ ॥

(पश्यन्त्यप्सरसः ।)

सर्वाः—अहो चित्ररथः । (अम्मो चित्तरहो ।)

(ततः प्रविशति चित्ररथः ।)[1]

चित्ररथः—(राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम्) दिष्ट्या महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

राजा—अये गन्धर्वराज (रथादवतीर्य) स्वागतं प्रियसुहृदे ।

(परस्परं हस्तौ स्पृशतः)[2]

चित्ररथः—वयस्य केशिनो[3] हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्भववन्तं द्रष्टुमर्हति । महत्खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य ।

तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥ ' **अयमिति**—गगनादाकाशात् । तप्तं भासुरं चामीकरं सुवर्णं तस्याङ्गदे बाहुभूषणे यस्य ' चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ' । इत्यमरः । अतएव तडिद्वान्विद्युत्सनाथस्तोयदो मेघ इव कोपि शैलाग्रं अवरोहति अवतरति । **सर्वाः**—' अम्मो ' इत्याश्चर्ये । ' अम्मो अम्मह इत्येतद्विस्मयद्योतनाविधौ । ' इति सागरोक्तेः । **चित्ररथः**-महेन्द्रोपकाराय पर्याप्तेन समर्थेन विक्रममहिम्ना पराक्रमातिशयेन । **राजा**-स्वागतं प्रियसुहृदे इत्यत्र ' चतुर्थी चाशिष्य-' इति चतुर्थी । हस्तौ स्पृशतः—हस्तग्रहो हि मित्रादिसंमीलने समुचिताचारः । तथा च भागवते भागवांस्तत्र बन्धूनां...सर्वेषां मानमादधे ॥ प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः । इति प्रथमस्कन्धे [अ० ११] । समुपेत्याथ गोपाला हास्यहस्तग्रहादिभि. । विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ' इति । दशमस्कन्धे च । (अ० ६५) **चित्ररथः**-शतक्रतुना इन्द्रेण । शतं क्रतवो यस्य । अश्वमेधशतानुष्ठानादिन्द्रः शतक्रतुरित्युच्यते । अन्तरा मध्ये । चारणेभ्यः कुशीलवाख्येभ्यः स्तुतिपाठकेभ्यः । ' चारणास्तु कुशीलवाः ' इत्यमरः । जयोदाहरणम्—जयख्यापकं प्र-

---

१ प्रविश्य चित्ररथः. २ उपसृत्य, राजाभिमुखः-खं स्थित्वा. ३ केशिना दानवेन.

पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते ।
दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा संप्रति त्वया ॥ १४ ॥

राजा––मा मैवम् ।

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्
विजयन्ते द्विषदो यदस्य पक्ष्याः ।
वसुधाधरकंदराद्विसर्पी
प्रतिशब्दोपि हरेर्भिनत्ति नागान् ॥ १५ ॥

चित्ररथः––युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः ।

राजा––सखे नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । अतस्त्वमेवात्रभवतीं प्रभोरान्तिकं प्रापय ।

बन्धुविशेषं । यशः इति केचित् । ' यशो जयोदाहरणम् ' इति हैमः । प्रतापरुद्रस्तु ' येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ' इति उदाहरणलक्षणमाह । ' जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् । ' इति रघुवंशे । अतिसृष्टा दत्ता । मरुत्वते इन्द्राय । अपाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वा । **नन्विति**-नन्ववधारणे । ' ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे ' । इति विश्वः । अस्य महेन्द्रस्य पक्षे भवाः पक्ष्याः सपक्षा अनुषङ्गिणः शत्रून् विजयन्ते इति यत्तद्वज्रिण एव वीर्यं पराक्रमफलम् । अस्माकं तदनुयायिनां कोपि गुणो नास्ति । अत्रात्मनो महेन्द्रायायित्वसूचनेन विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते । अस्य समानार्थः श्लोकः शाकुन्तले–'सिद्ध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् । किंवाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ इति । उक्तं दृष्टान्तेन दृढयति–वसुधाधरकन्दराद्विसर्पी वसुधाधरस्य पर्वतस्य कन्दरो दरी तस्माद्विसर्पितुं शीलमस्यासौ विसर्पः प्रसरणशीलः । हरेः सिंहस्य प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरपि नागान् हस्तिनो भिनत्ति विद्रावयति इति यत्तद्धरेरेव वीर्यम् । हिनस्तीति पाठे मारयति । उपजातिश्छन्दः तल्लक्षणम्–' स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ ' इति ॥ **चित्ररथः**—अनुत्सेकः निरभिमानः अनवलेपः । विक्रमालंकारः पराक्रमभूषणम् । अत्र सर्वत्र पराक्रमशौर्यादीनां स्थाने विक्रमशब्दस्यैव योजनाल्लब्धवर्णभङ्गिक्रमादित्य

---

१ अथ. २ अभिसर्पी, शब्दोपि–शब्दो हि इ. पा.

चित्ररथः—यथा भवान्मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

(अप्सरसः प्रस्थिताः ।)

उर्वशी—(जनान्तिकम् ।) सखि चित्रलेखे उपकारिणमपि राजर्षिं न शक्नोम्यामन्त्रयितुम् । तत्त्वं मे मुखं भव । (हला चित्तलेहे उवआरिणं पि राएसिं ण सक्कुणोमि आमन्तेदुं । ता तुमं मे मुहं होहि ।)

चित्रलेखा—(राजानमुपेत्य ।) महाराज उर्वशी विज्ञापयति महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं सुरलोकं नेतुमिति । (महाराअ उव्वसी विण्णवेदि—महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छामि पिअसहिं विअ महाराअस्स कित्तिं सुरलोअं णेदुं त्ति ।)

राजा—गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(सर्वाः सगन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति)

उर्वशी—(उत्पतनभंगं रूपयित्वा ।) अहो लताविटप एकावली वैजयन्तिका मे लग्ना । (सव्याजं परिवृत्य राजानं पश्यन्ती ।) चित्रलेखे मोचय तावदेनाम् । (अम्मो लदाविडवे एआवली वैअअन्तिआ मे लग्गा । चित्तलेहे मोआवेहि दाव णं ।)

सापह्नवं स्तुतः स्यादिति गम्यते । कालिदासश्च विक्रमादित्येनानुगृहीतस्तस्य संसदमलंचकारेति सुप्रसिद्धो जनवादः । किं त्वयं प्रश्नो वादग्रस्तोऽपि न सम्यङ् निर्णीतः । **राजा**—अवसरः समयः । **उर्वशी**—जनान्तिकम्—तल्लक्षणं दशरूपके-त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते त जनान्तिकम् ॥ त्रिपताककरेण ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुलं वक्त्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वा इत्यर्थः । ' वञ्चयित्वेवमन्योन्यं द्वाभ्यां यत्खलु पठ्यते । जनान्तिकं तु तत्कार्यं त्रिपताकेन पाणिना ॥ इति सागरोऽपि तल्लक्षणं व्याचष्टे । आमन्त्रयितुमाप्रष्टुम् । मुखं भव मदर्थं तमापृच्छस्व । **चित्रलेखा**—अभ्यनुज्ञाता अनुमोदिता । **उर्वशी**—उत्पतनभङ्गमुत्पतनस्खलितम् । लताविटपे लताशाखायाम् । एकावली वैजयन्तिका आपादलम्बिनी एकसूत्रा मौक्तिकावली । लग्ना आसक्ता । अत्र सव्याजविलम्बेनात्मनोऽनुरागमाविष्कुर्वत्योर्वश्या ' चित्तासङ्गः ' नाम द्वितीयावस्था सूचिता । तथा चोक्तं रतिविलासे अनुरागेङ्गितमित्यधिकृत्य ' विलम्बस्तु पथि व्याजात्परावृत्त्यापि दर्शनम् ' । इति ।

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) दृढं खलु लग्ना । दुर्मोचनीयेव मम प्रतिभाति । भवतु यतिष्ये तावत् । (दिढं क्खु लग्गा । दुम्मोआ विअ मे पडिहादि । होदु जदिस्सं दाव ।)

उर्वशी—(स्मितं कृत्वा) सखि स्मर तावदेतदात्मनो वचनम् । (सहि सुमरेहि दाव एदं अत्तणो व अणं ।)

चित्रलेखा—(मोचनं नाटयति ।)

राजा—(स्वगतम् ।)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे गमनेस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।
यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा परिवृत्तार्धमुखी मयाद्य दृष्टा ॥ १६ ॥

सूतः—आयुष्मन् ।

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्
प्रक्षिप्य दैत्यान् लवणाम्बुराशौ ।
वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते
महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥ १७ ॥

चित्रलेखा—दृढं खलु लग्ना इत्यादि परिहासभाषितम् । दुर्मोचनीया मोचयितुं अशक्या । अनेन 'त्वं पुरूरवसि बद्धभावासीति मया ज्ञातं' इति सूचितम् । यतिष्ये मोचयितुं यत्नं करिष्यामि । **उर्वशी**—स्मर तावदात्मनो वचनं 'यतिष्ये तावद' इति । अनेनास्मिन्व्यतिकरे त्वया मम साहाय्यं करणीयमिति सूचितम् । मोचनं नाटयति इति नटमधिकृत्योक्तिः । चित्रलेखा तु मोचयत्येव । **प्रियमिति**—हे लते अस्या गमने क्षणविघ्नं क्षणमात्रं विघ्नं प्रतिबन्धमाचरन्त्या कुर्वत्या त्वया मम प्रियमिष्टमेवाचरितमनुष्ठितम् । यद्यत इयमपाङ्गनेत्रा प्रशस्तापाङ्गेक्षणवती । यद्वाऽपगतमङ्गं यस्यासावपाङ्गो मदनस्तज्जनके नेत्रे यस्यास्तादृशी । परिवृत्तार्धमुखी परिवृत्तमर्धं मुखं यस्यास्तथा सती मयाऽद्य दृष्टा । यद्वा परिवृत्तार्धमुख्यपाङ्गनेत्राऽपाङ्गयोः प्रेरिते नेत्रे यया सा वीक्षितलोचनाभ्यां पश्यन्ती दृष्टा । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अत्र राज्ञो दृढानुरागो ध्वन्यते । तेनात्र 'बहुलीभूतबीजस्य निश्चयाप्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनात् 'परिन्यासः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । अत्रैव गम्यमानसुखोदयस्य स्फुरणात् 'प्राप्तिः' नाम सन्ध्यङ्गमप्युपक्षिप्तम् । **अद इति**—अद इदं वायुर्देवतास्येति वायव्यं ते अस्त्रं सुरेन्द्रस्य कृतापराधान् दैत्यान् केशिनं तदनुयायिनश्च लवणाम्बुराशौ

१ अस्मात्परं—उर्वशी—अलं परिहासेण । मोहावेहीणं । चि०—होदु इ० ।

राजा—तेन ह्युपश्लेषय रथं यावदारोहामि ।

(सूतस्तथेति रथमुपश्लेषयति । राजा नाट्येन रथमारोहति । उर्वशी सनिश्वासं राजानमवलोकयन्ती सह सखीभिर्निष्क्रान्ता चित्ररथश्च ।)

राजा—(उर्वशीमार्गोन्मुखः ।) अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥२८॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति विक्रमोर्वशीये प्रथमोऽङ्कः ।

प्रक्षिप्य शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति शरधिर्निषङ्गस्तं प्रविष्टम् । महोरगो महाभुजङ्ग आत्मनः स्वभ्रं बिलमिव । उपजातिश्छन्दः । **राजा**—उपश्लेषय—समीपमानय । दुर्लभाभिनिवेशी दुर्लभ उर्वशीरूपवस्तुनि अभिनिवेशोऽत्याग्रहोऽस्यास्तीति । अप्राप्यवस्तुप्रार्थनैकशील इत्यर्थः । **एषेति**—एषा सुराङ्गनोर्वशी पितुर्नारायणाख्यस्य विष्णोर्मध्यमं पदमाकाशम् ! ' वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ' इत्यमरः । उत्पतन्त्युद्गच्छन्ती सती मे शरीरात्प्रसभं हठात् । ' प्रसभं तु बलात्कारो हठः ' इत्यमरः । कर्षत्युद्धृत्यापहरति । अत्रार्थे उपमामाह—राजहंसी हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातः । तद्वधूः खण्डिताग्राल्लूनाग्रान्मृणालाद्बिसात्सूत्रं तन्तुमिव । अत्र खण्डिताग्रादित्यनेन राज्ञो मनसो मदनशरविद्धत्वं सूचितं तेन च ' चित्तासङ्गः ' नाम द्वितीयावस्थापि सूचितेत्यनुसंधेयम् । ' मनः कर्षति ' इत्यनेन राजोत्कण्ठा देव्यास्तत्परिज्ञानं चेत्याद्यग्रिमाङ्कवस्तुबीजमूचनाद् ' अङ्कावतारः ' नामार्थोपक्षेपकोऽयम् । तल्लक्षणम्—' अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोऽङ्कस्य सूच्यते । वस्तुबीजमुपोद्घातैः सोऽङ्कावतार इष्यते' इति । अत्र केषांचित्संध्यङ्गानामनुक्तत्वेऽपि न कापि क्षतिः । तदुक्तम् 'न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैर्नाट्यं न दुष्यति । यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥' इति अयं पुरूरवा धीरोदात्तो नायकः । तल्लक्षणमाह दशरूपककृद्—'महासत्वोऽतिगंभीरः क्षमावानविकत्थनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥' इति । तस्य साधारणनायिकायामुर्वश्यामभिलाषो न दोषायोर्वश्या दिव्यत्वात् । यथोक्तं वसन्तराजीये—' या काचिन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न भौमिका' ॥ इति । साधारणनायिकालक्षणं दशरूपके—'साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक्' । इति । इममेव विषयमधिकृत्योक्तं भरतसूत्रे—'दिव्यवेश्याङ्गनायाश्च राज्ञा भवति संगमः । वाच्यापि वेश्या साप्यत्र यथैव कुलजा

---

१ दुर्लभाभिलाषी । इ. पा.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदू०—हो हो भोः निमन्त्रणिकः परमान्नेनेव राजरहस्येन

तथा । यदा मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् । तदा सर्वत्र कर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥ शापभ्रंशात्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् । मानुषैः सह संयोगस्तदैवमुपसर्पणम् ॥ पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्या सा विलोभयेत् । पुनः संदर्शनं दत्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥ दिव्याभरणमाल्याद्यैर्लेखसंप्रेषणैरपि । ईदृशैरभ्युपगमैः समुन्माद्यस्तु नायकः ॥ उन्मादनात्समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् । स्वभावोपगतो लोके नात्यर्थं भावितस्तथा ॥ ये भावा मानुषाणां तु यद्गतं यच्च चेष्टितम् । तत्सर्वं मानुषान्प्राप्य कर्तव्यं देवतैरपि ॥ ' इति एतत्सर्वं परस्ताद्यथायथमूहनीयम्। **इति निष्क्रान्ताः सर्वे**–बीजार्थं युक्तियुक्तं कृत्वा निष्कामो भवति । यदाह– 'बीजार्थं युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथारसम् । निष्क्रामं तत्र कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥ ' इति । प्रथमोऽङ्कः–अङ्कलक्षणमादिभरते–' अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः । यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः । किंचिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयुक्तः । नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ ' इति । साहित्यदर्पणे च–' प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः । विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किंचित्संलग्नबिन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान्न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आनन्त्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः । आसन्ननायकः पात्रैर्युक्तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ॥ विवाहो भोजनं शापोत्सर्गो मृत्यू रतं तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरं च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोत्तरैः । अन्ते निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥' इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो भाव्यर्थसूचनार्थमर्थोपक्षेपकं प्रवेशकं तावत्प्रस्तौति—**तत** इति । प्रवेशकलक्षणमग्रे । **विदूषकः**—विदूषकलक्षणं सुधा-

---

२ अविदाविद भोः इति । णिमन्तणेक्कपरवसो बम्हो । इति च पा.

स्फुटन्न शक्नोम्याकीर्णे आत्मनो जिह्वा रक्षितुम् । तद्यावत् तत्रभवान्वयस्यः कार्यासनादुत्तिष्ठति तावदेतस्मिन्विरलजनसंपाते विमानपरिच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि । (हीं हीं भो णिमन्तणिओ परमण्णेण विअ राअरहस्सेण पुट्ठमाणो ण सक्कुणोमि आइण्णे अत्तणो जीहं रक्खिदुं । ता जाव तत्तभवं वअस्सो कज्जासणादो उट्ठेदि दाव इमस्मिं विरलजणसंवादे विमाणपडिच्छन्दपरिसरे चिट्ठिस्सम् ।)

(परिक्रम्य तत्र स्थितः ।)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञप्तास्मि देव्या काशीराजपुत्र्या यथा—हञ्जे निपुणिके यतःप्रभृति भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्त आर्यपुत्रस्तत आरभ्य शून्यहृदय इव लक्ष्यते । तत्तस्य प्रियवयस्यादार्य-

---

करे–'विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः । ' इति । साहित्यदर्पणकारोप्याह—'कुसुमवसन्ताद्याभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥ ' इति । 'वयस्यकश्चाटुपटुः स एव च विदूषकः । अन्तःपुरचरो राज्ञां नर्मामात्यः प्रकीर्तितः ॥' इति सागरोपि तल्लक्षणं जगाद । अस्य प्राकृतं पाठ्यम् । उक्तं च--'विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत् ' । इति । हीहीति विदूषकहर्षसूचको निपातः । ' हीहीं वैदूषकः ' इत्युक्तत्वात् । रङ्गनाथस्तु ' अविदाविद भोः' इति पठित्वा ' अदृष्टाश्रुतसप्राप्तवविदाविदभोः पदम् ' । इति सागरमुदाहरति । निमन्त्रणिको भोजनायामन्त्रितो ब्राह्मणादिः परमान्नेन मिष्टान्नेन पायसादिनेव । स यथा कण्ठक्षीरभोजनेन स्फुटदुदर इव लक्ष्यते तथेति हास्योत्पादनार्थमुक्तिः । आकीर्णे जनसंमर्दे । णिमन्तणैक्कपरवसो वह्मणो विअ [निमन्त्रणैकपरवशो ब्राह्मण इव] इति पाठो न साधुः । तस्य हास्यानुत्पादकत्वात् । अस्यायमर्थः--परस्य वशः परवशो निमन्त्रणमेवैकं मुख्यं तेन परवशः निमन्त्रणैकपरवशः । यथा कश्चिद्ब्राह्मण एकत्र भोजनामन्त्रणं गृहीत्वान्यत्र स्वादुतरमिष्टान्नसंभवं दृष्ट्वा तदाकृष्टोपि गृहीतामन्त्रणपारतन्त्र्यादन्यत्र गन्तुं न शक्नोति तथाहमपि राजरहस्यगोपनैकपरवशः सन्नाकीर्णे जिह्वां रक्षितुमपारयन्नपि तद्रहस्यं वक्तुं न शक्नोमि इति । अन्यथाव्याख्याने ' परवश ' शब्दस्यास्वारस्यापत्तेः । कार्यासनात् व्यवहारासनात्' विमानपरिच्छन्द इति प्रासादनाम । परिसरः ' पर्यन्तभूः परिसरः ' इत्यमरः । **चेटी**...देव्या देवी कृताभिषेकाग्रमहिषी । ' देवी कृताभिषेकायाम् ' इत्यमरहेमचन्द्रौ । हञ्जे इत्यनेन प्रेष्या वाच्या । 'समा हलेति प्रेष्या च हञ्जे वेश्याज्जुका

माणवकाज्जानीहि तावदस्योत्कण्ठाकारणमिति । तत्कथं खलु मया स ब्रह्मबन्धुरतिसंधेयः । अथवा विरलतृणाग्रलग्नमिवाश्यायसलिलं चिरं न तस्मिन् राजरहस्यं तिष्ठति । यावदेनमन्विष्यामि । (परिक्रम्य अवलोक्य च ।) एष खलु आलिखितो वानर इव किमपि तूष्णींभूत आर्यमाणवकस्तिष्ठति । यावदेनमुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) आर्य वन्दे । (आणत्तह्मि देवीए कासिराअपुत्तीए जधा हञ्जे णि उणिए जदोपेहुँदि भअवदो सुज्जस्स उवत्थाणं करिअ पडिणीवुत्तो अज्जउत्तो तदो आरहिअ सुण्णहिअओ विअ लक्खीअदि । ता तस्स पिअवअस्सादो अज्जमाणवआदो जाणाहि दाव से उक्कण्ठाकालणं त्ति । कहं खु मए सो बह्मबन्धू अहिसंधेओ । अहवा विरलतणग्गलग्गां विअ अवस्साअसालिलं चिर ण तस्सिं [1]राअरहस्सं चिट्ठदि । जाव णं अण्णेसामि । एसो क्खु [2]आलिहिदो वाणरो विअ विं.पि तुण्हिभूदो अज्जमाणवओ चिट्ठदि । जाव णं उवसप्पामि । अज्ज वन्दामि ।)

तथा । इति दशरूपकम् । 'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।' इत्यमरश्च। आर्यपुत्र आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र इति भर्तामिधीयते । शून्यहृदयः शून्यं कस्यापि विषयस्य चिंतापरतया स्वविषयपरिच्छेदासमर्थं हृदयं चित्तं यस्य । माणवकं इति विदूषकनाम । उत्कण्ठाकारणम्--उत्कठा उत्कलिका कामादिजन्या स्मृतिरिति यावत् । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तूभयोरपि ॥' इति शब्दार्णवः । अत्रोत्कण्ठास्वरूपं । तदनुभावाश्च भावप्रकाशिकायाम्--' सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्ते हि मनः स्त्रियाम् । तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥ अन्तःसंभोगसंकल्पस्तत्तदाशावलोकनम् । अङ्गम्लानिर्मनोरक्तिर्मनोरथविचिन्तनम् ॥ अधिजानुभुजालम्बिकपोलतलमासनम् । प्रसन्नमुखरागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ॥ उत्कण्ठानुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥' इति । ब्रह्मबन्धुरिति साधिक्षेपं वचः । ' ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम् ।' इति विश्वः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्बन्धुरस्य केवलं जात्यैव ब्राह्मण इत्यर्थः । अतिसंधेयो वञ्चनीयः । अवश्यायसलिलमिव नीहारवारीव । ' अवश्यायो हिमे दर्पे सततार्जनकर्मणि । इति विश्वलोचनः । हिमजलबिन्दुर्यथा क्षणं तृणाग्रे स्थित्वा तस्मात्प्रच्युतो

१ रहस्सं. २ आलेल्लवाणरो.

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै (आत्मगतम् ।) इमां दुष्टचेटिकां दृष्ट्वा तद्राजरहस्यं हृदयं भित्त्वा निष्क्रामतीव । (प्रकाशकम् ।) निपुणिके संगीतव्यापारमुज्झित्वा क्व प्रस्थितासि । (सत्थि भोदीए । इमं दुट्ठचेडिअं पेक्खिअ तं राअरहस्सं हिअअं भिन्दिअ णिक्कमदि विअ । णिउणिए संगीदवावारं उज्झिअ कहिं पत्थिदा सि)

निपुणिका—देव्या वचनेनाचार्यमेव द्रष्टुम् । (देवीए वअणेण अज्जं एव्व पेक्खिदुं ।)

विदूषकः—किं तत्रभवत्याज्ञापयति । (किं तत्तहोदी आणवेदि ।)

निपुणिका—देवी भणति सदाप्यार्यो मयि पक्षपाती न मामनुचितवेदनादुःखितामुपेक्षते इति । ([1]देवी भणादि सदावि अज्जो मइ पक्खवादी ण मं अणुइदवेअणादुक्खिदं उवेक्खदित्ति ।)

विदूषकः—(सवितर्कम् ।) किं वा प्रियवयस्येन तत्रभवत्याः प्रतिकूलमाचरितम् । (किं वा पिअवस्सेण तत्तभोदीए पडिऊलं आचरिदं ।)

निपुणिका—आर्य यन्निमित्तं भर्तोत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया नामधेयेन भर्त्रा देव्यालपिता । (अज्ज जंणिमित्तं भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इत्थिआए णामधेएण भट्टिणा देवी आलविदा ।)

विदूषकः—(स्वगतम् ।) कथं स्वयमेव तत्रभवता रहस्यभेदः

भवति तथा इत्यर्थः । आलिखितश्चित्रे निवेशितः । किमपि केनापि कारणेन । **विदूषकः**—स्वस्ति भवत्यै 'नमःस्वस्ति'—इत्यादिना चतुर्थी । संगीतव्यापारं संगीते व्यवसायम् । **निपुणिका**—मयि पक्षपाती ममानुकूलकारी इत्यर्थः । अनुचिता या वेदना तया दुःखिताम् । यद्वाऽनुचितस्य श्रोतुमयुक्तस्य या वेदना ज्ञानं तेन दुःखिताम् । इयं साभिप्राया चाटूक्तिर्विदूषकप्रतारणायैवेति बोध्यम् । 'अनुभूतवेदनां सुदुःखिताम् ।' इति काटयवेमः पठति । रङ्गनाथस्तु 'आर्यस्य ममोपरि अदाक्षिण्यं' इति पाठं गृहीत्वा 'अदाक्षिण्यमननुकूलता' इति व्याख्याति । **निपुणिका**—यन्निमित्तं यस्याः कारणात् । उत्कण्ठा अस्य संजाता स उत्कण्ठितः । नामधेयेन—नाम्ना । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । आलपिता सम्बोधिता । **विदूषकः**—जिह्वायन्त्रणेन यन्त्रणं निग्रहः । वाक्संयमेन

---

१ अज्ज देवी; देवी भणादि जधा—अज्जस्स मम उअरि अदक्खिण्णं । ण मं अणुइदवेअणादुक्खिदं अवलोअदित्ति । इ. रंगनाथः पठति ।

कृतः किमिदानीमहं जिह्वायन्त्रणेन दुःखमनुभवामि । (प्रकाशम् ।) किम् आमन्त्रिता । तत्रभवती उर्वशीति । तस्या अप्सरसो दर्शनेन उन्मादितस्तत्रभवान् न केवलं तत्रभवतीं मामपि विनोदविमुखो दृढं पीडयति । (कहं सअं एव्व तत्तभवदा रहस्सभेदो किदो । किं दाणिं अहं जीहाजन्तणेण दुक्खं अणुहवामि । किं आमन्तिदा तत्तहोदी उव्वसित्ति । ताए अच्छराए दंसणेण उम्मादिदो तत्तभवं ण केवलं तत्तभोदिं मपि विणोदविमुहो दिढं पिडेदि ।)

निपुणिका—(आत्मगतम् ।) कृतं मया भेदनं भर्तू रहस्यदुर्गस्य । (प्रकाशकम् ।) आर्य किं तावद्देव्यै निवेदयामि । (किदं मए भेअणं भट्टिणो रहस्सदुग्गस्स । अज्ज किं दाव देवीए णिवेदेमि ।)

विदूषकः—निपुणिके विज्ञापय तत्रभवतीम् । यते तावन्मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं वयस्यम् । ततो देव्या मुखं द्रक्ष्यामीति । (णिउणिए विण्णवेहि तत्तभोदिं । जदामि दाव मिअतिण्हिआदो णिवत्तेदुं वअस्सं । तदो देवीए मुहं पेक्खिस्सं ति ।)

निपुणिका—यदार्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।)

(इति निष्क्रान्ता ।)

इत्यर्थः । कथनौत्सुक्येपि रहस्यरक्षाया आवश्यकत्वाद्दुःखम् । उन्मादितो मत्तः । यद्वा कामादिमूढचित्तः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे–' चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।' इति । विनोदविमुखः विनोदस्य विहारस्य विमुख पराङ्मुखः कुत्रापि रतिमकुर्वन्नित्यर्थः । ' विनोदपराङ्मुखः ' इत्यत्र ' अशितव्यविमुखं ' इति रङ्गनाथः पठति । तत्र अशितव्यस्य खाद्यस्य विमुखो यथा तथेत्यव्ययीभावः । ' अशितव्याविमुखः ' इत्यपि रङ्गनाथोद्धृतः पाठः । **निपुणिका**—रहस्यदुर्गं तस्य । दुरवगमं भर्तू रहस्यं ज्ञातमिति यावत् । **विदूषकः**—तावत् प्रथमम् । यद्वा सकलेन सामर्थ्येन । ' यावत्तावच्च साकल्ये ' इत्यमरः । मृगतृष्णिकाया दुःसम्पाद्यादर्थात् । ' परिसन्तह्मि ' इत्यादिपाठस्त्वसाधुः । मम पक्षपाती भवान्मदर्थं

---

१ निपुणिके विज्ञापय मम वचनेन काशिराजदुहितरम् । परिश्रान्तोस्म्येतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्यं निवर्तयितुम् । यदि भवत्या मुखकमलं प्रेक्षिष्यते ततो निवर्तिष्यते इति । (णिउणिएँ विण्णवेहि मम वअणेन कासिराअदुहिदरम् । परिस्सन्तह्मि इमाए मिअतिण्हिआए वअस्सं णिअत्तावेदुम् । जइ भोदीए मुहकमलं पेक्खिवसादि तदो णिअत्तिस्सदित्ति ।) इ. पा.

(नेपथ्ये वैतालिकः ।)

जयतु जयतु देवः ।

आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां
तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।
तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये
षष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ १ ॥

तेरतेत्याशंसे इति चेटीमुखेन ब्रुवत्यै राज्ञ्यै नाहं किमपि कर्तुं शक्त इत्यार्यार्थकस्य विदूषकप्रतिसंदेशस्यासमञ्जसत्वात् । **नेपथ्ये**—वैतालिकः विविधेन तालेन चरतीति । ' चरति ' इति ठक् । विविधस्तालः प्रयोजनमस्य इति वा ठक् । बोधकरः । जयतु विजयेन वर्धताम् । **आलोकान्तादिति**—लोकस्य भुवनस्यान्तो लोकान्तस्तस्मादा तमभिव्याप्य । राज्ञो दिनकृतश्च दिगन्तव्यापिप्रतापवत्वात् । आसां प्रजानां जनानां प्राणिनां च प्रतिहता निरस्ता तमसस्तमोगुणस्य ध्वान्तस्य च वृत्तिर्व्यापारो येन स तथोक्तः । राज्ञः पक्षे विनयादिशिक्षया दिनकृत्पक्षे तेजोव्यापारेण च । यद्वा आलोकान्तादर्शनमात्रात् । ' अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ' । इति हेमचन्द्रः । राज्ञोतिधर्मशीलत्वाद्दिनकरस्य देवतात्मकत्वादुभयोरपि पावकत्वम् । स्मर्यते च ' अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा बुधः ॥ ' इति । तथा च रघुवंशे सप्तदशसर्गे–' दुरितं दर्शनेन ध्वंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः । प्रजाः स तन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ' इति । तव दिनकृतश्चाधिकारो नियोगस्तुल्यः समान उद्योगो व्यापारो यस्य तादृशः नो मनः । तथाहि । एष ज्योतिषामधिपतिः सूर्यः क्षणं व्योममध्य आकाशमध्यदेशे तिष्ठति विश्राम्यति । मध्याह्नसमय इत्यर्थात् । त्वमपि दिवसस्याष्टधा विभक्तस्य षष्ठे भाग आत्मनश्छन्दवर्ती स्वेच्छानुसारतस्तिष्ठसि । तत्कालव्ययस्य शास्त्रनियमातन्त्रत्वात् । अत्रेयं व्यवस्था–राज्ञा दिवसमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमे भागेऽग्निहोत्रब्राह्मणतर्पणादि कर्तव्यम् । अनन्तरं व्यवहारसभा प्रवेष्टव्या । तदुक्तं मनुना–' उत्थाय चरमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ ' तदन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । तदुक्तम् ' दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् । स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ ' इति । व्यवहारदर्शनानन्तरं स्नानभोजनादि कर्तव्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः–' व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुंजीत कामतः । ' इति । अनन्तरकालकर्तव्यमाह मनुः–' भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ ' इति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा

---

१ च सवितुः. २ षष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्तिमह्नः । इ० पा०.

विदूषकः—(कर्णौ दत्त्वा) एष कार्यासनादुत्थित इत एवागच्छति वयस्यः । यावदस्य पार्श्ववर्ती भवामि । (एसो कज्जासणादो उट्ठिदो इदो एव्व आअच्छदि ता अहं से पासवत्ती होमि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रवेशकः ।)

(ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—

आ दर्शनात्प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयम् ।
बाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन ॥ २ ॥

सेव्यः । सोऽस्यैतावान्स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः । इति नीतिविदश्च । मन्दाक्रान्ता छन्द. । तल्लक्षणम्—' मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ तादुरू चेत् ।' इति । **प्रवेशकः**—वक्तव्यस्य बाहुल्याद्रसभङ्गप्रसङ्गेनाधमपात्रोक्त्या प्रवेशकः क्रियते । यदाह ' यस्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्कैर्न समाप्यते । बहुवृत्तान्तोल्पकथैः स विधेयः प्रवेशकैः । अङ्कानामन्तरालेषु संक्षिप्तार्थप्रयोजनैः । भृत्यवर्गेण कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥ ' इति । प्रवेशके बाहुल्यात्सौरसेनी प्रयोक्तव्येति—' हीनाभ्यमेव पात्राभ्यामङ्कादौ यः प्रवर्तते । प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसेन्यादिभाषया ॥ ' इति वेणीसंहारटीकायां जगद्धरोद्धृताद्भरतश्लोकाद्गम्यते । प्रवेशकलक्षणं सुधाकरे—' यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥' इति । अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा—" उक्तं च धनिकेन—' तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ' इति । तद्वदेवेति विष्कम्भकलक्षणोक्तं भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वं संक्षिप्तार्थत्वं चात्रातिदिश्यते । अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य निषेधः । यद्यपि चात्राङ्कद्वयस्यान्तरित्यविशेषेण प्रथमान्त्याङ्कयोः प्रवेशकनिषेधोऽवगम्यते तथापि शेषाङ्के सर्वत्र तद्दर्शनात्प्रथमाङ्क एव केवलमस्य निषेध एतल्लक्षणकृतामभिप्रेतः । तथा च देवपाणिविरचितदशरूपकटीकायां साहसाङ्कीयटीकासंमतिरपि—' नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः क्वचिदिष्यते । प्रवेशं सूचयेत्तस्मादमुख्याङ्के प्रवेशकात् ॥ मुख्याङ्कः प्रथमाङ्कः । एतेन मुख्याङ्केतराङ्के प्रवेशको बोद्धव्य इति । वस्तुतस्तु प्रवेशकोत्तरभाविनो ग्रन्थस्याङ्कशब्दवाच्यत्वादन्त्याङ्केप्यस्याङ्कद्वयान्तर्वर्तित्वं घटत एवेति युक्तः प्रथमाङ्कमात्रेऽस्य निषेध इत्यलं पल्लवलीलया ॥ ' इति । उत्कण्ठितः—विरहवेदनाविधुर इत्यर्थः । उत्कण्ठालक्षणमुक्तं प्राक् । **आदर्शनादिति**—सा सुरलोकसु-

---

१ धम्मासनसमुत्थिदो । इ. पा.

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) संपीडिता खलु तावत्तपस्विनी काशीराजपुत्री । (संपीडिदा खु दाव तवस्सिणी कासिराअउत्ती ।)

राजा—अपि रक्ष्यते रहस्यनिक्षेपः ।

विदूषकः—(सविषादमात्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् अभिसंहितोऽस्मि दुष्टदास्या । अन्यथा न खलु वयस्य एवं पृच्छेत् । (हध्धी हध्धी अहिसंधिदोह्मि दुट्ठदासीए । अण्णधा ण खु वअस्सो एवं पुच्छांद ।)

राजा—(साशङ्कम् ।) किं भवांस्तूष्णीमास्ते ।

विदूषकः—एवं मया नियन्त्रिता जिह्वा यद्भवतोपि सहसा प्रतिवचनं न ददामि । (एव्वं मए णिअन्तिदा जीहा जं भवदोवि सहसा पडिवअणं ण देमि ।)

राजा—युक्तम् । अथ केदानीमात्मानं विनोदयेयम् ।

विदूषकः—महानसं गच्छावः । (महाणसं गच्छह्म ।)

राजा—किं तत्र ।

न्दरी अप्रतिमलावण्यवती दिव्याङ्गनाऽवन्ध्यपातेनावन्ध्यः सफलो लक्ष्यभेदक इति यावत् । पातः पतनं यस्य तेन । मकरः केतौ केतुर्वा यस्य तस्य मकरकेतोः कामस्य बाणेन कृतमार्गं विद्धं मे हृदयमा दर्शनात्प्रविष्टास्ति । तत्र चिरवासं करोतीति यावत् । अत्र शृङ्गारालम्बनस्य राज्ञः स्मृत्यायवस्थास्तत्र तत्र यथा यथमूह्याः । इत आरभ्य बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयरूपः प्रतिमुखसन्धिः । तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे—' फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः । लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत् ॥ ' स चात्रोवशपुरूरवसः समागमहेतोरनुरागबीजस्य पूर्वाङ्कोपक्षिप्तस्य चित्रलेखाविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किंचिल्लक्ष्यस्य देव्या च चेटीद्वारा किंचिदुन्नीयमानस्योद्भेदरूपः । बिन्दुप्रयत्नयोर्लक्षणे यथादिभरते—' प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिं बन्धस्य स बिन्दुरिति संज्ञितः ॥ ' इति । यथात्रोर्वश्यादिगमनेन विच्छेदे सति ' आदर्शनात्प्रविष्टा ' इत्यादिना । ' अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः ॥ ' इति । यथात्र ' राजा—तदुपायश्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयम् । " इति । **विदूषकः**—तपस्विनी वराकीत्यनुकम्पावचनम् । **राजा**—रहस्यनिक्षेपो रहस्यमेव निक्षेपः । **विदूषकः**—अ-

---

१ भो महा०.

विदूषकः—तत्र पञ्चविधस्याभ्यवहारस्योपनतसंभारस्य योजनां प्रेक्षमाणाभ्यां शक्यमुत्कण्ठा विनोदयितुम् । (तहिं पञ्चविहस्स अब्भवहारस्स उवणदसंभारस्स जोअणं पेक्खमाणेहिं सक्कं उक्कण्ठा विणोदेदुं ।)

राजा—(सस्मितम् ।) तत्रेप्सितसंनिधानाद्भवान्रंस्यते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

विदूषकः—ननु भवांस्तत्रभवत्या उर्वश्या दर्शनपथं गतः । (णं भवं तत्तहोदीए उव्वसीए दंसणपहं गदो ।)

राजा—ततः किम् ।

विदूषकः—न खलु सा दुर्लभेति समर्थये । (ण क्खू सा दुल्लहेत्ति समत्थेमि ।)

राजा—पक्षपातोऽयमवधार्यताम् ।[1]

विदूषकः—एतावन्मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मम कौतूहलम् । किं तत्रभवत्युर्वश्यहमिव विरूपतयाद्वितीया रूपेण । (एत्तिअं मन्त-

भिसंहितः प्रतारितः । महानसं पाकस्थानम् । **विदूषकः**—पञ्चविधस्य पञ्च विधाः प्रकारा भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयभेदाद्यस्य । अभ्यवहारस्यान्नस्य । उपनताः संभाराः सामग्री यस्य । योजनां संविधानमुपकरणद्रव्यैः संयोगमिति वा । 'शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुन्प्रतिहन्तुम्' इति महाभाष्यकारप्रयोगादुत्कण्ठा विनोदयितुं शक्यमित्यत्र शक्यमित्यनेनोत्कण्ठाया भिन्नलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यं साधु । तथा च वामनसूत्रम् 'शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ।' इति 'शक्या' इति च पाठः 'बलवतीमुत्कण्ठाम्' इत्यपि पाठः । **राजा**—ईप्सितस्य इष्टस्य मिष्टान्नस्य । **दुर्लभप्रार्थनो** दुर्लभं प्रार्थनं यस्य । **विदूषकः**—ननु भवानित्यादि । त्वादृशोनुपमसौन्दर्यवान्पुरुषस्तस्या दर्शनपथं गतश्चेद् ध्रुवं तयापि त्वयि बद्धभावया भवितव्यमिति विदूषकस्य भावः । ननुरत्र प्रश्नार्थकोऽवधारणार्थको वा । **राजा**—पक्षपातोऽयं तवास्माकं यस्त्वामेवं वादयत्यन्यथोर्वश्येवानुपमलावण्यवती नाहं तस्याः षोडशीमपि कलां स्पृशाम्यतः सा मयि बद्धभावा भवेदिति दूरापेतमिति राज्ञो भावः । अत्र समानार्थं वचनं शाकुन्तले 'सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति' इति । **विदूषकः**

१ बलवंदी इ. त्य. २ भो पक्ष०; पक्षपातादृते तन्नावदव०.

अन्तेण भवदा विड्ढदं मे कोदूहलं । किं तत्तभोदी उव्वसी अहं विअ विरुवदाए अदुदीआ रुवेण ।)

राजा—माणवक प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि । समासतः श्रूयताम् ।

विदूषकः—अवहितोस्मि । (अवहिदो ह्मि ।)

राजा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ३ ॥

विदूषकः—अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् । (अदो खु भवदा दिव्यरसाहिलासिणाचादअव्वदं गहिदं ।)

राजा—विविक्तादृते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति । तद्भवान्प्रमदवनमार्गमादेशयतु ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) का गतिः । (प्रकाशम् ।) इत

अहमिव विरूपतया विदूषकस्य कुरूपत्वं प्रसिद्धम् हास्यजननार्थमिदं वचः । तदुक्तं-'हास्यकृच्च विदूषकः' इति । **राजा**-'माणवक' इति विदूषकनाम । प्रत्यवयवमवयवशः । अशक्यवर्णनां तस्या रूपं वर्णयितुं न शक्यम् । अतः समासतः संक्षेपतः । **आभरणस्येति**-सखे तस्या उर्वश्या वपुराभरणस्य मुक्ताहारादेराभरणं मण्डनम् । तस्या वपुःप्रकर्षोऽलंकारणामपि शोभां पुष्यतीति भावः । प्रसाधनं प्रतिकर्म कुङ्कुमतिलकचन्दनचर्चादिना शरीरशोभासम्पादनं तस्य विधिः करणं तस्य प्रसाधनविशेष उत्कृष्टं प्रसाधनम् । प्रसाधनं तस्या वपुषः शोभां न सम्पादयति किंतु स्वयमेव तच्छरीरसम्पर्कान्निरतिशयां श्रियं लभत इति भावः । उपमानस्य चन्द्रादेरपि प्रत्युपमानम् । वपुःशब्देनात्र मुखाद्यवयव लक्ष्यन्ते । उपमानं ह्युपमेयापेक्षयाधिकगुणं भवति । तस्या मुखाद्यपेक्षया हीनगुणाश्चन्द्रादय उपमानभावं जहत उपमेयतां प्रपद्यन्त इति भावः । प्रतीपमलंकारः । **विदूषकः**-दिव्यरसाभिलाषिणा दिव्याङ्गनानुरागप्रणयिना । चातकपक्षे दिव्यरसो वृष्टिजलम् । चातको यथा मेघवारि विहाय नान्यज्जलं पिबति तथा भवानपि तामेवानुदिवसं ध्यायन्न कुत्रापि निर्वृतिं लभत इति भावः । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधातुम्बुपारदे' ॥ इति विश्वः । 'दार्वीघाटोऽथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।' इत्यमरः । अतःपरं

१ 'ता दवा तुमंकहिं पत्थिदो' 'कहिं दाणिं पत्थिदो (प्रस्थितः)' इत्यधिकम्।

इतो भवान् । (परिक्रम्य ।) एतेन प्रमदवननोदितेनेव प्रत्युद्गतो भवानागन्तुको दक्षिणमारुतेन । (का गदी इदो भवं । एदेण पमदवणनोदिदेण विअ पच्चुग्गदो भवं आअन्तुओ दक्खिणमारुदेण ।)

राजा—(विलोक्य ।) उपपन्नमिदं विशेषणमस्य वायोः । अयं हि

निषिञ्चन् माधवीमेतां लतां कौन्दीं च नर्तयन् ।
स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात्कामीव प्रतिभाति मे ॥ ४ ॥

' तत्तावत्त्वं कुत्र प्रस्थितः ' इत्यधिकं केचित्पठन्ति । **राजा**—विविक्ताद्विजनात् । ' विविक्तौ पूतविजनौ ' इत्यमरः । ' विविधशिशिरोपचारात् ' इत्यपि पाठः । ' शिशिरोपचारः शीतलवस्तुपरिशीलनम् ' । इति रङ्गनाथः । उत्सुकस्य विरहोत्कण्ठितस्य विरहवेदनापीडितस्य वा । ' कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत् ' । इत्यलंकारे । वक्ष्यति च ' पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां तामार्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थं । ' इति । शरणमाश्रयः रक्षितृ । ' शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि ' इति मेदिनी । प्रमदवनं यत्र प्रमदाभी राजा क्रीडति तद्वनम् । ' स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् । ' इत्यमरः । प्रमदवनलक्षणं वृक्षारोपे--' उद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी प्रशस्यते ।...अथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यात् ' इति । **विदूषकः**—का गतिः क उपायः । मार्गादेशनमवश्यं कर्तव्यमिति भावः । वयस्यं मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं यतिष्य इति राज्ञे दत्तवचसो राजाज्ञाकरणावश्यकतया निर्विण्णस्येयमुक्तिः । नोदितेन प्रेरितेन । प्रत्युद्गतोभिमुखागमनेन संभावितः । दक्षिणमारुतेन दक्षिणाशागतेन वायुना स्त्रीणामनुवृत्तिपरेण च । **राजा**—उपपन्नं युक्तम् । विशेषणं ' दक्षिणः ' इति । राज्ञा तावत्स्त्रीणामनुवृत्त्युत्सुक इत्येवार्थो गृहीतः । **निषिञ्चन्निति**—एतां पुरस्ताद् दृश्यमानां माधवीं वासन्तीं लतां निषिञ्चन् निषेकेण मधुनो रेतसश्च मधुसम्पन्नां प्रसवाधानवतीं च कुर्वन् कौन्दीं लतां नर्तयन् लास्यं कारयन् । ' वासन्ती माधवी लता ' इत्यमरः । ' माध्यः कुन्दः कुरण्टकः ' इति रत्नकोषः । स्नेहदाक्षिण्ययोर्माधव्यां स्नेहः कौन्द्यां च दाक्षिण्यं तयोर्योगादेकत्रसम्बन्धादयं वायुर्मे कामी कामुक इव प्रतिभाति । स्नेहशब्दः श्लिष्टः । मदप्रसेकः प्रेमाविर्भावश्चेति तस्यार्थः । दाक्षिण्यं कामिनीचित्तानुवर्तनम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—' दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् । ' इति । ' माधव्या हि वासंतिक्या नववयोविशेषशालिन्या भामिन्या इव निषेको माध्याश्च * कौन्द्या भ्रमरविसरापीतायाः प्रग-

---

१ लक्ष्मीं, वल्लीं, वृद्धिं, ऋद्धिं, इ. पा. २ लासयन्, कुन्दशेषं च नर्तयन् । इ. पा.

विदूषकः—ईदृश एव तवाभिनिवेशो भवतु । (परिक्रामितकेन ।) एतत्प्रमदवनद्वारम् । प्रविशतु भवान् । (ईरिसो एव्व दे अहिणिवेसो होदु । एदं पमदवणदुवारं । पविसदु भवं ।)

राजा—प्रविशाग्रतः ।

(उभौ प्रविशतः ।)

राजा—(अग्रतो विलोक्य ।) वयस्य न मया साधु समर्थितमापत्प्रतीकारः किल प्रमदवनोद्यानप्रवेश इति ।

विविक्षुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये ।
स्रोतसेवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि तत् ॥

विदूषकः—कथमिव । (कहं विअ ।)

राजा—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ६ ॥

ल्भाया नर्तनमात्रमित्यहो कामिन इवास्य युक्तकारितेति भावः । एवं च माधवीमाध्योर्ज्येष्ठाकनिष्ठाख्यनायिकाविशेषत्वं प्राकाशि ।' इत्यत्र रङ्गनाथटीका । ज्येष्ठाकनिष्ठेत्यत्र व्यत्यासेन योजना । **विषदूकः**—ईदृशो वायोरिव । अभिनिवेश आग्रहश्चित्तासङ्गो वा । उर्वशीसंक्रान्तरागेणापि भवता राज्ञ्यां दाक्षिण्यमाचरितव्यमिति भावः । **राजा**—समर्थितं चिन्तितम् । आपत्प्रतीकारो मनस्तापदूरीकरणोपायः । उद्यानमुपवनम् । **विविक्षुरिति**—अहं तापशान्तये आतङ्कनिवृत्त्यर्थं यदुद्यानं तूर्णं झटिति विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरस्मि तत् । स्रोतसा नदीरयेणोह्यमानस्य प्रतीपतरणं प्रतिकूलप्लवनमिव जातमिति शेषः । स्रोतोजवस्य प्रतीपं तरतो यथाधस्तादेव गतिर्जायते तथा सन्तापनिवृत्त्यर्थमुद्यानं प्रविविक्षोर्मम संतापवृद्धिरेव जायत इति भावः । **इदमिति**—न सुलभं सुखेन लब्धुं शक्यमसुलभं यदुर्वशीरूपं वस्तु तस्मिन्या प्रार्थना तस्या दुर्निवारं निवारयितुमशक्यं मे मनः प्रथममपि प्रथमं तावत्पञ्चबाणः कामः क्षिणोति कृशीकरोति । अनवरतशरनिकरवर्षणेन पीडयतीति शेषः । मलयवातेन मलयपर्वतादागतेन । दक्षिणमारुतेनेत्यर्थः । वायुनोन्मूलितानि निःशेषमपहृतानि पाण्डुपत्राणि येषां

---

१ सदृश एवास्याभिनिवेशः [सरिसो एव्व से अहिणिएसो] इति पाठः । २ तन्न शान्तये इति, विविक्षोर्यदिदं नूनमुद्यानं नाघशान्तये । इ. च. पा. ३ स्रोतोजवोह्यमानस्य इ. पा. ४ महत् । इ. पा.

विदूषकः—अलं परिदेवितेन । अचिरेण तवेष्टसंपादयिताऽनङ्ग-एव सुखदो भविष्यति । (अलं परिदेविदेण । अइरेण दे इच्छिअ-सम्पादइत्तओ अणङ्गो एव्व सुहदो भविस्सदि)

राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

(परिक्रामतः ।)

राजा—पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य । (पेक्खदु भवं वसन्तोदारसूअअं अहिरामत्तणं पमदवणस्स ।

विदूषकः—ननु प्रतिपदमेवावलोकयामि । अत्र हि

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥ ७॥

तैः । उपवनसहकारैरुद्यानाम्रैरतिसौरभाख्यैः । ' आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सह-कारोऽतिसौरभः ।' इत्यमरः । अङ्कुरेषु किसलयेषु । कामोद्दीपकेष्विति यावत् । दर्शितेषु सत्सु मदनो मां क्षीणतरं कुर्यादिति किमु वक्तव्यम् । मालिनीवृत्तम् । ' ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । ' इति तल्लक्षणम् । **विदूषकः**—परि-देवितेन विलपनेन । इष्टसम्पादयिता इष्टस्योर्वशीसमागमस्य सम्पादयिता घटयिता । सुखदोयोऽधुना संतापदः सः । ' सुखदः ' इत्यत्र ' सहायः ' इत्यपि पाठः । **राजा**—प्रतिगृहीतं स्वीकृतम् । ब्राह्मणवचनं तस्यामोघतयेति भावः । यद्विधिवद्दीयते तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे ॥ इति मेदिनी । ब्राह्मणाशी-र्गृहीता तेन मे मनोरथसिद्धिः स्यादिति राज्ञोऽभिप्रायः । ' अमोघाः प्रतिगृह्ण-न्तावर्घ्यानुपदमाशिषः । ' इति रघुवंशे । **विदूषकः**—वसन्तस्यतोरवतारस्या-गमनस्य सूचकं पिशुनम् । अभिरामत्वं रमणीयत्वम् । **राजा**—प्रतिपदं पदे पदे सर्वत्रेत्यर्थः । **अग्र इति** । अग्रेऽग्रभागे स्त्रीनखवत्पाटलं श्वेतरक्तं द्वयोर्भागयो-रुभयप्रान्तयोः श्यामं कुरबकपुष्पम् । अस्य सदृशवर्णनं मालविकाग्निमित्रे—' प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् । ' इति । दृश्यते इति शेषः । यद्वा भेदोन्मुखं तिष्ठतीत्यनेनास्यान्वयः । भेदोन्मुखा मुकुला एव क्वचित्क्वचिद्दृ-श्यन्ते न तु सर्वत उपचितमधून्युत्फुल्लानि पुष्पाणि अत एव मधुपानशौण्डानां

१ इच्छिदसम्पादणे न... तेसहाओ (सहायः)...इ. पा. २ विस्मयेन, विस्मयात् प्रतिपादपम् इ. पा.

विदूषकः——एष मणिशिलापट्टकसनाथोऽतिमुक्तलतामण्डपो भ्रमरसंघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारो भवन्तं प्रतीच्छति । तदनुगृह्यतां तावदेषः । (एसो[1] मणिसिलापट्टअसणाहो अदिमुत्तलदामण्डवो भमरसंघट्टपडिदेहिं कुसुमेहिं सअं विअ किदोवआरो भवन्तं पडिच्छदि । ता अणुगेण्हीअदु दाव एसो ।)

राजा——यथा भवते रोचते ।

(परिक्रम्य उपविष्टौ ।)

विदूषकः——इह सुखासीनो भवान् ललितलताविलोभ्यमाननयनउर्वशीगतामुत्कण्ठां विनोदयतु । (इह सुहासीणो भवं ललिदलदाविलोहीअमाणणअणो उव्वसीगदं उक्कण्ठं विणोदेदु ।)

राजा——(निःश्वस्य ।)

मधुपानां रवोपि न श्रूयत इति भावः । तदुक्तं रघुवंशे–'विराचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः । मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥' इति । तथाच–उपोढ उपचितो यो रागो रक्तिमा तेन सुभगं रम्यं बालाशोकं नवमशोकमुकुलं भेदोन्मुखं विकासोत्मुकं तिष्ठति । विशेषणद्वयेन मधुश्रियो मुग्धदशाप्रान्त उक्तः । ईषद्बद्धाः किंचित्संवृद्धा ये रजसः कणास्तैरग्रे कपिशा कृष्णपीता मञ्जरी चूत आम्रवृक्षे तिष्ठति । अनेन यौवनारम्भ उक्तः । इत्थं सखे मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीर्मुग्धत्वस्य बालस्य यौवनस्य च मध्येऽन्तरे स्थिता । वसन्तावतारस्य क्रम उक्तः कविनैवान्यत्र—कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितामित्यादिना । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तम् । **विदूषकः**—मणिशिला स्फटिकशिला तस्याः पट्टकं आसनार्थं पट्टिका तेन सनाथो युक्तः । अतिमुक्तलता माधवीलता । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।' इति त्रिकाण्डी । भ्रमरसंघट्टपतितैः षट्पदसंपर्कविगलितैः । कृतोपचारः समाहृतपूजासामग्रिः । प्रतीच्छति संभावयति । एवं शाकुन्तलेऽपि—एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डपः..... स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । इति । **विदूषकः**—ललिता रमणीया लतास्ताभिर्विलोभ्यमाने आकृष्यमाणे नयने यस्य । उर्वशीगतामुर्वशीसम्बन्धिनीम् । विनोदयत्वपनयतु । मनोहरनेपथ्या ललना इव पुष्पगुच्छादिशोभिता लोचनलोभनीया एता लताः पश्यतस्तवोत्कण्ठाविनोदनं भवेदिति विदूषकस्य भावः । **राजा**—सखे कुसुमितासु कुसुमान्यासां संजातानि ताः कुसुमितास्तासु । अनेन तासामा-

---

१ एसो खु. २ दाणिं (इदानीं) इह.

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु ।
चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम् ॥ ८ ॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् ।

विदूषकः—(विहस्य) भो अहल्याकामुकस्य महेन्द्रस्य वैद्य उर्वशीपर्युत्सुकस्य भवतोऽहमपि द्वावत्रोन्मत्तौ । (भो अहल्लाकामुअस्स महिन्दस्स वज्जो उव्वसीपज्जुच्छुअस्स भवदो अहंवि दुवे एत्थ उम्मत्तआ ।)

राजा—मां मैवम् । अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी ।

भरणवत्वं तेन च नयनाभिरामत्वं सूचितम् । नम्रा अवनता विटपाः क्षुद्रशाखाः यासां तासु । अनेन स्त्रीसाधारणं विनयशालित्वं ध्वनितम् । एतादृशीस्वप्युपवनलतासु मम चक्षुर्धृतिं प्रीतिं न बध्नाति तास्वासक्तं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह यतस्तद्रूपालोकदुर्ललितं । तस्या रूपं तद्रूपं तस्यालोको दर्शनं तेन तत्र वा दुर्ललितं दुराग्रहि । तद्रूपैकदर्शनाभिनिवेशीति यावत् । सत्यपि लतानां सामान्यस्त्रीसादृश्ये न्यक्कृताशेषरूपसम्पत्तेरुर्वश्याः सौभाग्यसादृश्याभावात्प्रीत्यभाव इत्यभिप्रायः । अत्र 'मम' इत्यस्य स्थाने 'बहु' इति, 'तद्रूपालोक' इत्यत्र 'तदङ्गनालोक' इति रङ्गनाथः पठति । तद्व्याख्या यथा—"बहुकुसुमितास्वित्यादिभिर्विशेषणैरत्यन्तार्तववतीषु । 'अतिपरिचयादवज्ञा' इत्युक्तरीत्योपवनस्थित्या सर्वदासन्नवर्तित्वेनानादरविषयीभूतासु । नम्राः सौन्दर्यातिशयाद्विलोकनावनता विटपाः खिङ्गा यासु । नम्रान्विटान्पातीति वा । परमपुरुषलोचनादिगोचरास्वित्यर्थः प्रासूचि । तदङ्गनेत्यनेन च सा प्रसिद्धा सौन्दर्यादिगुणगणशालिनी देवीभावाच्च निखिलमर्त्यदोषाभाववती याङ्गना तस्यां मनोऽभिरतम् । बहुदोषदूषितासु च लतासु चक्षुर्न सक्तमिति सांप्रतमेवैतदिति रहस्यम् । 'विटपः पल्लवे खिङ्गे' इति विश्वः ॥" सफलप्रार्थनः सफला प्रार्थना यस्य सिद्धमनोरथः । तदुपायश्चिन्त्यतामित्यादिना 'प्रयत्नः' नाम कार्यस्य द्वितीयावस्था सूचिता । तदुक्तं प्राक् । **विदूषकः**–कामयतेऽसौ कामुकः । अहल्यायाः गौतमपत्न्याः कामुको महेन्द्रस्तस्य । वैद्यः साहाय्यकर्ता चन्द्रः । पुरा किल चन्द्रोऽहल्याकामनावशात्पारदार्यप्रवृत्तस्य महेन्द्रस्य सहाय्यमङ्गीकृत्य कुक्कुटरूपं धृत्वा गौतमाश्रमसविधे निशीथ एव रावं चकार । तेन प्रबुद्धो गौतमः स्नानार्थं नदीतीरं जगाम । अत्रान्तरे लब्धावसर इन्द्रोपि गौतमरूपधारी तच्छयनं भेजे । इत्यादि पौराणिकी कथात्रानुसंधेया । स चन्द्रो यथा गौतमस्य कोपपात्रं बभूव तथाहमपि देव्या भवेयम् । अतो द्वावप्यावामत्रास्मिन्मदनव्यतिकरे व्यवस्यन्तौ भ्रान्तावेवेति विदूषकस्याशयः । **राजा**—कार्यदर्शी कार्यं कर्तव्यमिष्टसिद्ध्युपाय-

---

१ न खलु चिन्तयति भवान् । इ. पा.

विदूषकः—एव चिन्तयामि । मा पुनस्त्वं परिदेवितेन मम समाधिं भिन्द्धि । (एसो चिन्तेमि । मा उण तुमं परिदेमिदेण मम समाधिं भिन्धि ।) (इति चिन्तां नाटयति ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा । आत्मगतम् ।)

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥९॥

(जाताशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रणिशत्याकाशयानेन उर्वशी चित्रलेखा च ।)

चित्रलेखा—हला क्वानिर्दिष्टकारणं गम्यते । (हला कहिं अणिद्दिट्ठकालणं गच्छी अदि ।)

उर्वशी—सखि तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्निताकाशगमनां मामुपहस्य किमिदानीं पृच्छसि । (सहि तदा हेमऊडसिहरे लदाविडवेण खणविग्घिदाआसगमणं मं ओहासिह किं दाणिं पुच्छसि ।)

मिति यावत्पश्यतीति । **विदूषकः**—परिदेवितेन विलपनेन । ' विलापः परिदेवनम् ' इत्यमरः । समाधिं चित्तैकाग्रेण ध्यानं । भिन्द्धि छिन्द्धि । ध्यानविच्छेदं मा कुरु ॥ **राजा**—निमित्तं शुभसूचकं चिह्नं दक्षिणबाहुस्पन्दनादि । ' निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ' इत्यमरः । **न सुलभेति**—कलाभिः सहितः सकलः पूर्णो य इन्दुस्तद्वन्मुखं यस्याः सोर्वशी सुलभा सुखलभ्या न च । किमपि च कुतोप्यनिर्वचनीयात्कारणादिदमनङ्गविचेष्टितमनङ्गचेष्टा दक्षिणाक्षिस्फुरणादि । चकारद्वयमुभयोर्विरोधं दर्शयति । तथाहि मनः काङ्क्षितसिद्धिषु मनोरथपूरणेष्वभिमुखीष्वुदयोन्मुखीषु सतीष्विवैकपदे सपदि निर्वृतिं व्रजति सुखमनुभवति : ' तत्क्षणैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम् ' इति हलायुधः । किमपि झटिति ममान्तःसन्तापशान्तिर्जातेत्युर्वश्यागमनमचिरादेवोत्प्रेक्ष इति राज्ञोभिप्रायः द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । ' द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । ' इति तल्लक्षणात् । जाताशस्तिष्ठतीत्यनेन नायिकासम्भोगविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता । तेन ' विलासो ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । आकाशयानेन—यानं गमनं मार्गो वा । ' करणाधिकरणयोश्च ' इति करणे ल्युट् । **चित्रलेखा**—अनिर्दिष्टं कारणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । **उर्वशी**—क्षणविघ्नितेति । क्षणं क्षणपर्यन्तं विघ्नितमाका-

१ मदनोत्सुकास्तिष्ठति । **इ.** पा. २ (मदनवेदनामभिनीय सलज्जम् ।) सहि, हेमउडसिहरे लदाविडवान्तरे लग्गा वेज्जअन्तिआ मोआवेहि त्ति मए भणिदा उवहसिअ मं

चित्रलेखा—किं तस्य राजर्षेः पुरूरवसः सकाशं प्रस्थितासि (किं तस्स राएसिणो पुरूरवस्स सआसं पत्थिदा सि.)

उर्वशी—अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः । (अअं मे अवहत्थिदलज्जो ववसाओ ।)

चित्रलेखा—कः पुनः सख्या पुरतः प्रेषितः । (को उण सहीए पुढमं पेसिदो ।)

उर्वशी—हृदयम् (हिअअं ।)

चित्रलेखा—स्वयमेव साधु संप्रधार्यतां तावत् । (सअं एव्व साहु संदधारीअदु दाव ।)

उर्वशी—मदनः खलु मां नियोजयति । किमत्र संप्रधार्यते । (मअणो खु मं णिओएदि । किं एत्थ संपधारीअदि ।)

चित्रलेखा—अतः परं नास्ति ममोत्तरम् । (अदो वरं णत्थि मे उत्तरं ।)

उर्वशी—तेन हि आदेशय मार्गं येन गच्छन्त्या अन्तरायो न भवेत् । (तेण हि आदेसेहि मग्गं जेण अच्छन्तीए अन्तराओ ण भवे ।)

शगमनं यस्यास्तादृशीं माम् । मम मनोगतं जानातीत्यर्थः । अपहस्तितलज्जोपहस्तिताऽगणिता लज्जा त्रपा यस्मिन् । साहसमात्रमित्यर्थः । अत्र सङ्कल्पत्रपानाशाद्यवस्थाः सूचिताः । अष्टविधा नायिका । तदुक्तं दशरूपके–' तासामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः । ' इति । तत्रेयं विरहोत्कण्ठिताभिसारिका च । तदुक्तं तत्रैव–' कामार्ताऽभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका । ' इति । उक्तं च वसन्तराजीये मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलपत्रा । योत्सुकाभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ इति । 'येषां मतेन्योन्यसंकेतात्पूर्वं नाभिसरणं युक्तं तेषां मते पूर्वैव । **चित्रलेखा**–पुरतः प्रेषितो दौत्येनेति शेषः । साधु सम्यक् सम्प्रधार्यतां कर्तव्याकर्तव्यं विचार्य निश्चीयताम् । साहसकारिणी मा भूरिति भावः । **उर्वशी**–नियोजयति अस्मिन्कर्मणि प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र ' धैर्यं ' नाम सत्वजो भावः स्त्रीणामलङ्कार उक्तः । **उर्वशी**-अन्तरायःविघ्नः।'विघ्नोन्तरायःप्रत्यूहः'इत्यमरः।यथा पुरा काशिकृत इति भावः

मणासि दिढं क्खु लग्गा ण सक्का मोआविदुम् । दाणीं पुच्छासि काहिं अणिद्दिट्ठकालण गच्छीअदि त्ति । (सखि हेमकूटशिखरे लताविटपान्तरे लग्नां वैजयन्तिकां मोचयेति मया भणिता उपहस्य मां भणसि दृढं खलु लग्ना न शक्या मोचयितुम् । इदानीं पृच्छासि कुत्रानिर्दिष्टकारणं गम्यत इति ।) इ. पा.

१ सहि तथावि संपधारीअदु दाव । को उण । इ. पा. २ गच्छन्तीणं.

चित्रलेखा—सखि विश्रब्धा भव । ननु भगवता देवगुरुणा अपराजितां नाम शिखाबन्धनविद्यामुपदिशता त्रिदशप्रतिपक्षस्यालङ्घनीये कृते स्वः । (सहि विस्सद्धा होहि । णं भअवदा देवगुरुणा अवराइदं णाम सिहाबन्धणविज्जं उवदिसन्तेण तिदसपडिवक्खस्स अलङ्घणिज्जा कदह्म ।)

उर्वशी—अहो विस्मृतं मम हृदयम् । (अहो विसुमरिदं मे हिअअं ।)

(सिद्धमार्गमवगाह्य ।)

चित्रलेखा—सखि एतद्भगवत्या भागीरथ्या यमुनासंगमविशेषपावनेषु सलिलेष्ववलोकयत इव आत्मानं प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राजर्षेर्भवनमुपगते स्वः । (एदं भअवदीए भाईरहिए जमुणा-

---

चित्रलेखा—विश्रब्धा त्यक्तशङ्का । **ननु**—न जानासि किम् । ननु आमन्त्रणे । 'आमन्त्रणे चापि ननु' इति विश्वः । देवगुरुणा बृहस्पतिना । अपराजितां पराजिता न भवतीति तामप्रतिहतशक्तिम् । एतद्विद्याया नाम । मन्त्रप्रयोगेण शिखाया बन्धनं तस्य विद्या ताम् । उपदिशता तन्त्रमन्त्रपूर्वकं शिक्षयता । त्रिदशानां प्रतिपक्षो दैत्यसमूहस्तस्य अलङ्घनीयेऽनतिक्रमणीये । तद्विद्याप्रभावादावां न कस्यापि गोचरतां यास्याव इति भावः । **उर्वशी**—अहो इत्याश्चर्ये । विस्मृतं मम हृदयं मया विस्मृतं तत् । सिद्धमार्गम्—सिद्धा देवयोनिविशेषास्तेषां मार्गं संचारपदवीम् । अयं भूमितलान्नातिविप्रकृष्ट इति गम्यते । अतिविप्रकृष्टत्वे राजभवनादर्शनापत्तेः । 'उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपनन्ति सिद्धाः ।' इति कुमारसंभववर्णनाच्च । **चित्रलेखा**—भगीरथस्येयं भागीरथी तस्याः । यमुना कालिन्दी तस्याः संगमेन विशेष-

---

१ सव्वं सुमरदि मे हिअअं । इ. पा. २ अतः परं—उ०—ताए पओअं सव्वं सुमरसि (तस्याः प्रयोगं सर्वं स्मरसि.) चि—सहि हिअअं एदं सव्वं जानाहि इत्यधिकं क्वचित् । ३ अथापराजिता शिखाबन्धिनी नाम विद्या । श्रीशंकर उवाच । राज्यं देयं शिरो देयं भार्या देया महेश्वरि । शिखाबन्धिनी विद्यैषा न देयेत्यागमा जगुः ॥ मन्दवारेऽमुराशायां गतां मुञ्जां समुद्धरेत् । वामहस्तेन दिग्वासा मनुमेनं समुच्चरन् ॥ नमःसिद्धेश्वरि मानस्तनः पितृवनं गतः । सूक्ष्मं मुञ्जगुणं कृत्वा चितावह्नौ च धूपयेत् ॥ उद्बन्धनमृतानारीनेत्रकेशैस्तथैव च । असितोतारपरया लब्धया त्वतियुक्तितः । कृष्णाशोकोत्तराशाखाद्विकनीडोद्भवांकुरैः । एतैश्च धूपितां रज्जुं प्लावयेद् रजसि स्त्रियाः । चाण्डालिन्यास्ततो रज्जुं मन्त्रेणानेन मन्त्रयेत् ॥ ॐ सर्वजनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरु कुरु स्वाहा ॥ तया निजशिखां बद्ध्वा चैनमेव मनुं पठन् । क्षणाददृश्यतां याति देवानामपि साधक । पुनः कौशिकधूमेन दृश्यो भवति मानवः । योगोयमन्यथा न स्यात् त्रिसत्यं शंकरोदितम् ॥ इति बृहद्वामकेश्वरतन्त्रोक्ता अपराजिता शिखाबन्धिनी विद्या समाप्ता ॥ शं. पा. पं. । ४ अस्मत्प्राक्तन—सखि पेक्ख पेक्ख । पदं; हला णं इ. पा. ।

संगमविसेसपावणेसु सलिलेसु ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं पइट्ठाणस्स सिहाभरणभूदं राएसिणो भवणं उवगदह्म ।)

उर्वशी—(विलोक्य ।) ननु वक्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति । (विचार्य) हला क्व नु खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् । (णं वत्तव्वं ठाणन्तरगदो सग्गोत्ति । हला कहिं णु खु सो आवण्णाणुकम्पी भवे ।)

चित्रलेखा—एतस्मिन्नन्दनवनैकदेश इव प्रमदवने अवतीर्य ज्ञास्यावः । (एदस्सिं णन्दणवणेक्कदेसे विअ पमदवणे ओदरिअ जाणिस्समो ।)

(उभे अवतरतः ।)

चित्रलेखा—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षम् ।) सखि एष खलु प्रथमोदित इव भगवाश्चन्द्रः कौमुदीमिव त्वां प्रतीच्छति । (हला एसो खु पढमोदिदो विअ भअवं चन्दो कौमुदिं विअ तुमं पडिच्छदि ।)

उर्वशी—(विलोक्य ।) सखि इदानीं प्रथमदर्शनात् सविशेषं प्रियदर्शनो महाराजः प्रतिभाति । (हला दाणिं पुढमदंसणादो सविसेसं पिअदंसणो महाराओ पडिहादि ।)

पावनेषु । गङ्गायमुनयोः संगमपावनत्वं च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—सितासिते यत्र सरितौ संगते तत्राप्लुतासो वियदुत्पतंति' इति । ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते वै जना अमृतं भजन्ते । इति श्रुत्यन्तरं च । स्मृतिरपि—'या गतिर्योगयुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान्गङ्गायमुनसंगमे ॥' इति । 'यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः । इति महाभारतेपि । कालिदासोप्येतदेवान्यत्र जगौ 'समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते' इत्यादिना । अवलोकयत इव तस्य प्रतिबिम्बितत्वात् । प्रतिष्ठानस्य 'प्रयागपूर्वतीरस्थित 'झंशी' (झांशी ?) संज्ञकनगरस्य' इति रङ्गनाथः । शिखाभरणभूतं शिखामणिरिव स्थितम् । **उर्वशी**—अन्यत्स्थानं स्थानान्तरं तत्र गतः । आपन्नानुकम्पी—आपन्नाननुकम्पत इत्येवंशीलः । अत्र 'परिसर्पः' नाम संध्यङ्गमुक्तम् । 'इष्टानिष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते' इति तल्लक्षणम् । इष्टस्याभिलषितस्य पुरूरवसो नष्टस्यादर्शनं गतस्यानुसरणमन्वेषणम् । **चित्रलेखा**—नन्दनवनं महेन्द्रोद्यानं तस्यैकदेशः प्रान्तः । प्रथममुदितः प्रथमोदितः । कौमुदीं ज्योत्स्नाम् । कुमुदानामियं कौमुदी ताम् । 'कौ [पृथिव्यां] मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति वा । प्रतीच्छति प्रतीक्षते । एतदुर्वश्या उत्साहवर्धनार्थम् । **उर्वशी**—सविशेषं समधिकं प्रियं कमनीयं दर्शनं यस्य स

चित्रलेखा—युज्यते । तदेह्युपसर्पावः (जुज्जदि । ता एहि उवसप्पम्ह ।

उर्वशी—तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्वगतास्य भूत्वा श्रोष्यामि तावत् । पार्श्वपरिवर्तिना वयस्येन सह विजने किमपि मन्त्रयमाणस्तिष्ठति ([1]तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा पासगदा से भविअ सुणिस्सं दाव । पासपडिवत्तिणा वअस्सेण सह विअणे किंपि मन्तअन्तो चिट्ठदि ।)

चित्रलेखा—यथा ते रोचते । (जह दे रोअदि ।)(यथोक्तमनुतिष्ठतः ।)

विदूषकः—भोः चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिनीसमागमोपायः । (भो चिन्तिदो मए दुल्लहप्पणइणीसमाअमोवाओ ।)

राजा—(तूष्णीमास्ते ।)

उर्वशी—का नु खल्वेषा स्त्री अनेन प्रार्थ्यमानात्मानं विकत्थते । (का णु क्खु एसा इत्थिआ इमिणा पत्थिअमाणा अत्ताणअं विकत्थेदि ।)

चित्रलेखा—किं पुनर्मानुष्यं बिडम्ब्यते । (किं उण माणुस्सअं विडम्बीअदि ।

तथोक्तः । स्निग्धया दृष्ट्या वीक्ष्यमाणत्वात् । **उर्वशी**—तिरस्करिण्या प्रतिच्छन्नान्तर्हिता । तिरस्कारिण्यन्तर्धानविद्या यस्याः प्रयोगादृष्टेरगोचरता संहाराच्च गोचरता सम्पद्यते दिव्यानाम् । एवं शाकुन्तले सानुमतिवचोपि ' तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा ' इत्यादि । तावदुपसर्पणात्प्राक् । विजने विविक्ते मन्त्रयमाणः संलपन् । यथोक्तमिति—तिरस्करिणीप्रयोगाददृश्ये भूत्वोपसर्पत इत्यर्थः । **विदूषकः**-प्रणयोऽस्या अस्तीति प्रणयिनी दुर्लभा या प्रणयिनी तस्या समागमस्योपायः । **उर्वशी**—प्रार्थ्यमाना प्रणयं याच्यमाना काम्यमाना वा । आत्मानं विकत्थते दृष्ट्वा सत्यात्मानं बहुमन्यमानास्य प्रणयं नाभिनन्दतीति भावः । रङ्गनाथस्तु ' का पुनर्धन्या स्त्री यानेन परिमृग्यमाणात्मानं विनोदयति ' इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति—" धन्यात्युत्कटपुण्याद्यतिशयशालिनी प्रलोभिका वा । ' रामा त्रिवर्गहेतुः स्त्री धन्या योषित्प्रलोभिका ' इति त्रिकाण्डीशेषः " । **चित्रलेखा**—मानुष्यं विडम्ब्यते । दिव्या त्वं प्रभावात्तज्ज्ञातुं सम-

---

१ ण दाव उपसप्पिसम् । तिरक्ख० इला तिरक्ख०. इ. पा. २ ज्ञाणस्स किं, विलम्बीअदि [ध्यानाय किं विलम्ब्यते] इ. पा.

उर्वशी--बिभेमि सहसा प्रभावाद्विज्ञातुम् । (भयामि सहसा पदवादो विण्णादुं ।)

विदूषकः--ननु भणामि चिन्तित उपाय इति । (णं भणामि चिन्तिदो उवाओ त्ति ।)

राजा--तेन हि कथ्यताम् ।

विदूषकः--स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रा सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिख्यावलोकयंस्तिष्ठ । (सिविणी-असमाअमआरिणिं णिद्दं सेवदु भवं । अहवा तत्तभोदीए उव्वसीए पडिकिदिं आलिहिअ ओलोअन्तो चिट्ठ ।)

उर्वशी--(सहर्षम्) हीनसत्व हृदय समाश्वसिहि समाश्वसीहि । (हिणसत्त हिअअ समस्सस समस्सस ।)

राजा--उभयमप्यनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।
न च सुवदनामालेख्येपि प्रियामसमाप्य तां
मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

चित्रलेखा--सखि श्रुतं त्वया । (सहि सुदं तुए ।)

र्थापि किमिति मानुषीज्ञानेन पर्याकुला भवसीत्यभिप्रायः । **उर्वशी**--बिभेमि । राजप्रार्थिता स्त्री कदाचिदन्या भवेदिति शंकात्र भयकारणम् । सहसाऽविचारितामित्यर्थः । **विदूषकः**--स्वप्ने समागमः स्वप्नसमागमस्तं करोतीति ताम् । अथवा पक्षान्तरे । प्रथमोपन्यस्त उपायोऽनुपपन्नश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिं चित्रम् । **उर्वशी**-हीनमधमं सत्वं स्वभावो यस्य । तस्य शंकितत्त्वादनुदारतेति बोध्यम् । यद्वा सत्त्वं धैर्यम् । **राजा**--उभयमप्यनुपपन्नं न घटते इत्य० ! अनुपपत्तिमेवाह-**हृदयमिति**-इदं हृदयं मनः कामस्य मदनस्येषुभिर्बाणैः सदान्तः सशल्यं शल्यसहितं सवेदनमिति यावत् । एवं सति **स्वप्ने समागम**कारिणीं संगमयित्रीं निद्रां कथमुपलभे प्राप्नोमि । न कथंचिदप्युपलभ इत्यर्थः । न चालेख्ये चित्रेपि सुवदनां शोभनास्यां तां प्रियामुर्वशीमसमाप्यैव हे सखे मम नयनयोरुद्बाष्पत्वमुदश्रुत्वं न भविष्यतीति न । किंतु भविष्यत्येव । न हि सव्यथान्तःकरणस्य निद्रासेवनमश्रुपूर्णाकुलेक्षणस्य चित्रलेखनं वा क्वचित्सं-

उर्वशी—श्रुतम् । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य । (सुदं । ण उण पज्जत्तं हिअअस्स ।)

विदूषकः—एतावान् मम मतिविभवः । (एत्तिओ मे मदिविहवो)

राजा—(सनिश्वासम् ।)

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीं
प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।
अलब्धफलनीरसान्मम विधाय तस्मिञ्जने
समागममनोरथान्भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—श्रुतं त्वया । (सुदं तुए ।)

उर्वशी—हा धिक् हा धिक् । मामेवमवगच्छति । असमर्थास्म्यग्रतो भूत्वाऽस्य प्रतिवचनस्य । प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण संपादितोत्तरा भवितुमिच्छामि । (हद्धी हद्धी । मं एव्वं अवगच्छदि । असमत्थाह्मि अग्गदो भविअ से पडिवअणस्स । पहावणिम्मिदेण भुज्जवत्तेण संपादिदुत्तरा होदुमिच्छामि ।)

भवतीति भावः । **उर्वशी**—पर्याप्तं हृदयस्य प्रत्ययमुत्पादयितुं नालमित्यर्थः । **विदूषकः**—एतत्परिमाणमस्यैतावान् मतिविभवो बुद्धिप्रकर्षः । **राजा—नितान्तेति**—सोर्वशी मम नितान्तकठिनामत्यन्तदुःसहां मानसीं मनःसम्बन्धिनीं रुजं पीडां न वेद न जानाति । अन्यथानङ्गविधुरं मां कथमुपेक्षेतेति भावः । वाऽथवा प्रभावेण निजया दैव्या शक्त्या विदितो ज्ञातोऽनुरागो यस्य तादृशमपि मामवमन्यतेऽवधीरयति । दिव्यया मया कथं मानुषे रतिः कर्तव्येत्याशयेनेति भावः । एवं गते का गतिरित्यत्राह—पञ्च बाणाः शराः यस्य स पञ्चबाणः कामः । मदनस्य पञ्च बाणा यथा—अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ इति । यद्वा संमोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः । इति पञ्च बाणाः । तस्मिञ्जन उर्वश्यां मम समागममनोरथान् संगमाभिलाषान् अलब्धं फलं यैस्ते अलब्धफला अत एव नीरसा विरसास्तांस्तथोक्तान्विधाय कृत्वा कृती कृतार्थो भवतु । मनोरथवैरस्ये मरणमेव शरणमिति भावः । अत्रोपायान्तरादर्शनात् ' तापनं ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तमिति बोध्यम् । तदुक्तं विश्वनाथेन—' उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ' । इति । **उर्वशी**—एवं नितान्तकठिनां रुजं न वेदेत्येतादृशीमथवा प्रभावेणानुरागं विदित्वाप्यवमन्यमानाम् । अवगच्छति जानाति । अस्य

चित्रलेखा—अनुमतं मम । (अणुमदं मे ।)

उर्वशी—(ससंभ्रमं गृहीत्वा यथोक्तं करोति ।)

विदूषकः—(दृष्ट्वा) अविहा अविहा । भोः किं नु खल्वेतद्भुजङ्गनिर्मोक इव संमुखेऽस्माकं निपातितम् । (अविहा अविहा । भो किं णु खु एदं भुअंङ्गाणिम्मोअं विअ संमुहे णो णिवडिदं ।)

राजा—(विभाव्य) भूर्जपत्रगतोयमक्षरविन्यासः ।

विदू०—न खल्वदृष्टया तत्र भवत्योर्वश्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यक्षराणि विसृष्टानि स्युः (ण खु अदिट्ठाए तत्तहोदीए उव्वसीए भवदो परिदेविदं सुणिअ समाणाणुराणअसूअआइं अक्खराइं विसज्जिआइं होन्ति ।)

राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । (गृहीत्वानुवाच्य सहर्षम् ।) सखे प्रसन्नस्ते तर्कः

विदूषकः—भवान् इदानीं प्रसीदतु । अत्र लिखितं श्रोतुमिच्छामि । (भवं दाणिं पसीददु । एत्थ लिहिदं सुणिदुं इच्छामि ।)

उर्वशी—साधु आर्य नागरिकोसि । (साहु अज्जणा अरिओ ।)

प्रतिवचनस्यास्मै प्रतिवचनं दातुम् । प्रभावनिर्मितेनान्यस्यासन्निहिततयेदमुक्तम् । भूर्जपत्रेण मृदुत्वक्पत्रेण तन्मुखेनेत्यर्थः । सम्पादितमुत्तरं यया । **विदूषकः**—अविहा अविहेत्याक्रोशे भयसूचने वा । भुजङ्गनिर्मोकः सर्पकञ्चुकः ' निर्मोको मोचने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके । ' इति कोषः । **राजा**—भूर्जपत्रगतो भूर्जपत्रसंक्रमितोऽक्षरविन्यासोक्षराणां पंक्तिरचना लेख इत्यर्थः । **विदूषकः**—न खलु इति वितर्के । यद्वा ' खलु ' जिज्ञासायाम् । ' खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ' इति मेदिनी । परिदेवितं विलापम् । समानोनुरागस्तस्य सूचनानि पिशुनानि । अक्षराणि लेख इति यावत् । विसृष्टानि प्रहितानि । **राजा**—नास्त्यगतिर्मनोरथानां कामानामविषयो नास्त्येव । सर्वत्रानियन्त्रिता उज्जृम्भन्ते । कामी हि यद्यद्भवति तत्तदात्मानुकूलमिति पश्यतीति भावः । एवं कुमारसंभवेपि ' मनोरथानामगतिर्न विद्यते । ' इति । अनुवाच्य तूष्णीं वाचयित्वा । प्रसन्नः शुद्धोऽवितथ इत्यर्थः । **उर्वशी** नागरिको नगरे भवः विदग्धो दक्षिणो वा । न हि ग्राम्यो मदनलेखजिज्ञासां प्रदर्शयति

---

१ भुजङ्गनिर्मोअं किं म खादिदुं णिवडिदम् २ विहस्य; वयस्य नायं भुजङ्गनिर्मोकः भुर्ज० ३ अस्मात्प्राक्—ही ही भो किं ब्रह्मणवअणाणि अण्णधा होन्ति । इ. त्य.

राजा—श्रूयताम् । (वाचयति ।)

स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वया अज्ञाता ।
तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि ॥ १२ ॥
ननु मम लुलितपारिजातशयनीये भवन्ति ।
नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके ॥ १३ ॥

सामिअ संभाविआ जह अहं तुए अणुमिआ ।
तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुह उवरिं[1] ॥ १२ ॥
ण मे लुलिअपारिजाअसअणिज्जम्मि होन्ति ।
णन्दणवणवादा वि अच्चुण्हआ सरीरए ॥ १३ ॥

उर्वशी—किं नु खलु सांप्रतं भणिष्यति । (किं णु खु संपदं भणिस्सदि ।)

चित्रलेखा—ननु भणितमेव कमलनालायमानैरङ्गैः । (णं भणिदं एव्व कमलणालाअमाणेहिं अङ्गेहिं ।)

विदुषकः—दिष्ट्या मयेव बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचनकमुपलब्धं

स्वामिन्निति–हे स्वामिन् अज्ञाता अज्ञातयथार्थहृदयावस्थेति यावत् । अहं यदि नामानुरक्तस्य मयि बद्धभावस्य तवोपरि यथा त्वया संभाविता तर्किता नितान्तकठिनामित्यादिना तथा तादृशी स्याम् । तर्हि ननु कथं लुलितपारिजातशयनीये लुलितानि संतप्तशरीरलुण्ठनादितस्ततो विक्षिप्तानि पारिजातानि पारिजातकुसुमानि यस्मिंस्तल्लुलितपारिजातं शयनीयं तस्मिन् । यद्वा लुलितं पारिजातशयनीयं यस्य तस्मिन्निति बहुव्रीहिः । मम शरीरके नन्दनवनवाता अपि । अपिस्तेषामतिशिशिरत्वं द्योतयति । अत्युष्णा भवन्ति दाहशान्तिहेतुका अपि संतापकारिणो भवन्ति । अत्र ' लेखः ' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तदुक्तम्– ' विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख उच्यते । ' इति तत्रैव स्वानुरागप्रकाशकत्वस्योपपत्तिमत्त्वाद् ' उपन्यासः ' इति सन्ध्यङ्गमप्युक्तं भवति । **उर्वशी**–किन्विति–ममानुरागं ज्ञात्वा तमभिनन्दति न वेति । **चित्रलेखा**–कमलनालायमानैः कमलनालवदाचरद्भिः । त्वदर्थमुत्ताम्यतो गाढविरहोत्कण्ठया परिम्लानैस्तनीयोभिश्च । ' म्लानकमलनालोपमैरङ्गैः ' इति रङ्गनाथसम्मतः पाठः । " कमलनालायमानैः कण्टकितैरित्यर्थः । अनेन रोमाञ्चेन राज्ञो हृष्टत्वमुक्तं भवति " इति काटयवेमः । **विदूषकः**–दिष्ट्येत्यानन्दे । ' दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे '

---

१ होम्यहम् [भवाम्यहम्] इ. त्य. २ मिलाणक०

भवता समाश्वासनम् । (दिट्ठिआ मए विअ बुभुक्खिदेण सोत्थिवा-अणअं उवलद्धं भवदा समासासणं ।)

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते ।

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं
पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।
उत्पक्ष्मणा मम सखे मदिरेक्षणाया-
स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १४ ॥

उर्वशी—अत्रावयोः समविभागा प्रीतिः । (एत्थ णो सम-विभाआ पीदी ।

राजा—वयस्य अङ्गुलीस्वेदेन दूष्येरन्नक्षराणि । धार्यतामयं प्रियायाः स्वहस्तः ।

विदूषकः—(गृहीत्वा ।) किमिदानीं तत्रभवत्युर्वशी भवतो

इत्यमरः । स्वस्तिवाचनकं स्वस्ति वाच्यतेऽनेन स्वस्तिवाचनकमुपायनम् । समाश्वासनं सान्त्वनं प्रोत्साहनं वा । **तुल्येति**—तुल्यः समानो योनुरागः प्रेम तस्य पिशुनं सूचकम् । ' पिशुनौ खलसूचकौ ' इत्यमरः । ललितो मधुरोऽर्थोऽभिधेयविषयो बध्यतेऽस्मिन्निति ललितार्थबन्धम् । ललितोर्थस्य बन्धो यत्रेति वा । पत्रे निवेशितं विन्यस्तं प्रियाया उदाहियत इत्युदाहरणं हृदयानुरागव्यञ्जकं वचनं गीतं वा हे सखे उत्पक्ष्मणा उत्पक्ष्मनयनेनेति यावत् । ममाननेन समागतं मिलितं तस्या मदिरेक्षणाया आननमिव भवति । माद्यत्याभ्यामिति मदिरे ईक्षणे यस्याः सा मदिरेक्षणा । यद्वा मदिरा तत्संज्ञका दृष्टिस्तस्या ईक्षणमिवेक्षणं यस्याः । मदिरादृष्टिलक्षणमादिभरते—' आधूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ' इति । यद्वा मदिराभिधं ईक्षणं यस्याः । तदुक्तं संगीतकलिकायाम् " स्निग्धार्धमुकुला कान्ता लम्बिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्येन दृष्टयः ॥ सौष्ठवेनापरित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥ ' उत्प्रेक्षालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र विशेषवचनात् ' पुष्पम् ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं साहित्यदर्पणे ' पुष्पं विशेषवचनं मतम् । ' इति । **उर्वशी**—अत्राधुना । समविभागा समः विभागो यस्याः सा समं विभक्ता । तुल्यप्रमाणेति यावत् । **राजा**—अङ्गुलीनां स्वेदेन घर्मजलेन । दूष्येरन् विक्रियेरन् स्वहस्तः लक्षणया स्वहस्तलिखितो लेखः इत्यर्थः । ' स्वहस्तलेखः ' इत्यपि पाठः । ' स्वहस्ते निक्षेपः प्रियायाः । ' इति च पाठः । **विदूषकः**—मनोरथानां कुसुमं मदनलेखविसर्जनरूपम् । विसंवदति किं विप्रलभते किम् । नैव विसंवदेदि-

मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदति । (किं दाणिं तत्त-भोदी उव्वसी भवदो मणोरहाणं कुसुमं दंसिअ फले विसंवददि ।)

उर्वशी—हला यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि तावत्त्वमस्यात्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद्भण । (हला जाव उवगमणकादरं हिअअं पज्जवत्थावेमि दाव तुम से अत्ताणं दंसिअ जं मे खमं तं भणाहि ।)

चित्रलेखा—(तथेति तिरस्करिणिमपनीय राजानमुपेत्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (जेदु जेदु महाराओ ।)

राजा—(सहर्षम्) स्वागतं भवत्यै । भद्रे

न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तया ।
संगमे पूर्वदृष्टेव यमुना गङ्गया विना ॥ १५ ॥

चित्रलेखा—ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चाद्विद्युल्लता । (णं पढमं मेहराई दीसदि पच्छा विज्जुल्लदा ।)

विदूषकः—(अपवार्य ।) कथं नैषा उर्वशी । तस्यास्तत्रभवत्या अभिमता सहचरी । (कहं ण एसा उव्वसी । ताए तत्तहोदीए अहिमदा सहअरी ।)

चित्रलेखा—उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति—

त्यर्थः 'विप्रलम्भो विसंवादः' इत्यमरः । मदनलेखविसर्जनेनेत्थमाश्वास्य समागमाकांक्षिणं त्वामन्ते नैवं विरसीकरिष्यतीति भावः । **उर्वशी**—उपगमनकातरमभिगमनपर्याकुलम् । पर्यवस्थापयामि स्थिरीकरिष्यामि । यन्मम क्षमं यन्मया वक्तुमुचितम् । **चित्रलेखा**—तिरस्करिणीमपनीयान्तर्धानविद्याप्रयोगं संहृत्य । अत्र तिरस्करिण्यपनयनं तिरोधानमन्त्रोपसंहारः । **राजा-न तथेति**—तया सख्योर्वश्या विरहिता वियुक्ता मां तथा न नन्दयस्यानन्दयीस । यथा तया सहैव नन्दयसीति शेषः । संगमे पूर्वदृष्टा । प्रथमं गङ्गासंयुक्ता दृष्टेत्यर्थः । यमुना कालिन्दी पश्चाद्गङ्गया विना दृष्टा सती यथा न नन्दयति दृष्टिविलोभिका न भवति तथा । उपमा । विनोक्तिश्च । 'विनोक्तिर्यद्विनान्येन न साध्वन्यदसाधु वा । इति तल्लक्षणात् । 'विनार्थसम्बन्ध एव विनोक्तिः ।' इति च रसगङ्गाधरे । **चित्रलेखा**—मेघराजिर्मेघपंक्तिः । **विदूषकः**—अभिमता अभीप्सिता

(उव्वसी महाराअं सिरसा पणमिअ विण्णवेदि)

राजा—किमाज्ञापयति ।

चित्रलेखा—मम सुरारिसंभवे दुर्जाते महाराज एव शरणमासीत् । साहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद्बाध्यमाना भूयोपि महाराजेनानुकम्पनीयेति । (मह सुरारिसंभवे दुज्जादे महाराओ एव्व सरणं आसि । सा अहं तुह दंसणसमुत्थेण मअणेण बलिअं बाहीअमाणा भूओवि महाराएण अणुकम्पणीअत्ति ।)

राजा—भद्रमुखि

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ता-
मार्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे ।
साधारणोयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य
तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ॥ १६ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशीमुपेत्य) सखि एहि । त्वत्तोपि निर्दयतरं

मान्या । सहचरी सखी । **चित्रलेखा**–सुराणामरिः तस्मात्संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मिन् । दुर्जाते व्यसने शरणं रक्षिता । साहं यैकदा महाराजेनानुकम्पिता । दर्शनसमुत्थेन दर्शनोत्पन्नेन । मदनेन कामविकारेण । अनुकम्पनीया मम मदनार्तिः परिहरणीयेति भावः । **राजा—पर्युत्सुकामिति**—तां प्रियदर्शनां रम्यदर्शनां पर्युत्सुकामुत्कण्ठितां कथयसि । किंतु तदर्थे तस्याः कृत आर्तं कामज्वरसंतप्तं मां न पश्यसि न जानासि । सा केवलं पर्युत्सुकाऽहं तु कामवेदनाभिभूत इति भावः । अयं स्मरस्य स्मरकृतः । कर्तरि षष्ठी । प्रणयोभिलाषः प्रीतिर्वा । उभयोः साधारण उभयत्र समानः । यथोर्वशी मदर्थे पर्याकुला तथाहमपि तदर्थमतो नान्यतरपक्षे युक्त उपालम्भ इति भावः । अत उभयोः समागमयत्नोप्यविलम्बितं विधेय इत्याह सामान्योक्त्या । तप्तेनायसा तप्तमयो घटनाय योग्यम् । प्रबलमदनविकारयोरावयोर्झटिति संयोजनमेव युक्तमिति भावः । यद्वा ' तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ' इत्ययमावयोः स्मरस्य स्मरं प्रति साधारणः समानः प्रणयो याच्ञा । इति योज्यम् । प्रणयः प्रेम्णि विस्रम्भे याच्ञाप्रत्ययोरपि ' । इति । विश्वः । एवं शाकुन्तले तृतीयाङ्केपि–राजा भद्रे साधारणोयं प्रणयः ।' इति । रङ्गनाथस्तु 'स्मरस्य' इत्यत्र 'यतस्व' इति पठित्वा 'तां कौमुदीमिव समागमयेन्दुबिम्बे ।' इति चतुर्थचरणपाठमाह । तद्व्याख्या यथा—"अतो यतस्व यत्नं कुरुष्व । कौमुदीं ज्योत्स्नामिन्दुबिम्ब इव ताम् । मयीत्यर्थात् । समागमय ।" इति । अयं पाठो न मनोरमः कारकदोषदुष्टश्च । **चित्रलेखा**–निर्दयतरं मदनं दृष्ट्वा निर्दयतरं मदनेन पीड्यमानं तव प्रियतमं

मदनं दृष्ट्वा प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि संवृत्ता । (हला एहि । तुवत्तोवि णिद्दअदरं मअणं देक्खिअ पिअअमस्स दे दूदिम्हि संवुत्ता ।)

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय) । अहो लघु त्वयोज्झितास्मि । (अम्महे लहुअं तुए उज्झिदम्हि) ।

चित्रलेखा—इतो मुहूर्तंज्जिज्ञास्यामि का कामुज्झिष्यतीति । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व । (इदो मुहुत्तादो जाणिस्सं का कं उज्झिस्सदित्ति । आआरं दाव पडिवज्ज ।)

उर्वशी—(राजानमुपेत्य सव्रीडम्) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—सुन्दरि

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।
जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् ॥ १७ ॥

(हस्ते गृहीत्वैनामुपवेशयति ।)

विदूषकः—भवति राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते । (भोदि रण्णो पिअवअस्सो बम्हणो किं ण वन्दीअदि ।)

उर्वशी—(सस्मितं प्रणमति ।)

द्रष्टव्यर्थः । **उर्वशी**—लघु शीघ्रमकस्मादित्यर्थः । उज्झितास्मि त्यक्तास्मि । मम सखी भूत्वापि मां त्यक्त्वा राजदौत्यमङ्गीकृतवत्यसीति साभिप्रायमुपालम्भगर्भं वचो नायकशृङ्गारवर्धनार्थम् । अत एवास्मात्प्राक् तिरस्करिण्यपनयनमपि युक्तम् । **चित्रलेखा**—इतो मुहूर्तादिति—त्वमेवाचिराद्राज्ञा संगता मां त्यक्षसीति त्वमेव ममोपालम्भार्हा नाहं तवेति भावः । आचारं समुचितोपचारं जयेत्यादिशब्दै राज्ञो विजयवर्धनादिकम् । अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वात् 'नर्म' नाम सध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तदुक्तं 'परिहासवचो नर्म' इति । 'अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिसाहो नर्म' इति दशरूपकटीकाकृत् । **उर्वशी**—जयतु जयतु विजयेन वर्धताम् । **राजा**—हे सुन्दरि मया नाम जितं सर्वोत्कर्षशालिना भूतं खलु । यतः सहस्राक्षान्महेन्द्रात्पुरुषान्तरमन्यं पुरुषमगतोऽप्राप्तोऽयं जयशब्दस्त्वयोदीर्यमाणो 'जयतु जयतु महाराजः' इति शब्दो यस्य मम त्वया समुदीर्यते सम्यगुच्चार्येत । अतो जितमिति सम्बन्धः । 'नाम' इत्यभ्युपगमे । 'नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽचि च ।' इति मेदिनी । अत्र 'प्रगमनं' नाम सध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ।' इति । **विदूषकः**—भवति राज्ञ इति अत्र हास्यप्रतीतिः

---

१ अयि अणवत्थिदे [अनवस्थिते] इति, तुए अनवेक्खिदं इति,इति च पा.

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै । (सत्थि भोदीए ।)

(नेपथ्ये ।)

देवदूतः—चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम् ।

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो
भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः ।
ललिताभिनयं तमद्य भर्ता
मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥ १८ ॥

(सर्वे कर्णौ ददति । उर्वशी विषादं नाटयति ।)

चित्रलेखा—श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम् । अनुमान्यतां महाराजः । (सुदं पिअसहीए देवदूदस्स वअणं । अणुमाणीअदु महाराओ ।)

उर्वशी—नास्ति मे वाक् । (णत्थि मे वाआ ।)

स्फुटैव । हासलक्षणं यथा—'भाषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौल्यादेश्च परस्थानामेषामनुकृतेरिति । विकासश्चेतसो हासः ।' इति ।

मुनिनेति—भरतेन मुनिना । भरताख्यो मुनिर्नाट्यशास्त्रप्रणेता तेन । अष्टरसाश्रयः—अष्टानां नाट्यशास्त्रोक्तानां रसानामाश्रयः स्थानम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे " शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' ॥ रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः । रसलक्षणं दशरूपके–'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥' इति । यः प्रयुज्यते इति प्रयोगो रूपकविशेषो भवतीषु युष्मासु । अप्सरःस्वित्यर्थः । नियुक्तोऽभिनयशिक्षया प्रतिष्ठापितः । तं प्रयोगं ललिताभिनयं ललितो मनोहरोऽभिनयो मनोगतभावादिव्यञ्जनं यस्मिंस्तादृशं लोकपालैः सहितः सलोकपालो मरुतां भर्ता देवेन्द्रोद्य द्रष्टुमना द्रष्टुं प्रेक्षितुं मनो यस्य स तथोक्तः । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । 'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः । ' इत्यष्टौ लोकपालाः । ललिताभिनयमित्यनेन शृङ्गाररसप्रधानत्वं सूचितम् । तदुक्तं दशरूपके–'ऐको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥' इति । **उर्वशी**–विषादं नाटयति–धुतेन शिरसा विषण्णया दृष्ट्या चेति ज्ञेयम् । तल्लक्षणे तु-पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं धुतं शिरः । विषादेऽनीप्सिते ज्ञेयम् ।' इति । या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया । निमेषिण्यस्तताराच विषण्णा सा विषादिनी ॥' इति च । **चित्रलेखाः**—अनुमान्यतां गमनायानुज्ञां दाप्यतामित्यर्थः । **उर्वशी**–वाक्

चित्रलेखा—महाराज परवशोऽयं जनः । तन्महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छति देवेष्वनपराद्धमात्मानं कर्तुम् । (महाराअ परवसो अअं जणो । ता महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छदि देवेसु अणवरद्धं अत्ताणअं कादुं ।)

राजा—(कथंचिद्वाचं व्यवस्थाप्य ।) नास्मि भवत्योरीश्वरनियोगप्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

उर्वशी—(वियोगदुःखं रूपयन्ती सह सख्या निष्क्रान्ता ।)

राजा—(सनिःश्वासम् ।) सखे वैयर्थ्यमिव चक्षुषः संप्रति ।

विदूषकः—(पत्रं दर्शयितुकामः ।) नन्वेतत्—(इत्यर्धोक्ते आत्मगतम्।) हा धिक् हा धिक् उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद्भूर्जपत्रं प्रभ्रष्टमपि हस्तात्प्रमादेन न विज्ञातम् । (णं एदं । हद्धी हद्धी उव्वसीदंसणविम्हिदेण मए तं भुज्जवत्तअं पब्भट्ठंवि हत्तादो पमादेण ण विण्णादं।)

राजा—भद्र किमसि वक्तुकाम इव ।

विदूषकः—मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । दृढं खलं त्वयि बद्धभावोर्वशी ! न सेतोगतमनुरागं शिथिलयति । (मा भवं अङ्गाइं मुञ्चदु । दिढं खु तुइ बद्धभावा उव्वसी । ण सा इदोगदं अणुराअं सिढिलेदी।)

उच्चरणसामर्थ्यम् । **चित्रलेखा**—परस्य वशः परवशः पराधीनः । अयं जनः उर्वशीलक्षणः । अनपराद्धं कर्तुं तेषां शासनं सम्यगनुष्ठायेत्यर्थः । अतस्तामनुज्ञातुमर्हेति भवानिति निष्कर्षः । **राजा**—व्यवस्थाप्य समाहितां कृत्वा । ईश्वरनियोगप्रत्यर्थी ईश्वरस्य प्रभोर्महेन्द्रस्य नियोगस्याज्ञायाः प्रत्यर्थी विरोधी । प्रतिकूलमर्थयितुं शीलमस्यासौ प्रत्यर्थी । **उर्वशी**—अयमुर्वश्या निष्क्रमो रतेः शृङ्गारस्थायिनः पोषार्थमिति ज्ञेयम् । विप्रलम्भः शृङ्गारः । तदुक्तम्—' यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोसौ । ' इति । ' न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥ ' इति च । **राजा**—वैयर्थ्यं विगतोऽर्थो यस्य तद्भावः तस्य भावः विफलता । संप्रत्यसन्निहितायामुर्वश्यामित्यर्थः । **विदूषकः**—विस्मितेन विस्मयाकुलेन विस्मृतात्मभावेनेत्यर्थः । प्रमादेनानवधानतया । **विदूषकः**—अङ्गानि मुञ्चतु निराशो भवत्वित्यर्थः ।

---

१ उव्वसी विण्णवेदि (उर्वशी विज्ञापयति) । इ. त्य. ए. पु.. । २ सविषादमात्म० ३ वअस्स एदाह्मि वत्तुकामो (वयस्य एतदस्मि वक्तुकामः ।) इ. त्य. ए. पु. ।

राजा—ममाप्येतदाशंसि मनः । तया खलु प्रस्थाने

अनीशया शरीरस्य हृदयं स्ववशं मयि ।
स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निश्वसितैरिव ॥ १९ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) वेपते मे हृदयमिमां वेलां तत्रभवता तस्य भूर्जपत्रस्य नाम ग्रहीतव्यं भविष्यतीति । (वेवदि मे हिअअं इमं वेलं तत्तभवदा तस्स भुज्जवत्तस्स णाम गेण्हिदव्वं भविस्सदित्ति ।)

राजा—केनेदानीं दृष्टिं विलोभयामि । (स्मृत्वा ।) आ उपनयतु भवान् भूर्जपत्रम् ।

विदूषकः—(विषादं नाटयति ।) हन्त न दृश्यते । गतमुर्वश्या मार्गेण । (हन्त ण दिस्सदि । गदं उव्वसीए मग्गेण ।)

राजा—सर्वत्र प्रमादी वैधेयः । ननु विचिनोतु भवान् ।

विदूषकः—(उत्थाय ।) नन्वितो भवेत् इतो भवेत् । (णं इदो भवे इदो भवे ।) (इति विचेतव्यं नाटयति ।)

(ततः प्रविशति सपरिवारा देवी काशीराजपुत्री ।)

देवी—हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितमिदं लतागेहं प्रविशन्नार्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति । (हञ्जे णिउणिए सच्चं तुए भणिदं इमं लदागेहं पविसन्तो अज्जमाणवअसहाओ अज्जउत्तो दिट्ठोत्ति ।)

खलु ध्रुवम् । वद्धो भावोऽनुरागो यया । इतोगतं त्वयि प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शिथिलयति शिथिलीकरोति । **राजा**—एतदाशंस्येतदाशावत् । **अनीशयेति**—शरीरस्थानीशयाऽनीश्वरया । तस्येन्द्रायत्तत्वात् । तयोर्वश्या स्ववशं स्वायत्तं हृदयं । स्तनयोः कम्पक्रिया तया वक्षःस्थलोद्धूननेनेत्यर्थः । लक्ष्यैरनुमेयैर्निश्वासैर्मयि न्यस्तं निक्षिप्तमिव । विवशमिति पाठे स्वतन्त्रं कस्याप्यनायत्तमित्यर्थः । यद्वा विवशं विशेषेण वशं स्वाधीनम् । **विदूषकः**—इमां वेलामनया वेलया । **राजा**—विलोभयामि विनोदयामीत्यर्थः । प्रमादी प्रमत्तः । वैधेयो मूर्खः । ' मूर्खेवैधेयबालिशाः ' इत्यमरः । विचेतव्यं विचितिम् । **देवी**—लतागेहं प्रमदवनान्तर्गतमेतद्विज्ञेयम् । **निपुणिका**—भट्टिनी राज-

---

१ विवशम् । इ. पा. २ केत्तिए वेलाए [कस्यां वेलायां] इ. पा. ३ भो दिव्वं खु तं भुज्जवत्तं गदं । इ. पा. ४ अहो, आः; सर्वत्र. ५ सच्चं किं लताघरं विसन्तो अज्जमाणवअसहाओ दिट्ठो तुए महाराओ इ. पा.

निपुणिका—किमन्यथा भट्टिनी मया विज्ञापितपूर्वा । (किं अण्णहा भट्टिणी मए विण्णविदपुव्वा ।)

देवी—तेन हि लतान्तरिता श्रोष्यामि तावदस्य विश्रब्धामन्त्रितानि । यत् त्वया कथितं तत्सत्यं न वेति । (तेण हि लदन्तरिदा सुणिस्सं दाव से विस्सद्धामन्तिदाणि । जं तुए कहिदं तं सच्चं ण वत्ति ।)

निपुणिका—यद् भट्टिन्यै रोचते । (जं भट्टिणीए रूचदि ।)

देवी—(परिक्रम्य ।) हञ्जे निपुणिके किमेतज्जीर्णचीवरमिवेतोमुखं दक्षिणमारुतेनानीयते । (हञ्जे णिउणिए किं एदं जिण्णचीवरं विअ इदोमुहं दक्खिणमारुदेण आणीअदि ।)

निपुणिका—(विभाव्य ।) भट्टिनि परिवर्तनविभावितास्फरं भूर्जपत्रं खल्वेतत् । हन्त भट्टिन्या एव नुपूरकोट्या लग्नम् । (गृहीत्वा ।) कथं वाच्यताम् । (भट्टिणि पडिवत्तणविभाविदाक्खरं भुज्जवत्तं खु एदं । हन्त भट्टिणीए एव्व णेउरकोडिए लग्गं । कहं वाईअदु ।)

देवी—अनुवाचय तावदेत् । यद्यविरुद्धं ततः श्रोष्यामि । (अणुवाएहि दाव णं । जदि अविरुद्धं तदो सुणिस्सं ।)

निपुणिका—(तथा कृत्वा ।) भट्टिनि तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति । भर्तारमुद्दिश्योर्वश्याः काव्यबन्ध इति तर्कयामि । आर्यमाणवकप्रमादेनावयोर्हस्तं गत इति । (भट्टिणि तं एव्व कोलीणं

महिषी । यत्तु 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।' इत्यमरसिंहेनोक्तं तत्प्रायिकं मन्तव्यम् । अन्यथा विज्ञापितपूर्वा असत्यं देव्यै कदाचित्कथितमित्यर्थः । **देवी**—लतान्तरिता लतान्तर्हिता । विश्रब्धमन्त्रितानि विश्रम्भालापान् । **देवी**—जीर्णचीवरं जीर्णं चीवरं वस्त्रखण्डम् । इतोमुखं इतः मुखं यस्यास्मत्सम्मुखमित्यर्थः । **निपुणिका**—विभाव्य निरूप्य निपुणमालोच्य । परिवर्तनविभावितास्फरं परिवर्तनेन व्यावर्तनेन विभावितानि प्रकटीकृतानि दृष्टानि वास्फराणि यस्मिन् । नूपुरकोट्या मञ्जीराग्रेण 'मञ्जीरोनूपुरोऽस्त्रियाम् । इत्यमरः । कथमिति प्रश्ने । **देवी**—अनुवाचय तूष्णीं वाचय । अविरुद्धं श्रवणार्हमकौलीनपरमित्यर्थः । अन्यथात्वे तस्य मनोव्यथाजनकत्वादिति भावः । **निपुणिका**—कौलीनं कौ पृथिव्यां लीनं । अलुक्समासः । अपवादः । कौलीनं

---

१ जं भट्टिणी आणवेदी । इ. पा. २ 'पत्तोण्णं' इति, 'वत्तं नवच्चीवरं' इति च पा.

विअ पहिडादि । भट्टारअं उद्दिसिअ उव्वसीए कव्वबन्धोत्ति तक्के-मि । अज्जमाणवअप्पमादेण अह्माणं इत्थं गदोत्ति ।)

देवी—तेन ह्यस्य गृहीतार्था भवामि । (तेण हि से गहि-दत्था होमि ।)

निपुणिका—(राज्ञा पूर्ववाचितं वाचयति ।)

देवी—अत्रानेनैवोपायनेनाप्सरःकामुकं प्रेक्षे । (एत्थ इमिणा एव्व उवाअणेण अच्छराकामुअं पेक्खामि ।) (इति परिजनसहिता लतागृहं परिक्रामति ।)

विदूषकः—भो वयस्य किमेत्पवनवशगामि प्रमदवनसमीपग-तक्रीडापर्वतपर्यन्ते दृश्यते । (भो वअस्स किं एदं पवणवसगामि पमदवणसमीवगदक्कीलापव्वदपज्जन्ते दीसदि ।)

राजा—(उत्थाय ।) भगवन् वसन्तप्रिय[1] दक्षिणवायो ।

वासार्थं हर संभृतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां
किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे ।
जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं
कामार्तं जनमन्यनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः ॥ २० ॥

पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः ' । इति धरणिः । अत्र राज्ञ आभिजात्य-विरुद्धमाचरणमुर्वश्यनुरागरूपम् । भर्तारं स्वामिनम् । तदुक्तं दशरूपके—' देवः स्वामीति नृपतिभृत्यैर्भर्तेति चाधमैः । ' इति । यद्वा भट्टारकमिति संस्कृतं । ' राजा भट्टारको देवः ' इत्यमरः । काव्यबन्धः पद्यरचना । मदनलेख इति यावत् । **देवी**—गृहीतार्था—गृहीतोर्थो यया । ज्ञातविषयेत्यर्थः । **देवी**—अत्राधुना । उपायनेनोपहारेण । एतदेवोपहारस्थाने कृत्वेत्यर्थः । ' उपा-यनमनुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा । ' इत्यमरः । **विदूषकः**—पवनवशगामि पवन-वशं गच्छतीति वायुवशसंचारि । क्रीडापर्वतः क्रीडाशैलः । उपवनादिषु क्री-डार्थं निर्मितः पर्वतसदृशो भूम्युच्छ्रयः । तस्य पर्यन्ते प्रान्ते । **राजा**—विदू-षकवचः श्रुत्वा पवनेनोत्क्षिप्य नीयमानं भूर्जपत्रमेव स्यादिति मन्वान आह । वसन्तप्रिय वसन्तस्य प्रियो वसन्तप्रियः । वसन्तः प्रियः यस्येति वा । तस्य सम्बुद्धिः हे वसन्तसख । **वासार्थमिति**—सुरभिणा वसन्तेन । ' वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः ' इत्यमरः । सुष्ठु रभन्ते हर्षयुक्ता भवन्त्यत्रेति सुरभिः । संभृतं संपादितमुपचितं वा । वीरुधां लतानां । वीरुल्लताविटपयोः

---

१ वसन्तसख मलयानिल । इ. पा.

निपु०—भट्टिनि एतस्यैवान्वेषणा वर्तते । (भट्टिणि एदस्स एव्व अण्णेसणा वट्टदि ।)

देवी—पश्यामि । (पेक्खामि ।)

विदूषकः—भो म्लायमानकेशरच्छविना मयूरपिच्छेन विप्रलब्धोस्मि । (भो मिलाअमाणकेशरच्छाविणा मोरपिच्छेण विप्पलद्धो ह्मी)

स्त्रियाम् ।' इति कोषः । 'लता प्रतानिनी वीरुध्' इत्यमरे विशेषः । पौष्पं पुष्पसम्बन्धि रजः परागं । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च' इति मेदिनी । वासार्थं सौगन्ध्यलाभार्थं हर नय । मिथ्या व्यर्थं हृतेनापनीतेन मे मम दयितास्नेहस्वहस्तेन दयितायाः प्रियायाः स्नेहस्वहस्तः स्नेहदर्शकः स्वहस्तो लक्षणया स्वहस्तलेखस्तेन भवतः किं कोर्थः । पुष्परेणुहरणे भवतः सौरभ्यलाभः स्यात् । मत्प्रियालेखहरणे तु न कोपि दृष्टादृष्टस्तव लाभ इत्यर्थः । प्रत्युत ज्ञातास्वादस्य तवादाक्षिण्यमपि प्रसज्येतेत्याह—भवान् कामार्तं कामपीडितं जनं । मनोविनोदनफलैर्मनस उत्कण्ठितस्येत्यर्थः । विनोदनं सान्त्वनं । उत्कण्ठापनयनमिति यावत् । फलं प्रयोजनं येषां तानि तैः । एवंविधः प्रकारो येषां तैरीदृशैर्मदनलेखादिभिर्धारितमवलम्बितजीवितं जानीते हि वेत्ति खलु । यतो भवान् अज्ञनां प्रत्यालक्षितप्रार्थनो दृष्टाभिलाषः । कामुक इत्यर्थः । अञ्जना नाम कुञ्जराख्यस्य वानरस्य पुत्री हनूमन्माता च । एकदा पर्वताशिखर आसीनायास्तस्या उत्तरीयाञ्चलं विस्खलितं दृष्ट्वा भगवान्वायुस्तां चकमे । पश्चायथा मे कुमारीभावो न नश्येत्तथा मयि चरतु भगवानिति तया विज्ञप्तः कृतार्थतां भेजेऽजनयच्च तस्यां सुतं मारुतिम् । इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । रङ्गनाथस्तु 'विनोदनफलैः' इत्यत्र 'विनोदनशतैरिति' चतुर्थपादं च 'कामार्तं जनमञ्जसाभिभवितुं नालम्बितप्रार्थनम्' इति पठति । तद्व्याख्यानं यथा—"हि यतः भवानेवंविधैर्विनोदनशतैर्हस्तलेखचित्रफलकादिभिर्धारितं विहितजीवनम् । आलम्बिता अङ्गीकृता प्रार्थना येन तं कामार्तं जनमञ्जसा तत्त्वतोऽभिभवितुं पराभवितुं न जानीते । अभिभवितुं न जानीते इदमञ्जसा सत्यमिति वा । अतश्चावश्यं लेखो न नेय इति भावः । निजदाक्षिण्यरक्षणायापि नैतादृग्विधेयमिति रहस्यम् । 'अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोः' इति विश्वः । इति । **निपुणिका**—अन्वेषणा अन्वीक्षणम् । **विदूषकः**—म्लायमानकेसरच्छविना म्लायमानं यत्केसरं केसरपुष्पं तद्वच्छ-

१ भट्टिणि एदस्स एव भुज्जवत्तस्स अण्णेसणा सुणिअदि । इ. पा. २ णं पेक्खामि दाव । तुणिं चिट्ठ (तूष्णीं तिष्ठ) इ. पा. ३ (सविषादम्) हद्धी हद्धी.

राजा—सर्वथा हतोस्मि[1] ।

देवी—(उपेत्य ।) आर्यपुत्र अलमावेगेन । एतत्तद्भूर्जपत्रम् । (अज्जउत्त अलं आवेएण । एदं तं भुज्जवत्तं ।)

राजा—(ससंभ्रमम् ।) अये देवी । स्वागतं देव्यै ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) दुरागतमिदानीं संवृत्तम् । (दुरागमं दाणिं संवत्तं ।)

राजा—(जनान्तिकम् ।) सखे किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः—लोत्रेण गृहीतस्य कुम्भीरकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् । (लोत्तेण गहिदस्स कुम्भिलअस्स अत्थि वा पडिवअणं ।)

राजा—(अपवार्य) मूढ नायं परिहासकालः । (प्रकाशम् ।) देवी नेदं मया मृग्यते । स खलु[2] परसमन्वेषणार्थमारम्भोयम् ।

देवी—युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् । (जुज्जदि अत्तणो सोहग्गं पच्छादेदुं ।

विदूषकः—भवति त्वरयास्य भोजनं यत् पित्तोपशमनसमर्थं

विः कान्तिर्यस्य तेन । **राजा**—सर्वथा हतोस्मि मनोविनोदनोपायाभावादित्यर्थः । **देवी**—' आर्यपुत्र' इति भर्तारं प्रति पत्न्याः सम्बुद्धिः । अत्र सागरः । ' ऊढायां । देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति । आर्यपुत्र च जीवेश नाथ साप्याह वल्लभम् ॥ ' इति । **विदूषकः**—अपवार्य–एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे 'तद्भवेदपवारितं। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते । ' इति । दुरागतमनभीष्टमागमनम् । राज्ञा स्वागतमित्युक्ते विदूषकस्येयमुक्तिः । **राजा**—जनान्तिकम्–लक्षणमुक्तं प्राक् । किमत्र प्रतिविधेयं कथमस्य प्रतीकारः कर्तव्यः । **विदूषकः**—लोत्रेण चोरितधनेन । 'लोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः । ...स्तेयं लोत्रं च तद्धनम् ' इत्यमरश्च । सह गृहीतस्य कुम्भीरकस्य चौरस्य । कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिम्लुचः । इति कोषः । एतदपि भाषणं जनान्तिकमेवेत्यवगन्तव्यम् । **राजा**–सोयमारम्भो व्यवसायः परस्यान्यस्य समन्वेषणार्थं गवेषणार्थं खलु । 'अत्र राज्ञो दोषप्रच्छादनात् ' नर्मद्युतिः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ' इति काटयवेमः । **देवी**–युज्यत इ०–स्थाने खल्वयं सौभाग्यगोपने प्रयत्न इत्यर्थः । सौभाग्यमत्र दिव्याङ्गनाप्रार्थना । **विदूषकः**–पित्तोपशमनसमर्थं पित्तस्योपशम-

१ मन्दभाग्यः । इ. त्य. ए. पु. । २ (जनान्तिकम् ।) इत्य. ए. पु. । ३ तत्खलु मन्त्रपत्रं यदन्वेषणाय ममायमारम्भः । इ. पा.

भवति । (भोदी तुवरेहि से भोअणं जं पित्तोवसमणसमत्थं होदि ।)

देवी—निपुणिके शोभनं खलु ब्राह्मणेनाश्वासितो वयस्यः । (णि उणिए सोहणं खु बम्हणेन आसासिदो व वअस्सो)

विदू०—भवति ननु पश्य आश्वासितः पिशाचोपि भोजनेन । (भोदि णं पेक्ख आसासिदो पिसाचोवि भोअणेण ।)

राजा—मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि ।

देवी—नास्ति भवतोपराधः । अहमेवात्रापराद्धा या प्रतिकूलदर्शना भूत्वाऽग्रतस्ते तिष्ठामि । इतोहं गमिष्यामि । (णत्थि भवदो अवराहो । अहं एव्व एत्थ अवरद्धा जा पडिऊलदंसणा भविअ अग्गदो दे चिट्ठामि । इदो अहं गमिस्सं । (इति कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता ।)

राजा—

अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।
सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ॥ २१ ॥

(इति पादयोः पतति ।)

शान्तिः । तत्र समर्थम् । अनेन राज्ञश्चेष्टितं पित्तजनितभ्रममूलमिति विदूषकस्याशयः । मधुराहारेण कुपितं पित्तं शाम्यतीति वैद्यके प्रसिद्धम् । तदुक्तम् । कफं दुर्जनवत्तीक्ष्णैर्वातं स्नेहेन मित्रवत् । पित्तं जामातरमिव मधुरैर्भोजनैर्जयेत् ॥ इति । **देवी**—निपुणिके शोभनमित्यादि सोल्लुण्ठनं वचः । **विदूषकः**—क्रूरः पिशाचोपि भोजनदानेनाराधितो भवति किमु वक्तव्यं मिष्टान्नभोजनेन शमितपित्तकोपो मम वयस्यः प्रकृतिमापद्येतेति । इति विदूषकस्य भावः । **राजा**—बलात् हठात् । अपराधिनं प्रतिपादयस्युपपादयसि । उन्मत्तवदचेष्टमानमपि मां तथा प्रतिपादयन्निति शेषः । उभयोर्वचनविसंवादात्स्फुटमेव देव्या अपराधशंका जायेतेति राज्ञो भावः । **देवी**—अहमेवापराद्धा मयैवापराधः कृतः । प्रतिकूलदर्शना प्रतिकूलं विरुद्धं अनिष्टमित्यर्थः । दर्शनं यस्याः सा । नाटयित्वाऽभिनीय । **राजा**—अहमपराधी नाम कृतव्यलीकः खलु । हे रम्भोरु रम्भे इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरूस्तत्सम्बुद्धिः । नदीत्वाद्ङस्वः । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । प्रसीद प्रसन्ना भव । संरम्भात्कोपाद्विरम । कोपं जहीत्यर्थः । ' संरम्भः संभ्रमे कोपे ' इति विश्वः । आत्मनोपराधित्वमेवोपन्यस्यति । सेव्यः सेवार्हो जनः कुपितश्चेद्दासः सेवकजनो निरपराधोऽपराधरहितः कथं नु स्यात् ।

---

१ ण क्खु अत्थि । २ अतः परं-णिउणिए एहि गच्छम्ह इति क्वचित्

देवी—(आत्मगतम् ।) मा खलु लघुहृदयाहमनुनयं बहुमन्ये । किं त्वेदाक्षिण्यकृतात्पश्चात्तापाद्बिभेमि । (मा खु लहुहिअआ अहं अणुणअं बहुमण्णे । किं दु अदक्खिण्णकिदस्स पच्छादावस्स भाएमि ।)

(राजानमपहाय सपरिवारा निष्क्रान्ता ।)

विद०—प्रावृण्नदीवाप्रसन्ना गता देवी । तदुत्तिष्ठ । (पाउसणदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी । ता उट्ठेहि ।)

राजा— (उत्थाय) वयस्य नेदमनुपपन्नम् । पश्य

प्रियवचनशतोपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते ।
प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥२२॥

' कथं नु इत्याक्षेपे । प्रभुकोपस्यान्यथानुपपत्यैव दासापराधो निश्चीयत इति भावः । अत्रेर्ष्याकषायितानां स्त्रीणां मानापनयनार्थं सूचितेषु षट्सूपायेषु साम प्रयुक्तमित्यनुसन्धेयम् । तदुक्तं दशरूपके—' स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोन्यासङ्गिनि प्रिये ।.....यथोत्तरं गुरुः षड्भिरुपायैस्तमुपाचरेत् । साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ऽत्र प्रियवचनंत साम । ' इति । अत्र राज्ञा अनुनयनात् ' पयुपासनं ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । ' इति पादयोः पतति ' इत्यत्र पूर्वप्रयुक्ते सामनि व्यर्थे सति ' नतिः ' नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । तदुक्तं ' पादयोः पतनं नतिः ' इति । **देवी**—अहं लघुहृदया भूत्वाऽनुनयं मा खलु बहु मन्ये । मयात्मनो मानग्रन्थि शिथिलीकृत्य नैवास्यालीकानुनयो बहुमन्तव्य इत्यर्थः । यद्वाहं मा खलु तथा लघुहृदया भवेयं यथास्यानुनयं इति योज्यम् । किं त्वेतदेव केवलं—अदाक्षिण्यकृतात् प्रणिपातलङ्घनरूपं यन्मेऽदाक्षिण्यं तज्जनितात्पश्चात्तापादनुशयाद्बिभेमि । दाक्षिण्यकृतादिति पाठे मम यद्दाक्षिण्यं स्वभावस्योदारता तेन कृतात्पश्चात्तापादित्यादि योजना । प्रकृतिं गताया मम ध्रुवं ' न मया भर्तुः प्रणिपातमवगणयन्त्या साधु कृतम् ' इति पश्चात्तापो भावी । तेन मयाऽस्वस्थचित्तया भाव्यमिति देव्याशयः । अत्र देव्या भयमुत्तराङ्कवस्तुबीजत्वाद्बिन्दुः । **विदूषकः**—प्रावृण्नदीवाप्रसन्ना रोषकलुषा । शीघ्रगामिनी च । पक्षे पंकिलजला वेगवती च । उत्तिष्ठ न कोप्यधुना तव प्रणिपातस्योपयोग इत्यर्थः । **राजा**—अत्रेदंशब्देन देव्या अप्रसादगमनं परामृश्यते । इदं ' प्रावृण्नदीवाप्रसन्ना गता ' इत्येतन्नानुपपन्नमुपपन्नं योग्यमेव । यतः । **प्रियेति**—दयितजनानुनयो दयितजनस्य प्रियजनस्यानुनयस्तत्कृतं प्रार्थनं प्रियवचनशतोपि प्रियवचनानां शतानि यस्मिंस्तादृशश्चाटूक्तिशतपूर्णोपि रसादृते प्रेम्णा विना । अकृत्रिमप्रेमरहित इत्यर्थः । तद्विदां तद्रसरहितोऽलीकोयमनुनय इति विदन्तीति तासां योषितां हृदयं न प्रविशति चेतस्यन्तरं न लभते । निष्फलो

विदू०—अनुकूलमेवात्रभवत एतत् । न खल्वक्षिदुःक्षितोभिमुखे दीपशिखां सहते । (अणुऊलं एव्व एत्थ भवदो एदं । ण ख़ु अक्खिदुक्खिदो अहिमुहे दीवसिहं सहेदि ।)

राजा— मा मैवम् । उर्वशीगतमनसोपि मे स एव देव्यां बहुमानः । किं तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

विदू०—तिष्ठतु तावद्भवतो धीरता । बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बतां भवान् । समयः खलु स्नानभोजनं सेवितुम् । (चिट्ठदु दाव भवदो धीरदा । बुभुक्खिदस्स बम्हणस्स जीविदं अवलम्बदु भवं । समओ ख़ु ण्हाणभोअणं सेविदुं ।)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) गतमर्धं दिवसस्य ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यालीयते षट्पदः ।

भवतीत्यर्थः । अत्रोपमामाह–कृत्रिमरागयोजितः कृत्रिमेण कृतकेन रागेण लोहितादिवर्णेन योजितो युक्तः कृतः । रक्षित इत्यर्थः । मणिः स्फटिकादिस्तद्विदां रत्नपरीक्षकाणां । वैकटिकानामित्यर्थः । रसादते रत्नाम्बुरहितो रत्नानां सहजौज्ज्वल्यरहितः सन् यथा हृदयं न प्रविशति हृदयंगमो न भवति तथा । **विदूषकः**–अनुकूलमिष्टं । अत्रास्मिन्काले । एतद्भवतोनुनयस्तस्या हृदयं न प्रविष्ट इत्येतत् । अक्षिदुःखितश्चक्षुःपीडावान् । अभिमुखे पुरतः । 'अक्षिदुःखितस्येत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद् दुःखिताक्षस्येति विधेयम् । यथाक्षिदुःखितोग्रतो दीपशिखां न सहते तथोर्वशीसंक्रान्तहृदयस्त्वमपि देव्या अत्रावस्थानं सोढुमसमर्थः । अतस्तवानुनयमविगणय्य देवी गतेति शोभनमापतितमन्यथा तस्या इहावस्थानाद्भवतश्चित्तवैकल्यमेव स्यादिति विदूषकस्य भावः । **राजा**–बहुमानः परमादरः । प्रणिपातस्य लङ्घनाद्विगणनात् अस्यां देव्यां । अवलम्बिष्य आस्थास्ये । देव्या मम प्रणिपातो लङ्घितः । सा च दक्षिणा । अतो ध्रुवं तया पश्चादनुशयपर्याकुलया भाव्यं येन सा ममानुनयं बहुमंस्यत इति राज्ञो भावः । अत्र प्रणिपातोपाये व्यर्थीभूतेपि राज्ञा स्वयं किंचिदप्यकृत्वा केवलं धैर्यमवलम्ब्यावस्थानात् 'उपेक्षा' नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । तदुक्तं 'उपेक्षा धैर्यधारणम्' इति । **विदूषकः**–धीरता 'धैर्यमवलम्बिष्ये' इत्येषा कथा । अवलम्बतां स्नानपानभोजनार्थमित उत्थायेति शेषः । स्नानं च भोजनं च स्नानभोजनम् । **उष्णालुरिति**–उष्णं न सहते उष्णालुरुष्णमसहमानः । 'शीतोष्णतृप्रभ्यस्तदसहने इत्यालुच् । उष्णार्त इति पाठे तपनोष्मणार्तः पीडितः । शिखा-

तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैष पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ २१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ ।)

प्रथमः—सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं

स्यास्तीति शिखी मयूरः । व्रीह्यादिपाठादिनिः । तरोः शिशिरे शीतले मूलालवाले मूलकृतजलावापप्रदेशे । आ सन्तालवं जललवमालात्यागृह्णातीत्यालवालम् । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । निषीदत्युपविशति । षट्पदो भ्रमरः । कर्णिकारमुकुलानि परिव्याधाख्यवृक्षकलिकाः । 'अथ द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परिव्याधे' इत्यमरः । एतत्पुष्पवर्णनं कुमारसंभवे—'वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः । ' इति । तेनायं सौगन्ध्यहीन इति ज्ञायते । उपरि अग्रतो निर्भिद्य विदार्यालीयतेन्तर्लीनो भवति । कारण्डवो जलकुक्कुटस्तप्तं वारि विहाय त्यक्त्वा तीरनलिनीं स्थलकमलिनीं सेवत आश्रयते । क्रीडावेश्मनि लीलागारे वर्तमान एष पुरोवर्ती पञ्जरशुकः पञ्जरस्थकीरः क्लान्तः आतपक्लान्तः । पिपासाकुलित इत्यर्थः । सज्जलं याचते प्रार्थयते । **इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽङ्कः ।**

अधुना राज्ञः फलभूतोर्वशीसमागमानुकूलमहेन्द्रानुग्रहावर्थसूचनार्थं भरतमुनिशिष्यसंवादमवतारयति । **ततः प्रविशतो भरतशिष्यावि**ति—त्वमासनं प्रतिग्राहितः । अत्र गौणे कर्मणि क्तः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने निहक्ष्वहाम् । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया' ॥ इत्युक्तत्वात् । न च दुह्याच्पच्दंड्रुधिप्रच्छिचिब्रुशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृक्ष्वहाम् ॥ ' इत्यत्र पाठाभावाद्विकर्मतैव नास्तीति वक्तव्यं । अकथितं च इत्यनेन विहितायाः कर्मसंज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वात् । न चार्थनिबन्धनत्वेपि दुह्यादिना केनापि धातुना समानार्थतैव ग्रहेर्नास्तीति वाच्यम् । दण्डिग्रह्योः समनार्थत्वात् । अर्थनिबन्धनत्वे किं प्रमाणमित्यपि न गदितव्यम् । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रे भाष्ये प्रच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मताया भाष्यकारचरणैरपि स्वीकृतत्वात् । अतएव भट्टिरपि 'स्थातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ।' इति प्राङ् । एतेन-'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' इत्यादयः प्रयोगा अपि व्याख्याताः । तथा च 'जग्राह द्युतरुं शक्रं' इति प्रयोगस्यापप्रयोगत्वेन प्रति-

प्रतिग्राहितः । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोहम् । अतः खलु पृच्छामि । अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

द्वितीयः—गालव न जाने आराधिता न वेति । तस्मिन् पुनः सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मय्यासीत् । किं तु । (गालव ण आणे आराहिदा ण वत्ति । तस्सिं उण सरस्सईकिदकव्वबन्धे लच्छीसअंवरे तेसु तेसु रसन्तरेसु तम्मआ आसि । किं तु)

प्रथमः—सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

द्वितीयः—आम । तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादस्खलितमासीत् । (आम । तहिं उव्वसीए वअणं पमादक्खलिदं आसि ।)

प्रथमः—कथमिव ।

द्वितीयः—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्टा । सखि समागता एते त्रैलोक्यसुपुरुषाः सकेशवाश्च लोकपालाः । कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति । (लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमिआए वट्टमाणए मेण-

पादनमाग्रहमूलमित्यवगन्तव्यम् । अधुना विषयान्तरमुज्झित्वा प्रकृतमनुसरामः । अग्निशरणसंरक्षणाय अग्निशरणमग्निशाला तस्य संरक्षणं सम्यगवेक्षा । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । प्रयोगेण रूपकाभिनयेन । परिषद् सभा । आराधिता प्रीता । **द्वितीयः**—सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे सरस्वत्या कृतः काव्यबन्धः । वस्तुरचनेति यावत् । यस्य तस्मिन् । लक्ष्मीस्वयंवरे तदाख्यरूपके । रसान्तरेषु । तत्तन्नटविशेषाभिनेयवशादनुकूलविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्प्रादुर्भवत्सु शृङ्गारादिरसविशेषेषु । तन्मयी विगलितवेद्यान्तरा तदेकपरा । **प्रथमः**—सदोषावकाशः दोषस्यावकाशोवसरस्तेन सह वर्ततेऽसौ । **द्वितीयः**—आमेति स्मरणे । 'आमानुगुप्ये स्मरणे' इति त्रिकाण्डी । प्रमादस्खलितं प्रमादादनवधानात्स्खलितमन्यथोच्चारितम् । लक्ष्मीभूमिकायां भूमिकावेषपरिग्रहः । 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे' इति विश्वः । अन्यरूपैर्यदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमिका । ' इति भरतश्च । वारुणी वरुणपत्नी ।

१ सखे पेलव अग्निशरणान्महेद्रमन्दिरं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं ग्राहितः । अहमग्निशरणरक्षणार्थमवस्थापितः। अतः पृच्छामि गुरोः प्रयोगेण देवपरिषदाराधिता न वेति। इ. पा. २ गालव ण आणे कहं आराहिता भोदि । तस्सिं उण सरस्सईकिदकव्वबन्धे लच्छीसअंवरे उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरेसु उम्माइआ आसि । इ. पा.

आए पुच्छिदा । सहि समाअदा एदे तेलोक्कसुपुरिसा सकेसवा अलोअवाला । कम्मस्सि दे भावाहिणिवेसोत्ति)

प्रथमः—ततस्ततः ।

द्वितीयः—ततस्तया पुरूषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी । (तदो ताए पुरिसोत्तमेत्ति भणिदव्वे पुरूरवसित्ति णिग्गदा वाणी ।)

प्रथमः—भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि[1] । न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः ।

द्वितीयः—सा खलु शप्तोपाध्यायेन । महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता । (सा खु सत्ता उवज्झाएण । महिन्देण उण अणुगहिदा ।)

प्रथमः—कथमिव ।

द्वितीयः—येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यतीत्युपाध्यायस्य शापः । महेन्द्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जावनतमुखी भणिता यस्मिन्बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम् । सा त्वं यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठस्व यावत्स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति । (जेण मम उवदेसो तुए लङ्घिदो तेण ण दे दिव्वं ठाणं हविस्सदित्ति उवज्झाअस्स सावो । महिन्देण उण पेक्खणावसाणे लज्जावणदमुही भणिदा जस्सि बद्धभावा सि तस्स मे रणसहाअस्स राएसिणो पिअं एत्थ करणिज्जं । सा तुमं जहा-

---

सुपुरुषाः पुरुषश्रेष्ठाः । लोकपालाश्च । भावाभिनिवेशो दृढप्रेमबन्धः । **द्वितीयः**—पुरुषोत्तम इति भणितव्ये यत्र पुरुषोत्तमे इति भाषणमावश्यकमासीत् तत्र । **प्रथमः**—भवितव्यतानुविधायीनि भवितव्यतामनुविदधति इत्येवंशीलानि । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । 'आतोयुक्चि णिङ्कृतोः'। इति युक् च । भाव्यर्थानुसारीणि खलु । 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु'। इत्यमरः । तामभिक्रुद्धः । 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' इति द्वितीया। **द्वितीयः**—येन यस्मात् । उपदेशः शिक्षा । लङ्घितोऽनवधानात्तिरस्कृतः । न ते दिव्यं स्थानं भविष्यति स्वर्गाच्युता मर्त्यलोकं गमिष्यसीत्यर्थः । प्रेक्षणावसाने प्रयोगान्ते । लज्जावनतमुखी लज्जयावनंत मुखं यस्याः सा । रणेषु सहायः रणसहायस्तस्य । यथाकाममुपतिष्ठस्व । संग-

---

१ बुद्धीन्द्रियाणि । इ. पा.

कामं पुरूरवसं उवचिट्ठ जाव सो तुइ दिट्ठसंताणो भोदित्ति ।)

प्रथमः—सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य ।

द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य) कथाप्रसङ्गेनास्माभिरपराद्धाऽभिषेकवेला खलूपाध्यायस्य । तदेह्यस्य पार्श्वपरिवर्तिनौ भवावः । (कथाप्पसङ्गेण अह्मेहिं अवरद्धा अहिसेअवेला क्खु उवज्झाअस्स । ता एहि से पासपरिवत्तिणो होम ।) (इति निष्क्रान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—

सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी
पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ।
अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती शरीरम्
सेवाकारा परिणतिरहो स्त्रीषु कष्टाऽधिकारः ॥ १ ॥

तिकरणे तद् । **प्रथमः**–सदृशमनुरूपं पुरुषान्तरविदः अन्यः पुरुषः पुरुषान्तरं तद्वेत्तीति पुरुषान्तरवित्तस्यान्यान्तःकरणसाक्षिणः । **द्वितीयः**–कथाप्रसङ्गेन संभाषणयोगेन । अपराद्धाभिषेकवेला स्नानसमयस्यातिपातः कृत इत्यर्थः । उपाध्यायस्य गुरोः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । **विष्कम्भकः** । तल्लक्षणं सुधाकरे–' तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्त्वंशसूचकः । अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपैकप्रयोजनः ॥ द्विधा स शुद्धो मिश्रश्च मिश्रः स्यान्नीचमध्यमैः । शुद्धः केवलमध्योयमेकानेककृतो द्विधा ॥ इति । अयं नीचमध्यमकृतत्वान्मिश्रः । **कञ्चुकीति**–कञ्चुकिलक्षणं यथा–' अन्तःपुरचरो राज्ञां वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥ इति । मातृगुप्ताचार्या अप्याहुः–' ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' इति । **सर्व इति** । सर्वः कुटुम्बं पुत्रदारादिपोष्यवर्गोऽस्यास्तीति कुटुम्बी । ' कुटुम्बं पोष्यवर्गे ' इत्यमरमाला । कल्ये निरामये वयसि पूर्ववयसीत्यर्थः । ' कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । ' इति हैमः । ' कल्पे ' इति पाठे समर्थे वयसि तारुण्य इति स एवार्थः । अर्थान् धनादिविषयान् लब्धुं प्राप्तुं यतते सप्रयत्नो भवति । ' अर्थः प्रयोजने वित्ते हेत्वभिप्रायवस्तुषु । शब्दाभिधेयविषये स्यान्निवृत्तिप्रकारयोः ' ॥ इति विश्वलोचनः । पश्चात्तारुण्योत्तरकाले पश्चिमे वयसीत्यर्थः । पुत्रैरपहृतो भरः कुटुम्बपोषणभारो यस्य तादृशः सन् विश्रमाय विश्रान्तये कल्पते प्रभवति । एवमन्येषां दैवशालिनां वयःपरिणतिः सुखावहा भवति । तु किंतु अस्माकं कञ्चुकिनां परिणतिः वार्धक्यं प्रतिदिनं दिने

१ कल्ये–कल्पे, लब्धुं–भोक्तुं. शरीरं–प्रतिष्ठां, साधयन्ती प्रतिष्ठाम्. अहो–अभूत् ।

(परिक्रम्य ।) आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशीराजपुत्र्या—यथा व्रतसंपादनाय मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः । तदेव मद्वचनाद्विज्ञापयेति । यावदिदानीमवसितसंन्ध्याजाप्यं महाराजं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) रमणीय खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि । इह हि

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो
धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः ।
आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः
सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः ॥२॥

दिने शरीरं सादयन्ती शरीरधातूनामपचयात्क्षीणतरं कुर्वत्यपि सेवाकारा सेवा एव कारा बन्धनगृहं यस्यास्तादृशी । सेवासान्तत्त्यात्तस्यां बद्धेव । यद्वा सेवा रूपा । अन्यत्र सेवायां स्थविरभावस्यानपेक्षितत्वादन्तःपुरसेवायां तस्यैवापेक्षितत्वात् । अधुना स्त्रीसेवावैषम्यविषण्ण आह । ' अहो ' इति विस्मये । स्त्रीष्वधिकारोन्तःपुररक्षाकर्म कष्टः पीडाकरः खलु । ' अस्माकं सेवा प्रतिदिनं शरीरं सादयन्ती कारा परिणतिर्यस्यास्तादृशी ' इति केचिद्योजयन्ति । तन्न सम्यग् । सेवायाः शरीरसादस्यासाधारणकारणत्वाभावात् । कारापरिणतिशब्दस्यार्थसौष्ठवादर्शनाच्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणं गतपूर्वम् । सनियमया व्रतस्थया । संपादनमनुष्ठानम् । मानमभिमानमीर्ष्याकृतं कोपं । तदेव यन्निपुणिकामुखेन याचितस्तदेवेत्यर्थः । अवसितसन्ध्याजाप्यमवसितं समाप्तं सन्ध्या च जाप्यं जपादिकर्म च सन्ध्याजाप्यं तस्य । दिवसावसानवृत्तान्तो दिनात्ययप्रकारः । ' वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्र्यवार्तयोः ' इत्यमरः । **उत्कीर्णा** इति—निशानिद्रालसा निशायां या निद्रा तयालसा दोषातननिद्राभिभूता बर्हिणो मयूराः । बर्हमस्त्यस्यासौ बर्ही । अस्त्यर्थे ' इनिः ' । ' मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् । ' इत्यमरः । वासयष्टिषु वासार्थं यष्टयस्तासु निवासदण्डेषु उत्कीर्णा टङ्कोल्लिखिताकृतय इव तेषां निश्चलत्वात् । जालविनिःसृतैर्जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो विनिःसृतैर्निष्कामद्भिः धूपैरगुर्वादिसुरभिद्रव्योत्थैः वलभयो गोपानस्यः संदिग्धपारावताः संदिग्धाः संशयिताः पारावताः कपोता यासु तादृश्यः । दृश्यन्ते इति शेषः । ' सौधान्यत्यर्थतापात्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ' इति मालविकाग्निमित्रम् । ' जालं वृन्दगवाक्षयोः ' इति रभसः । ' गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि । इति ।' पारावतः कलरवः कपोतः । इति चामरः । आचारप्रयत आचारेण प्रयतः पवित्रो यद्वा आचारे दिनकृत्ये प्रयतस्तत्परः । शुद्धान्तवृद्धाजनः शुद्धान्तेऽन्तःपुरे वृद्धाजनो स्त्रीसमूहः सपुष्पबलिषु पुष्पैः सहिताः सपुष्पा बलय उपहारा येषु तेषु स्थानेषु अर्चिष्मतीः प्रकृष्टप्रकाशवतीः । मङ्गलार्था दीपिका मङ्गलदीपिकाः सन्ध्यायां मङ्गलदीपिकाः सन्ध्यामङ्गलदीपिकाः । विभजते तत्त-

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा) अये इत एव प्रस्थितो देवः ।

परिजनवनिताकरार्पिताभिः परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः ।
गिरिरिव गतिमानपक्षलोपादनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥ ३ ॥

यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(आत्मगतम् ।)

कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥ ४ ॥

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । देव देवी विज्ञापयति—मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्रोहिणीसंयोग इति ।

राजा—आर्य लातव्य विज्ञाप्यतां देवी यस्ते छन्द इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वयस्य किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोऽयमारम्भः स्यात् ।

विदूषकः—भो तर्कयामि जातपश्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन

त्स्थानेषु निवेशयति । 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । शुद्धान्तोन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः ।' इत्यजयः । बलिर्दैत्योपहारयोः' इति हैमः । **परिजनेति**—परिजनवनिताकरार्पिताभिर्दासीजनहस्तधृताभिर्दीपिकाभिः परिवृतः परिगत एष देवः । अनुतटं पुष्पिताः सञ्जातकुसुमाः कर्णिकारयष्टयो द्रुमोत्पलाख्यवृक्षस्तंभा यस्य तादृशः । अपक्षलोपात्सपक्षतया गतिमान् गिरिरिव विभाति । अत्र गिरेरपक्षलोपकल्पनात्कल्पितोपमालंकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।' इति तल्लक्षणम् । अवलोकनमार्गे दृष्टिपथे । **कार्येति**—कार्येण व्यवहारालोकनादिना अन्तरिता तिरोभूतोत्कण्ठा यस्मिंस्तादृशं दिनं मया अनतिकृच्छ्रेण नातिकष्टेन नीतमतिवाहितम् । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्' इत्यमरः । अविनोदाद्दीर्घा यामाः प्रहरा यस्याः साऽविनोददीर्घयामा रात्रिः कथं नु गमयितव्या नेतव्या । **कञ्चुकी**—सुदर्शनः शोभनदर्शनः सुष्ठु सुखेन दृश्यत इति वा । संनिहितेनासन्नवर्तिना देवेन सह । यावद्रोहिणीसंयोगो भवतीति शेषः । तावत् । **राजा**—छन्दोऽभिप्रायः । इच्छेति यावत् । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । तवेच्छामनुवर्ते इत्य० । **विदूषकः**—व्रतापदेशेन व्रतमिषेण । प्रमार्ष्टुकामा अपनेतुमनाः ।

भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति । (भो तक्केमि जादपच्चादावा त्तभोदी, वदावदेसेण भवदो पणिपादलङ्घणं पमज्जिदुकामात्ति ।)

राजा—उपपन्नं भवानाह । तथा हि ।

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात्संतप्यमानमनसोऽपि ।
निभृतैर्व्यपत्रपन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः ॥५॥

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठमार्गम् ।

विदू०—इत इतो भवान् । अनेन गङ्गातरङ्गसश्रीकेण स्फटिकमणिसोपानेनारोहतु भवान्प्रदोषावसररमणीयं मणिहर्म्यम् । (इदो इदो भवं । इमिणा गङ्गातरङ्गसस्सिरीएण[1] फलिअमणिसोवाणेण आरोहदु भवं पदोसावसर[3]रमणिज्जं मणिहम्मिअम् ।)

राजा—आरोहाग्रतः ।

(सर्वे सोपानारोहणं नाटयन्ति ।)

विदू०—(निरूप्य ।) भोः प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् । यथा तिमिररिच्यमानं पूर्वदिशामुखमालोकसुभगं दृश्यते । (भो पच्चासण्णेण चन्दोदएण होदव्वम् । जह तिमिरेरइअमागं पुव्वदिसामुहं आलो[4]असुहअं दीसदि ।)

राजा—सम्यगाह भवान्[5] ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।
अलकसंयमनादिव लोचनं हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥६॥

राजा—उपपन्नं युक्तम् । **अवधूतेति**—अवधूतप्रणिपाता अवधूतस्तिरस्कृतः प्रणिपातः प्रणतिर्याभिस्तादृश्यो मनास्विन्यो मानिन्यः पश्चात्प्रणिपातलङ्घनादूर्ध्वं संतप्यमानमनसोपि पश्चात्तापेनाकुलीक्रियमाणा अपि दयितानुनयैः प्रियकृतप्रसादनोपायैर्निभृतैः प्रच्छन्नमेव व्यपत्रपन्ते लज्जिता भवन्ति । न त्वात्मनो लज्जां प्रकटयन्ति मानहानिप्रसङ्गादिति भावः । विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुशयैरिति पाठे त्वर्थः स्पष्ट एव । किंत्वयं पाठस्तस्य बहुषु लिखितपुस्तकेष्वनुपलम्भादनुशयशब्देवैयर्थ्याच्चोपेक्षणीयः । **विदूषकः**—गङ्गातरङ्गसश्रीकेण गङ्गातरङ्गवच्छोभमानेन । सोपानमारोहणमार्गः । सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेनेति सोपानम् । प्रदोषावसररमणीयं निशामुखमनोहरम् । **विदूषकः**—आलोकसुभगमालोके सुभगं रम्यालोकम् । **उदयेति**—उदयेन उदयपर्वतेन गूढो यः

---

१ मनसो हि विविधैरनुतप्यन्ते इ. पा. २ सिसिरिएण [शिशिरेण]. ३ पदोसावसर-सव्व दा; मणिहम्मिअम्—मणिहम्मपिट्ठअलम् । (पृष्ठतलं) इ. पा. ४ आलोआसुहअं—आलोहिअप्पहम् । इ. पा. ५ सम्यग्भवान्मन्यते इ. पा.

विदूषकः—ही ही । भोः एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो राजा द्विजातीनाम् । (ही ही भो एसो खण्डमोदअसस्सिरीओ उदिदो राआ दूआंदीणां ।)

राजा— (सस्मितम् ।) सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः । (प्राञ्जलिः प्रणम्य ।) भगवन् क्षपानाथ

रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितॄंश्च ।
तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते॥७॥

(इत्युपतिष्ठते)

शशाङ्कस्तस्य मरीचिभिर्मयूखैरितोऽस्मात्प्रदेशात्तमसि दूरं प्रतिसारिते निरस्ते सति । हरिवाहनदिङ्मुखं पूर्वदिशामुखं । हरी अश्वविशेषौ वाहनं यस्य स हरिवाहन इन्द्रः । तदुक्तं शालिहोत्रे—' त्वक्केशबालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः ॥' इति । तस्य दिक् प्राची तस्या मुखम् । इन्द्रो हि पूर्वाशायाः स्वामीति सुप्रसिद्धमेव । अलकसंयमनादिव केशकलापबन्धनादिव मे मनो हरति । अत्र तमोदूरप्रतिसारणस्य नयनानन्दहेतुकेनालकसंयमनत्वेन सम्भावनात् हेतूत्प्रेक्षा । **विदूषकः**—खण्डमोदकसश्रीकः खण्डशर्करापिण्डसदृशः । राजा द्विजातीनाम् । अत्र हरिवंशः—ततस्तस्मै (चन्द्राय) ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधानां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ ' इति ॥ **राजा**—औदरिकस्य उदरे प्रसितः औदरिक आहारप्रियस्तस्य । ' आखूनः स्यादौदरिकः इत्यमरः । अभ्यवहार्यमन्नम् । **रविमिति**—सतां सज्जनानां क्रियायै दर्शेष्टिपितृयज्ञादिक्रियासिद्ध्यर्थं रविमावसते सूर्येण संगच्छमानाय । " चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति । सोन्तर्धीयते । तं न निर्जानन्ति । " इति ऐतरेयब्राह्मणम् । सुधयाऽमृतेन सुरान् पितॄंश्च तर्पयते प्रीणयते । चन्द्रस्य किल षोडश कलाः । तासां पञ्चदश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं निपीत एकया कलयावशिष्टश्चन्द्रोमावास्यायां सूर्यं प्रविशति । स च तं शुक्लपक्ष कलाभिर्वर्द्धयते । इति शास्त्रकारा मन्यन्ते तथा च देवीपुराणे—" कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृते कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥ प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् । विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजापतिः । पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोष्टौ तथाष्टमीम् । नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि । दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् । द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् । चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥ ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पि-

---

१ ओसधीणम् । इ. पा. २ रुचिमावहते । इ. पा.

विदू०——भो ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ते पितामहेनाभ्यनुज्ञात आसनस्थितो भव । यावदहमपि सुखासीनो भवामि । (भो बह्मणसंकमिदक्खरेण दे पिदामहेण अब्भणुण्णादो आसणट्ठिदो होहि । जाव अहं वि सुहासिणो होमि ।)

राजा——(विदूषकवचनं परिगृह्योपविष्टः । परिजनं विलोक्य ।) अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन । तद्विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

परिजनः——यद्देव आज्ञापयति । (जं देवो आणवेदि) (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा——(चन्द्रमसमवलोक्य) वयस्य परं मुहूर्तादागमनं देव्याः । तद्विविक्ते कथयामि स्वामवस्थाम् ।

विदू०——ननु दृश्यत एव सा । किं तु तादृशमनुरागं प्रेक्ष्य शक्यं खल्वाशाबन्धेनात्मानं धारयितुम् । (णं दीसई एव्व सा । किं दु तारिसं अणुराअं पेक्खिअ सक्कं क्खु आसाबन्धेण अत्ताणअं धारिदुम् ।)

तरः कलाम् । कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् । अयामां विशते रश्मावमावाशी ततः स्मृतः ॥ ' इति । निशि मूर्च्छतां रात्रौ प्रभवतां तमसां तमःसंघातस्य निहन्त्रे विनाशयित्रे । हरस्य शिवस्य चूडायां निहित आत्मा कलारूपो यस्य तस्मै । ते तुभ्यं नमः । **विदूषकः**—ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ब्राह्मणे । मयि इत्यर्थः । संक्रामितानि निवेशितानि अक्षराणि स्ववाच्यानि येन । मन्मुखेन वदता इति यावत् । पितामहेन चन्द्रेण । **राजा**—दीपिकापौनरुक्त्येन व्यर्थेन दीपिकाप्रकाशेन इत्यर्थः । **विदूषकः**——तादृशमनुरागं उर्वश्या ' नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णाः शरीरके ' इत्यादिशब्दैर्व्यक्तीकृतमित्यर्थः ।

---

१ मतान्तरे यथा—प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः।विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात्। नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्।दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः। निःपीतः कलावशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा। अमायां तु सदा सोम ओषधी प्रतिपद्यते। तमोषधीगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत्। तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥ इति माधवीयकालनिर्णयः।

राजा—एवमेतत् । बलवान्पुनर्मम मनसोऽभितापः ।

नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।
विघ्नितसमागमसुखो मनसिशयः शतगुणो भवति ॥ ८ ॥

विदूषकः—यथा परिहीयमाणैरङ्गैराधिकं शोभसे तथादूरे प्रियासमागमं ते प्रेक्षे । (जहा परिहीअमाणेहिं अङ्गेहिं अहिअं सोहसि तहा अदूरे पिआसमागमं ते पेक्खामि ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा) वयस्य

वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।
अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥ ९ ॥

विदूषकः—न खल्वन्यथा ब्राह्मणस्य वचनम् । (ण खु अण्णहा बम्हणस्स वअणं ।)

राजा—(सप्रत्याशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाशयानेनाभिसारिकावेषा उर्वशी चित्रलेखा च)

आशाबन्धेन बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनमाशैव बन्ध आशाबन्धस्तेन । **राजा**—एवमेतत् । अत्र दृष्टोर्वशीदृढानुरागस्य विदूषकवचसोत्तेजितस्य उर्वशीप्राप्त्याशाऽवगम्यते । लक्ष्यालक्ष्यरूपतया किंचिदुद्भिन्नस्य बीजस्य मुहुरन्वेषणाद्गर्भसन्धिरपि । तस्य पताकाविरहेपि न कापि क्षतिरिति बोध्यम् । तदुक्तं दशरूपके–'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः । द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवः ॥' इति । अभिताप औत्सुक्यम् । **नद्या इति**—विषमशिलासंकटस्खलितवेगो विषमा निम्नोन्नताः शिलास्ताभिः संकटोत एव स्खलितवेगो नद्याः प्रवाह इव । स यथा शतगुणः शतधा विभक्तो भवति तथा । विघ्नितसमागमसुखो विघ्नितं समागमसुखं यस्य स तथोक्तो मनसिशयः कामः । शृङ्गाररूपेण मनसि शेतेऽसौ मनसिशयः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । शतगुणो भवति शतधा वर्धते । **विदूषकः**–परिहीयमाणैरपक्षीयमाणैः । **वचोभिरिति**–आशाजननैरुर्वशीसमागमाशोत्पादकैर्वचोभिर्भवानिवायं दक्षिणो वामेतरो बाहुर्गुरुव्यथं दुर्धरमनःसंतापं मां स्पन्दितैः स्फुरणैराश्वासयति समाधत्ते । 'दक्षिणश्चतुरो हि दुःखितमाश्वासयति' इति रङ्गनाथः । अत्र बाहुस्पन्दनलिङ्गेनोर्वशीप्राप्त्यनुमानात् 'अनुमानं' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । अभिसारिकावेषा अभिसारिकाया वेषो यस्याः सा । नायिकाया गणिकात्वेऽभिसरणवर्णनं कर्तव्यम् । यदुक्तम्– 'कुलजां गणिकां प्रेष्यां यथार्हैर्वेषचेष्टितैः । रागातिशयसम्पन्नां वर्णयेदभिसारिकाम् ॥' इति । अभिसारिकालक्षणमुक्तं प्राक् । रङ्गनाथोद्धृतमभिसारिकालक्षणं यथा–'हित्वा लज्जां समाकृष्य

उर्वशी—(आत्मानं विलोक्य ।) हला चित्रलेखे अपि रोचते तेऽयं मेऽल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोभिसारिकावेषः । (हला चित्तलेहे अवि रोअदि दे अअं मे अप्पाभरणभूसिदो णीलंसुअपरिग्गहो अहिसारिआवेसो ।)

चित्रलेखा—नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि । अपि नामाहं पुरूरवा भवेयमिति (णत्थि मे वाआविहवो पसंसिदुं । इदं तु चिन्तेमि । अवि णाम अहं पुरूरवा भवेअं ति ।)

उर्वशी—सखि मदनः खलु त्वामाज्ञापयति—शीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसतिम् । (सहि मदणो खु तुमं आणवेदि सिघ्घं णेहि मं तस्स सुहअस्स वसदिं ।)

चित्रलेखा—नन्वेतत्परिवर्तितामव कैलासशिखरं प्रियतमस्य ते भवनमुपगते स्वः । (णं एदं परिवत्तिदं विअ केलाससिहरं पिअदमस्स दे भवणं उवगदह्म ।)

उर्वशी—तेन हि प्रभावाज्जानीहि तावत् क्व स मम हृदयचोरः किं वानुतिष्ठतीति । (तेण हि पहावदो जाणीहि दाव कहिं सो मम हिअअचोरो किं वा अणुचिट्ठदित्ति ।

चित्रलेखा—(ध्यात्वा । आत्मगतम् ।) भवतु क्रीडिष्यामि तावत्

मदेन मदनेन वा । अभिसारयते कान्तं स्वयं वा साऽभिसारिका ॥' इति । **उर्वशी**—' अल्पाभरणभूषितः ' इत्यत्र 'मुक्ताभरणभूषितः ' इत्यपि पाठः । तत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा—' मुक्ताभरणस्त्यक्तभूषणस्तथापि भूषितः । मुक्ताफलरूपाभरण इत्यर्थस्तु अन्धकाराभिसारिकाया विरुद्ध इति ध्येयम् । ' इति । नीलांशुकपरिग्रहः नीलस्यांशुकस्य परिग्रहो यस्मिन् । **चित्रलेखा**—वाग्विभवो वर्णनसामर्थ्यम् । **उर्वशी**—शीघ्रं नय मामित्यादिना औत्सुक्यं व्यज्यते । **चित्रलेखा**—परिवर्तितं रूपान्तरेण परिणामितम् । **उर्वशी**—प्रभावात् प्रभावशब्दो व्याख्यातचरः । **चित्रलेखा**—क्रीडिष्यामि—अत्र क्रीडाशब्दो नर्मवाची । क्रीडा खेला च नर्म च' इत्यमरः । मनोरथ०—मनोरथानुरूपं लब्धा या प्रिया

---

१ सहि असमत्था खु अहं । तुम आणेहि तं सिग्घं णेहि मं तस्स वा सुहअस्स वसदिम् । [सखि असमर्था खल्वहम् । त्वमानय तं शीघ्रं नय मां वा तस्य सुभगस्य वसतिम् ।] इ.पा. । अयं सर्वथोपेक्ष्य एव । २ णं पडिबिम्बिअं विअ जामिणीजमुनाए कैलाससिहरसस्सिरीअं [ननु प्रतिबिम्बितमिव यामिनीयमुनायां कैलासशिखरसश्रीकं] इ. पा..

देतया । (प्रकाशकम् ।) हला एष मनोरथलब्धप्रियासमागमसुखमनुभवन्नुपभोगक्षमेऽवकाशे तिष्ठति । (भोदु कीलिस्सं दाव एदाए । हला एसो मणोरहलद्धपिआसमाअमसुहं अणुहवन्तो उवहोअक्खमे ओआसे चिट्ठदि ।)

उर्वशी—[1](विषादं नाटयति ।)

चित्रलेखा—मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियासमागमस्य । (मुग्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआसमाअमस्स ।)

उर्वशी—(सोच्छ्वासम् ।) अदक्षिणं संदिग्धे मे हृदयम् । (अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं ।)

चित्रलेखा—(विलोक्य ।) एष मणिहर्म्यगतो वयस्यमात्रसहायो राजर्षिः । तदेह्युपसर्पाव एनम् । (एसो मणिहम्मिअंगदो वअस्समेत्तसहाओ राएसी । ता एहि उवसप्पाम णं ।)

(उभे अवतरतः ।)

राजा—वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा ।

उर्वशी—अनिर्भिन्नार्थेनानेन वचनेनाकम्पितं मम हृदयम् । अन्तरिते एव शृणुवोस्य स्वैरालापं यावदावयोः संशयच्छेदो भवति ।

तस्याः समागमस्य सुखम् । पक्षे मनोरथेन सङ्कल्पमात्रेण लब्धो यः प्रियाया उर्वश्याः समागमस्तस्य सुखम् । उपभोगक्षमे संभोगयोग्ये । अत्र सव्याजवचनाश्रयणात् ' अभूताहरणम् ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तमित्यनुसन्धेयम् । तदुक्तम्- ' अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।' इति । **चित्रलेखा**—अन्या चिन्ता त्वामन्तरेण । त्वमेव सा प्रिया ममाभिप्रेता यस्याः समागमं सोनुभवतीत्यर्थः । अत्र यथार्थकथनात् 'मार्गः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । **उर्वशी**—अदक्षिणमनुदारमविचक्षणं संदिग्धार्थं वचनमिदंतया परिच्छेत्तुमसमर्थमित्यर्थः । **राजा**—रजन्या सह यथा यथा रजनी वर्धते तथा तथा मदनबाधा वर्धते इत्यर्थः । **उर्वशी**—अनिर्भिन्नार्थेन अनिर्भिन्नः अस्पष्टोर्थः यस्य । आक-

---

१ अस्मात्परं-अण्णो सो जणो जो एवं भवे (अन्यः स जनो य एवं भवेत्) इत्य० । रङ्गनाथस्त्वेवं पठति-अवेहि हिअअं मे ण पत्तिआदि । हला चित्तलेहे हिअए काउण किंवि जप्पासि । प्पिअसमागमस्स अग्गदो जेव्व अणेन अवहिदं मे हिअअं [अपेहि हृदयं मे न प्रत्येति । सखि चित्रलेखे हृदये कृत्वा किमपि जल्पिसि । प्रियसमागमस्याग्रत एवानेनापहृतं मे हृदयम्] २ हम्मिअप्पासाद,०सादपिट्ठ इ. पा.

(अणिम्भिण्णत्थेण इमिणा वअणेण आकम्पिदं मे हिअअं । अन्तरिदा एव्व सुणाम से सेरालावं जाव णो संसअच्छेदो होदि ।)

चित्रलेखा—यत्ते रोचते । (जं दे रोअदि ।)

विदूषकः—नन्वेतेऽमृतगर्भाः सेव्यन्तां चन्द्रपादाः । (णं इमे अमिअगब्भा सेवीअन्दु चन्दवादा ।)

राजा—वयस्य एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः । पश्य

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो
न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।
मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुम्—

उर्वशी—का वापरा । (का वा अवरा ।)

राजा—

रहसि लभयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥ १० ॥

उर्वशी—हृदय इदानीं मामुज्झित्वेतः संक्रान्तेन त्वया फलमुपलब्धम् । (हिअअ दाणिं मं[1] उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं उवलद्धं ।)

विदूषकः—आम अहमपि यदा शिखरिणीं रसालं च न लभे तदैतत्प्रार्थयमानः संकीर्तयन्नाश्वसिमि । (आम । हंवि जदा[2] सिह-

---

म्पितं ईषत्कम्पितं राजवचनस्यास्फुटार्थत्वात् । स्वैरालापं स्वच्छन्दभाषणं । विश्रम्भालापमिति यावत् । **राजा**–अनुपक्रम्यः अचिकित्स्यः । अशक्यप्रतिकार इत्यर्थः । ' उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे ।' इति विश्वः । आतङ्कः रोगः संतापो वा । ' आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ । ' इति विश्वलोचनः । **कुसुमेति**–प्रत्यग्रं कुसुमशयनं प्रत्यग्रोद्भूतकुसुमशय्या मम मनसिजरुजं कामजनितसंतापमपोहितुं दूरीकर्तुं नालं न समर्थम् । चन्द्रमरीचयः शिशिरकरकिरणा अपि नालम् । सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापि मलयजं चन्दनं चन्दनचर्चेत्यर्थः । मणियष्टयो रत्नमाला मणियुक्ता हारा वा मम मदनबाधामपोहितुं नालम् । सा दिव्या मम प्रियतमोर्वशी मनसिजरुजमपोहितुमलं समर्था । वा अथवा रहसि एकान्ते आरब्धा तदाश्रयिणी तत्सम्बन्धिनी कथा मम मदनबाधां लघयेत् लघूकुर्यात् । मम मनःसंतापापोहनं लघूकरणं वा नान्यायत्तमिति भावः । **उर्वशी**–इतो अस्मिन्पुरूरवसि । **विदूषकः**—शिखरिणी–'एला–

---

१ ता (तद्) अन्त०. २ सग्गं । इ. पा. ३ जदा मिच्छहरिणीमांसभोअणं ण०; तदा तमेव चिन्तअन्तो आसादेमि सुहम् । इ. पा.

रिणीं रसालं अ ण लहे तदा णं पत्थयन्तो संकित्तअन्तो आसासेमि ।)

राजा—संपद्यत इदं भवतः ।

विदूषकः—भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यति । (भवंवि तं अचिरेण पाविस्सदि ।)

राजा—सखे एवं मन्ये—

चित्रलेखा—शृणु असंतुष्टे शृणु । (सुणु असंतुट्ठे सुणु ।)

विदूषकः—कथमिव । (कहं विअ ।)

राजा—

अयं तस्याः[1] रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः ।
एकः कृती शरीरेस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—सखि किमिदानीं विलम्ब्यते । (सहि किं दाणिं विलम्बीअदि ।)

उर्वशी—(सहसोपसृत्य ।) हला अग्गदोवि मम गदाए उदासीण इव महाराजः । (हला अग्गदोवि मम गदाए उदासीणो विअ महाराओ ।)

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) अतित्वरिते अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीकासि । (अदितुवरिदे अणुक्खित्ततिरक्करिणीआ सि ।)

लवङ्गकर्पूरादिसुरभिद्रव्यमिश्रितं दुग्धेन सह गालितं सितासंगतं दधि शिखरिणीत्युच्यते । दध्यतिरिक्तपूर्वोक्तद्रव्यमिश्रितः पक्वकदलीफलान्तःसारोपि तत्पदवाच्यः । रसालमाम्रविशेषफलम् । ' इति रङ्गनाथः । संकीर्तयन् नाम गृह्णन् । **राजा**—सम्पद्यत इदं भवतः । तव सुखसाध्योभिलाषो न तथा ममेति राज्ञोभिप्रायः । **चित्रलेखा**—शृणु असंतुष्टे—राज्ञः ' एवं मन्ये ' इति प्रतिवचनं विदूषकवचनपरमिति मन्यमानाया इयमुक्तिः । वस्तुतस्तु ' एवं ' इत्यनेन ' अयं तस्याः ' इत्यादि श्लोकार्थ एव परामृश्यत इति बोध्यम् । **अयमिति**—रथक्षोभाद्रथचक्रोद्धातात्तस्या उर्वश्या अंसेन निपीडितः संघट्टितोयमंसोऽस्मिन्मम शरीरे शरीरावयवेषु इत्यर्थः । एक एव कृती धन्यः । शेषमंसव्यतिरिक्तमङ्गं भुवो भर एव केवलम् । अत्रांसस्योत्कर्षाभिधानात् ' उदाहृतिः ' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । **उर्वशी**—मम गताया इत्यत्र ' षष्ठी चानादरे ' इति षष्ठीति काट्यवेमः । **चित्रलेखा**—अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीका असंहततिरस्करिणीप्रयोगा । **उर्वशी**—

---

१ पुनरिदं.२ इदं तया रथक्षोभादङ्गेनाङ्गं निपीडितम् । एकं कृति शरीरेऽस्मिन् ॥ इ. पा.

(नेपथ्ये)

इत इतो भर्त्री । (इदो इदो भट्टिणी ।)

(सर्वे कर्णौ ददति । उर्वशी सह सख्या विषण्णा ।)

विदूषकः—अविहा अविहा उपस्थिता देवी । तद्वाचंयमो भव । (अविहा अविहा उवट्ठिदा देवी । ता वाचंजमो होहि ।)

राजा—भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

उर्वशी—हला किमत्र करणीयम् । (हला किं एत्थ करणिज्जं ।)

चित्रलेखा—अलमावेगेन । अन्तर्हिते आवाम् । उपवासनियमवेषा राजर्षिमहिषी दृश्यते तन्नैषेह चिरं स्थास्यति । (अलं आवेएण । अन्तरिदा वयं । उववासणिअमवेसा राएसिमहिसी दीसदि । ता ण एसा इह चिरं चिठिस्सदि ।)

(ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी ।)

देवी—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) हञ्जे निपुणिके एष रोहिणीसंयोगेनाधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः । (हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणीसंजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअलञ्छणो ।)

चेटी—ननु देवीसहितो भर्ता विशेषरमणीयः । णं देवीसहिदो भट्टा विसेसरमणिज्जो ।) (इति परिक्रामतः ।)

विदूषकः—(दृष्ट्वा) भो न जानामि स्वस्तिवाचनं मे ददातीति । अथवा भवतो व्रतव्यपदेशेन मुक्तरोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति ।

हला इ०—अत्र देव्यागमनजनितभीतेर्गम्यमानत्वात् 'संभ्रमः' नाम सञ्चार्यङ्गमुपक्षिप्तम् । **चित्रलेखा**—आवेगेन संभ्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । अन्तर्हिते तिरस्करिणीबलादिति ज्ञेयम् । **ततः प्रविशतीति**—औपहारिकहस्तपरिजना औपहारिकं पूजासामग्री हस्ते यस्य । उपहाराणां समूहः औपहारिकम् । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति ठक् । 'उपायनमुपप्राभृतमुपहारस्तथोपदा ।' इत्यमरः । **देवी**—रोहिणीसंयोगेन रोहिणी नक्षत्रविशेषस्तस्याः संयोगेन सम्बन्धेन । **चेटी**—विशेषरमणीयः रोहिणीसंयुक्तचन्द्रापेक्षयेत्यर्थः । **विदूषकः**—मह्यं स्वस्तिवाचनं

---

१ मुद्धिमदमुहो । इ. पा. २ अन्तरिदा होम्ह । एसा क्खु विणीदवेसा राआनं सेवन्ती ण एत्थ चिरं चिट्ठदि । (उभे तथा स्थिते ।). ३ धृतोपहारपरिजनाः देवी चेटी च; इ. पा. ४ अस्मात्प्राक्—चेटी—इदो इदो भट्टिनी । देवी (परिक्रम्य).

अद्य ममाक्ष्णोः शुभदर्शना देवी । (भो ण जाणामि सोत्थिवाअणं मे देइत्ति आदु भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमज्जिदुकामत्ति । अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा देवी ।)

राजा—(सस्मितम् ।) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्रभवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
पवित्रदूर्वांकुरलाञ्छितालका ।
व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना
मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

देवी—(उपगम्य) जयतु जयत्वार्यपुत्रः (जेदु जेदु अज्जउत्तो ।)

परिजनः—जयतु जयतु भर्ता । (जेदु जेदु भट्टा[1] ।)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै (सत्थि भोदीए ।)

राजा—स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

उर्वशी—हला स्थाने खल्वियं देवीशब्देनोपचर्यते । न किमपि परिहीयते शच्या ओजस्वितया । (हला ठाणे क्खु इअं देवीसद्देण उवअरीअदि । ण किंपि परिहीअदि सचीए ओजस्सिदाए ।)

चित्रलेखा—साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् । (साहु असू-

ददाञ्जीति हेतोर्ममाक्ष्णोः सुखदर्शना देवी उत व्रतामिषेण भवतः प्रणिपातलङ्घनस्य निष्कृतिं कर्तुमिच्छतीति सुखदर्शनेति न जानामि । किंतु सा तथेति निश्चितम् । **सितेति**–सितांशुका सितं धवलमंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रं यस्याः सा । ' अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः ।' इति मेदिनी । मङ्गल्यमेव मङ्गलमात्रं मङ्गलसूत्रकुङ्कुमतिलककज्जलाद्येव केवलं भूषणं यस्याः सा मङ्गलमात्रभूषणा । पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका पवित्रैः दूर्वाङ्कुरैर्लाञ्छिताः शोभिता अलकाः केशा यस्याः सा । व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना व्रतापदेशेन व्रतचर्याव्याजाद् उज्झिता त्यक्ता गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा मयि प्रसन्नेव प्रसन्नप्राया लक्ष्यते । ' वपुषैव ' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । तत्रास्याः वपुरेवान्तःप्रसन्नतां गमयतीति तस्यार्थः । वपुषैव प्रसन्ना लक्ष्यते किमु वक्तव्यमन्तरपि तथास्यादिति । **उर्वशी**–स्थाने युक्तम् । ' युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने ' इत्यमरः । उपचर्यते आमन्त्र्यते पूज्यते वा । परिहीयते न्यूना भवति । शच्या इन्द्राण्याः । ओजस्वितया दीप्तिमत्तया । ' ओजो दीप्तौ बले ' इत्यमरः । **चित्रलेखा**–असूया-

---

१ भट्टारओ; एवं देवी इत्यत्र सर्वत्र भट्टिणी इ. पा.

आपरम्मुहं मन्तिदं ।)

देवी—आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः । तन्मुहूर्तमुपरोधः सह्यताम् । (अज्जउत्तं पुरोकरिअ कोवि वदविसेसो मए संपादणीओ । ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु ।)

राजा—मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

विदूषकः—ईदृशः स्वस्तिवाचनवानुपरोधो बहुशो भवतु । (ईरिसो सोत्थिवाअणवन्तो उवरोहो बहुसो होदु)

राजा—किंनामधेयमेतद्देव्या व्रतम् ।

देवी—(निपुणिकामवेक्षते)

निपुणिका—भर्तः प्रियानुप्रसादनं नाम । (भट्टा पिआणुप्पसादणं णाम)

राजा—(देवीं विलोक्य) यद्येवम्

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं
व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।
प्रसादमाकांक्षति यस्तवोत्सुकः
स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

उर्वशी—महान् खल्वस्यैतस्यां बहुमानः । (महन्तो खु से इमस्मिं बहुमणो ।)

चित्रलेखाः—अयि मुग्धे अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधि-

पराङ्मुखं असूया ' गुणेषु दोषाविष्करणम् ' इति सिद्धान्तकौमुदी । ' असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ' इत्यमरश्च । तस्याः पराङ्मुखम् । दोषाविष्करणेच्छारहितम् । यद्वा असूया स्पर्धा । **देवी**—उपरोधः प्रतिबन्धः । **राजा**—किंनामधेयं किन्नामकं । ' रूपनामभागेभ्यो धेयः ' इति धेयप्रत्ययः । **निपुणिका**—प्रियानुप्रसादनं प्रियस्य दयितस्य अनुप्रसादं सान्त्वनम् । **अनेनेति**—हे कल्याणि शोभने । ' बह्वादिभ्यश्च ' इति ङीप् । अनेन व्रतेन व्रतचर्यया आत्मनः मृणालकोमलं मृणालवत्कोमलमतिपेलवं गात्रं शरीरं अकारणमेव कारणं विना ग्लपयसि खेदयसि । ' गात्रं गजाग्रजङ्घादि भागेप्यङ्गे कलेवरे । ' इति विश्वमेदिन्यौ । य उत्सुक उत्कण्ठितः सन् तव प्रसादमाकाङ्क्षति स दासजनस्तव सेवकः किं प्रसाद्यते । तव प्रसादमाकाङ्क्षमाणो दासजनो नैव प्रसादनार्हः इति भावः । **उर्वशी**—बहुमानः आदरः । **चित्रलेखा**—अन्यसंक्रान्तप्रेमाणः अन्यासु

---

१ सोत्थिवाआणएहिं । इ. पा.

कं दक्षिणा भवन्ति । (अई मुद्धे अण्णसंकन्तप्पेम्माणो णाअरिआ अहिअं दक्खिणा होन्ति ।)

देवी—(सस्मितम् ।) नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः । (णं इमस्स वदपरिग्गहस्स अअं पहावो जं एत्तिअं मन्तावेदो अज्जउत्तो ।)

विदूषकः—विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् । (विरमदु भवं । ण जुत्तं सुहासिदं पच्चाचरिदुं ।)

देवी—दारिका उपनयतौपहारिकं यावन्मणिहर्म्यगतांश्चन्द्रपादानर्चामि । (दारीआओ उवणेध ओवहारिअं जाव मणिहम्मिअगदे चन्दपादे अच्चेमि ।)

परिजनः—यद्देव्याज्ञापयति । एष गन्धकुसुमाद्युपहारः । (जं देवी आणवेदि । एसो गन्धकुसुमादि उवहारो ।)

देवी—[1] (नाट्येन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हञ्जे एतानौपहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय । (हञ्जे इमे ओवहारिअमोदए अज्जमाणवअं लम्भावेहि ।)

परिजनः—यद्देव्याज्ञापयति । आर्यमाणवक एतत्तावत्ते । (जं देवी आणवेदि । अज्ज माणवअ एदं दाव दे ।)

संक्रान्तं प्रेम येषां ते नागरिका विदग्धाः कामिनः । दक्षिणाः स्त्र्युपचारपराः । **देवी**—प्रभावः सामर्थ्यम् । एतावद् एतत्प्रमाणमस्य । ' प्रसादमाकाङ्क्षति इत्यादि । मन्त्रितो वादितः । **विदूषकः**—विरमतु भवान् ' अनेन कल्याणि ' इत्यादिना व्रतानुष्ठाननिराकरणादिति शेषः । सुभाषितं ' आर्यपुत्रमुद्दिश्य कोपि व्रतविशिषो मया संपादनीयः ' इति राज्ञोक्तं ' प्रियानुप्रसादनं नाम ' इति । निपुणिकोक्तं च । प्रत्याचरितुं प्रत्याख्यातुम् । अलं व्रतसंपादनेनाहं प्रसन्न एवास्मीति राज्ञोक्ते देव्या उत्साहभङ्गः स्यादिति हेतोरिति भावः । **देवी**—चन्द्रपादान् अत्र पादशब्दः श्लिष्टः । चरणान् मयूखांश्च । ' पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च । ' इति मेदिनी । **परिजनः**—

---

१ उवणेध । (नाट्येन कुसुमादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हञ्जे इमेहिं उवहारेहिं मोदएहिं अ अज्जमाणवअं कञ्चुइअ अच्चेध । इ. पा.

विदूषकः—(मोदकशरावं गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । बहुफलस्तवोपवासो भवतु । त्सोत्थि भोदीए । बहुफलो दे उववासो होदु ।)

देवी—आर्यपुत्र इतस्तावत् । (अज्जउत्त इदो दाव ।)

राजा—अयमस्मि ।

देवी—(राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य ।) एषाहं देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति । (एसा अहं देवदामिहुणं रोहिणीमिअलञ्छणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसादेमि । अज्जप्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो पेत्थेदि जा अ अज्जउत्तस्स समाअमप्पणइणी ताए सह मए पीदिबन्धेण[1] वत्तिदव्वंति ।)

उर्वशी—अहो न जाने किंपरमस्या वचनमिति । मम पुनर्विश्वासविशदं हृदयं संवृत्तम् । (अम्महे ण आणे किं परं से वअणं त्ति । मम उण वीसासविसदं हिअअं संवुत्तं ।)

चित्रलेखा—सखि महानुभावया पतिव्रतया अभ्यनुज्ञातोऽनन्तरायस्ते प्रियसमागमो भविष्यति । (सहि महाणुहावाए पदिव्वदाए अम्मणुण्णादो अणन्तराओ दे पिअसमाअमो हविस्सदि ।)

उपहारः पूजासामग्री । **देवी**—लम्भय-देहि । **विदूषकः**—मोदकशरावः शरावः पात्रविशेषः । उपवासः व्रतचर्यायामुपवासस्य मुख्याङ्गत्वादिदमुक्तम् । ' उपवासः' इत्यत्र 'एतद् व्रतं' इति रङ्गनाथः पठति । अयं पाठो युक्ततरः । किंतु तस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भादुपरि नास्माभिः संनिवेशितः । **देवी**—पूजामभिनीय नाट्येन पूजां कृत्वा । नटमधिकृत्येयमुक्तिः । देव्या तु पूजा कृतैव । साक्षीकृत्य साक्षिस्थाने कृत्वा । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति मतुबर्थे इनिः । समागमप्रणयिनी समागमे प्रणयः याच्ञा प्रीतिर्वा अस्या अस्तीति । प्रीतिबन्धेन प्रेम्णेत्यर्थः । अनेन नाहमतः परमार्यपुत्रस्यान्यस्त्रीप्रार्थनापरिपन्थिनी भविष्यामीति सूचितम् । अनेन 'औदार्यं' नाम स्त्रीभूषणमुक्तम् । **उर्वशी**—किंपरं कस्यार्थस्य गमकं किंतात्पर्यवत् । यदनयोक्तं तत्परमार्थतस्तथेति सोल्लुण्ठनमेव । विश्वासविशदं विश्वासात्प्रसन्नम् । **चित्रलेखा**—महानुभावया महाप्रभावया । 'अनु-

---

१ वदो (व्रतं) इ. पा. २ कामेदि । इ. पा. ३ ताए सह अप्पडिबन्धेन । इति, ताए समं पीदिवअणेण इति च पाठः ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति । (प्रकाशम् ।) भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान् । (छिन्नहत्थो मच्छे पलाइदे णिव्विण्णो धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति । भोदि किं तारिसो पिओ तत्तभवं ।)

देवी—मूढ अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि । एतावता चिन्तय तावत् प्रियो न वेति । (मूढ अहं खु अत्तणो सुहावसाणेण अज्जउत्तं णिव्वुदसरीरं कादुं इच्छामि एत्तिएण चिन्तेहि दाव पिओ ण वत्ति ।)

राजा—

दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्यै हर्तुमेव वा दासम् ।
नाहं पुनस्तथा त्वं यथा हि मां शङ्कसे भीरु ॥ १४ ॥

देवी—भव वा मा वा । यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानुप्रसादनं व्रतम् । दारिका एत गच्छामः । (होहि वा मा वा । जधाणिद्दिट्ठं संपादिदं पिआणुप्पसादणं वदं । दारिआओ एध गच्छह्म ।) (प्रस्थिता देवी ।)

राजा—प्रिये न खलु प्रसादितोस्मि यदि संप्रति विहाय गम्यते ।

भावः प्रभावे स्यात् ।' इति विश्वः । अभ्यनुज्ञातः । अनन्तरायः निष्प्रत्यूहः । ' विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । **विदूषकः**—छिन्नहस्तः मोघीकृतहस्तकौशलः । निर्विण्णो जातनिर्वेदः । यथा हस्तात्प्रभ्रश्य गभीरनीरं प्रविष्टं मत्स्यं पुनर्ग्रहीतुमसमर्थो धीवरो मयाऽस्मै जीवितदानं कृतमिति पुण्यमेव लब्धव्यमिति मत्वा संतुष्यति तथेयमपि भर्तारं सुराङ्गनाप्रार्थनाया व्यावर्तयितुमशक्नुवाना ' अद्यप्रभृति यां स्त्रियम्' इत्यादि वदतीति विदूषकस्य भावः । तादृशः प्रियः तथा तवाभिमतो यथा मानं विहाय तत्रभवतोभीष्टसम्पादनार्थमत्रभवत्येवमुद्युक्ता । यद्वा तादृश उर्वशीसंक्रान्तरागस्तत्रभवांस्तव प्रियः किमिति योज्यम् । **देवी**—सुखावसानेन सुखव्ययेनापि निर्वृतशरीरं निर्वृतं वीतमदनसंतापं शरीरं यस्य । एतावता अनेन प्रमाणेन । **राजा**—दासं मामन्यस्यै स्त्रियै दातुं वा प्रभवसि समर्थोसि तस्या हर्तुं वा समर्थोसि अहं पुनरहं तावत् हे भीरु भयशीले न तथा अन्यस्त्रीप्रणयी यथा त्वं मां शङ्कसे । अहं सदा त्वत्सेवापर एवेत्यर्थः । **देवी**—'भव वा मा वा' अनेन देव्याचरितं व्रतं दाक्षिण्यादेव केवलं न परमार्थतो

---

१ भिण्णहत्थे. २ किं उदासीणो तत्तभवं । इ. पा. ३ हर्तुमेव वा । नाहं पुनस्तथा भीरु यथा मयि विशङ्कसे ॥ दातुमहसने प्रभवस्यन्यस्यै कर्तुमेव वा दासम् । नाहं पुनस्तथा त्वयि यथा हि...॥ इ. पा.

देवी—आर्यपुत्र अलङ्घितपूर्वो मया नियमः। (अज्जउत्त अलङ्घिदपुव्वो मए णिअमो ।)

[निष्कान्ता सपरिवारा देवी ।]

उर्वशी—हला प्रियकलत्रो राजर्षिः। न पुनर्हृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि । (हला पिअकलत्तो राएसी। ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सक्कुणोमि ।)

चित्रलेखा—किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते । (किं उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि ।)

राजा—(आसनमुपेत्य ।) वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

विदूषकः—भण विश्रब्धं यदसि वक्तुकामः । असाध्य इति वैद्येनातुर इव स्वैरं मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या । (भण वीसद्धं जं सि वत्तुकामो । असज्झोत्ति वेज्जेण आदुरो विअ सेरं मुत्तो भवं तत्तहोदीए ।)

राजा—अपि नामोर्वशी—

उर्वशी—अद्य कृतार्था भवेत् । (अज्ज किदत्था भवे ।)

राजा—

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातयेत्
पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।
हर्म्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-
दानीयेत पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥ १५ ॥

मानिरासादिति गम्यते । यथानिर्दिष्टं यथोक्तम् । **देवी**—अलङ्घितपूर्वो मया नियमः व्रतनियमस्य मयाद्य यावत्कदाप्युल्लङ्घनं न कृतमतो नात्रातः परमवस्थातुमहं शक्ता इत्यर्थः । **उर्वशी**—प्रियकलत्रः प्रियं कलत्रं यस्य । **चित्रलेखा**—किंपुनः किमर्थं त्वं निराशा भूत्वा हृदयं निवर्तयेस इत्यर्थः । 'कथं स्थिराशो निवर्त्यते' इति रङ्गनाथः पठति । **विदूषकः**—आतुरः रुग्णः । स्वैरं स्वेच्छया । **राजा**—अपि नाम उर्वशी इति वाक्यं ' गूढा नूपुरशब्दमात्रं—' इत्यादिवक्ष्यमाणपद्येन सहान्वयि । 'अपि नाम' इत्यवयवसंघात आशंसार्थपरः । **उर्वशी**—अद्य कृतार्था भवेत् । 'इदमुर्वशीवचो राज्ञोऽपरिसमाप्तवचनोत्तरवाक्यत्वेनान्तरेवात्मगतमाशंसनम् ।' इति रङ्गनाथः । **गूढेति**—अपिनाम उर्वशी कान्ता गूढा स्वयमतन्तर्हिता अदृश्यपरूपेत्यर्थः । मे मम श्रुतौ कर्णे नूपुरशब्द-

---

१किं मुधा—मुधे—थिरसोहिदो अप्पा णिन्दी अदि। इ.पा. २ ० देत्य कराम्बुजेन निभृत.

उर्वशी—हला इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि । (हला इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं ।)

(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।)

चित्रलेखा—(विदूषकं संज्ञापयति ।)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा ।) सखे नारायणोरुसंभवा सेयं वरोरूः ।

विदूषकः—कथं भवानवगच्छति । (कहं भवं अवगच्छदि ।)

राजा—किमत्राज्ञेयम् ? ।

अङ्कमनङ्कक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।
नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

उर्वशी—(हस्तावपनीय किंचिदपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः । (जेदु जेदु महाराओ ।)

मात्रमपि मञ्जीरशिञ्जितमात्रमपि पातयेत् कर्णविषयीकुर्यात् । पश्चान्मम पृष्ठतः शनैरेत्य मम लोचने नयने कराम्बुजवृते करकमलपिहिते कुर्वीत वा । अस्मिन्नहम्यें । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । अवतीर्य साध्वसवशाद्भयवशान्मन्दायमाना । स्तिमितगतिरित्यर्थः । चतुरया कुशलया सख्या चित्रलेखया बलान्ममोपान्तिकं मम समीपे पदात्पदं शनैः शनैरानीयेत वा । **चित्रलेखा**—संज्ञापयति संज्ञां ददाति । **राजा**—वरोरूः वरौ ऊरू यस्याः सा । **अङ्कमिति**—अन्या उर्वश्या इति शेषः । अनङ्कक्लिष्टं स्मरसंतप्तं मेऽङ्कं करस्पर्शान्न सुखयेभिवृतिं प्रापयेत् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—तपनकिरणैः सूर्यस्यांशुभिः कुमुदं कैरवं नैवोच्छ्वसिति विकसति । चन्द्रस्यांशुभिः किरणैरेवोच्छ्वसिति । अत्र येषां

---

१ चित्र०—हला...संपादेहि । उ०—(ससाध्वसा) कीलिस्सं दाव (इति पृष्ठेन गत्वा राज्ञो नयने सं०). २ अस्मात्पाक्—विदू०—भो वअस्स का उण एसा ।

३ अन्यत्कथमिव पुलकैः कलितं मम गात्रकं करस्पर्शात् ।
नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥

इति रङ्गनाथः पठति । तद्व्याख्या यथा—

अन्यदित्यन्यर्थे । तथा च सैवेयमन्यथा करस्पर्शात् । अर्थादस्याः । मम मात्रकं पुलकैः कलितं कथमिव । यद्वा करस्पर्शान्मम गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिवानिर्वचनीयावस्थं कथं जातामिति शेषः । पाठान्तरे-अन्या स्त्री अनङ्कक्लिष्टं मदनपीडितं मेऽङ्कं करस्पर्शाद्गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिव सुखयति । एतदन्यथानुपपत्यैव सेत्यर्थः । तपनः सूर्यः॥

४ अहाहे । वज्जलेक्खाघडिदं विअ मे हत्थजुअलं ण समत्थिअ अवणेदुं । (इति तथा मुकुलिताक्षी चक्षुषोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति ।) रा०—हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति । उ०—(कथंचिदुपसृत्य) जअदु जअदु महाराओ । इ. पा.

राजा—सुन्दरि स्वागतम् । (एकासने उपवेशयति ।)

चित्रलेखा—अपि सुखं वयस्यस्य[1] ? । (अवि सुहं वअस्सस्स ।)

राजा—नन्वेतदुपपन्नम् ।

उर्वशी—हला देव्या दत्तो महाराजः । अतोस्याः प्रणयवतीव शरीरसंपर्कं गतास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व । (हला देवीए दिण्णो महाराओ । अदो से पणअवदी विअ सरीरसंपक्कं गदम्हि । मा खु मं पुरोभाइणिं समत्थेहि ।)

विदूषकः—कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः । (कहं इह ज्जेव तुह्माणं अत्थमिदो सुज्जो ।)

राजा—(उर्वशीमवलोक्य ।)

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेस्मिन् ।
प्रथमं कस्यानुमते चोरितमेतत्त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरैषा । सांप्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम् । (वअस्स निरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णप्पं सुणीअदु ।)

राजा—अवहितोस्मि ।

चित्रलेखा—वसन्तानन्तरमुष्णसमये भगवान्सूर्यो मयोपच-

मते सञ्चिन्त्यमानार्थसिद्धिः क्रमस्तन्मतेन ' क्रमः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तं दशरूपके ' क्रमः सञ्चिन्त्यमानास्तिर्भावज्ञानमथापरे । ' इति । **राजा**–उपपन्नं प्राप्तम् । **उर्वशी**–प्रणयवती सखी । पुरोभागिनी दोषदर्शिनी । ' दोषैकदृक्पुरोभागी ' इत्यमरः । देवीसंपर्कोचितशरीरसङ्गतत्वात्पौरोभाग्यम् । **विदूषकः**—कथमिहैव इत्यादि उर्वशीचित्रलेखे प्रति । ' देव्या दत्तो महाराजः– इत्युर्वशीवचः श्रुत्वा राज्ञ्या आगमनात्प्रागेते अत्र आगते स्यातामित्यनुमिमानस्य विदूषकस्योक्तिः । कथं युवाभ्यामासन्ध्यासमयादिहैव स्थितमित्यर्थः । **राजा**— देव्या दत्त इति देव्या अनुमतिर्लब्धेति यद्यस्मिन्मे शरीरे व्यापारमालिङ्गनादिं व्रजसि । तर्हि प्रथमं कस्यानुमते । कस्यानुमत्येत्यर्थः । एतद्धृदयं त्वया चोरितम् । ' अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनात् ' आक्षेपः ' नाम सन्ध्यङ्ग-मुक्तं भवति । ' इति काटयवेमः । **चित्रलेखा**–वयस्य निरुत्तरा एषा । अत्र ' विकृतं ' नामालङ्कार उक्त । तदुक्तं–'वक्तव्यकालेप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् । ' इति । **चित्रलेखा**–सूर्य उपचरितव्यः–अप्सरसो नृत्यादिना सूर्यं

---

१ अयि मे.

रितव्यः । तद्यथेयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् । (वसन्ताणन्तरे उण्हसमए भअवं सुज्जो मए उवचरिदव्वो । ता जहा इअं मे पिअसही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि तहा वअस्सेण कादव्वं ।)

विदूषकः—भवति किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न वाऽश्यते न वा पीयते । केवलमनिमिषैर्नयनैर्मीना विडम्ब्यन्ते । (भोदि किं वा सग्गे सुमरिदव्वं । ण वा अण्हीअदि ण वा पीअदि । केवलं अणिमिसेहिं णअणेहिं मीणा विडम्बीअन्दि । ।

राजा—भद्रे

अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।
अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरूरवाः ॥ १८ ॥

चित्रलेखा—अनुगृहीतास्मि । हला उर्वशी अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् । (अणुगहिदम्हि । हला उव्वसि अकादरा भविअ विसज्जेहि मं ।)

उर्वशी—(चित्रलेखां परिष्वज्य ।) सखि मा खलु मां विस्मर । (सहि मा खु मं विसुमरेहि ।)

पर्यायेणोपचरन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम् । एतत्सर्वं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यामः । स्वर्गस्य नोत्कण्ठते इत्यत्र ' अधीगर्थदयेशां कर्मणि ' इति षष्ठी । स्वर्गस्य स्मरणं न करोतीत्यर्थः । एवमुत्तररामचरितेऽपि ' उत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य ' इति । अनेन भाविविरहसूचनमित्यप्रिमाङ्कार्थोपक्षेपादङ्कावतारोऽयमिति रङ्गनाथः । **विदूषकः**—न वा अश्यते इ०—देवा हि यज्ञेषु दत्तैर्हविर्भागैरेव तुष्यन्ति न किमप्यन्यददन्ति पिबन्ति वेति प्रसिद्धम् । अनिमिषैः इ०—देवानां मत्स्यानां चाक्षिस्पन्दो न जायते । तेन देवा मत्स्याश्च ' अनिमिषाः ' इत्युच्यन्ते । ' सुरमत्स्यावनिमिषौ ' इत्यमरः । विडम्ब्यन्ते इत्यनेन स्वर्गवासस्य तुच्छत्वं ध्वनितम् । **अनिर्देश्येति**—स्वर्गः अनिर्देश्यसुखः अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यं सुखं यत्र स तथोक्तः । कस्तं विस्मारयिष्यति स्वर्गसुखस्य विस्मरणं कारयितुं समर्थ इत्यर्थः । तु किंतु पुरूरवा अस्या अनन्यनारीसामान्यः अन्याभिर्नारीभिः सह सामान्यो न भवतीति अनितरस्त्रीसाधारणः । उर्वशीसंवैकदक्ष इत्यर्थः । दासः । अत्रान्य-

---

१ ' अनिर्देश्यसुखं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते । ' इति पाठः ।

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) वयस्येन संगता त्वमेवैतन्मया याचितव्या । (वअस्सेण संगदा तुमं एव्व एदं मए याचिदव्वा ।) (इति राजानं प्रणम्य निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—दिष्ट्या मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् । (दिट्ठिआ मणोरहसंपत्तीए वड्ढदि भवं ।)

राजा—इयं तावद्वृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।
अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्त-
माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

उर्वशी—नास्ति मे विभवोतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् । (णत्थि मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।)

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य) अहो विरुद्धार्थसम्पादयितेप्सितलाभो नाम ।

वैलक्षण्येणोर्वशीसेवाकरणं तेन सखीवियोगदुःखापाकरणं व्यङ्ग्यम् । **विदूषकः**—मनोरथसम्पत्त्या मनोरथस्य सम्पत्तिः सिद्धिः तया । **राजा**—इयं सामन्तेत्यादिपद्ये वक्ष्यमाणार्थरूपा । **सामन्तेति**—हे सखे अस्या उर्वश्याश्चरणयोः कान्तं कमनीयमाज्ञाकरत्वमधिगम्य प्राप्य यथाहमद्य कृतार्थः सफलजीवित इत्यर्थः । तथा सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कं सामन्ताः प्रत्यन्तवर्तिभूपतयस्तेषां मौलिषु किरीटेषु ' मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् ' । इति मेदिनी । ये मणयो रत्नानि तै रञ्जितं । मणिप्रभानुलिप्तमित्यर्थः । यत् शासनमाज्ञापत्रं तदेवाङ्कश्चिह्नं यस्य तत् । एकातपत्रं आतपात्रायत इत्यातपत्रं छत्रम् । अत्र राजच्छत्रम् । एकमेव प्रतिद्वन्द्विराजविरहादद्वितीयमातपत्रं यस्मिंस्तत । अवनेः प्रभुत्वं स्वामित्वं । साम्राज्यमिति यावत् । अधिगम्य न कृतार्थः । **उर्वशी**—नास्ति मे विभवः इत्यादि—यन्महाराजेनोक्तं तदेव प्रियभाषणस्य परमा सीमा । अतोपि प्रियभाषणे न मे सामर्थ्यमिति भावः । **राजा**—विरुद्धार्थसम्पादयिता विपरीतार्थघटकः । वस्तुकार्यविपर्ययकारीत्यर्थः । ' नाम '

१ इमां तावन्मनोरथसिद्धिं पश्य; वृद्धिः—समृद्धि. इ. पा.२ पादपीठम् । इ. पा.३ अहो अविरुद्धसंवर्धनमेतदिदानीमीप्सितलम्भानां;—नमीहितफलानाम् । इ. पा.

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं
बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः ।
संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासी-
त्त्वत्संगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ २० ॥

उर्वशी—अपराद्धास्मि चिरकारिका महाराजस्य । (अवरद्धह्मि चिरकारिआ महाराअस्स ।)

राजा—मा मैवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।
निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

विदूषकः—भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाश्चन्द्रपादाः । समयः खलु ते वासगृहप्रवेशस्य । (भो सेविदा पदोसरमणीआ चन्दवादा । समओ खु दे वासघरपवेसस्स ।)

राजा—तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इत इतो भवती । (इदो इदो भवदी ।)

इति परिक्रामन्ति ।

राजा—सुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थना[1] ।

उर्वशी—कथमिव । (कथं विअ ।)

आकाश्ये । **पादा इति**—ये त्वत्संगमात्प्राक् संतापदास्त एव शशिनः पादा मयूखा अधुना त्वत्संगमे गात्रं शरीरं सुखयन्ति । ते एव मदनस्य बाणाः स्मरस्य सायका ममानुकूलाः सुखदाः सम्पन्ना ये मां पुराक्लिश्नन् । इत्थं हे सुन्दरि यद्यत् त्वत्सङ्गमनात्प्राक् संरम्भरूक्षमिव कोपपरुषमिव । आवेशदारुणं वा । आसीत्तत्तत्त्वत्संगमेन ममानुनीतमिव कृतसांत्वमिव । आनुकूल्येन परिवर्तितमिवेत्यर्थः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । **उर्वशी**—चिरकारिका मय कालक्षेपः कृतोऽतो महाराजेन विरहदुःखमनुभूतमतः कृतापराधास्मि । **यदेवेति**—यदेव सुखं दुःखादुःखानुभूतेरनन्तरमुपनतमुपस्थितं तदेव रसवत्तरं स्वादुतरम् । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे ।' इति हैमः । तप्तस्य आतपक्लान्तस्य । हि हिरवधारणे । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेष्ववधारणे ।' इति मेदिनी । तरुच्छाया विशेषतो निर्वाणाय समधिकसुखाय भवतीति शेषः । **विदूषकः**—वासगृहप्रवेशस्य वासगृहं गर्भागारम् । ' गर्भागारं वासगृहम् '

---

१ मनोनुकूलाः । २ मे प्रार्थना । इ. पा.

राजा—

अनुपनतमनोरथस्य[1] पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा।
यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम्॥ २२॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

इत्यमरः । **अनुपनतेति**–अनुपनतमनोरथस्यानुपनतोऽप्राप्तो मनोरथोऽभिलषितार्थस्त्वत्समागमरूपो येन स तथोक्तस्तस्य । मम पूर्वं त्वत्समागमात्प्राक् शतगुणिता शतधा वर्धितेव । रात्रिशततुल्यकालेवेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिर्गता याता । त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । 'आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन्यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् । इति भानुजीदीक्षिताः । त्वद्विरहसंतप्तेन मयातिदीर्घतरा रात्रयः क्षपिता इत्यर्थः । हे सुभ्रु इदानीं तव समागमे सति सा रात्रिस्तथैव शतगुणितैव यदि प्रसरति प्रयाति तर्हि ततस्तस्यास्तथाप्रसरणात्कृती कृतार्थो भवेयम् । इदानीं तव समागमे रात्रिर्झटित्येवापेयादतस्तस्या दीर्घभावमभ्यर्थय इत्यर्थः । अत्रेयं सूचनोत्तराङ्ककथोपयोगित्वाद्विन्दुरित्यवगन्तव्यम् ।' इति काटयवेमः । 'सुभ्रु' इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं नास्ति । अतो ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु 'अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम्' इत्यत्र 'अलाबूः' 'कर्कन्धूः' इत्युकारान्तस्याप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकाच्चिदूकारान्तस्याप्यूङन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह वामनः–'उकारादप्यूङ् प्रकृतेः' इति ॥ इति कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः । भ्रूशब्दात् 'अप्राणिजातेः' इत्यादिनोङ् । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः । उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियामूङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् । इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलः ।

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽङ्कः ।

१ अनधिगतमनोरथस्य । इ. पा.

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विमानस्था[1] चित्रलेखा सहजन्या च ।)

सहजन्या—(चित्रलेखां विलोक्य ।) सहि म्लायमानशतपत्रस्येव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्यास्वस्थतां सूचयति । तत्कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि । (सहि[3] मिलाअमाणसदवत्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सत्थदं सूएदि । तं[4] कहेहि णिव्वेदकारणं । समदुक्खा होदुं इच्छामि ।

चित्रलेखा—सखि अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थाने वर्तमाना बलवत्खलूर्वश्या उत्कण्ठितास्मि । (हला अच्छरावारपज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्य पादमूलोवट्ठाणे वट्टन्ती बलिअं खु उव्वसीए उक्कण्ठिदह्मि ।)

कविरधुनाङ्कान्तरमारभमाणः कथानुसंधानार्थं प्रथमं प्रवेशकमुपक्षिपति ततः प्रविशतीत्यादिना । **सहजन्या**—शतपत्रं कमलम् । 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।' इत्यमरः । छाया छविः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । अस्वस्थतां व्याकुलताम् । **चित्रलेखा**—अप्सरोवारपर्यायेण अप्सरसां वाराः सेवासमयाः । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः ।' इति विश्वः । तेषां पर्यायेण क्रमेणाप्सरोवारपर्यायेण । पादमूलोपस्थाने वर्तमाना । भगवन्तं सूर्यं व्यूह्य तिष्ठन्त ऋष्यप्सरोगन्धर्वादयः पर्यायेण तदुपस्थानं कुर्वन्तीति प्रसिद्धमेव । सूर्यव्यूहवर्णनं भागवते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये यथा—मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृक् ॥ लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥ धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥ अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ॥ नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥ मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्या तथा हुहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥ इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा । घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥ क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः

१ विमानस्था । इत्य. ए. पु. । २ (विलोक्य सखेदम्) । ३ सहि चित्तलेहे . ४ ता कहेहि मअ णिव्वुदिकारणं जेण दे समाणदुक्खा होमि । इ. पा. ४ (सकरुणम्) सहि ।

सहजन्या—जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम्। ततस्ततः। (जाणे वो अण्णोण्णसिणेहं। तदो तदो।)

चित्रलेखा—तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधानस्थितया मया अत्याहितमुपलब्धम्। (तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति पणिधाणट्ठिदाए मए अच्चाहिदं उवलद्धं।)

पर्जन्यः सेनजित्तथा ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥ अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेनस्तथोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥ भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पञ्चमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुण्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥ त्वष्टा ऋचीकतनयः कम्बलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापेतोऽथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषम्भराः ॥ ४४ ॥ विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥ एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां सन्ध्ययोर्नृणां हरन्त्यंहो दिने दिने ॥ ४५ ॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ॥ जरन्समन्तात्तनुते परत्रेह च सन्मतिम् ॥ ४६ ॥ सामगर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ॥ गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥ उन्नह्यन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ॥ चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥ वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ ४९ ॥ इति। अत्रवर्णितास्वप्सरःसु चित्रलेखाया अनुपलम्भात्कविरेवात्र प्रमाणम्। **चित्रलेखा**—प्रणिधानस्थितया प्रभावाद्यथाभूतवृत्तान्तज्ञानार्थं ध्यानस्थितया। अत्याहितम्। 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि

---

१ एते चादित्यादयः कौर्मे विभज्योक्ताः।

धातार्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च। विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च। भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः॥ पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः। गौतमोथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च। जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः। रथकृच्चोरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः। रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा। तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च कृतजित्सत्यजित्तथा॥ एते यक्षाः। अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा। वर्चो व्याघ्रस्तथापश्च वायुर्वियद्दिवाकरः। ब्रह्मापेताश्च विप्रेन्द्रा यज्ञापेताश्च राक्षसाः। वासुकी कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुंगवः। एलापत्रः शङ्खपालस्तदैरावतसंज्ञितः। धनंजयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः। कम्बलोश्वतरश्चैव वहन्त्येव यथाक्रमम्॥ तुम्बुरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा। उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः। चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः। सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गायतां वराः॥ कृतस्थल्यप्सरोवर्या तथान्या पुञ्जिकस्थली। मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः। अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा। अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा। रम्भा चेति द्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसः स्मृताः॥ इति भावार्थदीपिका।

सहजन्या—(सावेगम्) कीदृशमिव । (कीरिसं विअ)

चित्रलेखा—उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता । (उव्वसी किल तं रदिसहाअं राएसिं अमच्चेसु णिवेसिदरज्जधुरं गेण्हिअ गन्धमादणवणं विहरिदुं गदा ।)

सहजन्या—स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः । (सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ।)

चित्रलेखा—तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु सिकतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कुपिता उर्वशी । (तहिं खु मन्दाइणीए पुलिणेसु सिअदापव्वदकेलीहिं कीलमाणा विज्जाधरदारिआ उदयवदी णाम देण राएसिणा चिरं णिज्झाइदत्ति कुविदा उव्वसी ।)

सहजन्या—भवितव्यम् । दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः । ततस्ततः । (होदव्वं । दूरारूढो खु पणओ असहणो । तदो तदो ।)

च ।' इत्यमरः । **सहजन्या**--सावेगम्-आवेगश्चित्ताकुलता । **चित्रलेखा**—रतिसहायं क्रीडाकर्मणि सहायं सखायम् । निवेशितराज्यधुरं निवेशिता निहिता राज्यधुरा राज्यभारो येन तम् । गन्धमादनवनं गन्धेन मादयतीति गन्धमादनो नाम गिरिः हिमवत्पुरस्यौषधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे (स. ६. श्लो० ४६) यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः । **सहजन्या**—स नाम संभोगः स एव परमार्थतः संभोगः इत्युच्यते यस्तादृशेषु प्रदेशेषु क्रियते । **चित्रलेखा**—मन्दाकिन्याः भागीरथ्याः । मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दाकिनी । पुलिनेषु सैकतेषु । मन्दाकिन्याः पुलिनेषु हि विद्याधरादीनां कन्याः केलिं कुर्वन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूतम्-'मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भिर्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः । अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः' ॥ इति । निध्याता अनन्यमनसा दृष्टा । निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।' इत्यमरः । **सहजन्या**—भवितव्यं भवितव्यतैव बलीयसी

---

१ (सकरुणम्) उव्वसी किल राएसिं लच्छीसणाहं गेण्हिअ अमच्चेसु णिहितकज्जधुरं केलाससिहरुद्देशं गन्धमादणवणं विहरिदुं गदा । इति, उव्वसी किल उम्मदिदा.....इति, × × × केलाससिहरुद्देसं × × इति च पाठान्तराणि । २ असहणा खु सा । दूरारूढो अ से प्पणओ ता भवितव्वदा एत्थ बलवदी । इ. पा.

चित्रलेखा—ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढ-हृदया विस्मृतदेवतानियमा स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् । (तदो भट्टिणो अणुणअं अपडिवज्जमाणा गुरुसावसंमूढहिअआ विसुमरिददेवतानिअमा इत्थिआजणपरिहराणिज्जं कुमारवणं पइट्ठा । पवेसाणन्तरं अ कणणोवन्तवत्तिलदाभावेण परिणदं से रूवं ।)

सहजन्या[1]—नास्ति विधेरलङ्घनीयं नाम । तस्यानुरागस्यायं नाम एकपद ईदृशोनर्थः । अथ किमवस्थः स राजर्षिः । (णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं णाम । तस्स[3] अणुराअस्स अअं णाम एक्कवदे ईरिसो अणत्थो । अह किमवत्थो सो राएसी ।)

चित्रलेखा—तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रानतिवाहयति । एतेन पुनर्निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनानर्थाधीनो भविष्यति । (तस्सिं[4] एव्व काणणे पियदमं विचिण्णन्तो अहोरत्ते अदिवाहेदि । इमिणा उण णिव्वुदाणंपि उक्कण्ठाकारिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि[5] ।)

अन्यथोर्वशी अकारणं न कुप्येदिति भावः । दूरारूढः काष्ठां गतः । प्रणयः प्रेम । असहनः स्वल्पमपि स्खलनं न सहते इत्यर्थः । **चित्रलेखा**—अप्रतिपद्यमाना अस्वीकुर्वाणा । गुरुशापसंमूढहृदया । गुरुशापेन भरतमुनिशापेन संमूढं मोहं प्राप्तम् । अज्ञानोपहतमित्यर्थः । हृदयं यस्याः । गुरुशापेन मर्त्यभावं प्राप्ताया उर्वश्या हि प्रभावलोपः सञ्जात इति ज्ञेयम् । विस्मृतदेवतानियमा विस्मृतो देवतायाः कार्तिकेयस्य नियमः समयो यया । देवतासमयं च वक्षत्यग्रे 'यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति' इत्यादिना । स्त्रीजनपरिहरणीयं स्त्रीजनप्रवेशानर्हम् । काननोपान्ते अरण्यप्रान्ते वर्तते तच्छीला लता तस्या भावेन । काननप्रान्तवर्तिनी लता जातेत्यर्थः । **सहजन्या**—नास्ति विधेरलङ्घनीयं न तद्विद्यते यद्विधिन शक्तः विधिरेव सर्वत्र प्रभवतीत्यर्थः । **चित्रलेखा**—अतिवा-

१ कारणन्तरपरिआत्तिणा इ. पा. २ (सशोकम्) इत्य. ३ जेण तारिसस्स अणारिसो एव्व परिणामो संवृत्तो । तदो तदो । इ. पा. ४ तदो सोवि तस्सिं एव्व काणणे पिअदमं अण्णेसअन्तो उन्मत्तीभूतो इदो उव्वसी तदो उव्वसीत्ति कदुअ अहोरात्र अदिवाहेदि । इ. पा. अस्मात्परं—नभो विलोक्येति क्वचित्. ५ अप्पदाआरो इ. पा. ६ नि तक्केमि । इ. त्य. ए. पु.

सहजन्या—सखि न तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागिनो भवन्ति । अवश्यं किमप्यनुग्रहनिमित्तं भूयोपि समागमकारणं भविष्यति । तदेहि उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कुर्वः । (सहि ण तारिसा आकिदिविसेसा चिरं दुक्खभाइणो होन्ति । अवस्सं किंपि अणुग्गहणिमित्तं भूओवि समाअमकारणं हविस्सदि । तो एहि उदअम्मुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेम्ह ।)

(इति निष्क्रान्ते ।)

(**प्रवेशकः**)

(ततः प्रविशति उन्मत्तवेषो राजा ।)

राजा—आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि । हन्त शैलशिखराद्गगनमुत्पत्य बाणैर्मामभिवर्षति ।

(विभाव्य ।)

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ १ ॥

हयति यापयति । निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा—अनुरूपभावो मेघदूते ' मेघालोके भवति सुखिनोप्यन्यथावृत्ति चेतः । ' इत्यादिः । **सहजन्या**—आकृतिविशेषाः विशिष्टाः पुरुषाः महात्मानः । अनुग्रहनिमित्तमनुग्रहो निमित्तं यस्य तत् । अत्रावश्यं समागमो भविष्यतीत्यादिनोर्वशीप्राप्तेरवश्यंभावसूचनात् ' नियताप्तिः ' नाम चतुर्थावस्था सूचिता । **प्रवेशकः**—प्रवेशकलक्षणमुक्तम् । **ततः प्रविशतीति**—उन्मत्तवेष उन्मत्तस्य इव वेषो यस्य । अत्र नायकस्य ' उन्मादः ' नाम सप्तमाऽवस्था वर्ण्यते । **राजा**—आ इति कोपे । ' आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ' इत्यमरः । क्व मे प्रियतमामादायेत्यादिना परामृष्टस्य बीजस्य नियताप्तिसमन्वयादवमर्शसन्धिः । तल्लक्षणं दशरूपके—' क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् । गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोवमर्शः । ' इति । शैलशिखरात् प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र शैलः । ज्योत्स्नादित्वादण् । **नवजलधर इति**—अयं पुरस्ताद् दृश्यमानो नवजलधरो नूतनमेघ एव । संनद्धः कवचधारी हन्तुमुद्युक्तो वा दृप्तोऽतिगर्वितो निशाचरो न । एवमग्रेपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजात-

---

१अणुग्गहणिमित्तं...समाअमो इ. पा. २ (प्राचीमवलोक्य) इ. त्य. ए. पु. ३ आकाशबद्धलक्ष्यः सोन्मादः इ. पा. ४ (विलोक्य) हन्त. ५ (लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् विभाव्य सकरुणम् ।) कथम्.

(विचिन्त्य[1] ।) क नु खलु रम्भोरूर्गता स्यात् ।

तिष्ठत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोयं विधिः ॥ २ ॥

(दिशोवलोक्य । सनिःश्वासम्) अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि । कुतः

भ्रमविषयनिषेधो नञो गम्यमानभवनक्रियान्वयाद्द्रष्टव्यः । यदिदं दृश्यते तत्सुरधनुरिन्द्रधनुः न नाम दूराकृष्टं दूरमत्यन्तमाकृष्टं शरासनम् । 'नाम' इति वितर्के । अयमपि पुरोवर्ती पटुस्तीव्रो धारासारो वर्षप्रसर एव । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । बाणपरम्परा शरवर्षो न । इयमपि च पुरोवर्तिनी कनकनिकषस्निग्धा कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वत्स्निग्धा रुचिरा । दीप्तिमतीत्यर्थः । विद्युत्तडिदेव । मम प्रियोर्वशी न भवतीति शेषः । अत्राविमृष्टविधेयांशत्वं न दोषो नञोर्थस्याभावस्य प्राधान्यात् । एतदेव स्फुटीकर्तुमुदाजहारेमं श्लोकं काव्यप्रकाशकृद्दोषप्रकरणे । हरिणवृत्तम् । तल्लक्षणम्–' नसमरसला गः षड्भिर्दैर्हयैर्हरिणी मता । ' रम्भोरूः रम्भे कदलीस्तम्भाविव मांसलौ वृत्तौ चेत्यर्थः ऊरू यस्याः सा । ' ऊरूत्तरपदादौपम्ये ' इत्यूङ्प्रत्ययः । **तिष्ठदिति**—सा उर्वशी कोपवशात्कोपाविष्टा सती प्रभावपिहिता प्रभावेण अन्तर्धानविद्याशक्त्या पिहितान्तर्हितात्रैव तिष्ठेत् । इति वितर्कः । तस्योत्तरम् । नैवं यस्मात् सा दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । एवमग्रेपि योज्यम् । स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् । ' तुमर्थाच्च भाववचनात् ' इति चतुर्थी । उत्पतिता भवेत् । अस्या मनः पुनर्मयि भावार्द्रं भावेन स्नेहेनार्द्रं सरसम् । तेनैतदपि न । दानवैरपहृता स्यादित्येतदप्यसंभाव्यम् । यतो मे मम पुरोवर्तिनीं तां प्रियां हर्तुं विबुधद्विषोऽसुरा अपि न च शक्ताः समर्थाः । सा च एवं सत्यपि नयनयोरत्यन्तमगोचरं यातेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थावगमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावगमान्न्यूनपदत्वं न दोषो न वा गुणः । उदाहृतश्चायं श्लोक एतदुदाहरणत्वेन काव्यप्रकाशकृता । परावृत्तभागधेयानां प्रतिकूलदैवानाम् । दुःखं दुःखानुबन्धि दुःखमनुबध्नातीत्येवंशीलम् । आपदापदनुबन्धिनी ।

---

१ विचिन्त्य सकरुणम्.२मध्येयं हरिणीभिः स्मितं हिमरूचा नेत्रे कुरङ्गीगणैः कान्तिश्चम्यकः कुड्मलैः कलरवो हा हा हतः कोकिलैः । मातङ्गैर्नगमनं कथं कथमहो हंसैर्विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुवन्नीतासि किं मानिनि ॥ चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोपि वज्रायते माल्यं सूचिकलायते मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते । रात्रिः कल्पशतायते विधिवशात्प्राणोपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके पद्यद्वयम् ।

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः ॥ ३ ॥

(विहस्य ।) मुधैव खलु मया मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति । तत्किमहं जलदसमयं न प्रत्यादिशामि । अथ वा पावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाभ्रं
व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
घर्मच्छेदात्पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा
धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥ ४ ॥

भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन्कानने तां प्रियाम-

अयमिति—अयं तया मम प्रियया सुदुःसहः सुतरां दुःसहो वियोग एकपदे तुल्यकालमुपनतः प्राप्तः । ' तत्समैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम् ' । इति हलायुधः । नववारिधरोदयान्नूतनमेघोदयादहोभिर्दिवसैर्निरातपर्द्धिरम्यैर्निर्गता आतपस्य ऋद्धिः समृद्धिर्येषां तैस्तथोक्तैर्भवितव्यं भाव्यं च । उभयोस्तुल्यकालमुपस्थितिर्जातेत्यहो मम दैवविपर्यास इत्यर्थः । राजा कालस्य कारणम् । अत्र महाभारतम्–' कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ' ॥ इति । किं न प्रत्यादिशामि निराकरोमि । ' प्रत्यादेशो निराकृतिः ' । इत्यमरः । अयं भावः–राजा हि कालस्य कारणम् । अतो ममादेशादेवायं जलदसमयः प्रवृत्तः । अत एवास्य प्रत्यादेशोपि मया सुकरः । प्रावृषेण्यैः प्रावृषि भवैः प्रावृट्कालसम्बन्धिभिः । 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः । लिङ्गैश्चिह्नैः । उपचारः राजपरिच्छदः । **विद्युदिति**–विद्युल्लेखा एव रेखाकनकं तेन रुचिरं शोभमानमभ्रं मेघ एव मम श्रीवितानं श्रीमदुल्लोचः । निचुलतरुभिः हिज्जलाख्यैर्द्रुमविशेषैः । 'निचुलो हिज्जलेम्बुजः' । इत्यमरः । मञ्जरीचामराणि मञ्जरीरूपाणि चामराणि व्याधूयन्ते । घर्मच्छेदादुष्णकालनाशात् । प्रावृट्समयप्रवृत्त्येति शेषः । पटुतरगिरस्तीक्ष्णतरकेकाः । ' पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेपि च ।' इति रुद्रः । नीलकण्ठा मयूरा एव बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । धारासारोपनयनपराः धारासारस्य धारावर्षस्य पक्षे धारारूपं सारं धनं तस्योपनयनं तत्पराः सानुमन्तः पर्वता एव नैगमा वणिजः । 'आसारस्तु प्रसरणे धारावृष्टौ सुहृद्बले ' । इति ' नैगमः क्षुरवेदान्तवणिग्वाणिज्यनागरे । ' इति च विश्वलोचनः । ' सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । ' इति मेदिनी । 'धाराहारोपनयनपराः' इत्यपि पाठः ।

---

१ निरातपत्व. २ अथ वा न प्रत्यादिशामि जलदसमयम्.

न्वेषयामि । (विलोक्य ।) हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम् । कुतः

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।
कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ ५ ॥

इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या ।

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।) उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।
च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्यामभिदं स्तनांशुकम् ॥७॥

मन्दाक्रान्ता छन्दः । परिच्छद उपकरणसामग्री । व्यवसितस्य व्यवसायस्य । संदीपनं प्रोत्साहनम् । **आरक्तेति**–इयं नवकन्दली अचिरोत्पन्ना कन्दली भूकदली 'द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि ।' इति शब्दार्णवः । आरक्तरजिभिरारक्ता राजयो रेखा येषां तैः । सलिलगर्भैः सलिलं जलं गर्भे अन्तर्येषां तैः । कुसुमैः कोपादन्तर्बाष्पे । कोपादित्यनेन तयो रक्तत्वमपि ध्वनितम् । तस्या लोचने मां स्मरयति । सोत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं कारयतीत्यर्थः । **पद्भ्यामिति**–यदि सा सुगात्री शोभनाङ्गी पद्भ्यां वसुमतीं स्पृशेत्ततो मेघाभिवृष्टसिकतासु मेघैरभिवृष्टाः कृतवर्षाः सिकता वालुका यासु तासु वनस्थलीषु वनभूमिषु अस्या गुरुनितम्बतया पृथुकटीपश्चाद्भागभारादित्यर्थः । ' पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः ' इत्यमरः । पश्चान्नता निम्ना । निम्नत्वं च सापेक्षमित्यग्रभागापेक्षया निम्नत्वं ज्ञेयम् । अलक्तकाङ्का अलक्तकोऽङ्को यस्यास्तादृशी लाक्षारागचिह्ना । चारुपदपंक्तिश्चारुः सुन्दरा पदपङ्क्तिः पदचिह्नसंततिर्दृश्येत । ' पदं शब्दे च वाक्ये च पदतच्चिह्नयोरपि । ' इति विश्वः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले ' अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् । ' इति । **हृतोष्ठर गैरिति**–इदं पुरोवर्ति असंशयं ध्रुवं निमग्ननाभेर्गभीरनाभे रुषा कोपाद्विन्नगतेर्विसंष्ठुलचरणसंचारायास्तस्याः निपतद्भिरत एव हृतोष्ठरागैर्हृत ओष्ठरागोधरारुणिमा यैस्तैस्तथोक्तैर्नयनोदबिन्दुभिरश्रुजललवैरङ्कितं चिह्नितं च्युतं शुकोदरश्यामं स्तनांशुकं

---

१ परिक्रम्यावलोक्य च ।

(विभाव्य ।) कथं सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या[1] (दृष्ट्वा) अये आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः

आलोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवाततााडिताशिखण्डः ।
केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ ८ ॥

यावदेनं पृच्छामि । (उपेत्य ।)

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेस्मिन्वनिता त्वया ।
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ ९ ॥

कथमदृष्ट्वैव प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु खलु हर्षकारणमस्य । (विचिन्त्य ।) भवतु । विदितमेतत् ।

कुचपिधानवस्त्रं भवतीति शेषः । भिन्नगतेर्भिन्नगतिहेतुत्वादिति तत्पुरुषो वा । सेन्द्रगोपमिन्द्रगोपसहितं । इन्द्रगोपो नाम वार्षिको लोहितः कीटविशेषः । शा लं नवतृणप्रचुरा भूमिः । ' शाद्वलं शादहरिते' इत्यमरः । प्रवृत्तिर्वार्ता ' वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त स्यात्' इत्यमरः । अवगमयितव्या ज्ञातव्या । आसारेण धारासम्पातेनोच्छ्वासिता बाष्पोद्गमनादुच्छ्वासं कारितेव या शैलेयस्थली पर्वतस्थली तस्याः पाषाणम् । **आलोकयतीति**–प्रबलपुरोवाततााडिताशिखण्डः प्रबलेन पुरोवहता वातेन ताडितः शिखण्डो बर्हः यस्य । ताडित इत्यत्र नर्तितेति पाठः । ' शिखण्डो बर्हचूडयोः ' इति हेमचन्द्रः । शिखी मयूरो दूरोन्नमितेन दूरमुच्छ्रितेन केकागर्भेण कण्ठेनोपलक्षितः पयोदान्मेघानालोकयति । **नीलकण्ठेति**–हे सितापाङ्ग धवलनयनान्त । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते' इत्यजयः । नीलकण्ठ मयूर । अस्मिन्वने दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णदृगन्ता उत्कण्ठा उन्नतः कण्ठो यस्याः सा कम्बुग्रीवेत्यर्थः । मम वनिता प्रिया दृष्टा किमिति शेषः । दर्शने हेतुमाह । दृष्टिक्षमा दर्शनार्हा भवेत् । अत्र रङ्गनाथटीका यथा–नीलकण्ठेति–सितापाङ्ग धवलदृगन्त नीलकण्ठ मयूर । अस्मिन्वने दीर्घापाङ्ग आकर्णपूर्णनयनान्ता दृष्टिक्षमा दृष्टौ दर्शने क्षमा यस्याः सा नेत्रव्यापारेणैव यदीया क्षान्तिरुन्नीयत इति भावः । अथवा दृष्टिक्षमा दर्शनयोग्या । ' दिष्टिक्षमा' इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पक्षे दिष्टिं कालं क्षमते सा । जीवन्तीत्यर्थः । दृष्टा भवेदिति ममोत्कण्ठास्ति । इत्यस्ती अध्याहार्यौ । मद्वियोगेन प्रायस्तस्या जीवनं न संभाव्यत एवेति भावः । ' दिष्टिर्मुदि परीमाणे दिष्टिः कालोपदिष्टयोः । दिष्टं भाग्येऽथ दृष्टिः स्यान्नेत्रद-

१ भवतु । आदास्ये तावत् । (परिक्रम्य विभाव्य च सास्रम्).२ प्रियाप्रवृत्तिमागमयेयम् । ०त्तिरागमयितव्या । इ. पा. ३ अयमासारोच्छ्वलितशैलतटस्थली०. ४ आ ज्ञातम् । इ.पा.

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-
द्घनरुचिरकलापो निःसपत्नोस्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्हीं ॥ १० ॥

भवतु । परव्यसननिर्वृतं न खल्वेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य ।) इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । विहंगमेषु पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये । भवति ।

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।
तामानय प्रियतमां मम वा समीपं
मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ ११ ॥

र्शनबुद्धिषु ॥' इति विश्वलोचनः ॥ **मृद्वि॰**—अस्य मृदुपवनविभिन्नो मृदुपवनेन मन्दानिलेन विभिन्नो विकसितो घनरुचिरकलापो घनवन्मेघवद्रुचिरः सुन्दरश्चासौ कलापश्च । घनोत्र विद्युद्विशिष्टो ग्राह्यः कलापस्य चन्द्रकवत्त्वात् । यद्वा घनो निबिडश्चासौ कलापः पिच्छभारः । ' कलापः संहते बर्हे काञ्च्यादौ तृणवृन्दयोः ' इति विश्वलोचनः । मत्प्रियाया विनाशात्तिरोधानात् । ' नाशः क्षये तिरोधाने' इत्यमरः । निःसपत्नः सदृशस्याभावात्प्रतिस्पर्धिरहितो जातः । सुकेश्याश्चारुकेश्या उर्वश्या रतिविगलितबन्धे रतौ विगलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाभूते । विस्तीर्णकलापसाम्यार्थमिदम् । कुसुमसनाथे कुसुमैर्युक्ते । अनेन चन्द्रकसाम्यम् । केशहस्ते केशकलापे । ' पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।' इत्यमरः । सति एष बर्हीं मयूरः किं करोति । हतगर्व एव तिष्ठेदित्यर्थः । किं करोत्यत्र ' कं हरेत् ' इति काव्यप्रकाशे पाठः । कं हरेत् कमनुरञ्जयेदिति तस्यार्थः । अत्र विनाशशब्दस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लीलदोषदुष्टत्वेनोदाहृतोयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता । अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा—' अत्र च विनाशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लील इति प्रकाशकृदप्रकाशयदिदं पद्यं पददोषेषु । तत्र पूर्वश्लोके दिष्टिक्षमेत्यत्र जीवितसंदेहस्योक्तत्वात्कथमदस्त्वैव प्रतिवचनमित्यत्र प्रतिवचनाप्रदानपुरःसरं नर्तनारम्भाज्जीवितसंदेहस्य तावदवस्थानादेतस्मिन्नेव च पद्ये ' निःसपत्नोऽस्य जातः ' इति सिद्धवदुक्तत्वाद्राज्ञश्चोन्मादोतिशयरूपप्रकृष्टतरकारणवशाद्विप्रलम्भपोषकृदेवैतत्पद्यमिति न कश्चित्तदुक्तदोषलेशावकाश इति प्रतिभाति' ॥ परव्यसननिर्वृतं परव्यसनेन परस्यापदा निर्वृतं सुखितम् । अतापान्तेनोष्णसमयात्ययेन संधुक्षित उद्दीपितो मदो यस्याः सा । **त्वामिति**—कामिनः कामुकास्त्वां मदनदूतिमुदा-

---

१ अद्य. इ. पा.

किमाह भवती । कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।
प्रभुता रमणेषु योषितां न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥ १२ ॥

कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापन्नतस्य ।
अधरमिव मदान्धा पातुमषा प्रवृत्ता
फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ १३ ॥

एवंगतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोऽस्याम् । इतो वयम्—

हरन्ति । स्मरस्येयं दूतीति वर्णयन्तीत्यर्थः । दूतीशब्दो ऱ्हस्वेकारान्तोप्यस्ति । तथा च 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इतिशब्दभेदप्रकाशे । इति 'इति तेन दूतिविदितं निषेदुषा–' इत्यत्र रघुवंशटीकायां हेमचन्द्रः । "ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्ह्रस्वः । 'अपि मापं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिरम् ।' इति केचित् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद्ह्रस्व इति वल्लभः ।" इति 'रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्' इत्यत्र कुमारसंभवटीकाया मल्लिनाथः । त्वं मानावभङ्गे निपुणं स्त्रीणां रोषनिरासदक्षमित्यर्थः । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोन्यासङ्गिनि प्रिये' इति मानलक्षणम् । अमोघं सदैव कार्यसाधकमस्त्रम् । तथा च वर्णनं रघुवंशे 'त्यजत मानमलं बत विग्रहैः–' इत्यादि । कुमारसंभवेपि 'चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज । मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥' इति । अतो हेतोः हे कलभाषिणि तां वा प्रियतमां मम समीपमाशु आनय । मां वा यत्र कान्ता तत्राशु नय । **कुपितेति**— सा मम प्रिया कुपिता रुष्टा । अहं तु सकृदप्येकवारमप्यात्मगतं मत्सम्बन्धि कोपकारणं न स्मरामि । ममापराधमन्तरेणैव कुपितेति भावः । कथमसत्येव कोपकारणे कुपितेति चेच्छृणु । रमणेषु प्रियेषु योषितां प्रभुता स्वामित्वं भावस्खलितानि भावस्य प्रणयस्य स्खलितानि चलनानि नापेक्षते न काङ्क्षति । दूरारूढप्रणयानां कामिनीनां कोपो न प्रीत्यतिक्रमसापेक्षः स्खलनशङ्कापि तासां कोपं जनयितुमलमिति भावः । कथाच्छेदकारिणी प्रतिवचनमदत्त्वैवेत्यर्थः । **महदिति**–परदुःखं महद् दुःसहमपि शीतलमन्येषां व्यथाऽजनकमिति यदाहुः । लौकिका इति शेषः । तत्सम्यग्यथार्थम् । यद्यस्मादापन्नतस्य मम प्रणयं प्रार्थनामगणयित्वाऽनादृत्य मदान्धा मदोपहतविवेकशक्तिरेषा परभृता राजजम्बूद्रुमस्य तत्संज्ञकवृक्षस्याभिमुखपाकमभिमुख आसन्नः पाको यस्य तत्फलमधरमिव

१ अस्मात्परं–सुखमास्तां भवती । साधयामस्तावत् ।

(परिक्रामितकेन । कर्णं दत्त्वा ।) अये दक्षिणेन[1] प्रियाचरणनिक्षेपशंसी नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्य) अहो धिग् धिक् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम्[2] ।
कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ १४ ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदेतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तान्तरवगमयितव्या[3] । (उपेत्य ।) भो भो जलविहंगमराज[4]

पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं तत्[5]
पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः ।
मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १५ ॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह ।

यदि हंस गता न ते नतभ्रूः
सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।

पातुं प्रवृत्ता । 'राजजम्बूर्महाफला' इति त्रिकाण्डी । मालिनीछन्दः । **मेघश्यामा इति**—दिशो मेघैः श्यामा दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसां मानसे तदाख्यसरसि । उत्सुकमुत्कण्ठितं चेतो येषां तेषां राजहंसानां कूजितं विरुतमिदम् । न नूपुरशिञ्जितं नूपुररवः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।' इत्यमरः । पतत्रिणः । पक्षिणः । **पश्चादिति**—मानसं सरः प्रति पश्चाद्गमिष्यसि । तत्त्वया गृहीतं पाथेयं पथि साधु पथि भोज्यम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् प्रत्ययः । बिसं मृणालं भूयोग्रहणाय पुनर्ग्रहणाय उत्सृज । गृहीतं बिसं त्यक्त्वा ममोत्तरं दत्त्वा पुनरपि बिसं ग्रहीतुमर्हसीत्यर्थः । मानसोत्का राजहंसा हि मृणालसूत्राणि पाथेयं गृहीत्वा मानसं गच्छन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूते वर्णनम्—मानसोत्काः । आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ इति । किं तर्हि मया प्रथमं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह तावत्प्रथमं दयिताप्रवृत्त्या मत्प्रियोदन्तकथनेन मां शुचः शोकादुद्धर । कुत एतन्मया कर्तव्यमित्याह—सतां सज्जनानां स्वार्थात्स्वकार्यात् प्रणयिक्रिया प्रणयिनामर्थिनां क्रिया कार्यनिर्वाह एव गुरुतरा महत्तरा । अर्थान्तरन्यासः । अनुरूपभावः कुमारसंभवे—'क्षुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः-शिरसां सतीव ।' इति । यथा उन्मुखो विलोकयति तथा मानसोत्कण्ठितेन मया न तव प्रिया लक्षिता इति वचनमाहेति तर्कयामीति शेषः **यदीति**—हे हंस यदि सा मे नतभ्रूः नते कुटिले भ्रुवौ यस्याः सा । 'अरालं वृजिनं जिह्म-

---

१ दक्षिणेन वनधाराम् । २ चेतसा । कूजितं राजहंसेन । इ. पा. ३ हंसवर जल. इ.पा. ४ त्वम् । इ. पा. ५ पथो०.

मदखेलपदं कथं न तस्याः
सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ १६ ॥

अतश्च

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ १७ ॥

(विहस्य ।) एष चोरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः[1] (परिक्रम्य ।) अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकस्तावदेनं पृच्छामि ।

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।
अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

कथं कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु विदितोऽहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ १९ ॥

मूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्नम् ' इत्यमरः ॥ । ' नतं..... कुटिलनम्रयोः ' इति मेदिनी । प्रिया सरसो रोधसि तीरे । ' कूलं रोधश्च तीरं च ' इत्यमरः । ते दर्शनं न गता तर्हि हे चोर तस्या मदखेलपदं मदेन खेलानि सलीलानि । सुभगानीति यावत् । पदानि यस्मिंस्तत् । गतं गमनं । ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । त्वया कथं गृहीतम् । गमनप्रकारः शिक्षित इत्यर्थः । अत्र तर्जनस्योक्तत्वात् ' द्युतिः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् भवतीति काटयवेमः । **हंसेति**–हे हंस मे कान्तां प्रयच्छ प्रत्यर्पय । यतोऽस्या गतिस्त्वया हृताऽपहृता । गतिमात्रापहरणे सकला कान्ता प्रत्यर्पयितव्येति कोयं न्याय इत्याकाङ्क्षायां धर्मशास्त्रसंमतिमर्थत उपन्यस्यति । विभावितैकदेशेन विभावितोऽनेन गृहीत इति निर्णीय स्थापितो दृष्टो वा एकदेशश्चोरितद्रव्यांशो यस्य तादृशेन चोरेण यदभियुज्यते चोरितत्वेन निर्दिश्यते तद्देयं स्वामिने पुनर्दातव्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः–' निन्हुतेऽभिहितं नैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न प्राप्यस्त्वनिवेदितः ॥ ' इति । चोरानुशासी चोरानुशास्ति दण्डयतीति । **रथाङ्गेति**–हे रथाङ्गनामन् चक्रवाक रथाङ्गश्रोणिबिम्बया रथाङ्गं चक्रं तद्वत्पृथु वृत्तं च श्रोणिबिम्बं श्रोणिमण्डलं यस्याः सा तथोक्ता तया प्रियया वियुक्तो विरहितोऽयं रथी स्यन्दनवान् राजेत्यर्थः । मनोरथशतैरभिलाषशतैर्वृतो युक्तः सन् । त्वां पृच्छति । अतो झटिति त्वयोत्तरं दातव्यमिति भावः । कथं कः क इत्याह अत्र काटयवेमः–" अर्क इति चक्रवाकरुतानुकरणम् । एतदस्य स्वाभाविकमित्यज्ञात्वा ' त्वं कः कः ' इत्येष मामधिक्षिपतीत्याशङ्कते । " इति । **सूर्याचन्द्रमसाविति**–मातामहपितामहौ–' कृतयुगादौ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नापर-

---

१ इति अञ्जलिं बध्वा । इत्य० २ अतःपरं यावदन्यमवकाशमवगाहिष्ये इत्य०. ३ समं वृतः पतिस्ताभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः । इ. पा.

कथं तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालप्स्ये तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।
इति च भवतां जायास्नेहात्पृथक्स्थितिभीरुता
मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ २० ॥

सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः । यावदन्यमवकाशमवगाहे । (पदान्तरे स्थित्वा ।) भवतु न तावद्गच्छामि ।

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम् ।
मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् ॥ २१ ॥

भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति ।

नामा इलो नाम राजा मृगयासङ्गाद्धरनिवारितमुभावनमेकाकी प्रविष्टमात्रः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा बुधः कामातुरः सन्नाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरूरवसं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणकथाप्रथा । ' इति रङ्गनाथः । श्लोकार्थः स्पष्टः । उपालभे अधिक्षिपामि । **सरसीति**—सरसि सरोवरे नलिनीपत्रेणापि कमलिनीदलेनापि आच्छादितविग्रहामावृतशरीराम् । ' विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः । ' इति हैमः । केवलं कमलिनीपत्रेण त्वत्तो व्यवहितामतिनिकटस्थामपीत्यर्थः । सहचरीं चक्रवाकीं त्वत्प्रियां दूरे विप्रकृष्टस्थां मत्वा समुत्सुक उत्कण्ठितः सन् विरौषि ननु आक्रन्दसि खलु । जायास्नेहाद्भार्यानुरागाद्भवत इति च इत्थंरूपा पृथक्स्थितिभीरुता पृथगवस्थानकातर्यम् । मयि च विधुरे परमार्थतः प्रियाविरहिते भवतो भावोऽभिप्रायः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखो मत्प्रियावार्ताकथनविमुखः इत्यहो आश्चर्यम् । विपर्ययेण प्रातिकूल्येन प्रभावप्रकाशः सामर्थ्यप्रकाशनम् । **इदमिति**—इदमन्तःकूजितषट्पदमन्तः कूजिताः शब्दायमानाः षट्पदा भ्रमरा यस्मिंस्तत्पद्मं मां रुणद्धि अग्रे गमनान्निवारयति । मया दष्टोऽधरो यस्य तद्दष्टाधरमत एव ससीत्कारं तस्या उर्वश्या आननमिवेत्युपमा । कमलाध्यासिनि कमलमध्यास्तेऽसौ तस्मिन् ।

१ उपालभे २ भाग्यविपर्यासानां प्रभावः; भाग्यानां विपर्यासः (विपर्ययः), सर्वथा मदीयानां विपर्ययेण प्रभवेद्यावदाकारः; सर्वथायं मदीयानां भागधेयानां प्रभावः, मदीयानां भाग्यविपर्यासानां प्रभावोयम् । भवत्वन्यदेव काननमवगाहिष्ये । पदान्तरे स्थित्वा । इदानीमेवमवगच्छामि । इ० पाठान्तराणि । ३ कणित० । इ. पा. ४ भवतु सानुशयोहमस्मिन्कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयित्वं करिष्ये इ. पा. ५ कमलसेविनि.

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं—

(विभाव्य ।)

वरतनुरथवासौ नैव दृष्टा त्वया मे ।
यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२ ॥

साधयामस्तावत् । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष [3]नीपस्कन्धनिषण्ण-हस्तः [4]करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये । (विलोक्य ।) [5]अथवा न त्वरा कार्या ।

अयमचिरोद्भूतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।
अभिलषतु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३ ॥

(क्षणमात्रं स्थित्वा । अवलोक्य ।) हन्त कृताह्निकः संवृत्तः । भवतु पृच्छामि ।

मदकल युवतिशशिकला गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।
स्थिरयौवना स्थिता ते दूरालोके सुखालोका ॥ २४ ॥

अनुशयः पश्चात्तापः । **मधुकरेति**—हे मधुकर भ्रमर मदिराक्ष्या मत्तलोचनायास्तस्याः प्रवृत्तिं वार्तां शंस कथय । अथवा वरतनुश्चारुगात्री मे प्रिया ते त्वया नैव दृष्टा । कुत इदं निश्चीयते इत्याह—सुरभि घ्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वासगन्धं तन्मुखमारुतसौगन्ध्यमवाप्स्यो यदि आस्वादयिष्यथाश्चेदस्मिंस्त्वयाधिष्ठिते पुण्डरीके तव रतिः प्रीतिरभविष्यत्किम् । नैवाभविष्यत् । तस्या असामान्यमुखोच्छ्वास-गन्धलोलुपस्त्वं तां नानुगतोत्रैव तिष्ठसीति सा नैव त्वया दृष्टेति भावः । साधयामो गच्छामः । नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः नीपः कदम्बस्तस्य स्कन्धे शाखायां निषण्णो निहितो हस्तः शुण्डा यस्य । ' हस्तः करे करिकरे ' इति मेदिनी । **अयमिति**—अयं नागराजः प्रियकरेणुहस्तेन प्रियकरिणीकरेणोपनीतं प्रापितम् । अचिरोद्भूत-पल्लवमचिरोद्भूतो नूतनोत्पन्नः पल्लवो यस्य तादृशम् । आसवसुरभिरसमासवो मधु तस्येव सुरभिर्मधुरो रसो यस्य तम् । सल्लकीभङ्गं सल्लक्याः सल्लकी हस्तिप्रियो वृक्ष-विशेषस्तस्या भज्यत इति भङ्गो भग्ना शाखा तं तावदादौ अभिलषतु आकाङ्क्षतु । आस्वादयतु इत्यर्थः । ' अभिलेढु ' इति पाठः । स तु स्पष्टार्थः । कृताह्निकः कृताहारः । अह्नि निर्वर्त्यते आह्निकं दिनकृत्यम् । अत्र भोजनम् । **मदकलेति**—हे गजयूथप यूथनाथ मदकलयुवतिशशिकला मदेन कला अव्यक्तमधुरमालपन्त्यो

---

१ अथवा ते...प्रिया मे. २ परिक्रामितकेन. ३ करिणीसहायो नागाधिराजो नीपस्कंधनिषण्णः । ४ प्रियासहायः इ. पा. । ५ भवतु. ६ अस्मात्परं न तावदयमुपसर्पणकमः. ७ अभिलषतु तावदास्यासवसुरभि सल्लकीकुसुमम् इ. पा. ८ कलभकरोरूः इ. पा.

(आकर्ण्य सहर्षम् ।) अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन[1] प्रियोपलम्भशंसिना समाश्वासितोस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवा-
नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥२५॥

सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । (परिक्रम्य पार्श्वतो दृष्टिं दत्वा ।) अये सुरभिकन्दरो[2] नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते । प्रियश्चायमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत ।

रम्या वा युवतयस्तासु शशिकला । शशिकलेत्यनेन नक्षत्रस्थानीयासु युवतिषु शशिस्थानीयाया उर्वश्याः श्रेष्ठत्वं कलेत्यनेन कलङ्कराहित्यं च ध्वनितम् । मदकल इति पृथग्योगो वा । तेन हे मदकल मदेन कल मदोत्कट इति गजयूथपशब्दस्य विशेषणम् । यूथिकाशबलकेशी यूथिकापुष्पै : शबलाश्चित्राः केशा यस्याः सा । ' चित्रं किर्मीरकल्माषशबलेताश्च कर्बुरे । ' इत्यमरः । सुखालोका रम्यदर्शना स्थिरयौवना । स्थिरयौवनत्वं तु दिव्यत्वादवसेयम् । मम प्रियेति शेषः । ते दूरालोके स्थिता किं त्वया दूरतो दृष्टा किम् । अनुप्रासालंकारः । स्निग्धमन्द्रेण स्निग्धं मधुरं मन्द्रं गम्भीरं च तेन । उपलम्भो ज्ञानं उपलब्धिर्वा । साधर्म्यात्समानधर्मत्वात् । साधर्म्यमेवोपन्यस्यति । **मामिति**-मां पृथिवीभृतां राज्ञामधिपतिमधिराजमाहुः । भवानपि नागानामाधिराजः । अधिको राजाधिराजः । ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' इति टच्प्रत्ययः । भवतो ममापि दानं मदवारि द्रव्यवितरणं चार्थिषु भृङ्गादिषु याचकेषु च । अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति विशेषेणोच्छिन्ना न भवतीत्यव्युच्छिनाऽविरता पृथ्वी महती च प्रवृत्तिः प्रवाहो यस्य तत्तथा । ' दानं गजमदे त्यागे ' इति विश्वमेदिन्यौ । स्त्रीरत्नेषूर्वशी मम प्रियतमा । यूथे इयं वशा करिणी तव प्रियतमा । ' वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च । ' इति विश्वः । इत्थं ते तव सर्वं मामनु मदनुगुणम् । त्वं तु प्रियाविरहजां व्यथां माऽनुभूः मा ज्ञासीः । सानुमान् पर्वतः । उपत्यका अद्रेरासन्ना भूमिः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः । ' इति त्यकन् । दुरितपरिणामैः पापविपाकैः । शतह्रदा विद्युत् । 'शंपा शतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः, क्षणप्रभा । ' इत्यमरः । शतं ह्रदा अव्यक्तमधुराः शब्दा

१ मन्द्रकण्ठगर्जितेन. २ अयमर्धो सुराभि०

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोपि शतह्रदाशून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा श्रयति पर्वत पर्वसु संनता
इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६ ॥

कथं तूष्णीमास्ते । शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति । समीपेऽस्य गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य ।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ २७ ॥

(आकर्ण्य । सहर्षम्) कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मम प्रियतमा । (नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य ।) हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । (विषादं रूपयित्वा ।) श्रान्तोस्मि । अस्यास्तावद्गिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये । ईमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः ।

अर्चींषि वा यस्याम् । पृषोदरादित्वाद्भ्रस्वः । **अपीति**–हे पृथुनितम्ब वृहत्कटक पर्वत । अङ्गना अनङ्गपरिग्रहमनङ्गस्य कामस्य परिग्रहं परिगृह्णत इति परिग्रहं स्वम् । अतिरमणीयतया मन्मथस्य निवासस्थानभूतामित्यर्थः । इदं वनान्तरं श्रयति आश्रयते अपि किम् । अपिः प्रश्ने । कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायां तामेव विशिनष्टि–अल्पकुचान्तरा अल्पं कुचान्तरं कुचयोर्मध्यभागो यस्याः सा । पीवरस्तनीत्यर्थः । पर्वसु गुल्फादिसन्धिषु सन्नता निम्ना । मांसपिहितग्रन्थिरित्यर्थः । नितम्बवती प्रशस्तनितम्बा च । प्राशस्त्यार्थे मतुप् । **सर्वक्षितिभृतामिति**–हे सर्वक्षितिभृतां सर्वेषां पर्वतानां नाथ सर्वाङ्गसुन्दरी चारुसर्वाङ्गी रामा रमणी मया विरहिता रम्ये वनोद्देशे वनप्रान्ते त्वया दृष्टा किम् । कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह–उक्तमेव प्रतिध्वनितं श्रुत्वा राज्ञोत्तरत्वेन योजितम् । तद्यथा–हे सर्वक्षितिभृतां सर्वनृपाणां नाथ त्वया विरहिता मया दृष्टा । शेषमुभयत्र समानम् । त्रिगताख्यं वीथ्यङ्गं चेदम् । यदाह विश्वनाथः–'त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं

---

१ कथमन्धकारः । भवतु विद्युत्प्रकाशनावलोकयामि । कथं मदीयैः–इ. पा.; दुरितपरिणामैः०– दोषैः । इ. पा. २ संमुखं स्थित्वा । इ. त्य. ए. पु. ३ विप्रकर्षान्न शृणातीति मन्ये । हन्तास्य समीपमेव गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । (तथा कृत्वा) । इ. पा. ४ वनान्तेस्मिन् । इ. पा. ५ भवतु अवलोकयामि । (दिशोवलोक्य सखेदम् ।) कथं वायं कन्दरान्तरावसर्पी प्रतिशब्दः । (इति मूर्च्छति । उत्थायोपविश्य सविषादम् ।) अहह श्रान्तोस्मि । इ. पा. ६ इति मूर्च्छति । उत्थाय सविषादम् ।७ अहह श्रान्तः ८ अस्मात्प्राक् (परिक्रम्य अवलोक्य च) इत्य०. ९ पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । इ. पा.

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८ ॥

भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । (अञ्जलिं कृत्वा ।)

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ २९ ॥

अथ वा परमार्थसरिदेवैषा । न खलूर्वशी पुरूरवसमपहाय समुद्रामिसारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमुमेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयना तिरोभूता । (परिक्रम्य अवलोक्य ।) हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

श्रुतिसाम्यतः । ' इति । कन्दरमुखविसर्पी गुहामुखे प्रतिध्वनन् । नवाम्बुकलुषां वर्षजलाविलाम् । **तरङ्गेति**–तरङ्गभ्रूभङ्गा तरङ्गा वीचय एव भ्रूभङ्गा भ्रूविकारा यस्याः सा । क्षुभितविहगश्रेणिरसना क्षुभितानां त्रस्तानां विहंगानां श्रेणिरेव रसना मेखला यस्याः सा । संरम्भशिथिलं रोषवेगात् श्लथं वसनमिव फेनं विकर्षन्ती । बहुशो यथा यस्मादियं मम स्खलितमपराधमभिसन्धाय मनसि ध्यात्वा आविद्धं कुटिलं यथा तथा स्खलनपूर्वकं वा याति तथा तस्मादियं ध्रुवं नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकृता असहना कोपना सोर्वश्येव । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । तदुक्तं दण्डिना ' मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । इत्यमरः । 'स्खलितं तूचिताद्धंशे स्खलितं चलिते त्रिषु । ' इति विश्वलोचनः । **त्वयीति**–हे मानिनि मम मामकं कमपराधलवमपराधस्य लेशं पश्यसि । यतो यस्मादपराधलेशाद्धेतोर्दासजनं तव दासभूतं मल्लक्षणं जनं त्यजसि । कीदृशस्य मम । त्वयि निबद्धरतेर्निबद्धा निवेशिता रतिरनुरागो येन तस्य । प्रियभाषिणः प्रियं भाषते इत्येवंशीलस्य । कदापि खेदकरं वचनमनुच्चारयत इत्यर्थः । तथा च प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः प्रणयः प्रीतिप्रार्थना प्रेम वा तस्य भङ्गस्तस्मात्पराङ्मुखं चेतो यस्य स तथोक्तस्तस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावोपपत्त्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात् । इति काव्यप्रदीपः । तेनात्र ' अनभिहितवाच्यत्वम् ' दोषः । तथाह्युदाहृतोयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृतोक्तदोषोदाहरणप्रसङ्गे । परमार्थसरिन्निसर्गनदी न तु रूपान्तरं प्राप्तोर्वशी ।

१ यथा खेलम् । इ. पदालेखम् । इ. च. पा. २ प्रसादयामि । ३ रतौ प्रियवादिनि... चेतसि ।...मयि ।

रक्तकदम्बः सोयं प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकम् ।
कुसुममसमग्रकेसरविषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ३० ॥

(विलोक्य ।) इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये ।

कृष्णशारच्छविर्योसौ दृश्यते काननश्रिया ।
वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ३१ ॥

(विलोक्य ।) किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः ।(दृष्ट्वा)

अस्यान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा ।
तामयमनन्यदृष्टिर्भुग्नग्रीवो विलोकयति ॥ ३२ ॥

समुद्राभिसारिणी समुद्रगामिनी । अत्राभिसारिकात्वमपि व्यज्यते । अनिर्वेदप्राप्याणि निर्वेदप्राप्याणि न भवन्तीति । निर्वेदादुर्वशीप्राप्तिरूपं श्रेयो नैव लब्धुं शक्येतात एव न मयालसेन भाव्यमित्यर्थः । उपलक्षणं लिङ्गम् । **रक्तकदम्बेति**—अयं पुरोवर्ती रक्तकदम्बः सः । यस्य घर्मान्तशंसि निदाघात्ययसूचकं अग्रिमं कुसुममित्यर्थः । रक्तकदम्बो हि वर्षास्वेव कुसुमितो भवति । अत एवासमग्राणि यानि केसराणि तैर्विषममुन्नतानतम् । एकं कुसुमं प्रियया शिखाभरणं कृतं आसीदिति शेषः । प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं प्रियाप्रवृत्त्यर्थम् । **कृष्णेति**—योऽसौ सारङ्गः कृष्णशारच्छविः कृष्णा नीला शारा कर्बुरा च छविः कान्तिर्यस्य तादृशः सन् वनशोभावलोकाय वनश्रियोवलोकनार्थं काननश्रिया वनलक्ष्म्या पातितः कटाक्ष इव दृश्यते । ' कृष्णसारच्छविः ' इति रङ्गनाथः पठति व्याख्याति च—' कृष्णसारः कृष्णमृगस्तद्वच्छविर्दीप्तिर्यस्य । पक्षे कृष्णो यः सारोऽर्थोदक्ष्णः कनीनिका तद्वच्छविर्यस्मिन् । अतिश्याम इत्यर्थः । ' इति । **अस्येति**—अस्यान्तिकं समीपमायान्ती मृगी स्तनपायिना शिशुना रुद्धा प्रतिषिद्धा । तां मृगीमयमनन्यदृष्टिस्तदासक्तदृष्टिः भुग्नग्रीवो वलितकन्धरो विलोकयति । अनुरूपवर्णनं रघुवंशे—' तस्य स्तन-

---

१ परिक्रम्याशोकमवलोक्य ।

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनम्

(पवनधूयमानमूर्धानमवलोक्य ।)

नो दृष्टेति मुधैव चालयसि यद्बाताभिभूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टघृष्टच्छदः
तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोयं कुतः ।

परिभाव्य । इमं ० । इ. पा. २ एतस्यानन्तरम्.

अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलकूजितमधुपझंकारमनोहरे ।
नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो
विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥

इति रङ्गनाथः पठति । एतादृशविशेषणविशिष्टे वने भ्रमणेन विरहातिशयं द्योतयति । इति टीकयते च । ३ मेघकालावलोकाय । इ. नवशष्पावलोकाय । इ. च पा.

हंहो यूथपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं[1] तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ३३ ॥

कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवास्पदं दशाविपर्ययः[2] । इतो वयम्[3]—(परिक्रामितकेन ।)

(अवलोक्य ।) किं नु खलु शिलाभेदान्तरगतं नितान्तरक्तमिदमालोक्यते ।

प्रभालेपी[4] नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः
स्फुलिङ्गः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

(विभाव्य ।)

अयं[5] रक्ताशोकस्तवकसमरागो मणिरयं
यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः[6] ॥ ३४ ॥

प्रणयिभिर्मुहुरेणशावैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् । ' इति । ' हंहो ' इत्यामन्त्रणे । **अपीति**–अपिः प्रश्ने । मम प्रियां वने दृष्टवानसि किम् । ते तुभ्यं तदुपलक्षणमभिज्ञानचिह्नं कथयामि । ते तव पृथुलोचना सहचरी यथैव सुभगमभिरामं वीक्षते तथैव खलु सापि वीक्षते । तव प्रियाया इव मम प्रियाया अपि वीक्षणं सुभगम् । अस्मादुपलक्षणाद्या मया दृष्टा सास्यैव प्रियतमेति प्रत्यभिज्ञातुं भवान् शक्ष्यतीति भावः । परिभवास्पदं तिरस्कारस्थानम् । **प्रभालेपीति**–प्रभालेपी प्रभया तेजसा लिम्पति व्याप्नोतीति प्रभालेपी प्रभाया लेपोस्यास्तीति वा । विसदृशप्रभ इत्यर्थः । अत एवायं हरिहतमृगस्य हरिणा सिंहेन हतस्य मारितस्य मृगस्यामिषलवो मांसखण्डो न भवति तस्यासृक्स्फुरणाभावात् । अग्नेः स्फुलिङ्गः कणः स्यात् । ' त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः '

---

१ सुभगा. २ सर्वथोप० विधिविपर्ययः । ३ अस्यानन्तरमिदं पद्यं क्वचित् ।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योधरं पास्यति ॥

व्यभिचारिभावानां शबलत्वोदाहरणत्वेनोदाहृतमेतत्पद्यं काव्यप्रकाशकृता।तच्च केश्चित्काव्यप्रकाशटीकाकारैर्विक्रमोर्वशीयान्तर्गतामिति तत्र निर्दिष्टम् । अस्माभिश्चोपलब्धेषु हस्तलिखिततपुस्तकेष्वेकैकमस्मिन्नुपलब्धमित्यत्र निवेशितम् । वस्तुतस्त्वस्थाने एवेदं पद्यमित्यवगन्तव्यम् ।' शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः।' इति उदाहरणचन्द्रिका।

४ यावदितोहमन्यमथकाशमवगाहिष्ये । ५ प्रभाते पीनोयं; मृगस्य–गजस्य । इ. पा. ६ अमुं समुद्धर्तुं.....इवासंजितकरः इ. पा.

हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।
सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे किमेनमस्रोपहतं करोमि ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये ।) वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।
आवहति धार्यमाणः संगममचिरात्प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

राजा—(कर्णं दत्त्वा ।) को नु खलु मामेवमनुशास्ति । (दिशोवलोक्य ।) अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोस्म्यहमुपदेशाद्भवतः ।

(मणिमादाय ।) हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।
ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः
शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

इत्यमरः । इदं पुनर्गगनमभिवृष्टमस्मिन्नेव काले भितो वृष्टम् । गगनादभितो वृष्टिर्जातेत्यर्थः । तस्मादेतदपि न संभवति । स्यादित्यनन्तरं नैतदिति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थानन्वयप्रसङ्गात् । 'अये' इत्याश्चर्ये । रक्ताशोकस्तबकसमरागो रक्ताशोकस्तबकेन रक्ताशोककुसुमगुच्छेन समस्तुल्यो रागो यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । लोहितत्वात्पद्मरागमणिरित्यर्थः । एकस्य पुष्पस्य तथालौहित्याभावात्स्तबकग्रहणम् । यमुद्धर्तुमुद्ग्रहीतुं पूषा सूर्यः आलम्बितकरः प्रसारितपाणिः सन् व्यवसित इव कृतोद्योग इवेत्युत्प्रेक्षा । **मन्दारेति**—मन्दारपुष्पैस्तदाख्यदेवतरुकुसुमैरधिवासितायां सुरभीकृतायां यस्याः शिखायामयमर्पणीयो निधातुमुचितः । सा एव मे प्रिया सम्प्रत्यधुना दुर्लभा नष्टेत्यर्थः । अतस्तदर्थं रुदन्नहमेनं किं किमर्थमस्रोपहतमश्रुदूषितं करोमि । **संगमनीय इति** । संगमनीय इति संगमनीयनामा शैलसुताचरणरागयोनिः शैलसुताया गौर्याश्चरणरागश्चरणोपयुक्तलाक्षारागो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य स तथोक्तः । अयं मणिः । यश्च धार्यमाणः शरीरे धृतः सन् अचिराज्झटिति प्रियजनेन संगममावहति घटयति । अनुशास्ति उपदिशति । मृगचारी—मृगवच्चरतीति मृगवृत्तिः । काटयवेमस्तु 'मृगचर्मधारी भगवान्मुनिः' इति पठित्वा 'अयं नारायण इति संप्रदायः' इत्याह । **तयेति**—विलग्नमध्यया विशेषेण लग्नो विलग्नोतिकृशः मध्यः कटिभागो यस्यास्तया तनुमध्ययेति यावत् । तया वियुक्तस्य मे मम यदि त्वं संगमाय

---

१ को नु खलु मामेवमनुकम्पते । विभाव्य । अयि अनुकम्पते मां भगवान्गजचर्मवासाः ।० कश्चन मुनिर्मृगचारी । इ. पा. २ निमग्न.

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् इयं हि ।

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

यावदस्याः[2] प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

(इति लतामालिङ्गति ।)

(ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी ।

राजा—(निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपयित्वा ।) अये[3] उर्वशीगात्रसंपर्कादिव निर्वृतं मे शरीरम् । तथापि न पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ।

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति
क्षणेन तन्मे परिवर्ततेन्यथा ।
अतो विनिद्रे[4] सहसा विलोचने
करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ३९ ॥

भविष्यसि तर्हि ततस्तस्मात्कारणाद्रवन्तमात्मनः शिखामणिं करिष्यामि । स्वमूर्ध्नि धारयिष्यामि । अनेन गौरवातिशयो द्योतितः । ईश्वरः शिवः बालमिन्दुं चन्द्रलेखामिव । **तन्वीति**—तन्वी पेलवाङ्गी विरला च । मेघजलार्द्रपल्लवतया मेघजलेन वर्षवारिणा आर्द्राः क्लिन्नाः पल्लवा यस्या साः मेघजलार्द्रपल्लवा तस्या भावस्तत्ता तया । अश्रुभिर्बाष्पैर्धौताधरेव धौतः क्षालितोऽधरो यस्याः सा । स्वकालविरहात् स्वेषां प्रसूनानां कालो विकसनसमयस्तस्य विरहादभावादपगमाद्वा हेतोर्विश्रान्तपुष्पोद्गमा विश्रान्तो विरतः पुष्पाणामुद्गमः प्रादुर्भावो यस्याः सा । कुसुमरहितेत्यर्थः । सती । आभरणैरलङ्कारैः शून्या विरहितेव । मधुलिहां भ्रमराणां शब्दैर्गुञ्जारवेण विना विनाभूता सती चिन्तया कृतं मौनं चिन्तामौनमास्थितेव । पुष्पविरहाद्भ्रमरगुञ्जारवविरह इति बोध्यम् । इयं लता पादपतितं मामवधूय तिरस्कृत्य जातानुतापा सञ्जातपश्चात्तापा चण्डी कोपना सा उर्वशीव लक्ष्यते हि । ' चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ' इत्यमरः । " अत्र कार्यान्वेषणाद् ' विरोधनं ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । " इति काटयवेमः । **समर्थय इति**—यत् यद्यदंशुकनूपुररवादिकं । प्रथमं पूर्वं प्रियां प्रति प्रियासम्बन्धित्वेन प्रियारूपत्वेन वा समर्थये संभावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तत् तत्तत् क्षणेन मे ममान्यथा विपरीतत्वेन शाद्वलहंसकूजितादिरूपेण परिवर्तते विनिमीयते ।

---

१ मया रतिरुपलभ्यते । अथ वा स्थाने मम मनो रमते । इ. पा. २ अस्यां...कारिण्यां. ३ आयि उर्वशीगात्रं संस्पृशदिव निर्वृतं मे हृदयम् । इ. पा. ४ विमुद्रे । इ. पा.

(शनैश्चक्षुषी उन्मील्य) कथं सत्यमेव प्रियतमा ।

उर्वशी—(बाष्पं विसृज्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (जेदु जेदु महाराओ ।)

राजा—

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥ ४० ॥

उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः । (अब्भन्तरकरणाए मए पच्चक्खीकिदवुत्तन्तो खु महाराओ ।)

राजा—अभ्यन्तकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

उर्वशी—कथयिष्यामि । एतत्तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतया एतदवस्थानन्तरं प्रापितो महाराजः । (कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोववसं गदाए एदं अवत्थन्तरं पाविदो महाराओ ।)

राजा—कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव[1] प्रसन्नबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा । कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

उर्वशी—शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोध्यासितः कृतश्चैष विधिः ।

अतो यस्मादेवं तस्मात्स्पर्शविभावितप्रियः । स्पर्शेन विभाविता निश्चिता प्रिया येन सोहं सहसाऽकस्माल्लोचने विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि । अस्या अप्यन्यत्वेन परिवर्त उर्वशीस्पर्शसुखविनाशभयादित्यर्थः । **त्वद्वियोगोद्भव इति**—हे तन्वि तन्वङ्गि त्वद्वियोगोद्भवे त्वद्विरहजनिते तमसि शोके । ' तमो ध्वान्ते गुणे शोके ' इति मेदिनी । मज्जता मया दिष्ट्या भाग्ययोगेन प्रत्युपलब्धासि पुनः प्राप्तासि । गतासुना मूर्च्छितेन चेतना संज्ञेव । **उर्वशी**—अभ्यन्तरकरणया अभ्यन्तराणि अन्तर्गूढानि करणानि इन्द्रियाणि यस्याः सा तथोक्ता तया । अन्तर्निगूढेन्द्रियशक्त्येत्यर्थः । **उर्वशी**—एतत्तावत् क्षन्तुमिति शेषः । कोपवशं गतया कोपाधीनतया । **राजा**—प्रसन्नबाह्यान्तःकरणः प्रसन्नानि बाह्यानि करणानि चक्षुरादीनि अन्तःकरणं च यस्य । **उर्वशी**—कुमारेण कार्तिकेयेन । कुमारव्रत-

---

१ शनैरुन्मील्य चक्षुषी । कथं सत्यमेवोर्वशी । इति मूर्च्छितः पतति । २ समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । राजा (संज्ञां लब्ध्वा) प्रिये अद्य जीवितम् । त्वद्वियोगे० इ. पा. ३ त्वद्दर्शनेन प्रसन्नो मे सबाह्यान्तरात्मा; ममान्तरात्मा.

(सुणादु महाराओ। भअवदा कुमारेण सासदं कुमारवदं गेण्हिअ अक-लुसो णाम गन्धमादणकच्छो अज्झासिदो किदो अ एस विही।)

राजा—क इव।

उर्वशी—यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणंस्यति। गौरीचरणरागसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यते इति। साहं गुरु-शापसंमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्यागृहीतानुनया कुमारवनं प्रविष्टा। प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृत्ता। (जो इमं पदेसं इत्थिआ पविसदि सा लदाभावेण परिणमिस्सदि। गोरीचरणराअसंभवं माणिं विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति। साहं गुरुसावसंमूढहिअआ न्तरं देवदासमअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमारवणं पविट्ठा। पवेसाणन्तरंएव्व वासन्ती लदा संवुत्ता।)

राजा—सर्वमुपपन्नम्।

रतिखेदसुप्तमपि मां शयने या मन्यसे प्रवासगतम्।
सा त्वं प्रिये सहेथाः कथं मदीयं चिरवियोगम्॥ ४१॥

इदं तैद्यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता त्वमस्माभिः। (इति मणिं दर्शयति।)

उर्वशी—अहो संगमनीयः। अतः खलु महाराजेन आलिङ्गित-

मदारपरिग्रहव्रतं ब्रह्मचर्यम्। कच्छो जलप्रायप्रदेशः अनूपेत्यपरनामा। 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः।' इत्यमरः। विधिः नियमः। **उर्वशी**—ततो लताभावात्। देवतासमयं कार्तिकेयकृतं विधिम्। अगृहीतानुनया महाराजकृतमनुनयमप्रतिपद्येत्यर्थः। **राजा**—उपपन्नं यत्त्वयोक्तं तत्तथा। अन्यथा **रतीति**—या त्वं शयने रतिखेदसुप्तं रतिजनितश्रमेण निद्रितमपि मां प्रवासगतं मन्यसे। सुषुप्तिजनितमल्पमपि वियोगं सोढुमसमर्थेत्यर्थः। सा त्वं मदीयं चिरवियोगं कथं सहेथाः न कथंचिदपि। अतो यत्त्वयोक्तं तत्तथैव। **राजा**—यथाकथितं त्वयेत्यर्थः। त्वत्संगमनिमित्तं तव संगमस्य निमित्तम्।

---

१ कुमारेण—महासेनेन। गेण्हिअ अअं। किदा अ त्थिदी। (स्थितिः) इ. पा. २ जा किल. ३ किदो अ सावान्तो गोरीचरणराअसंभवं मणिं वज्जिअ लदाभावं ण मुच्चिस्सदि त्ति। तदो अहं गुरुसावसंमूढहिअआ विसुमरिददेवदाणिअमा अल्लकाजन-परिहरणीअं कुमारवणं पविट्ठा। पवेसाणन्तरं अ काणणोवन्तवत्तिलदाभाएण परिणदं मे रुवम्। इ. पा. ४ सात्वमिहैतदवस्थं कथं सहेथाश्चिरवियोगम्। इति रङ्गनाथः पठति। व्याख्याति च एतदवस्थमेवंप्रकारम्। अनिर्वचनीदृशमित्यर्थः। ५ इदं चैतद्यथाक-थितं त्वत्संगमनिमित्तं पुनरुपलब्धप्रभावमस्माभिः। इ. पा.

मात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता । (अम्मो संगमणिओ । अदो खु महाराएण आलिङ्गिदमेत्त जेव्व पकिदित्थह्मि संवुत्ता ।) (मणिमादाय मूर्धनि वहति ।)

राजा—एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

स्फुरता विच्छुरितांमद रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।
श्रियमुद्वहति मुखं ते बालापतरक्तकमलस्य ॥ ४२ ॥

उर्वशी—प्रियंवद महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि निवर्तावहे । (पिअंवदं महन्तो खु कालो तुह पइट्ठाणादो णिग्गदस्स । असूअन्ति मं पकिदिओ । ता एहि णिवुतह्म ।)

राजा—[३]यदाज्ञापयति भवती ।

उर्वशी—कथं महाराजो गन्तुमिच्छति । (कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।)

राजा—

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना
सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।
गमितेन खेलगमने विमानतां
नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ४३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

उपलभ्य ज्ञात्वा । **स्फुरतेति**—ललाटनिहितस्य ललाटे अलिके निहितस्य धारितस्य मणेः स्फुरता समंततः प्रसरता रागेण रक्तभासा ते मुखं बालातपरक्तकमलस्य बालातपेन अरुणांशुभी रक्तं यत्कमलं तस्य श्रियं शोभामुद्वहति । **उर्वशी**—असूयन्ति दोषं दास्यन्ति । **अचिरप्रभेति**—हे खेलगमने खेलं सलीलं गमनं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः । अचिरप्रभाविलसितैर्विद्युद्विलसितैः पताकिना ध्वजवता । तडिल्लतास्फुरणकेतुमतेत्यर्थः । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना सुरकार्मुकं शक्रधनुरेवाभिनवं नूतनं चित्रमालेख्यं तेन शोभत इति तेन शोभिना शोभमानेन । नवेन पयोमुचा मेघेन । स्वप्रभावाद्विमानतां प्रापितेनेत्यर्थः । मां वसतिं स्वगृहं नय प्रापय ।

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

---

१ ० णीओ अअ मणी;कधं संग०२ पिअंवद महन्तो खु कालो अह्माणं पइट्ठाणदो णिग्गदाणं । कदाइ अस्सहस्सन्ति पकिदि ओ अह्माणम् । ता एहि । गच्छम्ह ।३ यदाह

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः ।)

विदू०—दिष्ट्या चिरस्य कालस्य उर्वशीसहायो नन्दनवनप्रमुखेषु देवतारण्येषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः प्रियवयस्यः । इदानीं सत्कारोपचारैः प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यं करोति । असंतानत्वं वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् । अद्य तिथिविशेष इति भगवत्योर्गङ्गायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः सांप्रतमुपकार्यां प्रविष्टः । तद्यावत्तत्रभवतोऽलंक्रियमाणस्यानुलेपनभाल्ये अग्रभागी भवामि । (इति परिक्रमति ।) (दिट्ठिआ चिरस्स कालस्स उव्वसीसहाओ णन्दनवणप्पमुहेसु देवारण्णेसु विहरिअ पडिणिवुत्तो पिअवअस्सो । दीणिं ससक्कारोवआरेहिं पकिदीहिं अणुरज्जन्तो रज्जं करेदि । असंताणत्तणं वज्जिअ ण किंवि से हीणं । अज्ज तिहिविसेसोत्ति भअवदीणं गङ्गाजउणाणं संगमे देविहिं सह किदाहिसेओ संपदं उवआरिअं पविट्ठो । तो जाव तत्तभवदो अलंकरीअमाणस्स अणुलेवणमल्ले अग्गभागी होमि ।)

इदानीं स्वस्वस्थानोपक्षिप्तान्मुखसन्ध्यादिरूपार्थानेकार्थत्वेन योजयितुं निर्वहणसन्धिरूपमन्तिमाङ्कमारभते । निर्वहणसन्धिलक्षणं दशरूपके–"बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ' इति । सुधाकरे च–'मुखसन्ध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । यदा प्रयोजनं यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥ ' इति । कार्यफलयोगेनास्य सन्धित्वम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तम्–'यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते ' इति । ' अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् । इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥' इति । अस्य चतुर्दशाङ्गानि । तदुक्तम्–सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भावोपगूहनम् । पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ' इति । अधुना पूर्वापरकथासंदर्भार्थं विदूषकं तावत्प्रवेशयति । तत इत्यादिना । ' दिष्ट्या ' इत्यव्ययमानन्दे । ' दिष्ट्या समुपजोषंचेत्यानन्दे ' इत्यमरः । केचिदस्मात्पूर्वं ' ही ही भोः ' इति पठन्ति । तत्र ' हीही ' इति हर्षसूचको निपातः ।

---

१ हृष्टः. २ही ही भो दिट्ठिआ. ३देवतारण्णेसु–प्पदेसेसु. ४पविसिअ णअरं दाणिं सक्कज्जाणुसासणेण पइदिमण्डलं अणुरज्जअन्तो रज्जं करेदि। ५सोअणीअं(त्रोचनीयम्)६देवीए।७उवविट्ठो।८ता जाव अलंकरणीअमाणस्स अङ्गाणुलेवणमल्लभाई भादुओ विअ होमि । इ. पा

नेपथ्ये ।

हा धिक् हा धिक् । दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमानो मया भर्तुरभ्यन्तरविलासिनीमौलिरत्नयोग्यो मणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्तः । (हद्धी हद्धी । दुऊलुत्तरच्छदे तालवेण्टाधारे णिक्खिविअ णीअमाणो मए भट्टिणो अठभन्तरविलासिणीमोलिरअणजोग्गो मणी आमिससङ्किणा गिद्धेण अक्खित्तो ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ।) अत्याहितम् । परं बहुमतः खलु स वयस्यस्य संगमनीयो नाम चूडामणिः । अतः खल्वसमाप्तनेपथ्यस्तत्रभवानासनादुत्थायेत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पामि । (अच्चहिदं । परं बहुमदो क्खु सो वअस्सस्स संगमणीओ णाम चूडामणी अदो खु असमत्तणेवच्छो तत्तभवं आसणादो उट्ठिअ इदो एव्व आअच्छदि । जाव णं उवसप्पामि ।)

'दिष्ट्या' इत्यस्य सुदैवादित्यर्थः । चिरस्य चिरकालात् । ससत्कारोपचारैः सत्कारेण सहिताः ससत्कारा ये उपचाराश्चन्दनसेकपुष्पविक्षेपादयस्तैः । प्रकृतिभिः पौरवर्गेण । अनुरज्यमानः प्रीयमाणः आराध्यमानो वा । चिरकालादर्शनाहितौत्सुक्याभिः प्रजाभिः पताकोच्छ्रयपुष्पवर्षादिनाभिनन्द्यमान इत्यर्थः । असंतानत्वं निरपत्यताम् । तिथिविशेषः पुण्या तिथिर्माध्यादिः । देवीभिः राजस्त्रीभिः । यद्यपि 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरसिंहेनोक्तं तथाप्यत्र देवीशब्दो सामान्यराजस्त्रीवाची द्रष्टव्यः । कृताभिषेको विहितस्नानः । उपकार्या पटभवनम् । इति 'उपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । अनुलेपनमाल्ये अनुलेपनं घृष्टचन्दनकुङ्कुमादि माल्यं सुरभिपुष्पहारादि । जातावेकवचनम् । अग्रभागी अग्रे भागोस्यास्तीति । **नेपथ्य इति**—दुकूलोत्तरच्छदे दुकूलम् क्षौमं । 'क्षौमं दुकूलम्' इत्यमरः । उत्तरच्छद उपर्योच्छादनं यस्य तस्मिन् । तालवृन्तं व्यजनं तालपत्रपुटं वा तदेवाधारस्तस्मिन् । अभ्यन्तरविलासिन्योन्तःपुरस्त्रियः । अभ्यन्तरा प्रेष्ठा वा विलासिनी । आमिषं मांसखण्डः । आक्षिप्त उत्क्षिप्य नीतः । **विदूषकः**—बहुमतः अभिमतोऽभीप्सित इत्यर्थः ।

---

१ एसो खु लोओत्तरकदतालवेंटपिहाणे णिक्खिविअ णीअमाणो अच्चराविलासदीए मोलिरअणो मणी इदो–इति, हद्धि हद्धि दुऊलुत्तरच्छदे कलधौदभाअणे णिक्खिविअ आणीअमाणो उव्वासिविलासोज्जिताए मोलिरअणाए पओजिदो मणि–इति, हद्धी हद्धी एस तालवेण्टपिधाणं णिक्खिविअ णीअमाणो अच्चराविरहिदेण मउलिपणअणदाए पओइदो मणी इति, तालउन्तविधाणे भाअणे णिक्खिअ णीअमाणो अत्थराविलासपरिइदामोलीरअणाए पओजइदव्वो मणि–इति च पा. । २ अदो क्खु असमत्तणेवत्थो एव्व तत्तभवं आसणदो उट्ठिदो । ता पासपरिवत्ती होमि (इति निष्क्रान्तः ।) प्रवेशकः । इ. प्र.

(ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा ।)

राजा—

आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः ।
येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ॥ १ ॥

किराती—एष एष खलु मुखकोटिलग्नहेमसूत्रेण मणिना आलिखन्निवाकाशं परिभ्रमति । (एसो एसो खु मुहकोडिलग्गहेमसुत्तेण मणिणा आलिहन्तो विअ आआसं पडिब्भमदि ।)

राजा—पश्याम्येनम् ।

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं बिभ्रन्मणिं मण्डलचारशीघ्रः ।
अलातचक्रप्रतिमं विहंगस्तद्रागरेखावलयं तनोति ॥ २ ॥

किं नु खलु[3] कर्तव्यम् ।

विदूषकः—(उपेत्य) अलमत्र घृणया[4] । अपराधी शासनीयः । (अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ ।)

राजा—सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

[निष्क्रान्तौ धनुर्ग्राहिणी यवनी ।]

राजा—वयस्य न दृश्यते विहंगः ।

असमाप्तनेपथ्योऽसमाप्तं नेपथ्यं प्रसाधनकर्म यस्य । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः । **ततः प्रविशतीति**–सावेगपरिजनः सावेगो व्यग्रः परिजनो यस्य । **आत्मन इति**–आत्मनो वधमाहर्ता । न तु मणिम् । मणिरूपवधमाहर्तेत्यर्थः । असौ विहगतस्करः पक्षिचौरः क्व । येन तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अभूतपूर्वमित्यर्थः । स्तेयं चौर्यं गोप्तुः प्रजानां रक्षितुर्मम गृहे एव कृतम् । **किराती**—मुखकोटिलग्नं चञ्चुवग्रसक्तं हेमसूत्रं यस्य तेन । आलिखन् उल्लिखन् । **असाविति**–असौ विहंगः पक्षी मुखेनालम्बितं हेमसूत्रं यस्य तं मुखालम्बितहेमसूत्रं मणिं बिभ्रत् । मण्डलेन तदाकारभ्रमणेन यश्चारस्तत्र शीघ्रः सत्वरो मण्डलचारशीघ्रः सन् । अलातचक्रप्रतिममलातं ज्वलत्काष्ठं तस्य चक्रं वलयं तत्प्रतिमं तत्तुल्यम् । अतिवेगभ्रमितालातप्रभामण्डलवदित्यर्थः । तद्रागरेखावलयं तस्य मणेः रागः प्रभा तस्य रेखा तस्या वलयं मण्डलं तनोति उत्पादयति । प्रकटयतीत्यर्थः । **विदूषकः**—घृणया दयया । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः ।

---

१ ततः प्रविशति राजा सूतश्च कञ्चुकीवधकौ [०रेचकौ, ०रवैतकौ] परिजनश्च इ. पा. वेधक इति किरातनाम । क्वचिद्रेचक इत्यपि । इ. रङ्गनाथः । २ अग्गमुहलग्गहेमसुत्तेण मणिणा अनुरञ्जन्तो विअ आआसं भमदि । ३ खल्वत्र. ४ यवनी–एसा आणइस्सामि (इति निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—इतो दक्षिणान्तेनापगतः शासनीयः कुणपभोजनः । (इदो दक्खिणन्तेण अवगदो सासणीओ कुणवंभोअणो ।

राजा—(परिवृत्यावलोक्य ।) दृष्ट इदानीम् ।

प्रभापल्लवितेनासौ करोति मणिना खगः ।
अशोकस्तबकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥ ३ ॥

(प्रविश्य चापहस्ता यवनी ।)

यवनी—भर्तः एदद्धस्तावापसहितं शरासनम् । (भट्टा एदं हत्थावावसहिदं सरासणं ।)

राजा—किमिदानीं धनुषा । बाणपथमतीतः क्रव्यभोजनः । तथाहि

आभाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।
नक्तमिव लोहिताङ्गः परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥ ४ ॥

(कञ्चुकिनं विलोक्य ।) लातव्य मद्वचनादुच्यतां[1] नागरिकः सायं निवासवृक्षाश्रयी विचीयतां विहगदस्युरिति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—उपविशतु भवान् सांप्रतम् । क्व गतः स रत्नकु-

धनुर्ग्राहिणी धनुर्गृह्णातीति कार्मुकमानेतुमित्यर्थः । **विदूषकः**—दक्षिणान्तेन दक्षिणदिक्प्रान्तेन । कुणपभोजनः शवभक्षकः । गृध्र इत्यर्थः । 'कुणपः शवमात्रियाम्' इत्यमरः । **प्रभेति**—असौ खगः पक्षी प्रभापल्लवितेन प्रभया दीप्त्या पल्लवितेन सञ्जातपल्लवेन विस्तृतेनेत्यर्थः । मणिना अशोकस्तबकेनाशोककपुष्पगुच्छकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकं करोति । अवतंसशोभामापादयतीत्यर्थः । अवतंसः शिरोभूषणं कर्णभूषणं वा । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे । ' इत्यमरः । **यवनी**—हस्तावापो हस्तत्राणं ज्याघातादिवारणार्थम् । **राजा**—क्रव्यभोजनो मांसाशी । 'पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् । ' इत्यमरः । **आभातीति**—इदानीमनेन समयेन पतत्रिणा दूरं नीतो मणिविशेषो मणिप्रवरो नक्तं रात्रौ परुषघनच्छेदसंयुक्तः परुषोऽविरलो यो घनो मेघस्तस्य च्छेदः खण्डस्तेन संयुक्तो लोहिताङ्गो मङ्गलग्रह इवाभाति । 'अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः । ' इत्यमरः । नागरिकः प्रधानः

---

१ सो सउणीओ, सउणिहदासो । इ. पा. २ शरासनेन. ३ उच्यन्तां नागरिकाः सायं निवासवृक्षे विचीयतां विहंगाधमः । इति, विहगतस्करो यत्र विहंगाः स्फुरन्ति।इति च पाठः।

म्भीरको भवतः शासनान्मोक्ष्यते । (उवविसदु भवं संपदं । कहिं गदो सो रअणकुम्भीलओ भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि ।)

राजा—(विदूषकेण सहोपविश्य ।)

रत्नमिति न ममं तस्मिन् मणौ प्रियत्वं विहंगमाक्षिप्ते ।
प्रियया तेनास्मि सखे संगमनीयेन संगमितः ॥ ५ ॥

विदूषकः—ननु परिगतार्थोस्मि कृतो भवता । (णं परिगदत्थो ह्मि किदो भवदा ।

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः ।

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो बलेन ते मार्गणतां गतेन ।
प्राप्यापराधोचितमन्तरिक्षात्समौलिरत्नः पतितः पतत्री ॥ ६ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

कञ्चुकी—अद्भिः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—किरातिं अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय ।

किराती—यद्भर्ताज्ञापयति । (जं भट्टा आणवेदि ।) (इति मणिं गृहीत्वा निष्क्रान्ता)

राजा—ज्ञातव्य अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति ।

नगररक्षाधिकारी । दस्युश्चौरः । **विदूषकः**—कुम्भीरकश्चौरः । **रत्नमिति**—हे सखे विहङ्गमाक्षिप्ते विहङ्गमेन पक्षिणा आक्षिप्य नीते तस्मिन् मणौ रत्नमिति महार्घो मणिरेष इति हेतोः प्रियत्वं न । किंतु संगमनीयेन तेनाहं प्रियया संगमितः संयोजितः इति स मे प्रियः । **विदूषकः**—परिगतार्थः परिगतः साकल्येन ज्ञातोर्थो वृत्तान्तो येन तथोक्तः । **अनेनेति**—वध्यो वधमर्हति तादृशः स पतत्री मार्गणतां बाणत्वं गतेनानेन ते बलेन सामर्थ्येन । बाणरूपधारिणानेन तव बलेनेत्यर्थः । निर्भिन्नतनुर्विदारितदेहः सन् अपराधोचितमपराधानुरूपं शासनमित्यर्थः । उपकार्यान्तरमिति पाठे अन्यामुपकार्याम् । प्राप्य समौलिरत्नश्चूडामणिसहितः पतितः । ' बलेन ते मार्गणतां गतेन ' इत्यत्र इवशब्दाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा । **कञ्चुकी**—कस्मै दीयताम्—गृध्राक्षिप्तं रत्नं राज्ञात्मार्थं रक्षितुमयोग्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नोयम् । **राजा**—पेटकं । ' पिटकः पेटकः

---

१ ममतास्मिन् । प्रियत्वं-प्रयत्नः । विहंगमाक्षिप्ते-विहंगमाकृष्टे, विहंगमोक्षिप्ते इ. पा. २ रोषेण । ३ प्योपकार्यान्तरम् । इ. पा. ४ ० तोयम्. ५ वेधक गच्छ । कौषपट्टके स्थापयेनम् । इ. रङ्गनाथः पठति । ६ (ज्ञातव्यं प्रति ।) आर्य जानाति भवान्-

कञ्चुकी—नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः ।

राजा—तेन ह्युपनय शरम् ।

कञ्चुकी—(तथा करोति ।)

राजा—(नामाक्षराण्यनुवाच्य सापत्यतां रूपयति ।)

कञ्चुकी—यावन्नियोगमशून्यं करोमि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—किं भवान् विचारयति । (किं भवं विआरेदि ।

राजा—शृणु तावत्प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । (वाचयति)

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भृतः ।
कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ७ ॥

विदूषकः—(सपरितोषम् ।) दिष्ट्या संतानेन वर्धते भवान् । (दिट्ठिआ संताणेण वड्ढदि भवं ।

राजा—सखे कथमेतत् । अन्यत्र नैमिषेयसत्रादवियुक्तोऽहमुर्वश्या । न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता । कुत एव प्रसूतिः । किं तु

आविलपयोधराग्रं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।
कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः ॥ ८ ॥

पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः **कञ्चुकी**—वर्णविचारक्षमा वर्णानामक्षराणां विचारे विभावनायां क्षमा समर्था । तस्य वार्धक्ययजनितातिमिरादक्षरविभावनाक्षमत्वमिति ज्ञेयम् । **कञ्चुकी**—यावदिति स्वकार्यव्यापृतो भवामीत्यर्थः । **राजा**—उर्वशीसंभवस्योर्वश्याः संभवो जन्म यस्य । ऐलसूनोः इलाया अपत्यं पुमान् ऐलः पुरूरवास्तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुष्मतो धन्विनः । द्विषतामायुषां प्रहर्तुः प्रकर्षेण हर्तुः । आयुष आयुर्नामकस्य कुमारस्यायं बाणः । **राजा**—नैमिषेयसत्रात् नैमिषारण्ये वितताात्सत्रात् । गर्भव्यक्तिः गर्भस्य व्यक्तिः स्फुटचिह्नानि । **आविलेति**—तस्या वपुः शरीरं कतिचिदिनानि कानिचिद्दिनानि । अर्थान्नैमिषेयसत्रात्प्राक् । केवलमाविलपयोधराग्रमाविले कलुषे पयोधराग्रे चूचुकाग्रे यस्य तत् । ' चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात् ' इत्यमरः । अत्र वाह्वटः—' अम्लेष्टता स्तनौ

१ विभावन-विभाग-क्षमा.२ तदुपक्षेपय शरं यावन्निरूपयामि.३ धनुष्मतः. ४ महाराओ. ५ अनिमिष्याावियुक्तोहमुर्वश्या। ६गर्भव्यतिकरः। इति,न कदाचिदपि तत्रभवती गर्भाविर्भूतदोहदाप्युलक्षिता । इ. च पा. ७ आनीलचूचुकाग्रम् । कतिचिदहानि-कानि—तानिदिनानि । कतिचिदहानि शरीरं श्लथवलयमिश्रमवत्तस्याः । कानिचिदहानि जातं शरीरमलसेक्षणं तस्याः । इ. पा.

विदूषकः—मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु। प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि। (मा भवं सव्वं माणुसीधम्मं दिव्यासु संभावेदु। पहावणिगूढाहं ताणं चरिदाइं।)

राजा—अस्तु तावदेवं यथा भवानाह। पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः।

विदूषकः—को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति (को देवदारहस्साइं तक्कइस्सदि।)

(प्रविश्य।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः। देव च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति।

राजा—उभयमप्यविलम्बितं प्रवेशय।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः।

(इति निष्क्रम्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः।)

कञ्चुकी—इत इतो भगवती। (सर्वे परिक्रामन्ति।)

विदूषकः—(विलोक्य।) किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्रलक्षवेध्यर्धनाराचः। तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति। (किं ण खु सो एसो तत्तभवं खत्तिअकुमारओ जस्स णामङ्किदो गिद्धलक्खवेधी अद्धणाराओ। तह बहुअरं भवन्तं अणुकरेदि।)

राजा—स्यादेवम्। अतः खलु

पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति। लवलीदलपाण्डुराननच्छायं लवली लताविशेषस्तस्या दलवत्पाण्डुराननच्छाया मुखकान्तिर्यस्य तत्। अलसेक्षणमलसे जडे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्तथोक्तम्। अभूत् केवलमस्पष्टगर्भचिह्नान्यालक्षितानि उपारूढगर्भभरा तु नैव दृष्टेत्यर्थः। **विदूषकः**—प्रभावनिगूढानि प्रभावाद्धेतोः निगूढानि मानुषदृष्टेरगोचराणि। **राजा**—संवरणे गोपने। उभयमपि कुमारं तापसीं चेत्यर्थः। **विदूषकः**—गृध्रलक्षवेधी गृध्र एव लक्षं तद्विध्यतीति गृध्र-

---

१ भवं मानुसीधम्मं दिव्वाए ताए. २ किं अण्णं महाराओ-मा वुड्ढं मं-राज्यस्सदिति (मा वृद्धां मां राजा परिहरिष्यतीति). राजा-कृतं परिहासेन। चिन्त्यताम्। विदू०-को-इ०. ३ णं खु एसो क्खत्तिअकुमारो जस्स णामकिंदो गिद्धलक्खवेही णाराओ उवलद्धो तत्थभवदो बहु अणुकरेदि। इ. पा.

बाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्
वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः[1] प्रसादः ।
संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-
रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः[2] ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—भगवति एवं स्थीयताम् ।

(तापसीकुमारौ स्थितौ)

राजा—अम्ब अभिवादये ।

तापसी—महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । (आत्मगतम् ।) अहो अनाख्यातोपि विज्ञातोस्य राजर्षेरौरसः संबन्धः । (प्रकाशम् ।) जात प्रणम ते गुरुम् । (महाभाअ सोमवंसवित्थारइत्तओ[3] होहि । अम्हो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो[4] ओरसो संबन्धो । जाद पणम दे गुरुं ।)

कुमारः—(चापगर्भमञ्जलिं करोति ।)

राजा—आयुष्मान् भव ।

कुमारः—(आत्मगतम् ।)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतरोहमस्येति ।
उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः[5] ॥ १० ॥

लक्ष्यभेदकः अर्धनाराचोर्धचन्द्राकृत्ययोमुखो बाणः । **बाष्पायत इति**—अस्मिन्कुमारे निपतिता मम दृष्टिर्बाष्पायते बाष्पमुद्गमति । अश्रुपूर्णा भवतीत्यर्थः । 'बाष्पोष्मभ्यामुद्गमने' इति क्यङ् । हृदयमन्तःकरणं वात्सल्यबन्धि वात्सल्यस्य प्रेमातिशयस्य बन्धोस्यास्तीति तथोक्तम् । मनसः प्रसादः प्रसन्नता । मन आनन्दपूर्णमभूदित्यर्थः । उज्झितधैर्यवृत्तिरुज्झिता धैर्ये धैर्यस्य वा वृत्तिर्येन तादृशोहम् । संजातवेपथुभिः संजातो वेपथुः कम्पः येषां तैस्तथोक्तैः । अङ्गैरेनमदयमशिथिलं यथा तथा परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छामि च । इमं कुमारं पश्यन्तं मां कोप्यौरससम्बन्धख्यापको विकारो वत्सलयतीति भावः । **तापसी**—विज्ञातोऽस्य राजर्षेः विज्ञातोनेन राजर्षिणा । कर्तरि षष्ठी । 'जात' इति पुत्रामन्त्रणमिति रघुनाथः । **यदीति**—यदि अयं मम पिता अहमस्य सुत इति श्रुत्वेदं हार्दं प्रेम । 'प्रेमा ना प्रियता हार्द्रं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । तर्हि पितृभिः उत्सङ्गवर्धितानामुत्सङ्गेऽङ्के वर्धितानाम् । लालनपालनादिनोपचितस्नेहानामित्यर्थः । पुत्राणां गुरुषु पितृषु कीदृशः स्नेहो भवेत् ।

---

१ ल्यवन्तु. २ बहति प्रसादम् । इ. पा. ३ सोमवंसं धारअन्तो । इ. पा. ४ आउसो अ । इ त्य. ए. पु. । ५ कीदृशी प्रीतिः । इ. पा.

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

तापसी—शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एव उर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यो धनुर्वेदेभिविनीतः । (सुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो एव्व उव्वसीए किंवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे णासीकिदो । ज खत्तिअकुमारअस्स जादकम्मादि विहाणं तं से भअवदा चवणेन असेसं अणुचिट्ठिदं । गहिदविज्जो धणुव्वेदे अहिविणीदो ।)

राजा—सनाथः खलु संवृत्तः ।

तापसी—अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रमविरुद्धमाचरितम् । (अज्ज पुप्फसमिदत्थं इसिकुमारएहिं सह गदेण इमिणा अस्समविरुद्धं आअरिदं ।)

विदूषकः—(सावेगम् ।) किमिव । (किं विअ ।)

तापसी—गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोनेन लक्ष्यीकृतो बाणस्य । (गहिदामिसो किल गिद्धो पादवसिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खीकिदो बाणस्य ।)

विदू०—(राजानमवलोकयति ।)

राजा—ततस्ततः ।

तापसी—तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा ।

अनिर्वचनीय एव भवेदित्यर्थः । **तापसी**—दीर्घायुः अयं शब्द आशीर्वादपरः । जातकर्मादि जातकर्म जातस्य संस्कारविशेषस्तदादि । यदाह मनुः—'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।' इति । विधानं विधिः । अभिविनीतः शिक्षितः । **राजा**—सनाथः संवृत्तो भगवत्या धात्रीकर्मतो भगवता च्यवनेन च पितृकर्मत्वेन परिगृहीतत्वादित्यर्थः । **तापसी**—आश्रमविरुद्धमाश्रमवासिजनानुचितं कर्मेत्यर्थः । 'किल' इति वार्तायाम् । इति लोकप्रवादतः श्रुतमिति तस्यार्थः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः ।

१ अंदसिअ महाभागस्स (महाराअस्स) इ.पा. २ फुल्लसमिधकुसणिमित्तं...अस्समवासविरुद्ध । इ. पा.

निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम् ॥) (तदो उवलद्धउत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं समादिट्ठा ॥ णिज्जादेहि हत्थणासंति । ता इच्छामि देविं उव्वसिं पेक्खिदुं ।)

राजा—तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापसी—(उपनीत आसन उपविशति ।)

राजा—लातव्य आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

राजा—(कुमारमवलोक्य ।) एह्येहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।
आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

तापसी—जात आनन्दय पितरम् । (जाद आणन्देहि पिदरं ।)

कुमारः—(राजानमुपगम्य । पादग्रहणं करोति ।)

राजा—(कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य ।) वत्स इतस्तव पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विदूषकः—किमिति शङ्किष्यते । ननु आश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः (किंति सङ्किस्सदि । णं अस्समवासपरिचिदो एव्व साहामिओ ।)

लक्ष्यीकृतो बाणस्य बाणेन विद्ध इत्यर्थः । निर्यातय प्रत्यर्पय । 'दाने न्यासार्पणे वैरशुद्धौ निर्यातनं मतम् ।' इति मुक्तावली । **राजा**—आहूयतामुर्वशी—अत्र मुखे क्षिप्तबीजस्य पुनरुद्भावनात् 'सन्धिः' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । **सर्वाङ्गीण इति**—सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः शरीरसंपर्कः । स्पर्शजन्यं सुखमिति यावत् । सर्वाङ्गीणः सर्वं च तदङ्गं सर्वाङ्गं तद्व्याप्नोतीत्येवंशीलः सर्वाङ्गव्यापी किल । 'तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति' इति खः । 'किल' इत्यैतिह्ये । तेन तेन कारणेन । यद्वा तेन स्पर्शेन । मामुपगतेन मामुपगम्येत्यर्थः । आह्लादयस्वानन्दय । तावत् झटिति । चन्द्रकरश्चन्द्रकिरणो यथा स्वस्पर्शेन चन्द्रकान्तं तदाख्यं मणिमाह्लादयति तथा । उपमालङ्कारः । **राजा**—अशङ्कितः शङ्कारहितः । भयकारणं विदूषकवचनादेव स्फुटीभवति । **विदूषकः**—आश्रमवासपरिचितः आश्रमे वास आश्रमवासस्तेन परिचितः संस्तुतः । आश्रम

---

१ णिज्जादेहि एदं उव्वसीहत्थे णासंति । ता उव्वसीं पेक्खिदुं इच्छामि । इ.पा. २ उपनतेन । इ.पा. ३ आणन्देहि–अणुणेहि । ४ आलिंग्य. तव–तावत् । वत्स प्रियसखं मे-इ.पा.

कुमारः—(सस्मितम् ।) तात वन्दे ।

विदूषकः—स्वस्ति भवते । (सत्थि भवदो[1] ।)

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च ।)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

उर्वशी—(कुमारमवलोक्य ।) को नु खल्वेष सबाणासनः पादपीठे स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिखण्डकस्तिष्ठति । (तापसीं दृष्ट्वा ।) अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक आयुः । महान् खलु संवृत्तः । (को णु[2] खु एसो सबाणासणो पादपीठे सअं महाराएण संजमीअमाणसिहण्डओ चिट्ठदि । अम्मो सच्चवदीसूइदो मे पुत्तओ[3] आऊ । महन्तो खु संवुत्तो ।) (परिक्रामति ।)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा ।)

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।
स्नेहप्रस्नवनिर्भिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

तापसी—जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् । (जाद एहि पच्चुग्गच्छ मादरं ।)

उभयोरेकत्रावस्थानात्परिचयः । वानरा हि वृक्षाग्रेभ्यः फलान्युपाहृत्यर्षीन् सेवन्त इति कादम्बर्योदौ वर्णनम् । शाखामृगो वानरः । शाखामृगः शाखाचारी मृगः शाखामृगः । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । 'कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।' इत्यमरः । विदूषकस्य विकृतवेषत्वाद्विकृताङ्गत्वाच्छाखामृगसाम्यम् । तदेव भयशङ्काकारणम् । **उर्वशी**—बाणा अस्यन्ते अनेनेति बाणासनं धनुः । संयम्यमानशिखण्डकः संयम्यमानो बध्यमानः शिखण्डकः शिखा यस्य । ' शिखण्डौ तु शिखावर्हौ ' इति रभसः । " अत्र कार्यमार्गणात् ' विबोधः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । अहो सत्यवतीसूचित इत्यत्र कार्यस्य ' निबन्धनात् ' ' ग्रथनं ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । " इति काटयवेमः । **इयमिति** इयं त्वदालोकनतत्परा त्वदवलोकनैकसक्ता स्नेहप्रस्नवनिर्भिन्नं स्नेहेन प्रेम्णा प्रस्नवः क्षीराभिस्यन्दनं तेन निर्भिन्नं नितरां भिन्नं । आर्द्रीभूतमिति यावत् । स्तनांशुकमुद्वहन्ती धारयन्तीयं ते जननी प्राप्ता । अत्र रङ्गनाथः—' स्नेहप्रसर— ' इति पाठे स्नेहस्य प्रसरो रोमाङ्करस्वेदादिद्वारा आधिक्यम् । ' प्रस्नव ' इति पाठे

१ वड्ढयु भवम् । इ. त्य ए. पु. २ को णु खु एसो बाणासणहत्थो कणअपादपीठोपविट्ठो सअं महाराएण सज्जीकिअमाणसिहण्डओ चिट्ठदि । इ. पाअपीठे ओविसिअ सअं महाराएण संजम्यमाणसिहो आअंतुओ चिट्ठदि । इ. च. पा. । ३ अअं मे पुत्तओ.

कुमारः—(उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति ।)

उर्वशी—अम्ब पादप्रणामं करोमि । (अम्बे पादपणामं करेमि ।)

तापसी—वत्से भर्तुर्बहुमता भव । (वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि ।)

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

उर्वशी—(कुमारमुन्नामितंमुखं परिष्वज्य ।) वत्स पितरमाराधयिता भव । (राजानमुपेत्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (वच्छ पिदरं आराधइत्तओ होहि । जेदु जेदु महाराओ ।)

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् (अर्धासनं ददाति ।)

उर्वशी—(उपविशति ।)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

तापसी—एष गृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचहरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि । उपरुध्यते ममाश्रमधर्मः । (वच्छे एसो गहिदविज्जो आऊ संपदं कवअहरो संवुत्तो । ता एदस्स दे भत्तुणो समक्खं णिज्जादिदो हत्थणिक्खेवो । ता विसज्जेदुं इच्छामि । उवरुज्झइ मे अस्समधम्मो ।)

उर्वशी—चिरस्यार्यो दृष्ट्वाधिकतरमवितृप्णास्मि । न शक्नोमि विसृष्टुम् । अन्याय्यं पुनरुपरोद्धुम् । तद्गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय । (चिरस्स अज्जं देक्खिअ अहिअंदरं अवितिण्हम्हि । ण सक्कुणोमि विसज्जिदुं । अण्णय्यं उण उवरोहिदुं । ता गच्छदु अज्जा पुणोदंसणाअ ।)

स्नेहप्रस्रवोथौत्स्वेद्रोद्गमः ' इति । **उर्वशी**—आराधयिता तोषयिता । **तापसी**—कवचहरः कवचधारणक्षमः । कवचं हरति सहत इति कवचहरः कवचधारणक्षमं वयः प्राप्त इत्यर्थः । ' वयसि च इत्यच् । हस्तनिक्षेपो हस्तन्यासः । विसर्जयितुं विसृष्टा भवितुम् । उपरुध्यते । इहातः परमवस्थानादिति शेषः । **उर्वशी**—अवितृष्णास्मि विगता तृष्णास्या इति वितृष्णा सा न भवतीत्यवि-

---

१ इत्यत्र—इति कुमारेण सहोर्वशी प्रत्युद्गच्छति । इ. पा. २ अज्जे इ. पा. ३ उन्नमितानानं कृत्वा । ०मुखमुन्नमितं कृत्वा । इ. पा. ४ वत्से गहिदविज्जो संपदं आउसो कवअहरो संवुत्तो । एस भत्तुणो समक्खं दे णिज्जादिदो मए तुह हत्थे णिक्खवो । तुह्मेहिं विसज्जिदं अत्ताणं इच्छामि । अवरज्जदि मे अस्समवासधम्मो । इ. पा. ५ कामं चिरस्स पेक्खिअ विरहुक्कण्ठिदम्हि ण उण धम्मावरोधे वट्टिदुं । इ. चिरस्स अज्जउत्तं पेक्खिअ अवहिदहिअए ण जुज्जदि पुणो अस्समधम्मो विभाविदुं । इ. पा.

राजा—अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातयं[1]।

तापसी—एवं भवतु। (एव्वं भोदु।)

कुमारः—आर्ये यदि सत्यमेव निवर्तसे[2] तदा मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि।

राजा—अयि वत्स उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे। द्वितीयमध्यासितुं तव समयः।

तापसी—जात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ। (जाद गुरुणो वअणं अणुचिट्ठ।

कुमारः—तेन हि

यः सुप्तवान् मदङ्के शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः।
तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम्॥ १३॥

तापसी—(विहस्य।) एवं करोमि। स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम्। (एव्वं करेमि। सत्थि भोदु तुह्माणं[3]।)

[इति निष्क्रान्ता।]

राजा—कल्याणि

अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः सत्पुत्रेणामुना तव।
पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरंदरः॥ १४॥

उर्वशी—(स्मृत्वा रोदिति।)

तृष्णा साभिलाषा। आर्यायाः समागमस्येति शेषः। **राजा**—पूर्वस्मिन्नाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रम इत्यर्थः। द्वितीयं गार्हस्थ्याश्रमम्। **यः सुप्तवानिति**—यः शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः शिखण्डी बर्हस्तस्य कण्डूयनं खर्जनं तस्मादुपलब्धं सुखं येन स तादृशः सन् यो मदङ्के सुप्तवान् सुषुप्तिं भेजे। तं जातकलापमुद्गतपिच्छभारम्। 'कलापः संहते बर्हे काञ्च्यादौ तूणवृन्दयोः।' इति मुक्तावली। मणिकण्ठकं नाम शिखिनं मयूरं प्रेषय। **अद्याहमिति**—अहमद्य पुत्रिणां पुत्रवतामग्र्यः श्रेष्ठः। पौलोमी पुलोमजा शची। तस्याः संभवो यस्य तेन जयन्तेन तन्नामकेन सूनुना पुरन्दर इन्द्र इव। 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः। अनुरूपं वर्णनं रघुवंशे—'यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ' इति।

---

१ आर्य तत्रभवते च्यवनाय मत्प्रणाममावेदयिष्यसि। इ. पा. २ सत्यवति। यदि सत्यं निवर्तनमेतत्तदा इ.।—मामप्याश्रमपदं नयस्व। इ. पा. ३ सत्थि भोदु—दीहाउ होहि। इ. पा. उ० भअवदि पादवन्दणं करोमि। रा० भगवति प्रणमामि। **तापः** सत्थि सव्वाणं। इति निष्क्रान्ता। इत्य. ए. पु. ४ सुन्दरि। इ. पा. ५ अहं हि। इ. पा.।

विदूषकः—किं नु खलु तत्रभवती एकपदेऽश्रुमुखी संवृत्ता । (किं णु खु तत्तहोदी एक्कवदे अस्सुमुही संवुत्ता ।

राजा—(सावेगम् ।)

किं सुन्दरि प्ररुदितासि ममोपपन्ने
वंशस्थितेरधिगमान्महति प्रमोदे ।
पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिरानयन्ती
मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्रैः ॥ १५ ॥

(बाष्पमस्याः प्रमार्ष्टि ।)

उर्वशी—शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन विस्मृतास्मि । इदानीं महेन्द्रसंकीर्तनेन स्मारितः समयो मम हृदयमायासयति । (सुणादु महाराओ । पढमं उण पुत्तदंसणेण[1] विसुमरिदम्हि । दाणिं महिन्दसंकित्तणेण सुमरिदो समओ मह हिअअं आआसेदि ।)

राजा—कथ्यतां समयः ।

विदूषकः—एकपदे अकस्मात् । अश्रुमुखी अश्रूणि मुखे यस्याः सा तथाविधा । **किं सुन्दरीति**—हे सुन्दरि वंशस्थितेः वंशस्य कुलस्य स्थितिः प्रतिष्ठा तस्या अधिगमात्प्राप्तेः । वंशस्य स्थितिर्यस्मात्तादृशस्य पुत्रस्य प्राप्तेरिति वा । मम महति प्रमोदे प्रकृष्टो मोदः प्रमोदस्तस्मिन्नत्यानन्द इत्यर्थः । उपपन्ने उपस्थिते सति किं किमर्थं प्ररुदितासि रोदितुं प्रवृत्तासि । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति क्तप्रत्ययः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेपि च ।' इति विश्वः । 'उपपन्ने' इत्यत्र उपनीते [कृते] इति । 'महति' इत्यत्र स्फुरति [प्रकाशमाने] इति रङ्गनाथः पठति । पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिः पीनौ पीवरौ उन्नतौ यौ स्तनौ तयोर्विसर्पिभिः प्रसरद्भिरस्रैरश्रुभिः । मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिं मुक्तावली मौक्तिकहारस्तस्या विरचनायाः पुनरुक्तिमानयन्ती । पुनरुक्तां मुक्तावलीं विरचयन्तीत्यर्थः । एकस्याः सत्त्वादन्या पुनरुक्ता व्यर्था । ''पीनस्तनोपरिनिपातिभिरर्पयन्ती मुक्तावलीविरचनां पुनरुक्तमस्रैः । ' इति रङ्गनाथस्य पाठः । तत्र पुनरुक्तमिति क्रियाविशेषणमिति तद्व्याख्यानम् । **उर्वशी**—विस्मृतास्मि समयमित्यर्थात् । संकीर्तनं नामग्रहणम् । समयो नियमः कालावधिर्वा । ' समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ' इत्यमरः । आ-

१ पुत्तदुहदंसणेण । पुत्तदंसणसमुत्थिदेण आनन्देण णन्दिदम्हि (विसुमरिदम्हि) इ.पा. । दाणिं इ०—समअं सुमरिदम्हि । अवधी मए सुमरिदो । मम हिअअे ठिदं समएण । आआसेदि—आहाण्डिअदि । इ. पा. हिअअं आआसेदि इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

उर्वशी—अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण आज्ञापिता। (अहं पुरा महाराअगहिदहिअआ महिन्देअ आणत्ता।

राजा—किमिति।

उर्वशी—यदा स मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोपि मम समीपमागन्तव्यमिति। ततो मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवतश्च्यवनस्याश्रमपदे एष पुत्र आर्यायाः सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं निक्षिप्तः। अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कलयन्त्या निर्यातितो मे दीर्घायुः। तदेतावान्मे महाराजेन संवासः। (जदा सो मम पिअसहो राएसी तुइ समुप्पण्णस्स वंसकरस्स मुहं पेक्खिस्सदि तदा तुए भूओवि मम समीवं आअन्तव्वंति। तदो मए महाराअविओअभीरुदाए जादमेत्तो एव्व विज्जागमणिमित्तं भवअदो चवणस्स अस्समपदे एसो पुत्तओ अज्जाए सच्चवदीए हत्थे अप्पआसं णिक्खित्तो। अज्ज पिउणो आराहणसमत्थो संवुत्तोति कलअन्तीए णिज्जादिदो मे दीहाऊ। ता एत्तिओ मे महाराएण संवासो।)

(सर्वे विषादं रूपयन्ति।)

राजा—(सनिःश्वासम्।) अहो सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य।

यासयति पीडयति। **उर्वशी**—वंशकरस्य—वंशं करोति प्रवर्तयतीति वंशकरस्तस्य तथाविधस्य। जातमात्रो जात एव जातमात्रः। विद्यागमनिमित्तं विद्यानामागमोऽधिगमः स निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। अप्रकाशं निभृतम्। निक्षिप्तः न्यासीकृतः। आराधनसमर्थः। 'आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेपि च।' इत्यमरः। कलयन्त्या आलोचयन्त्या। **राजा**—सुखप्रत्यर्थिता प्रतिकूलमर्थयत इत्येवंशीलं प्रत्यर्थि सुखस्य प्रत्यर्थि सुखप्रत्यर्थि तस्य भावस्तत्ता। सुखप्रतिरोधिता। 'अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः।'

---

१ सुणादु महाराओ। अहं पुरा महाराअगहिदहिअआ गुरुसावसंमूढा महेन्देण अवधीकदुअ अम्भवणुण्णादा। इ. पा. २ रणसहाओ। इ. पिअवअस्सो। इ. समु०—समुप्पण्णसुतस्स वंसकरस्स—वंसधरस्स। इ. अज्जाए...णिक्खित्तो एसो पुत्तओ...अत्तणा णिखित्तो। कलअन्तिए—त्ति काउण णिज्जादिदो एसो दिहाऊआऊ। इ. पाठान्तराणि। ३ राजा—मोहमुपगच्छति। सर्वे—समस्ससदु महाराओ। कञ्चुकी—समाश्वासितु महाराजः। विदूषकः—अच्चब्भणणं। इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति।

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।
व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या
वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोयम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—अयं सोर्थः अर्थानुबन्धी संवृत्तः । सांप्रतं तर्कयामि तत्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं गन्तव्यमिति । (अअं सो अत्थो अणत्थाणुबन्धी संवुत्तो । संपदं तक्केमि तत्तभवदा वक्कलं गेण्हिअ तवोवणं गन्दव्वंति ।)

उर्वशी—मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं स्वर्गारोहणेनावसितकार्यां महाराजः समर्थयते । (मंपि मन्दभाइणिं किदविणअस्स पुत्तस्स लाभाणन्तरं सग्गारोहणेण अवसिदकज्जं महाराओ समत्थेदि ।)

राजा—सुन्दरि मा मैवम् ।

न हि सुलभवियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि
प्रभवति परवत्ता शासनं तिष्ठ भर्तुः ।

इत्यमरः । **आश्वासितस्येति**—हे कृशोदरि कृशमुदरं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः हे तनुमध्ये । अत्रोदरशब्दो लक्षणया कट्यां वर्त्तते । सुतोपलब्ध्या पुत्रप्राप्त्या आश्वासितस्य कृतसान्त्वनस्य मम नाम । यावत्सन्तानचिन्तानिवृत्त्या कृतसमाधानोस्मि तावदित्यर्थः । सद्यः सपदि त्वया सहायं विप्रयोगश्चिरवियोग उपस्थितः प्राप्तः । उक्तार्थं उपमामाह–प्रथमाभ्रवृष्ट्या नूतनमेघवर्षणेन । 'अभ्रं मेघो वारिवाहः' इत्यमरः । व्यावर्तितातपरुजः । व्यावर्तिता दूरीकृता आतपरुग्घुष्मपीडा । तज्जनिता क्लान्तिरिति वा । यस्य तथाविधस्य वृक्षस्य वैद्युतो विद्युत्सम्बन्धी अग्निरिव । पूर्णेयमुपमा । 'आतपो रश्मिमात्रे स्यात्सूर्यरश्मौ च दृश्यते ।' इति धरणिः । अनर्थानुबन्धी अनर्थस्यानुबन्धः परम्परा अस्यास्तीति । 'अत्रभवान्देवराजः स्वयमनुग्राहयितव्यः' इत्यपि क्वचित्पाठः । इति रङ्गनाथः । तपोवनं गन्तव्यं नूनं तपोवनं गमिष्यति । कृतविनयस्य कृतः सम्पादितो विनयः शिक्षा येन । 'विनयं प्रणतौ प्राहुः शिक्षायां विनयो मतः ।' इति विश्वः । अवसितकार्यां समाप्तकर्तव्याम् । समर्थयते कदाचिन्मंस्यते । सुविनीतपुत्रस्य लाभानन्तरं कृतकृत्या भूत्वा मत्सुखासुखनिरपेक्षेयं स्वर्गं यास्यतीति कदाचिन्महाराजस्य बुद्धिः स्यादित्यर्थः । **न हीति**–सुलभवियोगा सुलभः

---

१ ० नुबन्धः; बन्धीति तक्केमि इ. पा. २ हा हदह्मि मन्दभाआ । मंत्रि किदविणाअस्स पुत्तअस्स लम्भाणन्तरं सग्गरोहणेण अवसिदकज्जं विप्पओअमुहिं महाराओ समत्थइस्सदि । इ. पा.

अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो
विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥ १७ ॥

कुमारः—नार्हति तातः पुंगवधारितायां[1] धुरि दम्यं[2] नियोजयितुम्।

राजा—अयि वत्स[3]

शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोऽपि स-
न्भवति सुतरां वेगोदग्रं[4] भुजङ्गशिशोर्विषम्।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोप्यलं परिरक्षितुं
न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः[5] ॥ १८ ॥

वियोगो यस्याः सा । परवत्ता पराधीनता । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्' इत्यमरः । आत्मप्रियाणि स्वस्येष्टानि कर्तुं न प्रभवति हि । परतन्त्रः पुरुष आत्मनः शरीरस्य तच्चेष्टितानां चानीशतया नियमेन आत्मप्रियाणि कर्तुं नैव शक्नोतीति भावः । अत एव भर्तुः स्वामिनो महेन्द्रस्य शासने तिष्ठ आज्ञानुरूपं वर्तस्वेत्यर्थः । अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो निवेशितराज्यभरः । तस्मै राज्यं दत्वेत्यर्थः । विचरितमृगयूथानि विचरिता मृगयूथा मृगसमूहा येषु तानि । मृगाधिष्ठितानीत्यर्थः । वनानि आश्रयिष्ये । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकरिष्यामीत्यर्थः । **कुमारः**—पुंगवधारितायां पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः महोक्षः । 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । तेन धारितायामूढायाम् । 'पुंगवधार्यायाम्' इति क्वचित्पाठः । पुंगवेन धारयितुमर्हायामिति तस्यार्थः । दम्यं वत्सतरम् । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः । **शमयतीति**—गन्धप्रधानो द्विपः गन्धद्विपः गन्धगजः कलभो बालोपि सन्नन्यान्गजान् शमयति अभिभवति । गन्धद्विपपलक्षणं पालकाप्ये—'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥' इति । भुजंगशिशोरपि विषं गरलं सुतरामत्यन्तं वेगोदग्रं वेगैरुदग्रं चण्डम् । दष्टानां प्राणहरमित्यर्थः । भवति । अत्र रङ्गनाथटीका यथा—वेगैः 'धातोर्धोत्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचनोक्तैर्विषवेगैरुदग्रं क्रूरम् । भुजङ्गशिशोर्विषं गरलं प्रभवति मारणसमर्थं भवति । धातवश्च सप्त । उक्तं च वाग्भटादौ—'रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः' इति । एवं च सप्तैव विषवेगा अपि भवन्ति । तल्लक्षणानि च विषतन्त्रे पृथक्पृथङ्निरूपितानि । यथा—'वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्भङ्गं च हिक्कां षष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥' इति । बालावस्थोप्यधिपती राजा भुवं परिरक्षितुं सर्वतः शत्रवादिभ्यो रक्षितुमलं

---

१ वद्य विन्यस्य राज्यम्. २ नृप०. तात नार्हसि मां नृपपुङ्गवधारितायां । इ. पा. ३ वत्स मा मैवम्. ४ प्रभवतितराम् । वेगोदग्रं—वेगोद्रिक्तम् । इ. पा. ५ गुणः । इ. पा.

ज्ञातव्यं मद्वचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेकः[1] इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति दुःखितो निष्क्रान्तः ।)

(सर्वे दृष्टिप्रविघातं रूपयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य ।) किं[3] नु खलु निरभ्रे विद्युत्संपातः ।

उर्वशी—(विलोक्य ।) अहो भगवान् नारदः । (अम्मो भअवं णारदो ।)

राजा—[4]अये भगवान् नारदः । य एषः—

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः
संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।
मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-
र्हेमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

समर्थो भवति । उक्तार्थं अर्थान्तरं न्यस्यति—अयमुक्तरूपो भरः अतिशयः प्रकर्षः । ' अथातिशयो भरः ' इत्यमरः । जात्या जन्मनैव स्वकार्यसहः स्वकार्यनिर्वाहक्षमो भवति । वयसा तारुण्यादिना न खलु तथा भवति । पुरुषविशेषनिष्ठः स्वभावसिद्ध एव कोपि महिमातिशयः कार्यनिर्वाहसहिष्णुर्भवति । न तत्र वयआदि हेतुरिति भावः । अमात्यपरिषदममात्यसमूहम् । संभ्रियतां राज्याभिषेकः राज्याभिषेकस्योचिताः संभाराः क्रियन्ताम् । **राजा**—किं नु खलु इत्या०—विद्युत्तेजसेव नारददेहदीप्त्या चक्षुषि प्रतिहते इयमुक्तिः । अत्राद्भुतसम्प्राप्तेः ' उपगूहनम् ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—' तद्भवेदुपगूहनम् । यस्मादद्भुतसम्प्राप्तिः ' इति । **गोरोचनेति**—गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः गोरोचनायाः निकषाः कषपाषाणा लक्षणया तद्वता लेखास्तद्वत्पिङ्गः पिङ्गलो जटाकलापो जटासमूहो यस्य । शशिकलामलवीतसूत्रः शशिकलावदमलं धवलं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य । शशिकलात्र द्वितीयाचन्द्रः । मुक्तागुणातिशयसम्भृतमण्डनश्रीः मुक्तागुणानां मौक्तिकहाराणामतिशयैरुत्कर्षैः । उत्कृष्टमुक्ताहारैरित्यर्थः । ' उत्कर्षोतिशये ' इत्यमरः । सम्भृता कृता

१ आर्य ज्ञातव्य । कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—इ. पा.२सम्भ्रियन्तां कुमारस्यायुषो राज्याभिषेकसम्भाराः । इ.पा.३ युतो नु खलु मो विद्युत्सम्पातः । इ. पा. ४ (निपुणं विलोक्य) अये.

[1]अर्घ्यमस्मै ।

उर्वशी—(यथोक्तमादाय ।) इयं भगवतेऽर्हणा । (इअं भअवदो अरिहणा[2] ।)

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः—विजयतां[3] मध्यमलोकपालः ।

राजा—(उर्वशीहस्तादर्घ्यमादायावर्ज्य ।) भगवन्नभिवादये ।

उर्वशी—भगवन् प्रणमामि । (भअवं पणमामि ।)

नारदः—अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम् ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अपि नामैवं स्यात् । (प्रकाशम् । कुमारमाश्लिष्य ।) वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

कुमारः—भगवन्नौर्वशेय[4] आयुः प्रणमति ।

नारदः—आयुष्मानेधि ।

मण्डनश्रीरलङ्कारशोभा यस्य । एतादृशः सन् हेमप्ररोहो हेम्नः सुवर्णस्य प्ररोहा जटाशाखादयो यस्य तादृशः जङ्गमकल्पवृक्षो गमनशीलः कल्पवृक्ष इव संलक्ष्यते । स्वभावोक्तिरुपमालङ्कारौ । नारदावतारस्यानुरूपं वर्णनं माघकविकृतं शिशुपालवधे प्रथमसर्गे द्रष्टव्यम् । अर्घः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । तदुक्तम्—' गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते । ' इति । ' पादार्घाभ्यां च ' इति यत्प्रत्ययः । ' षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि । ' इत्यमरः । **उर्वशी**—अर्हणा पूजा । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा ।' इत्यमरः । **नारदः**—मध्यमलोकपालः मध्यमलोको मर्त्यलोकस्तस्य रक्षिता । 'पुंसि श्रुतौ मध्यमलोकमर्त्यौ ' इति त्रिकाण्डीशेषः । **नारदः**—दंपती जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपात्यते । अत्र उर्वशीपुरूरवसोः निष्प्रत्यूहसमागमोपक्षेपणात् ' कार्यं ' नाम पञ्चम्यर्थप्रकृतिरुक्ता । **राजा**—अभिवादयस्व अभिवादनं कुरु । अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वको नमस्कारः । आभिमुख्येन वाद्यते आशीरनेनेत्यभिवादनम् । ' समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।' इत्यमरः । **कुमारः**—और्वशेयः उर्वश्या अपत्यं पुमान्

१ (ससम्भ्रमम्) अ०;अर्घोर्घस्तावत्. १ अर्चना इ.;अअं भगवदो अग्घो । इ. पा ३ विजयतां विज०. ४ पौरूरवस और्वशेयः प्रणमति । इ. पा.

राजा—अयं विष्टरोनुगृह्यताम् ।

नारदः—(तथोपविष्टः ।)

(सर्वे नारदमनूपविशन्ति ।)

नारदः—राजन् श्रूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

नारदः—प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तमनुशास्ति—

राजा—किमाज्ञापयति ।

नारदः—त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी[1] । भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

उर्वशी—(अपवार्य ।) अहो शल्यं मे हृदयादपनीतमिव । (अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं विअ ।)

राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण ।

नारदः—युक्तम् ।

राजा–विष्टरः आसनम् । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् । ' इत्यमरः । ' वृक्षासनयोर्विष्टरः ' इति निपातः । **राजा**–प्रभावदर्शी अयं शब्दो व्याख्यातपूर्वः । **नारदः**–अनुशास्ति कर्तव्यत्वेन निर्दिशति । त्रिकालदर्शिभिः त्रीन्कालान्भूतभविष्यद्वर्तमानान्पश्यन्त्येवंशीलैः । सांयुगीनः संयुगे साधुर्युद्धकुशलः । ' प्रतिजनादिभ्यः खञ् ' इति खञ्प्रत्ययः । ' सांयुगीनो रणे साधुः ' इत्यमरः । संन्यस्तव्यं त्यक्तव्यम् । यावदायुर्यावज्जीवम् । इयं चोर्वशीत्यादिना समग्रफलसम्प्राप्तिकथनात् ' फलागमः ' नाम पञ्चम्यवस्था प्रदर्शिता । अस्याः कार्येणार्थप्रकृत्या योगान्निर्वहणसन्धिः । **उर्वशी**—शल्यमिव मे हृदयादपनीतमिति वा योजना । शल्यं बाणाग्रम् । अत्र दुःखापनयात् ' समयः ' नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । ' समयो दुःखनिर्याणम् ' इति तल्लक्षणात् । **राजा**—परवानस्मि देवेश्वरेण महे-

---

१ त्रैलोक्यदर्शिभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी । भवांश्च सांयुगीनसहायस्तेन न त्वयः शस्त्रसंन्यासः कार्यः । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवत्विति । इ. पा.

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।
सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसा ॥ २० ॥

(आकाशमवलोक्य ।) रम्भे[1] उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः ।)

अप्सरसः—भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः (भअवं इमे अभिसेअसंभाराः ।)

नारदः—उपवेश्यतामायुष्मान्भद्रपीठे[3] ।

रम्भा—इतो वत्स । (इदो वच्छ ।) (इति कुमारमुपवेशयति ।)

न्द्राज्ञानुरोधात्तदादिष्टमेव करोमीत्यर्थः । अत्र वाञ्छितसिद्धेर्गम्यमानत्वात् ' आनन्दः ' नाम सन्ध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । **त्वत्कार्यमिति**—वासव इन्द्रस्त्वत्कार्यं तवाभीष्टं कुर्यात् । त्वं च तस्येष्टमाचरेः कुर्याः । एवं युवयोरन्योन्योपकार्योपकारकभावोस्त्वित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह–सूर्योग्निं तेजसा समेधयति वर्धयति । अग्निश्च सूर्यं तेजसा समेधयति । ' अग्नितेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्यतेजोग्निमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । ' इति रङ्गनाथः । इमं विषयमधिकृत्य ' दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः । ' इत्यत्र रघुवंशटीकायां मल्लिनाथोपि ' सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निर्वादित्यं सायं प्रविशति । ' इति श्रुतीरुदाहरति । **अप्सरसः**–अभिषेकसंभाराः–'बिल्ववल्मीकमृत्तिकादिसामग्री ' इति रङ्गनाथः । अभिषेकवर्णनं कविनैव रङ्गवंशे सप्तदशे सर्गे सविस्तरं कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् । **नारदः**–भद्रपीठं हैमं मणिखचितमासनम् । 'नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं च तत् । हैमं ' इत्यमरः । अत्र रघुनाथः–भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे–हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् । सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥ ' वराहसंहितायां च–' त्रिविध-

---

१ तव कार्यमसौ कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यकृत् । सूर्यः संवर्धयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसा ॥ इ. पा. २ रम्भे आनीयतां कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकाय महेन्द्रेण संभृतः संभारः । इ. पा. ३ उपविश्यतामायुष्मन; अयमायु०. ४ भद्रपीठे उपवेशयति । इ. पा.

नारदः—(कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्य ।) रम्भे निर्वर्त्यतां शेषो विधिः ।

रम्भा—(यथोक्तं निर्वर्त्य ।) वत्स प्रणम भगवन्तं मातापितरौ च । (वच्छ पणम भअवन्तं मादापिदरो अ ।)

कुमारः—(यथाक्रमं प्रणमति ।)

नारदः—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरन्धरो भव ।

उर्वशी—पितुराराधयिता भव । (पिदुणो आराधइत्तओ होहि ।)

(नेपथ्ये वैतालिकौ ।)

प्रथमः—विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोत्रेरिवेन्दु-
र्बुध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः ।
भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-
रतिशयिनि समाप्ता वंश एवाशिषस्ते ॥ २१ ॥

स्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्ध्वयुक्तश्च । माण्डलिकानन्तरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥ ' इति । **नारदः**—शेषो विधिर्नीराजनादिः । **रम्भा**—भगवन्तं नारदमित्यर्थात् । ' भगवन्तं महर्षिम् ' इति क्वचित्पाठः । **राजा**—कुलधुरन्धरः कुलधौरेयः धुरं धारयतीति धुरन्धरः । ' संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ' इति खच् । सूत्रे धृधातोर्णिजन्तस्य ग्रहणात् ' खचि ह्रस्वः ' इत्यनेन ह्रस्वश्च । **अमरमुनिरिति**—अमरमुनिर्देवर्षिरत्रिः ब्रह्मण इव । अत्रिर्ब्रह्मणो मानसपुत्रः । तदुक्तं मानवसंहितायाम्—मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ—इति । अत्रेरिन्दुश्चन्द्र इव चन्द्रोत्रेर्नेत्रसमुत्पन्न इति पुराणानि । तदुक्तं पाद्मे—ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः । स्रष्टुकामः प्रजा वत्स तपस्तेपे सुदुस्तरम् । ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् । नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः ॥ इत्यादि । एतत्सर्वं ' अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः । ' इत्यत्र मल्लिनाथेन विस्तरश उक्तमत एव विरम्यतेऽस्माभिः । बुधः किलः बृहस्पतिपत्नीतारागर्भे सोमेनोत्पादितः । अत्र मत्स्यपुराणम्—ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः ।

---

१ वंशवर्धनः । इ. पा. २ वैतालिकद्वयम्, विजयतां इ०. प्रथमः—

द्वितीयः—

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मी-
र्हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

अप्सरसः—(उर्वशीमुपेत्य ।) दिष्ट्या पुत्रस्य युवराजश्रिया भर्तुरविरहेण वर्धसे । (दिट्ठिआ[1] पुत्तस्स जुवराअसिरीए भत्तुणो अविरहेण वड्ढसि ।)

उर्वशी—साधारण एषोभ्युदयः । (कुमारं[2] हस्ते गृहीत्वा ।) एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व । (साहारणो एसो अब्भुदओ । एहि वच्छ जेट्ठमादरं अभिवन्देहि ।)

दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राजसुतः स्मृतः ॥ ' इत्यादि । बोधनस्य बुधस्य देवः पुरूरवा इव । त्वं लोककान्तैर्लोकह्यैर्गुणैः पितुरनुरूपः पित्रा तुल्यगुणो भव । अतिशयिनि सर्वोत्कर्षशालिनि ते वंशे कुले आशिषः समाप्ता एव । सर्वश्रेयोधिगमान्निरवकाशाः सत्यः पुनरुक्ततां भजन्ते इत्यर्थः । अत एव गुणैः पितुरनुरूपो भवेत्येवाशास्यसे । अनुरूपभावो रघुवंशे पञ्चमसर्गे यथा—'आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ' इति । **तव पितरीति**—उन्नतानां महात्मनां पुरस्तादग्रे स्थितेऽस्मिन् तव पितरि । अनाकम्प्यधैर्ये अनाकम्प्यमक्षोभ्यं धैर्ये चित्तस्थैर्यं यस्य तस्मिन् । स्थितिमति मर्यादापालके त्वयि च । विभक्ता राजलक्ष्मीर्हिमवति हिमाचले जलधौ च व्यस्ततोया विभक्तजला गङ्गेवेदानामधिकतरं राजते शोभते । ' उन्नतानां पुरस्तात्स्थिते ' ' स्थितिमति ' ' अनाकम्प्यधैर्ये ' इत्येतानि विशेषणानि हिमवत्पक्षे जलधिपक्षे च योज्यानि । उभयोर्मालिनीवृत्तम् । **उर्वशी**—साधारणोस्माकं सर्वासामप्सरसामित्यर्थात् ।

---

१ दिट्ठिआ प्पिअसहीपुत्तअस्स जुअराअसिरिं पेक्खिअ भत्तणो अविरहे वाड्ढिदि । इ. पा.

२ रम्भा—(कुमारं—) जेट्ठमादरं—पढमं मादरं । अभिवन्दहि अहिवादेहि । वन्देहि इ.पा.

कुमारः—(प्रतिष्ठते ।)

नारदः—तिष्ठ समये तत्रभवत्याः समीपं गच्छसि ।

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।
अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

राजा—एवमनुगृहीतो भगवता[1] कथं न योग्यो भविष्यति ।

नारदः—किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु[2] ।

राजा—यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथापीदमस्तु[3]

(भरतवाक्यम् ।)

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् ।
संगतं श्रीसरवत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम्[4] ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

॥ इति विक्रमोर्वशीये नाटके पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

ज्येष्ठमातरमौशीनरीम् । **नारदः**—समये योग्यकाले । **आयुष इति**—ते तवात्मजस्यायुषो यौवराज्यश्रीर्युवराजलक्ष्मीः । मरुत्वतेन्द्रेण सेनापतेर्भावः **सैनापत्यं** तत्राभिषिक्तं महासेनं कार्तिकेयं स्मारयति स्मृतिगोचरीकरोति । ' इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ' इत्यमरः । ' कार्तिकेयो महासेनः ' इति च सः । **राजा**—एवं स्वयमभिषेककलशमावर्जयता । **नारदः**—पाकस्य तन्नामकदैत्यस्य शासनो हन्ता इन्द्रः । ' भूयः प्रियं करोतु' इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु— ' वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ' । **राजा**—भरतवाक्यं नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ नटेन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादिदं भरतवाक्यमित्युच्यते । **परस्परेति**—परस्परविरोधिन्योः पर-

१ **राजा**—तिष्ठ । समेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् । इ. पा.
२ अनुगृहीतोस्मि भगवता । इ. पा. ३ प्रियमाहरतु । उपहरतु । उपकरोतु । इ. पा.
४ भूयादुद्भूतये सताम् । इ. पा. अस्मादनन्तरम्—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु । इति पद्यं पुस्तकद्वये

स्परं विरोधो वैरमनयोरस्तीति तयोः निसर्गभिन्नास्पदयोरित्यर्थः । प्रायेण हीश्वरा अनक्षराः पण्डिताश्च दरिद्रा भवन्ति । एतदनुरोधादिदमुक्तम् । श्रीसरस्वत्योः । एकसंश्रयदुर्लभमेकत्रवासदुर्लभं संगतं मिलनम् । सहवसतिरित्यर्थः । सतां सज्जनानां भूतयेऽभिवृद्ध्यर्थं सदास्तु । अत्र सज्जनानां प्रशंसाया गम्यमानत्वात् ' प्रशस्तिः ' नामाङ्गमुक्तम् । तल्लक्षणमादिभरते-'देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् । ' इति ॥

काळेवंशोद्भवेनेयं रामचन्द्रस्य सूनुना ।
मोरेश्वरेणाल्पधिया निर्मितार्थप्रकाशिका ॥
नाम टीका सुबोधार्थं बालानां न्यूनमत्र यत् ।
तद्बुधाः क्षन्तुमर्हन्ति हंसक्षीरनयेन मे ॥
स्वतन्त्राः सर्वतन्त्रेषु लोकमाण्डितपण्डिताः ।
तेभ्योर्पिता तया लक्ष्मीमाधवौ परितुष्यताम् ॥

इति काळेवंशोत्पन्नेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण विरचितायां श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां

पञ्चमोऽङ्कः ।

शुभं भूयादध्यापकस्याध्येतुश्च ।

परिशिष्टम् ।

चतुर्थाङ्कगतानि रङ्गनाथपठितानि प्राकृतपद्यादीनि ।

पृ. ९१ पं. १–

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोः प्रावेशिक्याक्षिप्तिका ।)

पिअसहिविओअविमणा सहिंसहिआ [हंसी] वाउला समुल्लवइ ।
सूरकरफंसविअसिअतामरसे सरवरुच्छङ्गे ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सहजन्या चित्रलेखा च ।)

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

---

१ प्रियसखीवियोगविमनाः सखीसहिता व्याकुला समुल्लपति ।
सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥

पिअसहीति—सखीं सखीति वा । उर्वशीविरहदूनचेताः सहजन्योपेता विह्वला कासारोपान्तोपविष्टा चित्रलेखा विलपतीत्यर्थः । सखीं सहजन्यां प्रति सखी चित्रलेखा वदतीत्यर्थ इति वा । रविकरसंपर्कसंजातविकासरक्तसरोजवन्मत्सख्याः कदा नु भर्तृसंदर्शनादिजानितं सुखं संपत्स्यत इति सरोविशेषणध्वनिः । आक्षिप्तिकालक्षणमाह भरतः—चञ्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता । आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैः ॥ ' इति । पात्रप्रवेश एवैतस्या निवेशः । गाथा छन्दः । तल्लक्षणं च पिङ्गले—' पढमं बारह मत्ता बीए अट्ठारहेण संमुत्ता । जह पढमं तह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥ ' इति । दशपञ्चेन्यर्थाच्चतुर्थचरणे पञ्चदशमात्राविभूषिता भवतीत्यर्थः । विशेषोन्तरं च तत्रैव—' सत्तगणादहिन्ता जो ण लहू छट्ठणे जो विसमो । तह गाहे विइ अद्धे छट्ठं लहुअं विआणेहु ॥ ' इति । गणश्चतुष्कलः । प्राकृतपद्ये न जगणः षष्ठः । छट्ठं लहुअमिति । एको लघुरेव षष्ठो गणः कार्य इत्यर्थः । विषमे जगणाभावः । अन्ते गुरुश्चात्राप्यावश्यक इति । हृदयम् ॥ **द्विपदिकया दिशोऽवलोक्येति** । द्विपदिकाख्यगीतिविशेषेण दिगवलोकनं विधायाग्रिमां गाथां पठतीत्यर्थः । दिशोऽवलोक्य द्विपदिकाख्यगीत्या वदतीत्यर्थो वा । तल्लक्षणं चाह भगवान्भरतमुनिः—' शुद्धा खण्डा च मात्रा च संपूर्णेति चतुर्विधा । द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगीयते ॥ पादे न पञ्चभागोऽन्ते जौ स्तः षष्ठद्वितीयकौ । चतुर्भिरीदृशैः पादैः शुद्धा द्विपदिछोच्यते ॥ अर्धान्तेऽन्ये स्वरानाहुः खण्डा स्याच्छुद्धयार्धया । षष्ठेनैकेन गुरुणा मात्राद्विपदिका मता ॥ ज्ञेया शुद्धैव संपूर्णा गुरुणान्तेऽधिकेन तु ॥ ' इति । हंसीयुगलान्योक्त्या स्वपीडाति-

[1]**सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणिद्धअम् ।**
वाहोवग्गिअणअणअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ २ ॥

पृ. ९४ पं. १०— (अनन्तरे जम्भलिका ।)

[2]**सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणिद्धअम् ।**
अविरलवाहजलोल्लअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥ ३ ॥

सहजन्या—[3]सहि अस्थि कोवि समागमोवाओ ।

चित्रलेखा—गोरी[4]चरणरागसंभवं संगममणिं वज्जिअ कुदो से समागमोवाओ ।

पृ. ९५ पं. ४— (अनन्तरे खण्डधारा ।)

[5]**चिन्तादुम्मिअमाणसिआ सहअरिदंसणलालसिआ ।**
विअसिअकमलमणोहरए विहरइ हंसी सरवरए ॥ ४ ॥

पृ. ९५ पं. ७—

(नेपथ्ये पुरूरवसः प्रावेशिक्याक्षिप्तिका ।)

१ सहचरीदुःखालीढं सरोवरं स्निग्धम् ।
बाष्पापवल्गितनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥
२ सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।
अविरलबाष्पजलार्द्रं ताम्यति हंसीयुगलम ।
३ सखि अस्ति कोऽपि समागमोपायः ।
४ गौरीचरणरागसंभवं संगममणिं वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपायः ।
५ चिन्तादूनमानसा सहचरीदर्शनलालसा ।
विकसितकमलमनोहरे विहरति हंसी सरोवरे ॥

शयं वर्णयति—**सहअरीति** । अपवल्गितमुपप्लुतम् । ताम्यति ग्लानिं भजते ॥ **अनन्तरे जम्भलिकेति** । जम्भलिका गीतिविशेषः । तथा चाह भरतः— उद्ग्राहो द्विःसकृद्वैकखण्डो द्विशकलोऽथवा । यत्र ध्रुवो द्विराभोगो ध्रुवेऽमुक्तिः स जम्भकः ॥ ' इति । एतस्यैव नाम जम्भलिकेति मतङ्गमतम् । ' ध्रुवे मुक्तिरहिता पूर्वोक्तलक्षणलक्षिता सा इति श्रीमद्भट्टसोमचरणाः ' । पुनः ' सहचरि ' इत्येव पठति तृतीयचरणपरिवर्तनेन । अविरलवाहजलोल्लअं अविरलबाष्पजलार्द्रम् । ओल्लअमित्यार्द्रं देशी ॥ **खण्डधारेति** । खण्डधाराख्यो गीतिविशेषः । तल्लक्षणं तु—' यद्गीतं गुणचर्या च रागेण क्रीडनेन च । तालेन सा खण्डधारा याष्टिकेन प्रकाशिता ॥ ' इति ॥ हंस्यन्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह— **चिन्तेति** । गजान्योक्त्या जायाविरहायासितस्योन्मत्तस्य पुरूरवसो रंगभू-

गहणं गइन्दणाहो पिअविरहुम्माअपअलिअविआरो ।
विसइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअदेहपब्भारो ॥ ५ ॥

पृ. ९५ पं. ९—

(लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

हिअआहिअपिअदुक्खओ सरवरए धुदपक्खओ ।
वाहोवग्गिअणअणओ तम्मइ हंसजुआणओ ॥ ६ ॥

पृ. ९६ पं. ४—

(इति मूर्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्थाय निःश्वस्य ।)

मइ जाणिअ मिअलोअणि णिसअरु कोइ हरेइ ।
जाव णु णवतडिसामल धाराहरु वरिसेइ ॥ ७ ॥

पृ. ९७. पं. २— (अनन्तरे चर्चरी ।)

जलहर संहर एहु कोपमिआढत्तओ
अविरलधारासारदिसामुहकुन्तओ ।
ए मइं पुहवि भमन्ते जइ पिअ पेक्खिहिसि
तच्छे जं जु कराहास तं तु सहीहिमि ॥ ८ ॥

---

१ गहनं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।
विशति तरुकुसुमकिसलयभूषितनिजदेहप्राग्भारः ॥

२ हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे धुतपक्षः ।
व्याधापवल्गितनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥

३ मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।
यावच्च नवतडिच्छटाश्यामलो धाराधरो वर्षति ॥

४ जलधर संहराम्र कोपमारब्धः । अविरलधारासारदिशामुखकान्तः ।
ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये । तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्सहिष्ये ॥

मावाक्षिप्तिकया प्रवेशं सूचयति—**गहणमिति** । देहप्राग्भारो देहाभोगः । हंसान्यापदेशेन राजा स्वदुःखातिरेकमाह—**हिअअ इति** । व्याधापवल्गितनयनः । पक्षे बाष्पापवल्गितनयनः । धुतपक्षः । कम्पितपक्षः **पक्षेऽसहायः** । ' पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु ' इति त्रिकाण्डी । व्याधत्रासितनेत्रः ॥ **मइ जाणिअ इति**–नुर्निश्चये । यावज्जलधरो वर्षति तावन्मृगलोचनामुर्वशीं कोऽपि राक्षसो हरतीति मया निश्चयेन ज्ञातम् । वर्षणोत्तरं तु जलदनिश्चयाभावेन नीता क्व वा गता मत्प्राणप्रिया किमिदानीं करोमि मन्दभाग्य इति । इति क्वापि सकरुणं विचिन्त्येत्युत्तरचूर्णिकासंगतिः । ' मइ कोइ ' इति च 'मया कोऽपि इत्यर्थे देशी ॥ **अनन्तर इति** –चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः । तदुक्तम्— ' द्रुतमध्यलयं समाश्रिता पठति प्रेमभरान्नटी यदि । प्रतिमण्ठकरासकेन वा द्रुतमध्या प्रथमा हि चर्चरी ॥ ' ' सोमो वा प्रतिमण्डकः । लघ्वादितालो लोकेऽसौ रास इत्यभिधीयते ॥' इति । मेघं प्रत्याह–**जलहरेति**–ए इति संबोधन

९७ पं. ५–प्रत्यादिशामि (अनन्तरे चर्चरी ।)

गन्धुमाइअमहुअरगीएहिं
वज्जन्तेहिं परहुअतूरेहिं ।
पसरिअपवणुव्वेल्लिअपल्लवणिअरु
सुललिअविविहपआरेहिं णच्चइ कप्पअरु ॥ ९ ॥

इति नर्तित्वा ।

पृ. ९८ पं. २—अन्वेषयामि—

(पाठस्यान्ते भिन्नकः ।).

दहआरहिओ अहिअं दुहिओ विरहाणुगओ परिमन्थरओ !
गिरिकाणणए कुसुमुज्जलए गअजूहवई तह झीणगई ॥ १० ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।)

पृ. ९९ पं. ६— (अनन्तरे खण्डकः ।)

संपत्तविसूरणओ तुरिअं परवारणओ ।
पिअतमदंसणलालसओ गअवरु विम्हिअमाणसओ ॥ ११ ॥

१ गन्धोन्मादितमधुकरगीतैर्वाद्यमानैः परभृतैर्यैः ।
प्रसृतपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥
२ दयितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः ।
गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥
३ संप्राप्तखेदस्त्वरितं परवारणः ।
प्रियतमदर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥

एवमर्थे वा । ' संहर एहु कोपम् ' इति पदत्रयम् । एहु एतस्मिन्मल्लक्षणे जने कोपं संहर । मा कुर्वित्यर्थः इति वा । 'मइं तच्छे जं जुं' इत्यादयोऽहं तदा यद्यदित्यर्थे देशीशब्दाः । वसन्तवर्णनेन जलधरसमयप्रत्यादेशमाह–**गन्धुम्माइअ इति** गीतैस्तूर्यैरित्युपलक्षणे तृतीया । प्रसृतेनेतस्ततः संचलता वायुनोद्वेलनशीलश्चञ्चलः पल्लवनिकरः किसलयसमूहो यस्य सः । एतेन पल्लवनिकरस्य करत्वं गम्यते । **पाठस्यान्ते भिन्नक इति** । ' पाठो वाद्याक्षरोत्करः ' इति भरतः । भिन्नको रागविशेषः । तथा चाह भरतः--'षड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नको मध्यमो बहुः । षड्जग्रहांशो मन्यासो मदसोऽन्तोऽथवा भवेत् ॥ षड्जादिमूर्च्छनः शुद्धः संचारिणि सकाकलिः । प्रसन्नादियुतो दानवीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ॥ दिनस्य पश्चिमे यामे प्रयोज्यः सोमदैवतः ॥' इति ॥ गजान्योक्त्या स्वावस्थामाह—**दहआरहिओ इति** । भ्रमतीत्यध्याहारः । गजयूथपतिरहं स्वीयां प्राणप्रियामपि रक्षितुं न शक्तः । कथं मे यूथपतित्वं धिक् च मामित्यतिदुःखे कारणम् । **अनन्तरे खण्डक इति** । खण्डको गीतिविशेषः । तल्लक्षणं तु—' विरहव्याप्ता या तु पठेद्गीतिं कुशीलवी । प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकः स उदाहृतः ॥ ' इति । गजान्यापदेशेन स्वावस्थां पुनराह— **संपत्तविसूरणेति** । विचरतीति

(तेना खण्डकान्तरे चर्चरी ।)

बंहिण पै इअ अब्भत्थिअमि आअक्खहि मं ता
एत्थ अरण्णे भमन्ते जइ पइ दिट्ठी सा महु कान्ता ।
णिसम्महि मिअङ्कसरिसे वअणे हंसगई
ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झ मई ॥ १२ ॥

(चर्चरिकयोपविश्य । अञ्जलिं बद्ध्वा । ।)

पृ. ९९ पं. ८— (चर्चरिकया विलोक्य ।)

पृ. १०० पं. ७— (अनन्तरे खुरकः ।)

---

१ बर्हिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्
अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।
निशामय मृगाङ्कसदृशेन वदनेन हंसगतिः
अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥

शेषः । परबलदलनोऽप्यहं स्वप्रियतमामरक्षणेऽपि क्षमो नास्मीति खेदे विस्मये च हेतुगर्भं विशेषणं परवारण इति । विसूरण इति ' खिदेर्विसूरः ' इति विसूरादेशः ॥ **तेना खण्डकान्तरे चर्चरीति** । तेनेति मङ्गलार्थकमक्षरद्वयम् । तेनकलक्षणमाह भगवान्भरतमुनिः—' ॐ तत्सदिति निर्देशात्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मकः ॥ लक्षितस्तेन तेना' इति । अन्यत्रापि–' तेकारः शंकरः प्रोक्तो नाकारश्च उमा तथा । गीतादौ तेन वक्तव्यं तेना इत्यक्षरद्वयम् ॥ इति । खण्डकचर्चर्योर्लक्षणं प्रागुक्तमेव । बर्हिणं प्रत्याह–**बंहिण पै इति** । बर्हिण पै परम् । त्वामिति वा । ' आअक्खहि म ता अथ वण भमन्ते' इत्यपि क्वचित्पाठः । निशामय शृणु । पाठान्तरे— 'आचक्ष्व मां ताम् । अथ वने भ्रमता ।' मां प्राते तामाचक्ष्वेत्यर्थः । वदनेनेत्युपलक्षणे तृतीया ॥ चर्चरिकयोपविश्येत्यादौ चर्चरिका गतिविशेषः । तालविशेषो वा । बभाण च भरतः–' विरामान्तद्रुतद्वन्द्वं लघून्यष्टौ च चर्चरी ' इति । यथा–'०० । ऽ । । । । । । । । ' 'अञ्जलिं बद्ध्वेति । यदुक्तम्–'पताकाहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः । देवतागुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ॥ कार्यः शिरोमुखोरःस्थो नृभिः स्त्रीभिर्यथेष्टतः ॥' इति । **अनन्तरे खुरक इति**–खुरको नृत्यविशेषः । तदुक्तम्--पठमञ्जरिरागसंयुतं यद् द्रुतमध्येन लयेन यत्प्रयुक्तम् । प्रतितालयुतं च नर्तनं तत्खुरकाख्यं मुनये शिवेन दत्तम् ॥ ' लघुर्द्रुतद्वयं यत्र प्रतितालः प्रकीर्तितः ' इति । सुरकाख्यो गेयविशेषो वा । आह च भरतः–'पूर्वपूर्वाक्षरत्यागे योऽन्यो वर्णचयः स चेत् । उत्तरोत्तरसंघादौ

विज्जज्झरंकाणणलीणओ
दुक्खविणिग्गहबाहुपीडओ ।
दूरोसारिअहिअआणन्दओ
अम्बरमाणे भमइ गइन्दओ ॥ १३ ॥
(खुरकान्ते चर्चरी)

हेल्ले हेले

परहुअ महुरपलाविणि कन्ति णन्दणवण सच्छन्द भमन्ती ।
जइं पंइ पिअअम सा महु दिट्ठी ता आअक्खहि महु परपुट्ठी ॥१४॥

(एतदेव नर्तित्वा वलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा) भवति

पृ, १०० पं. ११— (वामकेन किंचिद्वलित्वा) (आकाशे ।)

पृ. १०१ पं. १०—

सुखमास्तां भवती । साधयामस्तावत् । (उत्थाय द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षपशंसी नूपुरशब्दः यावदेनमनुगच्छामि । (परिक्रम्य ।)

---

१ विद्याधरकाननलीनो दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ।
दूरोत्सारितहृदयानन्दः अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ॥
२ परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।
यदि परं प्रियतमा सा मम इष्टा तर्ह्याचक्ष्व मम परपुष्टे ॥

खुरकः परिकीर्तितः ॥' इति । गजान्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह—**विज्जज्झरंति**—अम्बरमानेनेत्युपलक्षणे तृतीया अतिविशाल इत्यर्थः । परभृतां प्रत्याह—हेल्ले हेले हे रे हे रे । **परहुएति** । आदरे द्विरुक्तिः संबोधने **मधुरप्रलापिनि** । कान्ता मनोनयनानन्ददायिनी । नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्तीत्यादीनि प्रियतमाविशेषणानि वा । 'परभृते परपुष्टे' इत्यर्थपौनरुक्त्यं वक्तुरुन्मत्तत्वान्न दोषावहम् । यद्वा । 'मधुपरपुष्टे' इत्येकं पदम् । मधुना पुष्परसेन परमत्यन्तं पुष्टे इत्यर्थः । मधुपरा चासौ पुष्टेति वा । मधौ वसन्त इति वा ॥ [**वलन्तिकयेति** ।] वलन्तिका रागविशेषः । तथा च संगीतरत्नाकरे—' वलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्विहीना मन्द्रदेवता । सन्यासांशग्रहे.....
शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥ ' इति । **वामकेनेति** । वामकं पार्श्वस्थितवस्त्ववलोकने संस्थानविशेषः । यदुक्तम्—' धुतेन शिरसा यत्तु पार्श्वेन वलितेन च । तद्वामकं वै करणं पार्श्वस्थस्यावलोकने ॥' इति । **दक्षिणेनेति** । वनधाराया दक्षिणभागे । धारा पङ्क्तिः । दक्षिणेनेत्येनप्प्रत्ययान्तो निपातः । तद्योगे च वनधारामिति द्वितीया । ' धारा पङ्क्तौ द्रवद्रव्यस्रवेऽश्वगतिपञ्चके । '

पिअअमविरहकिलामिअवअणओ
अविरलवाहजलाउलणअणओ ।
दूसहदुक्खविसंठुलगमणओ
पसरिअउरुतावदिविअअङ्गओ ।
अहिअं दुम्मिअमाणसओ दरिअं गओ
काणणं परिभमइ गइन्दओ ॥ १५ ॥

(इति ककुभेन षड्जपभङ्गः ।)
(अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)
पिअकरिणीविच्छोइअओ गुरुसोआणलदीविअओ ।
वाहजलाउललोअणओ करिवरु भमइ समाउलओ ॥ १६ ॥

पृ. १०२ पं. १२— (उपविश्य चर्चरी ।)
रे रे हंसा किं गोइज्जइं । (इति नर्तित्वा उत्थाय ।)
पृ. १०३ पं. २— (चर्चरी ।)
गइअणुसारे मइ लक्खिवज्जइ ।
[चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा]
पृ. १०३ पं. ५— (पुनश्चर्चरी ।)
कहं पइं सिक्खिउ ए गइलालस सा पइं दिट्ठी जहणभरालस १७

१ प्रियतमाविरहक्लान्तवदनः अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ।
दुःसहदुःखविसंष्ठुलगमनः प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः ।
अधिकं दूनमानसो दरीं गतः कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥
२ प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्तः ।
बाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥
३ रे रे हंस किं गोप्यते ।
४ गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते !
५ कस्मात्त्वया शिक्षितमेतद्गतिलालस सा परं दृष्टा जघनभरालसा ॥

इति विश्वलोचनः । द्विपान्यापदेशेन स्वदुःखातिरेकमाह—**पिअअमविरहेति**—विसंष्ठुलगमनः स्खलद्गतिः । **ककुभेन षड्जपभङ्गा इति**—ककुभाख्यरागेण । उक्तं च भरतेन—' मध्यमापञ्चमीधैवत्युद्भवः ककुभो भवेत् । धांशग्रहः पञ्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः । प्रसन्नमध्यारोहिभ्यां करुणे यमदैवतः । गेयः शरदि ' इति । उपभङ्गा अवच्छेदाः ॥ उन्मादातिशयवशात्पुनस्तमेवार्थमाह—**पिअकरिणीति** । विच्छोइअओ इति वियुक्ते देशी । **रे रे हंसा इति**—हे गतिलालस गतौ गमनविषये लालसाभिलाषः यस्य । त्वयैतत् । अर्थाद्गमनम् । कस्माच्छिक्षितम् । गमनान्यथानुपपत्त्यैव सा परं नि-

(पुनश्चर्चरी । ' हंस प्रयच्छ ' इत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य ।)

पृ. १०३ पं. ७—

(अनन्तरे कुटिलिका ।) **मम्मररणिअमणोहरए**

(मल्लघटी ।) **कुसुमिअतरुवरपल्लविए ।**

(चर्चरी ।)

दइआविरहुम्माइअओ काणणे भमइ गइन्दओ ॥ १८ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी ।)

गोरोअणाकुङ्कुमवण्णा चक्का भणइ मइ ।

महुवासर कीलन्ती धणिआ ण दिट्ठी पइ ॥ १९ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

पृ. १०४ पं. ११

१ मर्मररणिनमनोहरे । २ कुसुमिततरुवरपल्लविते ।
३ दयिताविरहोन्मादितः काननं भ्रमति गजेन्द्रः ॥
४ गोरोचनाकुंकुमवर्णा चक्र भण माम् ।
मधुवासरे क्रीडन्ती धनिका न दृष्टा त्वया ॥

स्थितं त्वया दृष्टा । यद्वा ए गइलालस इति पदद्वयम् । लालसार्थाद्गतिशिक्षणे साभिलाष । चेदियं त्वया न दृष्टा तर्ह्येतद्गतिरेतस्या मत्प्राणप्रियाया गतिर्गमनं कंइ कथं शिक्षितमभ्यस्तमित्यर्थः । कइं केन शिक्षितमुपदिष्टमिति वा । एतद्गतिलास्यमित्यपि केचित् । अर्थापत्त्यैव त्वत्कृतैतद्दर्शनमवधार्यत इति तात्पर्यार्थः । ' कइं ' इति देशी संबोधने बहुवचनम् । अग्रे च त्वयेत्येकवचनमुन्मत्तोक्तेर्न दोषकृत् । वस्तुतस्तु दूरादाह्वाने हंसा इति प्लुतान्तत्वादेकवचनमेव । **कुटिलिकेति** । कुटिलिका नाट्यविशेषः । तदुक्तम्—' रागेण रहितं यत्तु चार्धमत्तलिकायुतम् । भाषयैव च तन्नाट्यं कुटलीसंज्ञकं मतम् ॥ ' अर्द्धमत्तलीलक्षणं तु ' उपेतापसृतौ पादौ वामश्चेद्रेचितः करः । कट्यामन्यस्तदा त्वर्द्धमत्तली तरुणीमदे ॥ ' इति । गजान्योक्त्या पुनराह—**मम्मर इति** । ..... । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिरिति यद्यपि तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसांनिध्ये सति विशेष्यमात्रपरत्वमित्यभियुक्तोक्तेः शुष्कपत्रमात्रपरोऽयं मर्मरशब्दः । यद्वा मर्मरः स्वरश्च रुणितं च पक्ष्यादीनां ताभ्यां मनोहरे ॥ **मल्लघटीति** । मल्लघटी नाट्यविशेषः ॥ **द्विलयान्तरे चर्चरीति** । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं लयः । ' लयः साम्यम् ' इत्यमरः । तस्य च त्रैविध्यमुक्तमन्यत्र—द्रुतो मध्यो विलम्बश्च लयः स त्रिविधो मतः ' इति ॥ चक्रवाकीमाह—**गोरोअणेति** । चक्का चक्रवाकी । ' कोकश्चक्रश्चक्रवाकः ' इति

(अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रकः ।

एक्कक्कमवड्ढिअगुरुअरपेम्मरसे ।

(सरे) हंसजुआणओ कीलइ कामरसे ॥ २० ॥

(चतुरस्रकेणोपेत्याञ्जलिं बद्ध्वा ।)

पृ. १०५ पं. ७ (नागराजस्तिष्ठति—) [कुटिलिका ।]

करिणीविरहसंतावि अओ ।

(मल्लघटी ।)

काणणे गन्धुद्धअमहुअरु ॥ २१ ॥

एकक्रम (एकैक) वर्धितगुरुतरप्रेमरसेन । हंसयुवा क्रीडति कामरसेन २ करिणीविरहसंतापितः । ३ कानने गन्धोद्धतमधुकरः ।

त्रिकाण्डी । **अर्द्धद्विचतुरस्रक इति** । नन्द्यावर्तापरनामकः संस्थानविशेषोऽर्ध-चतुरस्रकः । स च द्विवारं कृतत्वादर्धद्विचतुरस्रक इत्युच्यते । लक्षणं तु—' अ-स्यैव चेच्चरणयोरन्तरं स्यात्षडङ्गुलम् । वितस्तिमात्रमथवा नन्द्यावर्ते तदुच्यते ॥ ' इति । अस्यैवेति प्रकृतसंस्थानस्येत्यर्थः । अयमेव चार्धचतुरस्रक इत्याहुः । ' कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयं करिष्ये ' इत्युपक्रम्यानन्तरं दृष्टं हंसं वर्णयति— **एक्कक्कम इति** । 'सरे' इति पदविहिनो वा पाठः । कामरसेन कामाभिनिवेशेने-त्यर्थः । यद्वा उन्मादातिशयवशेन भ्रमरमेव हंसबुद्ध्या वर्णयति—एक्केति । अथ वा हंसान्योक्त्या स्वावस्थामाह एक्केति । एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसः । शरेण हंसयुवा नावक्रीडति कामरसेन ॥ कामस्य रसोऽभिनिवेशो यस्मिन्नेतादृशेन शरेण विद्ध इति शेषः । एककमेण युगपद्वर्धितश्छिन्नः । प्रियाविरहेणेति भावः । गुरुतरः प्रेमरसो यस्येतादृशो हंसयुवा नावक्रीडति । ईषत्क्रीडामपि न करो-तीत्यर्थः । यद्वा । हंसजुआणओ इत्येकमेव पदम् । कुसुमसायकसायकाभितप्तः प्रियाविच्छेदाच्छिन्नप्रेमा हंसयुवा क्रीडतीति शिरश्चालने । अपि तु कथमपि क्रीडा-लेशमपि न करोतीति भावः । 'वृधू छेदने' इति धातुः । 'निर्गतसरे' पाठान्तरे कामरसेन कामाभिनिवेशेन । उपलक्षित इति शेषः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तेन योज्येयं गीतिः । कामरसेन युगपदुत्पादितगुरुतरप्रेमरसो हंसयुवा क्रीडति । अहं तु दैवदग्धो न तथेति भावः । पेम्मरसे सरे कामरसे इत्यादिषु प्रथमा-तृतीये 'प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रम्' इत्यादि हेमचन्द्रादयुक्तत्वाद्बोद्धव्ये ॥ **चतुरस्रकेणेति** । संस्थानविशेषश्चतुरस्रकम् । यदुक्तम्—नन्द्यावर्तस्थयो-रर्थो भवेदष्टादशाङ्गुलम् । अन्तरे चतुरैः स्थानं चतुरस्रं तदोदितम् ॥ इति ॥ गजान्याषदेशेनाह—**करिणीति** । गन्धोद्धतो गर्वोद्धत इति वा ।

पृ. १०५ पं. १०—

(स्थानकेनावलोक्य ।)

पृ. १०५ पं. १२—

(अनन्तरे चर्चरी ।)

[1]हंइं पैं पुच्छिमि आअक्खहि गअवरु
ललिअपहारें णासिअतरुवरु ।
दूरविणिज्जिअससहरकन्ती
दिट्ठी पिअ पैं संमुह जन्ती ॥ २२ ॥

पृ. १०७. पं. २— (अनन्तरे खण्डिका ।)

पसरिअखरखुरदारिअमेइणि वणगहणे अविचलु ।
परिसप्पइ पेच्छह लीणो णिअकज्जुज्जुओ कोलु ॥ २३ ॥

१ अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।
दूरविनिर्जितशशधरकान्ति-
र्दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥

२ प्रसृतखरखुरदारितमेदिनीवनगहनेऽविचलः ।
परिसर्पति पश्यत लीनो निजकार्योद्युक्तः कोलः ॥

गजो भ्रमतीति शेषः । 'गन्धः संबन्धलेशयोर्गन्धकामोदगर्वेषु' इति हेमचन्द्रः । **स्थानकेनेति** । स्थानकमालापविशेषः । तथा चाभाणीद्भरतः—' स्थानकं तद्वदेव स्यात्पृथग्तभूविदारिकम् ' इति । तद्वदिति प्रकृतालापवदित्यर्थः । गजं प्रति प्रियाप्रवृत्तिं पृच्छति—**हंइं पैं इति** । दूरमत्यन्तं विनिर्जिता पराजिता । आह्लादकतातिशयनिष्कलङ्कतादियुतमुखेनेति शेषः । शशलाञ्छनकान्तिर्यया । शशधरेत्यनेन पूर्णचन्द्रता द्योत्यते । **अनन्तरं खण्डिकेति** । गीतिविशेषः खण्डिका । यदुक्तम्—' पर्यायेण शनैस्तिर्यङ्नतमुक्तं धुतं शिरः । श्रीरागकुम्भतालेन निबद्धा खण्डिका मता ॥ ' इति । कुम्भतालश्च—' कामबाणद्रुता यत्र अर्धचन्द्रस्ततः परम् । दविरामो लघुश्चैको बिन्दुश्चार्धद्रुतो भवेत् । दविरामो लघुद्वन्द्वद्रुतो लघुविरामवान् ॥ ' इति । तथा—' ते ते ते ते ते ति थ्यै थै ते ति थ्यै थै ते थै ' ० ० ० ० ० ˘ ठ । ० ˘ ठ । । ० । खण्डिका गद्यभेदो वा । प्राह च भगवान् भरतः—' खण्डी गणेशदैवत्या सात्वतीं वृत्तिमाश्रिता । श्वेता हास्यकृदारब्धा वैदर्भीभङ्गिसंभवा ॥ इति । वराहान्यापदेशेनाह—**पसरिएति** । अविचलो धीरः । वनगहने लीनोऽपि निजकार्योद्युक्तः कन्दाद्यन्वे-

पृ. १०७ पं. ६— [अनन्तरे चर्चरी ।]

फलिहसिलाअलणिम्मलणिब्भरु
बहुविहकुसुमविरइअसेहरु ।
किंणरमहुरुग्गीअमणोहरु
देक्खावहि महु पिअअम महिहरु ॥ २४ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा ।)

पृ. १०८. पं. ५— [अनन्तरं कुटिलिका ।]

पसीअ पिअअम सुन्दरि एणए सुहिआकरुणविहङ्गमए णए ।
सुरसरितीरसमूसुअएणए अलिउलझंकारिए णए ॥ २५ ॥

---

१ स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्भर
बहुविधकुसुमविरचितशेखर ।
किंनरमधुरोद्गीतमनोहर
दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥

२ प्रसीद प्रियतम सुन्दरि एनया [नदि] क्षुभिताकरुणविहङ्गमके नत्या [नदि] ।
सुरसरित्तीरसमुत्सुकैणके [त्सुकैनदि] अलिकुलझंकारिते गदि ॥

षणार्थं कृतोद्योगः परिसर्पति इतस्ततो भ्रमति । प्रसृतखरखुरेति कन्दाद्युत्खननार्थं भूमिदारणम् । बुभुक्षया पीडितः क्रोधवशतः पृथ्वीदारणं करोतीति वा । वराहस्वभाववर्णनं वा । पक्षे धीरः क्रीडार्थं वनगहने लीनः प्रियतमान्वेषणरूपनिजकार्योद्युक्तो भ्रमति । प्रबलतरविरहखिन्नो हस्तपादेन भूम्याः स्फालनं च करोति । पश्यतेत्युन्मादवशादाकाशवचनम् । यद्वा शिलोच्चयदर्शनप्रवृत्तोऽन्तरा दृष्टं वराहं वर्णयति–पसरिएति । पर्वतं प्रति प्रार्थयते–**फलिहसिलेति** । स्फटिकशिलातलैर्निर्भरमत्यन्तं निर्मलः । निर्मलनिर्भरेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमान्निर्भरनिर्मलेति विधेयम् । यद्वा निर्मलेत्यन्तमेकं पदम् । निर्भरेत्यारभ्य शेखरान्तमेकम् । देक्खावहीति दर्शयेत्यर्थे देशी । ' निर्मलनिर्झर ' इत्यपि क्वचित्पाठः । नदीत्वेन ज्ञातां प्रियां प्रत्याह–**पसीएति** । सुन्दरि नदि प्रियतमे नदीरूपे प्रियतमे । एनया नत्या प्रसीद प्रसादं रचय । प्रियतमे मयीति वा मत्कृतनमस्कारेण नदीभावं त्यक्त्वा आलिङ्गनादिना मयि अनुग्रहं विधेहीत्यर्थः । क्षुभितेत्यादयो नदीसंबुद्धयः । नमस्कारादिना नदीभावापनयनप्रवृत्तं मामुदीक्ष्य स्वाश्रयविनाशशङ्कया क्षुभिताः प्रियागतिस्वरायनुकरणेन मत्पीडकत्वादकरुणा विहङ्गमा हंसपिकादयो यस्यां तत्संबुद्धिः । एवं च वियोग-

(कुटिलिकान्तरे चर्चरी ।)

पुव्वदिसापवणाहअकल्लोलुग्गअबाहओ
मेहअ अङ्ग णच्चइ सललिअं जलणिहिणाहओ ।
हंसरहङ्गसङ्खकुङ्कुमकआमरणु
[हंसविहङ्गमकुङ्कुमसङ्खकआ-इ. पा.]
करिमअराउलकसणकमलकआवरणु ।
वेलासलिलुव्वेल्लिअहत्थदिण्णतालु
ओत्थरइ दसदिस रुन्धेविणु णवमेहआलु ॥ २६ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

पृ. १०९. पं. ५— (चर्चरी ।)

सुरसुन्दरि जहणभरालस पीणुत्तुङ्गघणत्थणि
थिरजोव्वण तणुसरीरि हंसगइ ।

---

१ पूर्वदिक्पवनाहतकल्लोलोद्गतबाहु-
र्मेघाङ्गैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।
हंसरथाङ्गशङ्खकुङ्कुमकृताभरणः
करिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।
वेलासलिलोद्वेल्लितदत्तहस्ततालो
अवस्तृणाति दशदिशो रुद्ध्वा नवमेघकालः ॥
२ सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गघनस्तनी
स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।

जन्यपीडकत्वे सत्यपि एतादृशमद्विरोधिविहगाश्रयदानेनापि मत्पीडाकरणं तव नोचितमिति व्यज्यते । सुरसरिद्रूपायास्तव तीरे समुत्सुका एणा मृगा यस्यास्तत्संबुद्धिः । सुरसरिदिति संबुद्धयन्तं भिन्नं वा पदम् । सुरसरित्तीरेत्यनेन च त्वमेतादृशी मत्प्रतिपक्षिपक्ष्याश्रयदाननिरताहं तु त्वयि नितरामुत्कण्ठित इत्यहो ते नैष्ठुर्यमिति ध्वन्यते । उन्मादातिशयवशतो नदीं समुद्रत्वेन कलयंस्तं च नर्तकत्वेन वर्णयति—**पुव्वदिसेति** । वेलायां सलिलस्य यदुद्वेल्लितमाघातस्तेन दत्तो हस्ततालो येन सः । हस्तदत्तेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद्दत्तहस्तेति विधेयम् । ओत्थरह अवतरतीति वा । रुन्धेविणु रुद्ध्वेत्यर्थे देशी । मृगमनुयुङ्क्ते **सुरसुन्दरीति**—स्थिरयौवनात्वे सुरसुन्दरीत्वं हेतुः । एतादृशविशेषणोपलक्षिता मत्प्रिया वने भ्रमन्ती यदि त्वया दृष्टा तत्तर्हि मां विरहपारावारात्समु-

गअणुज्जलकाणणे मिअलोअणि भमन्ते
दिट्ठ पंइं तह विरहसमुद्दन्तरे उत्तारहि मइं ॥ २७ ॥

पृ. १११ पं. १ (आदास्ये तावदेनम्—)

[ग्रहणं नाटयति ।]

पणइणिबद्धासाइअओ वाहाउलणिअणअणओ ।
गअवइ गहणे दूहिअओ परिभमइ खामिअवअणओ ॥ २८ ॥

(द्विपदिकयोपसृत्य गृहीत्वात्मगतम् ।)

पृ. ११२. पं. ८—

लए पेक्ख विणु हिअए भवावि
जह विहिजोए पुणि तहिं पाविमि ।
ता रण्णे विणुकरिमि णिब्भन्ती
पुण णइ मेल्लइं ताह कअन्ती ॥ २९ ॥

(इति चर्चरिकयोपसृत्य लतामालिङ्गति । ततस्तदीयस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी ।)

---

१ गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती ।
दृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥

२ प्रणयिनीबद्धास्वादो बाष्पाकुलनिजनयनः ।
गजपतिर्गहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥

३ लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।
तदारण्येन विनाकरोमि निर्भ्रान्ति पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्ताम् ॥

त्तारयेत्यर्थः । तत्कथनेनेति शेषः । काननस्य गगनोज्ज्वलत्वं महत्त्वनीलत्वाद्यतिशयसाधर्म्यात् । भ्रमन्ते भ्रमता त्वयेति वा । तह तथा । अनिर्वचनीयादित्यर्थ इति वा । गजान्यापदेशेन पुनराह **पणइणीति**—प्रणयिनीबद्धास्वादः प्रणयिनीबद्धासादित इति वा । प्रणयिन्यावबद्धोर्थात्स्वविरहेणात एवासमन्तात्सादितः कृशीकृत इत्यर्थः । प्रणयिनीबद्धाशाक इति वा । प्रणयिन्यां बद्धा आशा येन । समासान्ते कः । क्षामितवदनो म्लानीभूतास्यः । ' वासिअवअणओ ' इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्र प्रसारितवदन इत्यर्थः । 'वासिएति' प्रसारिते देशी । लतां प्रत्याह **लएपेक्खेति** । 'दाहकअं ती' इति पाठे दाहकृतं ताम् । निर्गता भ्रान्तिर्यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा । तामरण्येन विनाकरोमि । इदानीं त्वरण्याद्बहिर्निष्कासयामि पुनर्न प्रवेशयामि । कदाप्यरण्यं नानयामीत्यर्थः । कृतान्तां स्वविरहेण पीडादायिकामित्यर्थः । कृतोऽन्तोऽर्थात्सु-

पृ. ११३. पं. १६—

(अनन्तरं चर्चरी ।)

मोरा परहुअ हंस रहङ्ग
आलि गअ पव्वअ सरिअ कुरङ्गम ।
तुज्झह कारणे रण्ण भमन्ते
को ण हु (बहु बहु) पुच्छअ मइं रोअन्ते ॥ ३० ॥

पृ. ११५. पं. १८—

(चर्चरी ।)

पाविअहसअरीसंगमओ पुलअपसाहिअअङ्गअओ ।
सेच्छापत्तविमाणओ विहरइ हंसजुआणओ ॥ ३१ ॥

(इति खण्डधारया निष्क्रान्तौ ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

१ मयूरः परभृद्धंसो रथाङ्गोऽलिर्गजः पर्वतः सरित्कुरङ्गमः ।
तव कारणेनारण्ये भ्रमता को न खलु (बहु बहु) पृष्टो मया रुदता ॥
२ प्राप्तसहचरीसंगमः पुलकप्रसाधिताङ्गः ।
स्वेच्छाप्राप्तविमानो विहरति हंसयुवा ॥

स्वस्य ययेति वा । यद्वा कृतामर्थात्स्वायत्तीकृतां तामुर्वशीं पुनररण्यानीं न प्रवेशयामीत्यर्थः । अथ वा पाठान्तरे दाहकृतं विरहजन्यतापजनिकाम् । संयोगे च दाहं कृन्ततीति व्युत्पत्त्या दाहनाशिकामित्यर्थ इति वा ॥ मिलितामुर्वशीं प्रत्याह **मोरा परहुएति**–'हंस विहङ्गम' इति पाठे हंसः कलहंसः । विहङ्गमश्चक्रवाक इत्यर्थः । हंसान्यापदेनेनाह **पाविएति**—प्रसाधितं भूषितम् । स्वेच्छयैव प्राप्तं विमानं यानं येन । स्वेच्छया विहरतीत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छया ईश्वरेच्छया प्राप्तो विशिष्टो मानः प्रियासङ्गालिङ्गनादिजन्य उत्कर्षो येन । पक्षे अभिलाषोपनीतव्योमयानः ॥ **खण्डधारयेति** । खण्डधाराख्यां गीतिमुक्त्वा निष्क्रान्ताविति्यर्थः । तल्लक्षणं च पूर्वमुक्तम् ॥

विश्रुतिर्विक्रमोर्वश्याश्चतुर्थेऽङ्के यथामति ।
निर्मिता रङ्गनाथेन सद्भिः संशोध्यतामियम् ॥

इति रङ्गनाथविरचितायां विक्रमोर्वशीप्रकाशिकायां
चतुर्थाङ्कान्तर्गतप्राकृतपद्योन्मेषः ।

श्लोकसूची.

अग्रे यान्ति रथस्य रेणु १।४
अग्रे स्त्रीनखपाटलं २।७
अङ्गमनङ्गक्लिष्टम् ३।१६
अचिरप्रभाविलसितैः ४।४३
अतः सुरेन्द्रस्य कृता १।१७
अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः ५।१४
अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः ३।१८
अनीशया शरीरस्य २।१९
अनुपनतमनोरथस्य ३।२२
अनेन कल्याणि मृणाल ३।१३
अनेन निर्भिन्नतनुः ५।६
अपराधी नामाहं २।२१
अपि दृष्टवानसि मम ४।३३
अपि वनान्तरमल्पकु ४।२६
अमरस्त्रीनीरवात्रिः ५।२१
अयं च गगनात्कोऽपि १।१३
अयं तस्या रथक्षोभा ३।११
अयमचिरोद्गतपल्लव ४।२३
अयमेकपदे तया ४।३
अवधूतप्रणिपाताः ३।५
असौ मुखालम्बितहे ५।२
अस्यान्तिकमायान्ती ४।३२
अस्याः सर्गविधौ प्रजा १।८
आत्मनो वधमाहर्ता ५।१
आ दर्शनात्प्रविष्टा २।२
आभरणस्याभरणं २।३
आभाति मणिविशेषो ५।४
आयुषो यौवराज्यश्रीः ५।२३
आरक्तराजिभिरियं ४।५
आलोकयति पयोदा ४।८
आ लोकान्तात्प्रतिहत २।१
आविर्भूते शशिनि तमसा १।७
आविलपयोधरामं ५।८
आश्वासितस्य मम नाम ५।१६
इदं रुणद्धि मां पथं ४।२१
इदमसुलभवस्तुप्रार्थना २।६
इयं ते जननी प्राप्ता ५।१२
उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु ३।२
उदयगूढशशाङ्कमरी ३।६
उर्वशीसंभवस्यायं ५।७
उष्णालुः शिशिरे निशी २।२३
ऊरूद्भवा नरसखस्य १।३
एताः सुतनु मुखं ते १।१०
एषा मनो मे प्रसभं १।१८
कार्यान्तरितोत्कण्ठं ३।४
किं सुन्दरि प्ररुदितासि ५।१५
कुपिता न तु कोपकारणं ४।१२
कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं ३।१०
कृष्णशारच्छवियों ४।३१
गतं भवं भीरु सुरारि १।५
गूढा नूपुरशब्दमात्र ३।१५
गोरोचनानिकषापि ५।१९
णं मे लुलिअपारिजा २।१३
तन्वी मेघजलार्द्रपल्लव ४।३८
तया वियुक्तस्य विलग्न ४।३७
तरङ्गभूभङ्गात्क्षुभित ४।२८
तव पितरि पुरस्ता ५।२२
तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभाव ४।२
तुल्यानुरागपिशुनं २।१४
त्वत्कार्यं वासवः ५।२०
त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि ४।४०
त्वयि निबद्धरतेः प्रिय ४।२९
त्वां कामिनां मदनदूति ४।११
दातुं वा प्रभवसि ३।१४
देव्या दत्त इति यदि २।१७
न तथा नन्दयसि मां २।१५
नद्या इव प्रवाहो ३।८
ननु वज्रिण एव वीर्य १।१५
नवजलधरः संनद्धोऽयं ४।१
न सुलभा सकलेन्दु २।९
न हि सुलभवियोगा ५।१७
नितान्तकठिनां रुजं २।११
निषिञ्चन्माधवमितां २।४
नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा ४।९
पद्भ्यां स्पृशद्भसमुतीं ४।६
परस्परविरोधिन्यो ५।२४
परिजनवनिताकरा ३।३
पर्युत्सुकां कथयसि २।१६
पश्चात्सरःप्रतिगमिष्य ४।१५
पादास्त एव शशिनः ३।२०
पुरा नारायणेनेयं १।१४
प्रणयिषु वा दाक्षिण्या १।२
प्रभापल्लवितेनासौ ५।३
प्रभालेपी नायं हरि ४।३४
प्रियमाचरितं लते १।१६
प्रियवचनशतोऽपि २।२२

बाष्पायते निपतिता ५।९
मदकलयुवतिशशि ४।९
मधुकर मदिराक्ष्याः ४।२२
मन्दारपुष्पैरधिवासि ४।३५
मम कुसुमितास्वपि २।८
मया नाम जितं यस्य २।१७
महदपि परमदुःखं ४।१३
मामाहुः पृथिवीभृता ४।२५
मुञ्चति न तावदस्या १।६
मुनिना भरतेन यः २।१८
मृदुपवनविभिन्नां ४।१०
मेघश्यामा दिशा दृष्ट्वा ४।१४
यः सुप्तवान्मदङ्के ५।१३
यदयं रथसंक्षोभा १।११
यदि हंस गता न ते ४।१६
यदि हार्दमिदं श्रुत्वा ५।१०
यदृच्छया त्वं सकृद १।९
यदेवोपनतं दुःखा ३।२१
यावत्पुनरियं सुभ्रू १।१३
रक्तकदम्बः सोऽयं प्रिय ४।३०
रतिखेदसुप्तमपि मां ४।४१
रत्नमिति उ मम तस्मिन् ५।५
रथाङ्गनामन् वियुतो ४।१८
रविमावसते सतां ३।७
वचोभिराशाजनने ३।९
वासार्थं हर संभृतं २।२०
विद्युल्लेखाकनकरुचिरं ४।४
विविक्षुर्यदनं तूणे २।५
वदान्तेषु यमाहुरे १।९
शमयति गजानन्या ५।१८
संगमनीय इति मणिः ४।३६
समर्थये यत्प्रथमं ४।३९
सरसि नलिनीपत्रेण ४।२०
सर्वः कल्ये वयसि यतते ३।२१
सर्वक्षितिभृतां नाथ ४।१७
सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य ५।११
सानन्तमालिमणिरञ्जित ३।१९
सामिअ संभाविआ २।१२
सितांशुका मङ्गलमात्र ३।१२
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य ४।१९
स्फुरता विच्छुरितमिदं ४।४२
हंस प्रयच्छ मे कान्तां ४।१७
हतोष्ठरागेनयनोद ४।७
हृदयमिषुभिः काय २।१०

चतुर्थाङ्कगताः प्राकृतश्लोकाः ।

एक्कक्कमवड्ढिअगुरु ४।२०
कारिणीविरहसंता ४।२१
गन्धुम्माइअमहुअर ४।९
गहणं गइन्दणाहा ४।५
गोरोअणाकुंकुमवण्णा ४।११
चिन्तादुम्मिअमाणसिआ ४।४
जलहर संहर एहु ४।८
दइआरहिओ अहिअं ४।१०
पणइणिअ-द्धासाइ ४।२८
परहुअ महुरपला ४।१४
पसरिअखरखुरदारि ४।२३
पसीअ पिअअम ३।२५
पाविअसहअरिसं ४।३१
पिअअमविरहकिला ४।१५
पिअकारिणीविच्छो ४।१६
पिअसहिविओअ ४।१
पुव्वादिसापवणाहअ ४।२६
फलिहसिलाअलणि ४।२४
बंहिण प इअ अब्भात्थि ४।१२
मइ जाणिअ मिअलो ४।७
मम्मररणिअमणा ४।१८
मोरा परहुअ हंस ४।३०
रे रे हंसा किं गाइज्जइ ४।१७
लए पक्ख विणु हिअए ४।२९
विज्जज्झरकाणण ४।१३
संपत्तविसूरणओ ४।११
सहअग्गिदुक्खालिद्धअं ४।२
सुरसुन्दरि जहणधरा ४।२७
हई पं पुच्छिमि आअ ४।२२
पिअआहिअपिअदुक्ख ४।६

टिप्पण्यां श्लोकाः ।

अन्यत्कथमिव पुलकैः	प. ८५	मन्दारकुसुमदाम्ना	पृ. ७
अभिनवकुसुमस्तबकि	,, १०९	मुञ्चति न तावदस्याः	,, १३
काकार्यं शशलक्ष्म	,, ११०	यदिदं रथसंक्षोभाव	,, १९
चण्डश्चन्द्रकरायत	,, ९६	रक्ताशोककृशोदरी	,, १०९
मध्यायं हरिभिः	,, ९६	सर्वस्तरतु दुर्गाणि	,, १३९
मत्तानां कुसुमरसेन	,, ७		

THE
VIKRAMORVASIYA.
OF
KA'LIDA'SA.

—o:o:o—

ACT I.
Prologue.

May The Eternal One (S'iva), easily attainable through steady devotion and contemplation, grant you the highest beatitude! He, whom (the Vedic sages) describe in the Vedântas, as the one Purusha, that, pervading heaven and earth remains (exceeding their measure); with regard to whom the term I'śwara (Supreme Ruler), not denoting any one else, finds its syllable true to their meaning; and who is sought in the inmost recesses of their hearts by those desirous of final emancipation by supressing *prâṇa* and the other (four) vital airs. (1)

(*After the recital of the Benedictory Stanza*).

MANAGER—Enough of prolixity. (*Looking towards the curtains.*) Hol Mârish, come hither (at once).

(*Entering*)

ACTOR—Here I am, Sir.

MANAGER—Oh Márisha, the audience has frequently witnessed the plays of old dramatic writers. I, therefore, will exhibit to-day a hitherto unrepresented drama, named Vikramorvaśîya. So let the band of actors be told to be careful about their respective parts.

ACTOR—As Your Honour commands.

MANAGER—Well now, I shall request the honourable audience here: (*With a bow*).

You will please listen, with attentive minds, to this composition of Kâlidâsa, either through kind consideration for us, your humble servants, or out of respect for the revered hero of this excellent drama. (2)

(*Behind the Scenes*)

"May he protect us, may he protect us! Whoever be the friend of gods, and whoever can travel in the region of the sky."

MANAGER—(*Listening*) Hollo! What sound is this in

the sky, that is heard like the (plaintive) cry of the female ospreys just after my request !* (*Meditating*). Ah yes, I have it.

The divine woman, the offspring of the thigh of the sage, the friend of Nara, has been, as she was returning after having waited upon the Lord of Kailâsa (Kubera) made a prisoner, midway, by the enemies of the gods. Hence it is that the band of nymphs is crying for help. (3) [*Exit.*

END OF THE PROLOGUE.

(*Then enter the* Nymphs *of Heaven*).

NYMPHS—Help ! Help ! He who is a friend of the gods and who can move in the region of the sky.

(*Then enter* suddenly *the* King Purûravas *in a chariot and the* Charioteer).

THE KING—Away with your cries. Come to me, Purûravas, who am just returned after having attended upon the Sun, and tell me what Your Ladyships are to be protected from.

RAMBHA'—From the violence of the demons.

KING—But what offence has the violence of the demons given to Your Ladyships ?

RAMBHA'—May Your Majesty hear. She who is the tender weapon of the great Indra whenever he is alarmed by unusual austerities, she who shamed Lakshmî, proud of her beauty, and who is the ornament of Heaven—she, our dear friend Urvaśî, has been, while wending her way back from the palace of Kubera, borne away a captive, along with Chitralekhâ, by Keśin, a demon living in Hiraṇyapura, who was seen all of a sudden, while we were on half our way back.

KING—Do you know in what direction the 'miscreant' has gone ?

SAHAJANYA'—In the north-east.

KING—Banish your sorrow then. I will try to restore you your friend.

ALL—This is worthy of one who is removed (but by) one degee from Soma.

---

* The following verse is read by some after this:—

'Can this be the humming of bees intoxicated by the honey of flowers, or can it be the pleasing voice of the cuckoos; or have any nymphs sung a song in sweet but indistinct accents in the sky frequented on all sides by collections of divine beings !'

KING—But where will Your Ladyships wait for me?

NYMPHS—On this peak of Hemakûṭa.

KING—Charioteer, turn the horses towards the north-easterly direction and urge them to swift flight.

THE CHARIOTEER—As Your Majesty, of long life, commands. (*He does accordingly*).

KING—(*Marking the speed of the chariot*) Well done, well done. With this velocity of the chariot I can overtake even Garuḍa, though he had the start; with how much more ease then that offender of Indra? For,

By the wind produced by the speed of the chariot, the clouds being pulverised are flying like dust before it: the revolution of the wheels gives rise as though to a new circle of spokes in the midst of the (original) spokes; the long *chaurries* placed on the heads of the horses are motionless as if drawn in a picture; and the banner-cloth rests evenly between the points of its staff and its own end. (4)

(*Exeunt the* King *in the chariot and the* charioteer).

RAMBHA'—Friends, the royal sage is gone; therefore, let us also repair to the spot as appointed.

THE REST—Let us do so.

(*They all represent descending to the mountain and wait*).

RAMBHA'—Will the royal sage extract the dart (of anxiety) from our hearts?

MENAKA'—Friend, do not doubt. Even the great Indra, when a war is at hand, invites him with great honour from the middle world and appoints him at the head of his army which is (then) always victorious.

RAMBHA'—May he be quite victorious in this adventure too! (*After a moment's pause*) Be of good cheer, friends! Here is in sight the chariot, named Somadatta, of the royal sage, with its flag, bearing the sign of the deer, streaming on high. Indeed, he cannot have returned without accomplishing his object. (All look with upturned eyes.)

(*Then re-enter the* King *seated in the chariot, the* Charioteer, *and* Urvas'i *supported by* Chitralekhá, *with her eyes closed in terror*).

CHITRA.—Take cheer, dear friend, take cheer.

KING—Take courage, fair nymph, take courage.
Oh timid one, the fear arising from the foe of gods has vanished; for the power of the wielder of che thunderbolt guards the three worlds. Open then your long eyes, just as the lotus plant blows open its lotuses in the morning. (5)

CHITRA.—Alas! how is is that she, the only sign of whose life is her hard breathing, does not yet regain consciousness?

KING—Her Ladyships is terribly affrighted. For,*

Her heart, frail like the stem of a flower, does not yet forego its tremor which is indicated by the sandal ointment throbbing between the beasts. (6)

CHITRA.—Dear Urvas'î, compose yourself. You don't seem (to act like) a nymph of Heaven.

(Urvas'î *revives.*)

KING—(*With delight*) Ah, your friend is coming to herself. See,

This fair-bodied one, almost relieved of her mental stupor appears like the night which is being left by darkness, when the moon has just made her appearance, or like the flame of a nocturnal fire which is almost devoid of smoke, or like the Ganges regaining its lucidity after being made turbid by the fall of its banks. (7)

CHITRA.—Friend, take courage. The wretches, the enemies of gods have very certainly been defeated.

URVAS'Î—(*Opening her eyes*) What, by the great Indra who sees by supernatural power?

CHITRA.—Not by the great Indra; by this royal sage, Purûravas, whose power equals that of Mahendra.

URVAS'Î—(*Looking at the* King; *to herself*) The demons have indeed, obliged me.

KING—(*Looking at* Urvasî *completely recovered*; *to himself*).

It was but quite proper that all the celestial nymphs that had been seducing the sage Náráyaṇa blushed when they

* After this some mss. read—The excessive trembling of her heart is indicated by the garland of Mandâra flowers heaving repeatedly between her expansive breasts—and the following sloka after Chitralekhâ's speech.

saw this lady, who was produced from his thigh. Or why, she cannot be the creation of a hermit.

May it be that the Moon of lovely brightness became the progenitor in creating her! Or was it the God of Love himself, whose main element is the erotic sentiment! Or was it the month, rich in the production of flowers! For else, how indeed, could an old anchorite, grown dull by the study of the Vedas, and his thirst for pleasure extinguished, have produced such a fascinating form as this! (8)

URVAS'Î—Friend, where indeed, can our friends at this hour be?

CHITRA.—The great King who extended (promised) them safety knows (it).

KING—(*Looking at* Urvaśî) (The company of your friends) is in great distress. Let Your Ladyship see:

Even he, in the range of whose eyes you may chance to stand but once and thereby make them fruitful, even he, oh charming one, will be uneasy by your absence; what to say then of those your friends whose hearts are full of ardent love for you! (9)

URVAS'Î—(*Aside*) His speech is noble, indeed. Or what marvel, if nectar flows from the moon! (*Aloud*) Hence it is that my heart yearns to see them.

KING—(*Pointing out with the hand*) These your friends, oh you of beautiful body, stationed on the Hemakûṭa, behold your face to which freshness has returned like unto the moon when released from an eclipse. (10)

CHIRTA.—Friend, behold.

URVAS'Î—(*Looking longingly at the* King)—seems in sympathetic grief, to drink me with his eyes.

CHITRA.—(*Meaningly*) Who? friend.

URVAS'Î—I mean the group of friends.

RAMBHA'—(*With joy*) Here arrives the royal sage, bringing with him our dear friend Urvaśî accompanied by Chitralekha', (*looking*) like the Moon gone near to Viśakhá.

MENAKA—(*Marking carefully*). Both our dear objects have been achieved. On the one hand, this our dear friend has been restored, on the other, this royal sage is unhurt.

SAHAJANYA'—You have said truly, friend; the demons are difficult to conquer.

KING—This is the mountain-peak, Charioteer; make the chariot descend.

CHARIOTEER—As you, of long life, command.

(*He does accordingly*).

KING—(*Gesticulating that he received a jolt of the wheels to himself*) Oh, this descent on a rugged surface has compensated me—

Since, it is owing to the jolting of the car that this my shoulder was touched by that of her whose hips are round in a manner to cause my hair to stand erect, as if Love himself had burst into sprouts. (11)

URVAS'Î—(*Blushingly*) Friend, move that side a little.

CHIRTA.—I cannot.

RAMBHA'—Friends, come, let us honour the royal sage, our benefactor. (*All approach the* King).

KING—Charioteer, stop the chariot, so that this fair-browed one, who is eager, meets her equally eager friends, just as the season's beauty metes the creepers. (12)

(*The Charioteer acts accordingly.*)

NYMPHS—Joy to Our Majesty, on the achievement of this victory!

KING—And to Your Ladyships, on the union with your friend.

URVAŚÎ-(*Alights from the chariot assisted by* Chitralekhâ) Friends, come and embrace me closely. Certainly I had no hope that I should see my friends again.

(*Her friends immediately clasp her*).

RAMBHA'—May Your Majesty, by all means, be the protector of earth for hundreds of *kalpas*!

CHARIOTEER—Oh you of long life, a sound, like that of chariots moving with great speed, is heard from the east.

And here does some one, wearing armlets of burnished gold, descend upon the peak of the mountain, like a cloud streaked with lightning (13).

(*The Nymphs look at him*).

ALL—Oh, it is Chitraratha.

(*Enter* Chitraratha).

CHITRARATHA—(*Beholding the* King *with great respect*). Your Honour is to be congratulated upon your eminent valour, sufficient (great enough) to oblige even the great Indra.

KING—Hollo, Lord of the Gadharvas !

(*Alighting from the chariot*) Welcome, my dear friend.

(*They grasp each other's hands*).

CHITRARATHA—Friend, having learnt from Nârada that Urvasî was carried off by Kes'in, Indra ordered out the army of the Gandharvas for the rescue. Then having, on our way, heard from the bards the panegyric on your triumph we came here to you. It behoves Your Honour, therefore, to see Indra with us taking her with you. Your Honour has, indeed, rendered a very agreeable service to the great Indra. For, see—

Formerly she was given to Indra by Nârâyaṇa, and now by you, his friend, having rescued her from the hands of the demon. (14)

KING—No, not so.

It is undoubtedly through the power of the Thunderer, that his friends succeed in conquering his enemies : even the echo (of the roar) of the lion, spreading out from the caves of mountains, terrifies elephants. (15)

CHITRARATHA—This is proper. Modesty is the ornament of valour.

KING—Friend, time does not allow me to see Indra just now. Do you, therefore, take Her Ladyship to the Lord.

CHITRARATHA—As Your Honour pleases. This way, this way, ladies.

(*Nymphs set out*).

URVAS'Î—(*Aside*) Friend, Chitralekhá, I am unable to take leave of the royal sage even though he is my benefator. You be, therefore, my mouth-piece.

CHITRALEKHA'—(*Approaching the* King) Sire, Urvas'î begs—'I wish, permitted by Your Majesty, to take Your Majesty's fame to the abode of gods as my dearest friend'.

KING—Farewell, to meet again.

(*All the nymphs to-gether with the* Gandharva *gesticulate jumping into the sky.*)

URVAS'Î—(*Exhibiting hindrance in her upward motion*). Oh, my long necklace of pearls, consisting of one string, has been caught by the twig of a creeper. (*Turning round on this pretext and looking at the* King) Chitralekhá, just extricate this.

CHITRALEKHA'-(*Smiling*) Caught very fast, most certainly; it is not easy, I fear, to disentangle it. However, I will try.

URVAŚÎ—(*Smiling*) Remember friend, these words of yours.

CHITRALEKHA—Gesticulates *disentangling* it.

KING—You have done a sweet service to me, oh creeper, in throwing a moment's obstracle in her departure; since this fair one was once again seen by me with her face half turned round and her eyes turned towards their corners (or with love-inspiring eyes). (16).

CHARIOTEER—Oh long living one.

Here your missile, presided over by Vâyu, having hurled into the salt sea the demons who had perpetrated a crime against the Lord of gods, has entered again into the quiver, just as huge serpent enters its covert. (17)

KING—Bring nearer the chariot then, that I might get into it.

(*The Charioteer obeys and brings the chariot near. The* King, *gesticulates ascent into the car.* URVAS'Î *casts a glance with a sigh, at the* King *and departs with her* friends *and* Chitraratha).

King—(*With his face turned to the path taken by* Urvaśî). Oh, what marvel this! that the God of love should always be bent on an unattainable object!

This celestial woman, flying up into the middle space of her father (the sky), violently tears away my heart from my body like a female swan soaring into the air after drawing off a fibre from the lotus-stalk, the end of which has been already lopped off. (18, [*Exeunt Omens.*

END OF ACT I.

ACT II.

(*Enter the* Vidu'shaka.)

VIDU'SHAKA—Ha, ha! Like a Brâhmaṇa invited to dinner, with delicious food, bursting as I am with the secret of the

King, I shall not be able to set guard upon my tongue in the crowd of men. I will, therefore, wait here in these outskirts of the palace, *Vimâna-Parichchhanda*, where the crowd is less dense, until His Honour, my friend rises from his official seat. (*Walks round and stations himself there*).

(*Then enter an* attendant Maid).

MAID—I am commanded by Her Majesty, the daughter of the Lord of Kâśî, thus:—Girl Nipuṇiká, ever since His Majesty returned after having attended upon the holy Sun, he appears to be like one absent-minded. Ascertain, therefore, from his dear friend, the venerable Máṇavaka, the cause of his anxiety. But how is that fellow of a Bráhmaṇa to be overreached by me? But why, the king's secret cannot rest long in his bosom any more than dew-drops upon the points of the blades of isolated grass. I shall (therefore) seek him out (*Walking about and looking on*) Oh, here is the venerable Mâṇavaka, seated motionless for some reason or other, like a monkey drawn in a picture. Let me approach him. (*Going near*) Honoured sir, I salute you.

VIDU'ŚHAKA—Hail to you! (*To himself*) Now that I see this knavish maid the king's secret bursts out of my heart as it were. (*Aloud:*) Well, Nipuṇiká, where are you going about leaving your music exercise?

NIPUNIKA'—To see Your Honour, by the order of the queen.

VIDU'ŚHAKA—What does Her Highness command?

NIPUNIKA'—Her Majesty says that Your Honour who has always befriended her, never neglects her when she is in distress owing to some unusual suffering.

VIDU'ŚHAKA—(*Surmisingly*) May it be that my friend has done any thing to offend Her Majesty?

NIPUNIKA'—Venerable Sir, the queen was addressed by His Majesty by the name of the woman for whom he has been longing.

VIDU'ŚHAKA—(*To himself.*) What, has His Majesty let out the secret himself! Why shall I plague myself then with tongue-tiedness. (*Aloud*) What; was she addressed as Urvaśî? Since he saw that nymph His Majesty has been

out of his senses, and greatly vexes not only Her Majesty, but myself too, by turning his back on all diversions.

NIPUNIKA'—(*To himself*) So I have effected a breach into the fortress of His Majesty's secret (*Aloud*) Honoured sir, what am I to say to Her Majesty?

VIDU'SHAKA—Informed Her Majesty respectfully, oh Nipuṇikâ, that I will first try to wean His Majesty from the pursuit of the mirage and then pay my respects to her.

NIPUNIKA'—As Your Honour commands (*Exit*)

(*Behind the curtain, a bard*).

Victory to Your Majesty!

Your mission and that of the sun, the maker of the day, seem to us to discharge a similar function—in that you drive out of the confines of your kingdom the dark tendancies of your subjects, and he chases from the universe darkness for the benefit of the denizens (of his planet), (in that again) he, the lord of splendours suspends his course, for a moment, in the central vault of the sky, and you also follow your own inclinations in the sixth division of the day (1)

VIDU'SHAKA—(*Listening*) Ha! my royal friend has risen from his seat of judgment and is coming hither. Let me at once join him [*Exit*

END OF THE PRAVESHAKA.

(*Then enter the love-affected* King *and* Vidûshaka).

KING—That celestial beauty, ever since I saw her, has entered my heart, in which a breach was made by the unerring shaft of the shark-bannered one (Madana) (2)

VIDU'SHAKA—(*To himself*) Indeed, the poor daughter of the king of Káśî must have been much annoyed.

KING—Have you kept the deposit of my secret safe?

VIDU'SHAKA—(*Sorrowfully, to himself*) Alas, alas! I am deceived by that knavish maid; otherwise my friend will not question me thus.

KING—(*With apprehension*) Why are you silent?

VIDU'SHAKA—I have so (powerfully) restrained my tongue that I do not give an off-hand answer even to you.

KING—That's good. But where shall I divert myself now?

VIDU'SHAKA—Let us go to the kitchen.

KING—With what purpose ?

VIDU'SHAKA—Why; there it is quite possible for us to dispel all melancholy thoughts by looking at the preparation of the five varieties of food, the various materials for which have been collected together.

KING—(*With a smile*) There the presence of Your Honour's favourite things will afford you pleasure; but how am I to divert myself whose desire affects the unatttainable?

VIDUSHAKA—Is it not that your Highness has been within the range of the lady Urvaî's sight?

KING—What then?

VIDU'SHAKA—I should not at all then think her unattainable.

KING—Know for certain, this is (simply) your partiality (for me).

VIDU'SHAKA—What Your Highness says simply adds to my curiosity. Is the lady Urvas'î peerless in beauty like myself in the loveliness of features?

KING—Know, Mâṇavaka, to describe her limb by limb is simply an impossibility; but hear in brief.—

VIDU'SHAKA—I am all attention.

KING—Friend, her person is the ornament (the beautifier) of ornaments, the highest decoration of decorations and a counter-comparison to all (acknowledged) standards of comparison. (3).

VID.—Hence, indeed, it is that Your Honour has taken to the vow of a *Châtaka* coveting the heavenly *Rasa* (love or water).

KING—Nothing consoles (lit. is a good refuge to) a love-sick person but a solitary place. So please lead the way to the *Pramadavana* garden.

VID.—(*To himself*) What help is there? (*Aloud*) This way, my Lord. (*Turning*) Your Honour is greeted as a guest by the southerly breeze inspired as it were by the *Pramadavana* garden.

KING—(*Observing*) This epithet is very appropriate to this breeze. For,

Bedewing with honey (impregnating) this *Mâdhavî* creeper, and shaking into a dance the *Kâundi* creeper and thus uniting *sneha* (honey and affection) and *dâkshinya* (southerliness and courtesy) in itself, it appears to me like a lover. (4)

VID.—And let your devotion assume the same nature. (*Turning*) Here is the gate of the *Pramadavana*; enter my Lord.

(*Both enter*).

KING—Friend, I was not right in thinking that my affliction would be dispelled on entering the *Pramadavana*.

I am hurrying into the garden to assuage my grief, but it is like swimming against the current when one is being borne down by it (5)

VID.—How do you mean ?

KING—In the first place, Love smites my mind, which is difficult to turn away from its longing after an unattainable object; what then (how much more will it be tormented) when the mango-trees in the garden, the seared leaves of which have been plucked off by the southerly wind, present to my view their tender sprouts ? (6)

VID.—Cease your lamentations. Ere-long the God of love himself will be your comforter by fulfilling your desire.

KING—I accept the words (as proceeding from the mouth) of a Brâhmaṇa.

(*Both turn round*).

VID.—Let Your Majesty behold the beauty of the *Pramadavana* suggestive of the advent of the spring.

KING—Aye, I notice it at every step. For,

Here is the *Kurabaka* flower, towards its tip whitish-red like the nail of a lady's finger; and at its sides black the new *As'oka* blossom stands ready to burst, charming on account of its accumulated redness; and on the mango tree the new blossom appears greyish towards its tips on account of the pollen being but slightly, formed:—so my friend, Vernal

beauty stands between infancy and youth. (7)

VID.—This bower of *Atimukta* creepers, furnished with a crystal seat, welcomes you, as it were, having of itself got together the articles of reception by the dropping of flowers on account of the black bees clashing with them. So let it be favoured first by you (by sitting there).

(*Turning, both sit down*).

VID.—Sitting at ease here, with your eyes attracted by lovely creepers, Your Majesty should dispel your longing for *Urvaśî*.

KING—(*Sighing*). Friend, my eye, grown fastidious by seeing her charms, does not now fasten its affection on the low-branched garden-creepers although they have blossomed. (8) So, think of some means whereby my desire might be fulfilled.

VID.—Friend, the helper of the great Indra longing for Ahalyâ, (the moon), and I, in helping you who are longing for Urvaśî, are both mad men in this affair.

KING—Say not so. Great friendship, indeed, sees what to do (a remedy).

VID.—Well, let me think; but then do not interrupt my cogitation by your lamentations. (*Assumes a thinking mood.*)

KING—(*Showing that he perceived some omen; aside*).

That lady with a full-moon-like face is not easily attainabl; and yet there is this undefinable sensation of love; and my mind too, as if the fulfilment of my object were at hand, suddenly experiences a feeling of relief. (9)

(*Shows hopefulness.*)

(*Then enter, passing through the sky,* Urvaśî *and* Chitralekâ)

CHITRA.—Friend, whither are you going without telling me your object?

URVAŚÎ—Friend, why do you question me now when once, on the peak of *Hemakûṭa*, you rallied me, when my flight into the heavens was for a moment obstructed by the twing of a creeper?

CHITRA.-What, are you going to the royal sage, Purûravas?

URVAŚÎ—This is a shameless procedure on my part.

CHITRA.—And whom has my friend sent onward?

URVAŚÎ—My heart

CHITRA—First of all then, do you consider well (what you are going to do).

URVAŚÎ—The god of love urges me; what remains then to be considered.

CHITRA.—Then I have nothing to say.

URVAŚÎ—Then show me the way along which there will be no obstacle, while I am going.

CHITRA.—Calm your fears, my dear. Have we not been rendered proof against any insult from the demons by the revered Preceptor of the gods, who taught us the art of tying our hair in a knot called *Aparâjitâ* (the invincible)?

URVAŚÎ—Oh! my memory had failed me.

(*Descending to the path of the Siddhas.*)

CHITRA—Here have we arrived at the king's palace, the crest-ornament of Pratishthâna, which as it were looks itself (by being reflected) into the waters of the Ganges specially sanctified by the confluence of the Jamunâ.

URVAŚÎ—(*Gazing*). It should rather be said that it is heaven itself transplanted here. (*Thoughtfully*) Friend, where, indeed, might the pitier of the distressed be?

CHITRA.—Descending into this *Pramadavana*, which is as it were, a strip of the *Nandanavana*, we shall ascertain it.

(*Both descend.*)

CHITRA.—(*Seeing the* King, *with delight*) Friend, here is he, expecting you, as the moon that has risen first expects the moonshine.

URVAŚÎ—Friend, the great king now appears to my eyes more delightful than when I formerly saw him.

CHITRA.—It is but natural; come, let us approach him.

URVAŚÎ—But first, concealed by तिरस्करिणी I shall stand by his side, and hear him; in solitude, he is saying something to his friend near him.

CHITRA.—As you like. (*They do as described*).

VID.—Friend, I have found out a means of union with your unattainable beloved.

KING—(*Remains silent*).

URVAS'Î—And what woman could that be, who, courted by him, gives herself airs?

CHITRA.—Why do you act a human being?

URVAS'Î—I am afraid to see it through my powers.

VID.—I have been saying that I have discovered a means.

KING—Disclose it then.

VID.—Let Your Majesty resort to sleep, which, by means of a dream, will unite you two; or draw a portrait of the lady Urvas'î and remain gazing upon it.

URVAS'Î—(With delight) Light that you are, my heart, find consolation now (in these words)·

KING—Both (your proposals) are equally of no avail. This heart (of mine) is ceaselessly pierced through by the shafts of Love; how can I, then, get sleep which will bring about a union in a dream? Nor will my eyes fail to be overflowing with tears, O friend, even before I have finished delineating in the picture that fair-faced beloved (of mine (10).

CHITRA.—Did you hear, friend?

URV.—Ay, I did, but not sufficiently (to convince) my mind.

VID.—My ingenuity goes only so far and no further.

KING—(*With a sigh*) Either she does not know the extremely poignant mental torture to which I am a victim, or perhaps she disregards me though my affection is known to her through her superhuman power. Let the five-arrowed god, therefore, be blessed by making my desires for union with that lady fruitless on account of the non-attainment of the fruit. (11)

CHITRA.—Did you hear it?

URVAS'Î—Ah me! He takes me to be so (*i. e.* faithless)! I cannot (however) appear before him and give him a rejoinder: so I wish to give him one by means of a birch-leaf created by my power.

CHITRA.—I approve of it.

URVAS'Î—(*Hastily does as described*).

VID.—(*Seeing*) Ha! what is this, like the slough of a serpent, that has fallen before us?

KING—(*Observing*) It is a writing on a birch-leaf.

VID.—Might not the writing have been dropped by the invisible lady Urvas'î, suggestive of a corresponding love, on hearing your lamentations?

KING—There is nothing that imagination will not conjure up. (*Taking the birch-leaf and reading it to himself, with delight*) Friend, happy was your guess.

VID.—If Your Majesty pleases, I long to hear what is written herein.

URVAS'Î—Well done, revered Sir, you seem to be a refined person.

KING—Hear. (*Reads*).

"My lord, if I, whose heart is not known to you, am really what you have supposed me to be towards you so much attached (to me), how is it then that even the breezes in the *Nandana* garden blow hot upon my body while lying on a bed of *pârijâta* flowers crushed (on account of my rolling-upon it in agony)" (13)

URVAS'Î—And what will he say now?

CHITRA.—His limbs, growing (emaciated) like a lotus stalk, have already answered (for him).

VID.—You are to be congratulated on getting this consolation, as I am to be when I am hungry and get an offering (*svastivâchana*).

KING—Why do you say simply a consolation?

This token of affection, O friend, impressed by my beloved on this billet indicating equal affection (on her part) and embodying in itself a charming sense is, as it were(as good as), my face with upturned eye-lashes coming close to hers whose eyes are bewitching. (14)

URV—Now our love is equally divided.

KING—Friend, the characters would be spoiled by the sweat of my fingers; so keep this autography of my beloved.

VID.—(*Taking it*) Will the lady Urvas'î show you your desires blossomed, and deceive you as to the fruit?

URV.—Friend, while I quiet my heart, timid to approach (the king),—do you appear before him and say what behoves me to say.

CHITRA.—*Saying 'Be it so' takes off the concealment-charm and approaching the* King) Victory to Your Majesty!

KING—Welcome to Your Ladyship; O blessed one,

Unaccompanied by that friend of yours you do not delight me so much as does not the Jamuná without the Ganges whence once seen at the confluence. (15)

CHITRA.—Is not the row of clouds seen first and lightning afterwards?

VID.—(*Aside*) What? Is not this Urvaśi, but only the beloved friend of Her Ladyship?

CHITRA.—Bowing her head to Your Majesty, Urvas'î requests—

KING—What are her commands?

CHITRA.—In the mishap arising from the enemies of the gods, Your Majesty was my deliverer; now I am mightily oppressed by love sprung up at your sight. Your Majesty, therefore, should again take pity on me.

KING—O sweet-faced one,

You speak of her, dear to my sight, as being love-sick, but you do not see Purûravas afflicted for her sake; reciprocal is the attachment created in us both by love; a piece of hot iron deserves to be welded with another hot piece. (16)

CHITRA.—(*Approaching* Urvas'î) Friend, come; seeing that the god of love is even more cruel to your beloved than to you, I have become his messenger.

URVAŚÎ—(*Removing the charm of concealment*). Oh, you have lightly given me up.

CHITRA.—A short while hereafter, I will see who gives up and whom; meantime observe the etiquette.

URVAS'Î—(*Approaching the* King *bashfully*) Victory to Your Majesty!

KING—Fair lady,

Victory is, indeed, mine, to whom is addressed by you this felicitation, never yet addressed to any one but the thousand-eyed Indra. (17) (*Takes her by the hand and seats her*).

VID.—Lady, why do you not salute this Bráhmaṇa, the esteemed friend of the King?

URVAS'Î—(*Bows to him with a smile*).

VID.—May Your Ladyship be happy!

(*Behind the scenes*).

A HEAVENLY MESSENGER—O Chitralekhá, hurry Urvaśî away. The Lord of the gods, with the Guardians of the quarters, is desirous of seeing, to-day, the dramatic performance taught to you by the sage Bharata, which is the substratum of the eight sentiments, and wherein there is charming acting. (18)

(*All listen*; Urvaśî *gesticulates sorrow*).

CHITRA.—Did my dear friend hear the words of the heavenly messenger? Ask His Majesty's leave to go.

URVAS'Î—My words fail me.

CHITRA.—My Lord, this person is dependant; so, permitted by Your Majesty, she wishes to render herself unoffending towards the gods.

KING.—(*Adjusting his words with difficulty*) I cannot stand in the way of the command of your Lord. But then, remember this person.

(*Exit with her friend*, Urvaśî, *gesticulating affliction for being separated from the* King).

KING.—(*Heaving a sigh*). Friend, my eyes are now as it were useless.

VID.—(*Wishing to show him the letter*) Why, here is—(*checking himself, aside*) alas! alas! through my inattention I did not know that the birch-leaf dropped down from my hand, when I was wonder-struck at the sight of Urvaśî.

KING—Friend, what are you going to say?

VID.—Your Majesty should not despair. Urvaśî is firmly attached to you; and love gone so far she will not slacken.

KING—My mind too tells me that. At her departure she, not mistress of herself, deposited with me, as it were, her heart which she could command, (*v. l.* which was overpowered by love) by means of her sighs which were visible on account of the throbbing motion of her breasts. (19)

VID.—(*Aside.*) My heart trembles lest His Majesty should now mention the birch-leaf.

KING—How shall I now divert my eyes? (*Recollecting*). Ah yes, bring me the birch-leaf.

VID.—(*Gesticulates dejection.*) Alas! It is not to be seen; it is gone after Urvaśî, I presume.

KING—A blockhead that you are, you are negligent in all matters. Now find it out.

VID.—(*Rising*) It might be here, or there. (*Gesticulates searching.*)

(*Enter the* Queen, *daughter of Kâshirâja with attendants*).

QUEEN—O Nipuniká, did you tell me the truth when you said that my lord was seen entering this bower of creepers with the revered Mâṇavaka?

NIPU.—Was Your Ladyship ever wrongly informed by me?

QUEEN—Then concealing myself behind a creeper I will overhear his confidential chat so that I may ascertain whether what you told me is true or not.

NIPU.—As Your Ladyship pleases.

QUEEN—(*Turning*) O Nipuniká, what is it, like an old rag, that is being blown hither by the southerly breeze?

NIPU.—(*Observing*) My lady, it is a birch leaf, characters on it being discernible as it turns round; oh, it is blown just against my lady's anklet. (*Picking it up*). How now, shall I read it.

QUEEN—Read it to yourself first; if it be unobjectionable, I shall hear it.

NIPU.—(*After doing so.*) My lady, it seems to be the same scandal—Urvas'î's sonnet to His Majesty. It has fallen into our hands through the carelessness of the revered Máṇavaka.

QUEEN—Then let me have its contents.

NIPU.—(*Reads as already read by the* King).

QUEEN.—Now with this very offering, I shall see that lover of the nymph. (*With her attendants turns round towards the bower.*)

VID.—O friend, what is it that is seen on the side of the pleasure mount near the *Pramadavana* fluttering at the mercy of the breeze?

KING—(*Rising*) Honoured breeze of the south, and friend of the spring,

Take sway for the sake of perfume the pollen of the flowers of creepers gathered by the spring. What good will you have done to yourself by carrying away for nothing the affectionate autograph of my beloved? For having made

your suit to Anjaná, you know that a love-sick person is kept up (kept alive)by such-like things which serve to divert the mind. (20)

NIPUNIKA'—My lady, the search is being made for this very thing.

QUEEN—I understand it.

VID.—Oh, I am deceived by a pea-cock's feather resembling a withered *Kesara* flower in hue.

KING—I am totally undone.

QUEEN—(*Going up to him*). Grieve not, my lord; here is the birch-leaf.

KING—(*In confusion*) Ah, it is the Queen! Welcome to you, Queen.

VID.—(*Aside*) Now she is unwelcome.

KING—(*To Vid. aside*) Friend, what should be done now?

VID.—What reply can a thief give when he is caught with his booty?

KING—(*To Vid.*) A fool that you are, this is no season for jesting. (*Aloud*) Queen, this was not sought by me; we were going to search for a different thing altogether.

QUEEN—It is but proper to conceal your good luck.

VID.—Lady, hasten his meal which will serve to cure his bilious affection.

QUEEN—Nipuṇikâ, the Bráhmaṇa has given a nice defence of his friend.

VID.—Your Ladyship will see that even a devil is conciliated by a dinner.

KING—You booby, would you perforce convict me?

QUEEN—Not yours the crime; it is I alone that offend, as I stand before you with my unwelcome presence. I go away from here. (*Goes, gesticulating anger*).

KING—I am, indeed, an offender; be pleased, plantain-thighed one, to dispel your anger. When the master in angry, how can the servitor be guiltless?(21) (*Falls at her feet*).

QUEEN—(*To herself*) I am not so weak-minded as to set any value on this supplication; but I am afraid of the repentance which will come from my discourtesy.

(*Exit with her attendants, leaving the* King).

Vid.—The queen has gone away, foul like a stream in the rainy season; arise now.

King—(*Rising*) It is not unnatural; mark you,

In the absence of true love, the supplications of husbands addressed to their wives, though couched in hundreds of kind words, do not touch (lit. penetrate) their hearts, just as a gem with an artificial colouring does not commend itself to the hearts of skilled lapidaries (22)

Vid.—This is quite lucky for you–a man with sore eyes cannot bear the flame of a lamp before him.

King—No, say not so; though my mind is engrossed by Urvaśî, I still feel the same respect for the queen; but now that she has slighted my supplication, I shall cherish the best hopes about her.

Vid.—Let your hopes stand (aloof) a while; look to the life of a hungry Bráhmaṇa; it is high time to bathe and dine.

King—(*Looking towards the sky*). It is past mid-day—Oppressed by heat the peacock sits in the cool basin round the root of a tree; the bee breaks open the *Karnikâra* bud and lies in it; leaving the hot water, the flamingo resorts to the lotus creeper on the bank; and the encaged parrot in the pleasure-house, being exhauted, begs for water. (23)

(*Exeunt omnes*).

End of Act II.

ACT III.

(*Enter two disciples of Bharata*).

First—Friend Pallava, our preceptor, when going to the palace of the great Indra, made you carry his seat, and I was placed to guard the sanctuary of Fires; hence I ask—was the heavenly assembly pleased with the performance given by our preceptor?

Second—Gâlava, I do not know whether it was pleased or not. It was completely engrossed in the different sen-

timents appearing in the "*Lakshmi'-svayamvara*" composed by Sarasvatî; however—

First—Your incomplete sentence seems to indicate some fault.

Second—Yes, during the performance, Urvaśi's speech was, through inadvertence, faulty.

First—How was that?

Second—Urvaśi, playing the part of Lakshmî, was asked by Menakâ who acted the part of Vârunî—Friend, here are assembled the principal persons in the three worlds, and the Guardians of the quarters with Kes'ava; on whom are you affections fixed?

First—What then?

Second—The words "On Puru'ravas" escaped her lips, when she ought to have said "on Purushottama"

First—The of senses conform themselves to what is to follow. Was not the preceptor angry with her?

Second—Why she was cursed by the preceptor, but the great Indra took pity on her.

First—How do you mean?

Second—The preceptor's curse was this—"Since you have transgressed my instruction, you will lose your position in heaven"; but after the performance was over, the great Indra said to her as she stood with her head hung down through shame—"I must now do a service to the royal sage to whom you are attached and who is my helper in battles. So agreeably to your love wait upon Puru'-ravas until he sees an offspring from you."

Fist—It was worthy of the great Indra, who knows the hearts of others.

Second—In the course of our coversation, we have overstaid the bathing-time of our preceptor; so, come let us be at his side. (*Exeunt.*)

End of the Vishkambhaka.

(*Then enter the* Chamberlain).

Chamber.—Every house-holder, strives to obtain wealth, in early age, and when his burden (of family cares) is taken off by his sons he can enjoy rest; but our old age, daily wasting the body, is locked up in (lit. is of the form of) servitude; alas! hard is the office of serving in the harem. (1)

(*Turning*) I am told by the Daughter of the Lord of Kâśî who has been observing a vow, that she has made a request to His Majesty through Nipuṇikâ, leaving aside her jealous anger for the fulfilment of a vow, and that I am to make the same request at her bidding. So I shall now go and see His Majesty who has finished his evening prayers. (*Turning and observing.*) Delightful, indeed, is the vespertine scene at the royal palace. For here,

The peacocks, dull on account of the slumber coming over them at night-fall, perch on their roosts as if they were sculptured (figures); the eaves cause the wild pigeons to be confounded with the (curls of) smoke issuing from the lattices; and the old ladies in the harem, diligent in their duties, are placing brilliant lights to mark the auspiciousness of the evening at the different spots in the palace strewn with the offerings of flowers. (2)

(*Looking at the curtains*) Ah, His Majesty is coming in this very direction.

Surrounded by the torches in the hands of the attendant maids His Majesty appears like a mountain possessed of motion on account of its wings not being cut off, with the *Karnikâra* trees in blossom along its slopes. (3)

In the meantime, I shall stand in the range of his sight and await him.

(*Then enter the* King *as described* and Vidûshaka.)

KING—(*Aside*) I passed the day without much difficulty my longing being forgotten in state affairs; but how am I to pass the night, the hours of which will, for want of any diversion, appear very long ? (4)

CHAMBER.—(*Approaching*) Victory, victory to Your Majesty ! My Lord, the Queen prays—the Moon is splendidly to be seen from the terrace of the *maṇiharmya* palace. In Your Majesty's company I wish to wait there until the Moon is united (is in conjunction) with Rohiṇî.

KING—Venerable Lâtavya, give my humble message to the Queen that I will do as she wishes.

CHAMBER.—As Your Majesty commands. [*Exit.*

KING—Friend, can this preparation be really with reference to a vow ?

VID.—Oh, I presume that her ladyship is remorseful and therefore desirous of wiping out (making amends for) her slighting of your prostration under the pretext of a vow.

KING—You have said rightly. For,

Haughty ladies, who have disregarded the prostrations of their husbands, are on account of the latter's attempts at reconciliation only *secretly* ashamed (of themselves) though their hearts are subsequently stung with remorse.(5)

So, show the way to the *Maniharmya* terrace.

VID.—This way, this way my Lord. By this crystal staircase having the beauty of the waves of the Ganges, may Your Majesty ascend the *Maniharmya* palace charming to look at at the evening time.

KING—Do you ascend first. (*All gesticulate ascending the stairs*).

VID.—(*Gazing*) Friend, the moon-rise must be at hand, for the face of the eastern quarter, which is being freed from darkness, seems charming to the view.

KING—You have said well.

Darkess being chased away from it by the rays of the moon, concealed by the *Udaya* mountain, the face of the Eastern quarter, with the hair as it were well tied up attracts my eyes. (6)

VID.—Ha, ha, my friend, here rises the lord of the twice-born appearing like a ball of sugar, cut at one end.

KING—(*Smiling*). Edible things alone are the province of a glutton everywhere. (*Folding his hands and bowing*). Venerable lord of the-night,

A bow to you that reside (*i. e.* are in conjunction) with the sun that the pious may perform their religious rites that gratify gods and the Manes with nectar; that dispel darkness thickening (prevailing) at night, and that have placed yourself on the crest of S'iva. (*He offers* his *homage*). (7)

VID.— Friend, permitted by your grandsire with words transferred to a Brâhmana (*i. e.* myself), take your seat; so that I too shall sit at ease.

KING—(*Accepts dhe words of* Vid. *and sits. Looking at the attendants.*) When the moonshine is clear, why this redundancy of the light of the torches? You can rest yourselves.

ATTENDANTS—As Your Majesty commands. [*Exeunt.*

KING—(*Looking at the moon*). Friend, the Queen will take an hour to arrive; so while we are alone, I will tell you my state.

VID.—Nay, it is but too transparent; but considering (Urvas'î's) love of that intensity, it is, indeed possible for you to support yourself on the strength of hope.

KING—True it is; but the agony of my heart is very acute.

As the current of a river, the rapidity of which is counteracted by the obstruction of rugged rocks, divides itself into a hundred channels, so the heart-abiding one (Love) grows a hundred-fold in strength when the happiness of a union is delayed by difficulties. (8)

VID.—As with your emaciated limbs you look very comely, I think your union with the dear one is not distant.

KING—(*Gesticulating that he marks an omen*) Friend,

Like yourself with words giving rise to hope, this right arm of mine comforts me, whose agony is intense, with its throbbings. (9)

VID.—A Bráhmaṇa's words will never be falsified.

KING—(*Sits in a hopeful mood*).

(*Enter, passing through the sky*, Urvas'i *dressed as an Abhisârikâ, and* Chitralekhâ).

URVAS'Î—(*Looking at herself*). Friend Chitralekhá, do you like this *Abhisârikâ* dress of mine, decked with but few ornaments, and veiled with blue silk?

CHITRA.—I have not the power of speech to praise it sufficiently. I am only thinking if ever I could be Purûravas.

URVAS'Î—Friend, the god of love commands you to swiftly lead me to the abode of the dear one.

CHITRA.—Why, we have (already) arrived at the abode of your lover looking as it were like a peak of Kailása transferred.

URVAS'Î—Then just ascertain, by means of your prowess, where the robber of my heart is, or what he is doing.

CHITRA.—(*Meditating, to herself*). Well, I will joke with her at first. (*Aloud*). Friend, here is he in a place fit for enjoyment, experiencing the happiness of being united with

his beloved obtained in fulfilment of his wishes (pictured to his mind).

URVAS'Î.—(*Gesticulates dismay*).

CHITRA.—You simpleton, what thoughts (can you entertain) about his union with a beloved (other than yourself).

URVAS'Î—(*With a sigh*), My simple (or, ungenerous) heart grows suspicious.
enigmatical speech).

CHITRA.—Here is the royal sage seated on the *Maṇiharmya* (terrace) accompanied only by his friend; so let us go near to him. (*Both descend*).

KING—Friend, with the advance of night my love-sickness also advances.

URVAS'Î—My heart trembles at this speech which is not clear enough; so till our suspicions are removed we will hear this confidential chat without manifesting ourselves.

CHITRA.—Just as you choose.

VID.—Why, then enjoy the moon-beams charged with nectar.

KING—Friend, this sickness cannot be cured by any such means. Just think.—

Neither a bed of fresh flowers nor the moon-beams, neither sandal-paste applied to each and every limb of the body, nor wreaths of gems, can dispel the torment of love; but that celestial beauty, (for one), or—

URVAS'Î—And who is the other?

KING—Else, a talk about her carried on in solitude, might mitigate it. (10)

URVAS'Î—O my heart, now are you blessed with the reward of having left me and transferred your allegiance to him.

VID.—Yes, I too, when I do not get *S'ikhariṇi* (name of a dish) and the delicious mangoes, console myself with mentioning the names and wishing for them.

KING—This is accessible to you.

VID.—You too will obtain her ere long.

KING—Friend, such is my feeling—

CHITRA.—Hear, you insatiate one, hear.

VID.—What is it?

KING—This shoulder pressed against hers by the jolting of the chariot is alone blessed in this body; the rest of the body is a burden to the earth. (11)

CHITRA.—Friend, why do you delay now?

URVAS'Î—(*Approaching hurriedly*). Friend, though I stand before him, His Majesty seems to be indifferent.

CHITRA.—(*Smiling*). O you impatient one, you have not cast off the concealment-charm.

(*Behind the scenes*). This way, this way, Your Ladyship.

(*All hear*; Urvas'î, *with her friend, becomes despondent*).

VID.—Ho, now, here comes the Queen; so bridle your tongue.

KING—You too give no clue to your internal thoughts.

URVAS'Î—Friend, what is to be done now.

CHITRA.—Fear not; we are invisible; the Queen appears in a garb which indicates that she has been fasting and observing a vow. So she will not stay here for any length of time.

(*Then enter the* Queen, *her attendants carrying materials of worship*).

QUEEN—(*Looking at the moon*). O Nipuṇikâ, the venerable deer-bannered god looks more lovely being in conjunction with Rohiṇî.

MAID—Nay, His Majesty with Your Ladyship (at his side) is even more lovely. (*They turn round.*).

VID.—(*Gazing*). Friend, I cannot say whether (the Queen) is going to give me a present, or whether having given up her anger apparently for the observance of a vow she desires to wipe out the slight offered to your supplication. To-day the Queen appears very charming to my eyes.

KING—(*Smiling*). Both are possible; yet your latter assertion the more commends itself to me; since Her Ladyship-

Clad in a white silk raiment, decked only with ornaments indispensable to auspiciousness, and having her hair marked with the holy *durvâ* grass, appears to be reconciled with me from her very person, with its haughty deportment given up under the pretext of (the observance of) a vow. (12)

QUEEN—(*Approaching*). Victory, victory to my Lord!

ATTENDANTS—Victory to Your Majesty.

VID.—Welcome to Your Ladyship.

KING—Welcome to our Queen. (*He takes her by the hand and makes her sit down*).

URVAS'Î—Friend, it is but right that she is greeted with the title of Queen. In majesty of splendour she does not appear a whit inferior to the queen of Indra.

CHITRA.—Nobly said, and without jealousy.

QUEEN—I have to perform a certain vow under my Lord's guidance, so an hour's obstruction be pardoned unto me.

KING—Nay say not so; it is, indeed, a favour, and no obstruction.

VID.—May such obstruction, accompanied with *svastivâchana* gifts, grow apace.

KING—What is the name of the queen's vow?

QUEEN—(*Looks at* Nipuṇikâ's *face*).

NIPUNIKA'—My liege, it is called *Priyânuprasâdana* (*i. e.* the husband's reconciliation).

KING—(*Looking at the* Queen). If it be so,

In vain do you, O blessed one, trouble your body, tender like a lotus-stalk, with this vow; is that boudman to be propitiated by you who eagerly seeks your favour? (13)

URVAS'Î—Great is the King's reverence for his Queen.

CHITRA.—You simpleton, gallants who have transferred their love to other ladies become even more courteous.

QUEEN—(*Smiling*). It is, indeed, the effect of the observance of this vow that my Lord is made to say this much.

VID.—Cease your remonstrations; it is not proper to urge any thing against good words.

QUEEN—Maids, bring me the materials of worship so that I may worship the moon-beams fallen on the *Manikharmya* terrace.

ATTENDANTS—As Your Ladyship commands; here are the materials—sandal-paste, flowers &c.

QUEEN—(*Gesticulating the worship of moon-beams with sandal-paste, flowers, &c.*). Maids, give these sweetmeats to the revered Mâṇavaka.

ATTENDANTS—As Your Ladyship commands. Venerable Mánavaka, this is yours now.

VID.—(*Taking the dish of sweetmeats*). May Your Ladyship be happy; may your fast bear manifold fruits!

QUEEN—My Lord, just come here.

KING—Here am I.

QUEEN—(*Gesticulates worshipping the* King, *and then bowing with folded hands*). Calling the divine couple, Rohiṇî and the Moon, to witness, here do I propitiate my Lord; (and declare that) I will behave amicably towards the woman whom my Lord loves, and who herself longs for union with my Lord.

URVAS'Î—O, I do not know what the real import of her words is. But my heart has become clear (*i. e.* unprejudiced towards her) on account of confidence,

CHITRA.—Friend, the noble lady having consented to your union with your beloved, there will be no obstacle in its way.

VID.—(*Aside*). A fisherman baffled and disappointed at the escape of the fish says—Be it my merit (to allow the fish to escape). (*Aloud*). Lady, is His Majesty so dear to you?

QUEEN—You fool, I wish to make my Lord happy even at the sacrifice of my happiness; judge from this if he is dear to me or not.

KING—

You have the power to give me, your slave, to any other woman or to take me back; but then, O timid one, I am not what you suspect me to be. (14)

QUEEN—You may be or not (that is no question now). I have finished my observance called *Priyânuprasâdana* as intended. Come, girls, let us go. (*The* Queen *starts*).

KING—My dear, I have not indeed been propitiated if now you abandon me and go away.

QUEEN—My Lord, I have never before violated the rules (regarding my observance). (*Exit with attendants.*

URVAS'Î—Friend, the royal sage seems to be fondly attached to his spouse; and yet I cannot recall my heart.

CHITRA.—What, are you now going to return in despair?

KING—(*Returning to his seat*). Friend, has not the Queen gone far away?

VID.—Say fearlessly what you wish to say. As

an incurable patient is by a physician so have you been given up by Her Ladyship of her own accord.

KING—Might Urvas'î—

URVAS'Î—.....be blessed to-day?

KING.....the dear one, though invisible, let fall on my ear at least the tinkling of her anklets? Or coming slowly from behind, might she close my eyes with her lotus-like hands? Or on descending into this place might she be brought forcibly to me step by step by her clever friend, her gait being slow on account of fear? (16)

URVAS'Î—Friend I will just fulfil this desire of his.

(*Going behind the* King *she closes his eyes*).

CHITRA.—(*Makes a sign to* Vidûshaka).

KING—(*Gesticulating that he feels the touch*). Friend, it is the beautiful lady born from the thigh of the sage Nârâyaṇa.

VID.—How do you know that?

KING.—What difficulty is there?

My body, tormented by love, none else would be able to gladden with the touch of her hand; the moon-lotus does not bloom by the rays of the sun (falling upon it), but only by those of the moon. (16)

URVAS'Î (*Taking off her hands and going forth a little*). Victory to Your Majesty!

KING—Welcome to you, O beautiful one. (*Seats her on the same seat with himself*).

CHITRA.—Lives my friend in happiness?

KING—Happiness, indeed, has just come to me.

URVAS'Î—Friend, the queen has given away His Majesty; and so, as her friend, I seat in contact with him. Do not consider me to be an officious woman.

VID.—What, has the sun set to you even here (*i. e.* Have you been here since evening)?

KING—(*Looking at* Urvas'î).

If you touch this body of mine as having been given away by the Queen, with whose permission did you, at first, steal this heart? (17)

CHITRA.—Friend, she can have no answer to give you; now listen to a request I have to make.

KING—I am all attention.

CHITRA.—In the summer season, following the spring, I have to wait upon the divine Sun; so my friend should behave in such a way that this dear friend of mine will not sigh for heaven.

VID.—Lady, what is there in heaven to be remembered? There is neither eating nor drinking, there the fishes are only mocked with unwinking eyes.

KING—O blessed one,

The heaven being full of untold pleasures, who is able to cause a person to forget it? But (this much I can promise) that Purûravas, who is accessible to no other woman, (will ever be) her slave. (18)

CHITRA.—I am much beholden (to you for this assurance). Friend Urvaśî, give me leave with a firm heart.

URVAS'Î—(*Embracing* Chitralekhâ). Pray do not forget me, my friend.

CHITRA.—(*Smiling*). Now that you are united with my friend, this request should rather be made to you by me.

[*With a bow to the* King, *Exit.*

VID.—Your Honour is to be congratulated upon the fulfilment of your desires.

KING—This is, indeed, my towering glory; mark you.

My friend, I do not think myself so much blessed with the attainment of supreme sovereignty marked by there being only one royal umbrella, and by my edicts being coloured by the crest-jewels of feudatory chiefs; as to-day I do with the attainment of the charming servitude of this lady. (19)

URVAS'Î.—I cannot say any thing that would be sweeter than this.

KING—(*Laying hold of* Urvas'î *with his hand*). Oh wonder! The attainment of desired objects produces contrary results!

The same rays of the moon gladden my body; the same shafts of Love are pleasing to me. O charming lady, whatever was harshly set against me, seems as it were, to have been rendered favourable (now) by my union with you. (20)

URVAS'Î.—I have sinned against my Lord in delaying to come.

KING—No, not so.

The happiness which waits upon one after misery is the sweeter (more savoury); for the shade of a tree is the more refreshing to him that has been oppressed with heat. (21)

VID.—Friend, we have enjoyed the rays of the moon which are charming at nightfall; it is now time for you to retire to bed.

KING—Then show your friend the way.

VID.—This way, Your Ladyship.

(*They turn round*).

KING—O charming lady, this is my ardent wish, now.

URVAŚÎ.—What is that?

KING—

Formerly when my desire was not attained my night passed as if lengthened hundredfold; but if after union with you it extends to an equal length, O fair-browed one, I shall consider myself blessed. (22) [*Exeunt Omens.*

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter* Chitralekhâ, *uneasy in mind, and* Sahajanyâ).

SAHAJANYA'—(*Looking at* Chitralekhâ). Friend, the appearance of your face, which looks like the fading lotus, bespeaks the uneasiness of your mind. Therefore, tell me the cause of your distress. Let me participate in it.

CHITRALEKHA'—Friend, engaged here in paying respects to the divine Sun, in the order of service which the nymphs have to perform, I was filled with great anxiety about Urvas'î.

SAHA.—I know your mutual love. What further?

CHITRA.—Then, anxious to know the tidings of these days, I stood in meditation, when I learnt of a great calamity.

SAHA.—(*With an anxious look*). Of what nature?

CHITRA.—Urvas'î had gone for sport to the Gandhamâ-

dana-forest, taking with her the royal sage, her love-companion, who had entrusted the burden of the government to his ministers.

SAHA.—That is, indeed, enjoyment which is had in places like that. What followed?

CHITRA.—There Urvaśî got angry with the royal sage, because he gazed for a long time on the daughter of a demigod, by name Udayavatî, who was sporting on the sandy bank of the Ganges by raising hillocks of sand.

SAHA.—Oh the fatality! Intense love is, indeed intolerant. What next?

CHITRA.—Then, not accepting the apology of her husband, with her mind infatuated by the curse of the preceptor, and forgetting the rule laid down by the deity, she entered the forest, sacred to Kumára, which ought to be avoided by women. And just after her entrance she was transformed into a creeper standing on the border ground of the forest.

SAHA.—There is nothing that fate may not bring under its influence. Oh that that sort of love should have met, on a sudden, with such a calamity? But what state is the royal sage in now?

CHITRA.—He has been spending days and nights in quest of his beloved, in that very forest. Moreover, he will be a victim to a great disaster, owing to the appearance of these clouds, which cause uneasiness even to those who are happy.

SAHA.—Friend, such elegant forms are never subject to long suffering. There will undoubtedly turn up some cause or other arising from some one's favour, to bring about their re-union. Come then, let us wait upon the god Sun who is about to rise.

[*Exeunt.*

END OF THE PRAVES'AKA.

(*Enter the* King *in the habiliments of a mad man*).

KING—Halt, wicked demon, halt. Whither are you bearing away my beloved? Ah! he has fled away to the summit of the mountain and showers arrows upon me.

(*Observing closely*).

This is a new cloud fully developed, and not a haughty demon in armour; and this is the rainbow, and not an archer's bow drawn to its utmost length, as I thought; this too is a sharp shower of rain, and not a volley of arrows; and this here that shines like a streak of gold (on the touch-stone) is lightning and not Urvaśî, my beloved. (1)

(*Pondering*). Where possibly can the plantain-thighed one have gone?

May she have, by her divine power, remained concealed through anger?(But no), she cannont cherish anger long. May she have fled up to heaven?—(No, that even cannot be, for) her heart is affected with love towards me. Nor can the enemies of the gods take her away from my presence. And yet she is completely invisible to my eyes. What (a sad) fate is this! (2)

(*Looking in all directions*; *and hearing a sigh*). Alas, misfortunes never come singly to those on whom Fortune turns her back. For,

On the one hand there has befallen, all of a sudden, this unendurable separation from my beloved, while on the other the days will be delightful (now) on account of the intensity of heat being removed by the advent of new clouds. (3)

(*Smiling*). In vain, indeed, do I neglect the growing anguish of my mind. For even the sages say that the king is the cause (*i. e.* ruler) of time. Why do I not then countermand the rainy season? But no. These tokens of the monsoons, form at present my royal paraphernalia. Thus—

The cloud, decked with gold in the form of the flashing lightning, is my canopy of state. The *chauries* of their sprouts are waved over me by the *Nichula* trees. The peacocks, shrieking out more gaily on account of the lapse of summer, are my bards. And the mountains leading down the waters of the showers are the merchants engaged in bringing me presents of wealth. (4)

Well, enough. What is the use of my thus praising my paraphernalia? Let me, in the first place, search for my

beloved in this forest. (*Looking*). Ha, my employment is, as if, given an impetus to. Because—

This young Kandali-plant, with its flowers having red lines on and surcharged with rain water, reminds me of her eyes full of tears through anger. (5)

How should I know that her ladyship has gone a particular way?

If that elegant bodied one were to touch with her feet the earth in these forest sites the sands of which are showered over by the clouds, then the beautiful line of her steps, marked with red-lac, and sunk towards the heels owing to her heavy hips, would appear here. (6)

(*Walking about and seeing with joy*). I have got a vestige by which the angry lady's path may be traced out.

This is undoubtedly the breast-garment of her whose navel is deep, dropped down as she was walking with faltering steps through rage, dark-blue like the belly of a parrot and spotted with drops of tears that were falling down the lips and were tinged with their redness. (7)

(*Looking closely*). What oh! This is only fresh green sward with the *Indragopas* on it. Where, indeed, shall I get any tidings of my beloved in this lonely forest? (*Looking forth*). Ah, here, perched on a stone in the rocky soil emitting vapour on account of the showers of rain,

A peacock, with his crest beaten by a violent fore-wind, is looking at the clouds, with his neck far upstretched and about to give escape to his shrieks. (8)

Let me question him. (*Approaching*).

Oh you of dark neck and white eye-corners! Have you seen, in the forest, my beloved wife, with a prominent neck and far-stretching eyes? For she is worthy to be seen (likely to attract notice). (9)

How now! he has begun to dance without replying to me. What may possibly be the cause of his joy? (*Contemplating*). Yes, I see it.

His plumage, beautiful like a cloud (streaked with light-

ning) and ruffled by the gentle breeze, is without a rival now, owing to the dis-appearance of my beloved. (For) what could he have done, if the tresses of the charming-haired one, decked with flowers and having their tie loosened in sport, were in existence? (10)

Well, I will never ask him who delights in the misery of others. (*Walking about*). Here is a cuckoo seated on a branch of the *Jambu tree*, with her passion inflamed by the termination of the sultry season. Of all (species of) birds this species is very clever. I will, therefore, entreat her. Madam,

Lovers describe you as the messenger of Love, you are an unfailing weapon, skilled in taming the pride (of women). Either quickly bring to me that my beloved, or take me, oh sweet warbler, to where the charming lady may be. (11)

What did Your Ladyship say? Did you ask me how she went away forsaking me who am so much attached to her? Let Your Ladyship hear.

She was angry, though I remember to have given her no cause for anger even once. The ascendancy of women over their lovers needs no deviation from true love (for them) to get angry. (12)

How now! she has, cutting short our conversation, engaged herself in her own business.

It is truly observed that the distress of others, how-so-ever painful, is but cool (not pain-giving); since disregarding the request of me who am plunged in misery, this impassioned bird has set about tasting the fruit of the *Rajajambû* tree, about to open, as if it were the lower lip (of her lover). (13)

Even though such is the case, since her voice is melodious like that of my beloved, I will not feel offended with her. Let us away hence. (*Walking about and listening*). Ah, on my right I hear the sound of anklets indicative of the movement of the feet of my beloved. Thither let me proceed then. (*Walking about*). Ah, alas, alas!

This is not the tinkling of anklets, but the cooing of the royal swans, eager in their minds to fly to the *Mânasa* lake, on seeing the directions darkened by clouds. (14)

Well, while these birds eager to go to *Mânasa* do not fly

from this lake I must get (some) intelligence about my beloved from them. (*Approaching*) Ho, monarch of the birds that breast the waters,

You may leave for the lake *Mânasa* afterwards. Leave aside the lotus-stalk, the provision for your journey; you may take it up again. First relieve me of my grief by giving me some news of my beloved; for the execution of the business of a supplicant is more important in the estimation of the good than their own interest. (15)

Since he looks up, he seems to say—"Intent upon going to the *Mânasa* lake I did not notice her."

If, O swan, my arch-browed beloved was not seen by you on the bank of the lake, whence did you then, O robber, copy her entire gait, with the steps sportive through passion? (16)

Therefore,

O Swan, restore my beloved, since you have taken her gait; for he with whom a portion (of the stolen property) is discovered, must restore the whole of what is claimed. (17)

(*Laughing*). He has flown away in fear, thief as he is, thinking that I, a king, would punish him. (*Turning*). Now, here is a *Chakravâka* bird with his mate; so I shall ask him.

Filled with a hundred desires, O *Chakravâka* bird, this person, a king, bereaved of his beloved with wheel-like hips, asks you. (18)

What! Does he ask who I am? It must not be so. Surely he knows me not.

(I am he) whose maternal and paternal grandfathers are the sun and the moon, and who was willingly accepted both by Urvas'î and the Earth to be their lord. (19)

What! he remains silent; well then, I will chide him.

When the person of your mate is concealed (from your sight) even by a lotus-leaf in the lake, you consider her to be at a great distance from you, and wail anxiously; such is your fear of separation out of the love you bear to your mate; whereas, for me who am (actually) bereaved of my beloved wife your sympathy is such that you refuse (even) to give me any information about her. (20)

Verily, my stars are manifesting their influence all the other way (for evil). I shall now go elsewhere. (*Standing a little way off*). Or rather, I will not go yet.

This lotus having in it a humming bee obstructs me, appearing, as it does, like the face of my beloved with a hissing sound when I bit her lower lip. (21)

Well I will make a request to this lotus-abiding bee, that I may not repent after going away from here.

O bee, tell me some intelligence of her who has bewitching eyes. (*Musing*) Or why, you have not at all seen that beautiful lady, my beloved. If you had experienced the sweet fragrance of her breath, could you have ever fixed your affection on this lotus? (22)

Let us go then. (*Walking forth and looking about*). Here is the royal elephant, accompanied by his mate, resting his trunk on a branch of the *Nìpa* tree. I will obtain some news from him about my beloved. (*Observing*) Or rather I should not make (so much) haste.

Let him first taste this branch of the *S'allakî* tree, brought to him by his spouse in her trunk, which has put forth new sprouts, and which has a juice sweet like liquor. (23) (*Waiting a while*) Oh, he has eaten it; now I will ask him.

Did you, O lord of the herd of elephants, intoxicated with rut, see from a distance that lady charming to gaze on, who is ever in youth, whose hair is decked with the *Yûthikâ* flowers and who ranks foremost among women. (24)

(*Hearing with delight*). By this sweet and deep sound of yours, which tells me that you saw my beloved, I feel consolation. Besides, I bear you great affection on account of our mutual resemblance.

I am called king of kings; you (too are) king among elephants; you shed a broad and unceasing stream of rut, and my charity to the poor is (also) equally uninterrupted and great among all the jewels of (excellent) women Urvas'î is dearest to me(as) in this herd this mate of yours is to you. Everything of you resembles mine; but may you never experience the pain of separation from your beloved (which I do) (25)

May you be in peace. We now depart. (*Turning round and looking about him*) Oh, here I behold a very beautiful mountain named *Surabhikandara*. It is a favourite (haunt) of the nymphs. May the beautiful lady be discovered in its vicinity ? (*Turning and observing*). Alas ! on account of my sins even the cloud has become destitute of lightning; yet I will not return without questioning the mountain here.

O mountain, with an extensive slope, has a woman, with prominent breasts, beautiful hips and joints well-turned, resorted to any forest of yours which is the abode of Love ?(26)

What, he is silent. Perhaps he cannot hear me, being at a distance. I shall go near him and then ask. (*Turning*).

Did you, lord of all mountains, see, in the lovely tract of this forest, a charming woman beautiful in all her limbs, separated from me? (27)

(*Listening, with delight*). What ! he said in the very order of my words that he saw (her)*. May Your Honour then hear something more agreeable than this. Where is my dearest, then ? (*Hearing the same words behind the scenes*). Alas, it is the echo of my own words resounding in the interior of a cavern. (*Gesticulating disappointment*). I feel exhausted. I shall just sit on the bank of this mountain-stream and enjoy the breeze wafted over its waves. My mind is delighted to see this stream, turbid though it is on account of the rains.

Knitting its eyebrows in the form of the waves, having for a girdle the row of agitated birds, drawing tight, in the form of the foam, its garment loosened on account of hurry due to anger, as it proceeds in an uneven way, I think this is certainly that inexorable one (Urvaśî) transformed into a river going tortuously, revolving ever and anon now and then my fault in her mind. (28)

Well, I shall prefer my request to her. (*Folding his hands*). O proud lady, what fault, even the smallest, do

---

* The original may also be so construed as to mean 'oh king of all kings, I saw, in the lovely tract of this forest, a charming woman &c."

you see in me for which you abandon me, your slave?–me, whose affection is centred in you, who always speak sweet words, and whose heart is averse to faithlessness. (29)

Or it must be a river in fact; for Urvaśî will never proceed towards the sea abandoning Purûravas. Well, good things can never be attained by despairing. I shall just go to the very region in which the charmer of my eyes disappeared. (*Turning and observing*). O joy, I have found the sign of her track.

Here is the red *Kadamba* tree, a blossom of which, indicating the end of summer and rough on account of the incomplete (formation of the) filaments, was used by my beloved as an ornament for her hair. (30)

(*Looking on**). I shall now request this stag, squatting here, to give me some news about my dear one.

This stag, who is of a dark and variegated colour, seems, as it were, to be the glance of the beauty of the Forest cast for the purpose of observing the wood-land scenery. (31)

(*Observing*). What ! has he turned away his face through discourtesy to me ? (*Looking*).

---

* After this some manuscripts read the following:—

(*Walking on and seeing an As'oka tree.*)

Oh *As'oka* with red flowers, where possibly might that slender-waisted lady have gone, leaving a person (me) deeply attached to her ? (*Marking its top tossed by the wind*). In vain do you nod your head affected with neuralgia (shaken by the wind). For, unless you received a kick from her foot, whence comes this wealth of your flowers, the petals of which are touched hard by swarms of bees gathering together in eagerness ?

(*Marking closely*).

After this the Com Ranganâtha reads the following stanza—

In the vicinity of a lofty tree bearing bunches of fresh blossoms, and charming with the hummings of bees and the cooings of the cuckoos, in the *Nandana* grove, an elephant, the lord of the herd is wandering about, being consumed by the fire of separation from his mate.

The hind, while coming towards him, is obstructed by her fawn which sucks her; and bending his neck, the stag, with a stead-fast gaze, is looking at her viewing nothing else. (32)

O lord of the herd,

Have you seen my beloved in the forest? I shall tell you her characteristic by which you may recognize her; hear me; she also glances as charmingly as your big-eyed companion. (32)

What, has he turned his face towards his wife, and spurned my suit? It is but right; when a man is reduced in circumstances, he is liable to a number of insults. We shall go away from here. (*He walks forth*).

(*Gazing*). And what is seen here in the cleft of the rock, of a deep red hue?

As it sheds a halo of lustre it cannot be a piece of the flesh of a deer killed by a lion; perhaps it is a spark of fire, but it has rained just now. (*Thinking*). Oh, it is a gem of the hue of a cluster of the flowers of the red *Aśoka*, to draw up which the Sun seems to be making an effort, as it were, by extending his *kara* (ray, hand). (34)

She, in whose hair scented with the flowers of the *Mandâra* this jewel is fit to be placed, (that my beloved) is now unobtainable to me; why shall I then soil it with my tears? (35).

(*Behind the scenes*). Child, do take it. This is the gem called *Sangamaniya* produces from the red *lac* applied to the feet of the Daughter of the Mountain; when worn (on the body) it brings about union with one's beloved. (36)

KING–(*Listening*). Who is this that bids me thus? (*Looking at the quarters*). Oh, it is some sage, leading the life of a deer, that takes pity on me. Revered sir, I am obliged to you for your advice. (*Taking the jewel*). O *Sangamaniya*, if you bring about the union of me who am separated from that slender-waisted lady, I will make you my crest jewel just as the Lord (S'iva) makes the young moon his. (37)

(*Walking forth and looking*). Oh, why is my passion inflamed on beholding this creeper destitute of flowers as it is? Or it is but proper that it should gratify my mind. For this,

Looks like a slender lady whose lower lip has been washed with tears, on account of its leaves being wet with rain; who wears no ornaments, on account of the budding forth of its flowers having ceased owing to the lapse of its (flowering) season; and who resorts to an anxious silence, by its being destitute of the hum of bees; meseems this is that irascible woman who, after she had slighted me, fallen at her feet, has repented. (38)

I shall just enjoy the delight of embracing it which thus imitates my beloved.

(*Embraces the creeper.* Urvas'î, *thereupon, appears in its place*).

KING—(*Gesticulating the sensation of touch while yet his eyes are closed*). Ah! my body has become gladdened as if with the touch of the body of Urvas'î; yet I cannot believe it. For—

Whatever I at first refer to my beloved, turns out in an instant to be something else. I will not, therefore, open my eyes yet for a while, when I have found my beloved, as I think, by the touch. (39)

(*Gradually opening his eyes*). What? it is, forsooth, my dearest.

URVAS'Î—(*With tears*). Victory to my Lord!

KING—While sinking in the darkness caused by separation from you, O beautiful lady, I have luckily re-covered you, as a dead man recovers consciousness. (40)

URVAS'Î—With my senses concealed within (internally possessed of the power of perception), I knew all the actions of Your Majesty.

KING—I cannot understand what you mean by your "with my senses concealed within."

URVAS'Î.—I will explain myself; but first may Your Majesty be pleased to excuse me for having reduced you to such a condition by fretting myself.

KING—O blessed one, you need not propitiate me; at

your very sight, my soul, with its internal and external senses, is delighted. Tell me how Your Ladyship could stay away so long from me.

URVAS'Î.—Listen, Lord. The revered Kârtikeya having vowed everlasting celibacy settled upon the skirt of *Gandhamâdana* called *Akalusha*, and laid down this rule—

KING—What is it?

URVAS'Î—That whatever woman enters this region will be transformed into a creeper and will not be reclaimed from that state unless by means of the jewel produced from the dye of Párvatî's feet. My heart being stupified by the curse of my preceptor, I forgot the rule of the deity (Kârtikeya) and without heeding your suplication, I entered this forest sacred to Kumára; and as soon as I entered it I was transformed into a vernal creeper.

KING—Now every thing is explained.

How else, could you, who used to think that I had, as it were, gone on a journey when I was only sleeping through the exhaustion of sport, bear, O beloved one, a long separation from me? (41)

I have regained you by means of this jewel, having learnt from a sage that it was the means of reunion with you, as you have already said. (*Shows her the gem*).

URVAS'Î—Oh, it is the *Sangamanìya* jewel. It was on account of this that I recovered my previous form as soon as Your Majesty embraced me. (*Takes the jewel and wears it on her head*).

KING—Fair lady, stand thus a while.

This your face, brightened by the refulgent redness of the jewel placed on your crest, possesses the beauty of the red lotus shone on by the morning sun. (42)

URVAS'Î—Sweet-speaker, it is long since you came away from *Pratisthâna*. The subjects might blame me; so let us return.

KING - As Your Ladyship desires.

URVAS'Î—How does Your Majesty wish to travel?

KING—O lady with a sportive gait, carry me home by means of a newly formed cloud, changed into the form of a balloon, decorated with bright pictures in the form of the rain-bow, and having for its streamers the flashes of lightning. (43) (*Exeunt omens*).

END OF ACT IV.

ACT V.

(*Enter the* Vidûshaka *in high delight*).

VIDU'SHAKA—O joy! My friend has returned, with his companion UR'VASÎ, after sporting for a long time in the *Nàndanavana* and other forests sacred to the gods. And now he has been governing hig kingdom, his pleasure being attended to by his subjects respectfully waiting upon him with presents. Excepting the want of issue, he has nothing wanting. As it is some special day to-day, he has bathed at the confluence of the worshipful rivers, the Ganges and the Jamunâ, with his queens, and entered the royal palace. So while His Honour is performing his toilet, I shall go and have the first share of the perfumes and flowers intended for him. (*Turns*).

(*Behind the scenes*).

Ah me! a vulture has carried off the jewel worthy to be made the crest gem by the ladies in the harem of His Majesty, taking it for a piece of flesh, when it was being carried by me (placed) on a palm-leaf fan (or, in a small palm-leaf basket) having a silk-handkerchief spread over it.

VID.—(*Listening*). A great calamity! That crest gem called *Srngamaniya*, was very much prized by my friend, and hence His Honour has left his seat and is coming in this very direction without finishing his toilet. I shall now approach him.

(*Then enter* the King *and his attendants in excitement.*)

KING—Where is that robber, the bird, bringing down death upon itself, which committed this the first theft in the house of the very person who protects all? (1)

KIRA'TI—Here it is, hovering, as if drawing lines in the sky with the gem, its golden chain suspended from the point of its beak.

KING—I see it.

Bearing the jewel with its golden chain pendant from its beak, and moving rapidly in circles, this bird is describing circles with the red hue of the gem like those traced by a fire-brand whirled round. (2)

What should be done now?

VID.—(*Approaching*). No mercy in this case; a culprit must be punished.

KING—You are right; bring me my bow immediately.

(*Exit the Yavani, the keeper of the bow*).

KING—Friend, the bird has become invisible.

VID.—The flesh-eating culprit has gone away towards the south.

KING—(*Turning round and seeing*). I see it now.

The bird provides as it were the face of the quarter with an ornament for its crest by means of the gem with its lustre beaming all round, as if it were a bunch of *As'oka* flowers. (3)

(*Enter the Yavani, bow in hand*).

YAV.—My lord, here is your bow with the gloves (wrist-protectors).

KING—What is the use of the bow now? The bird has gone beyond the range of an arrow. See now,

The precious jewel, carried far away by the bird appears like Mars, at night, when the planet appeaas near a piece of dense cloud. (4)

(*Looking at the* Chamberlain). Lâtavya, ask the Mayor, at my bidding, to hunt after the winged offender when at eve it goes to its roosting-place.

CHAM.—As Your Majesty commands. [*Exit.*

VID.—Your Honour should now sit down; where can the robber of the gem fly to escape punishment?

KING—(*Sitting with* Vid.) Friend, my strong liking for the gem stolen by the bird is not due to its being a gem, but to the fact that the *Sangamanìya* reunited me with my beloved. (5)

VID.—Ay, you have already told me that.

(*Enter the* Chamberlain *with the jewel and an arrow*).

CHAM.—Victory to Your Majesty !

The condemned bird fell down with the crest jewel from the sky getting its desert for the offence, having its body pierced by your prowess transformed into this shaft. (6)

(*All exhibit surprise*).

CHAM.—To whom shall I give the jewel which has been washed with water ?

KING—Kiráti, purify it by fire, and keep it in a casket.

KIRA'TÎ—As Your Majesty bids me.

[*Exit with the jewel*].

KING—Látavya, do you know whose arrow this is ?

CHAM.—It seems to have a name upon it, but my sight is too dull to decipher the letters.

KING—Well then, bring me the arrow.

CHAM.—(*Does so.*)

KING—(*Reading the name to himself indicates the delight of having had offspring*).

CHAM.—Meanwhile I shall attend to my task. [*Exit.*

VID.—What is Your Honour thinking about ?

KING—First of all, hear the name of him who discharged the arrow. (*Reads*).

This arrow belongs to young (or prince) Ayus, the wielder of a bow, son of Aila and Urvas'î, and the destroyer of enemies. (7)

VID.—It is, indeed, felicitous, that Your Honour prospers by having a son.

KING—Friend, how is this ? Except in the sacrificial session in the *Naimisha* forest, I was never separated from Urvas'î, nor did I ever see any sign of pregnancy. How could she then have a son yet ? However,

For some days only her body appeared to have dull eyes, the nipples of her breasts darkish and the face of a pale colour like that of a leaf of the *lavali* creeper. (8)

VID.—You need not ascribe all the qualities of mortals to celestial women; their actions are concealed (from us) by their prowess.

KING—Be it as you say; but then what reason had Her Ladyship to hide her son (from me)?

VID.—Who can guess what the secrets of celestial women might be?

(*Enter the* Chamberlain).

CHAM.—Victory to Your Majesty! My lord, a female ascetic, who has come with a boy, from the hermitage of the sage Chyavana wishes to see Your Majesty.

KING—Usher them in both, at once.

CHAM.—As Your Majesty orders.

(*Exit and re-enter with a* Female ascetic *and a* boy *carring a bow in his hand*).

CHAM.—This way, your Holiness.

(*All turn round*).

VID.—(*Seeing*). Can this be the brave Kshatriya boy to whom belongs the crescent-shaped arrow which killed its mark, the vulture? He most resembles Your Honour.

KING.—It may be so, and therefore, indeed,

My eyes, fallen on him, have tears rising in them; my heart feels parental affection and my mind delight; casting aside my gravity, I wish to clasp him mercilessly (closely) with my limbs affected with tremor. (9)

CHAM.—Wait here, worthy dame.

(*The* dame *and the* boy *stop short*).

KING.—Mother, I bow to You.

TA'PASÎ—Illustrious sir, be the perpetuater of the lunar race. (*To herself*). Oh, the royal sage knows his relation (to the boy) without being informed. (*Aloud*). Child, bow to your father.

BOY—(*Fold his hands in obeisance with the bow between them*).

KING—May you have long life!

Boy—(*To himself*). If so great is my affection (for the king) merely on hearing that he is my father and I his son, what must be the (intensity of) love towards their fathers of those who have been fondled by them on their laps? (10)

KING—Worthy lady, what brings you here?

TA'PASÎ—Listen, my lord: This blessed Ayus was, for some reason, entrusted to my care by Urvas'î as soon as he was born; whatever religious rites—such as the *Jâtakarma* and others–are essential for a Kshatriya, have been completely performed in his case by the revered Chyavana. On the completion of his (Vedic) studies he was also taught the science of archery.

KING—He is, indeed, blessed.

TA'PASÎ—As he went out to-day with the sons of the sages to bring flowers and sacrificial sticks, he acted in a way unbecoming to one who dwells in a hermitage.

VID.—(*Anxiously*). What was it?

TA'PASÎ—They say that he shot an arrow at a vulture, sitting with a piece of flesh on the top of a tree.

VID.—(*Looks at the* King).

KING—What then?

TA'PASÎ—On hearing of the occurrence the venerable Chyavana ordered me to send back my ward. I, therefore, wish to see the Queen, Urvas'î.

KING—Take then a seat, revered dame.

TA'PASÎ—(*Sits on a seat brought to her*).

KING—Lâtavya, let Urvas'î be called hither.

CHAMBER.—As Your Majesty orders. [*Exit.*

KING—(*Looking at the* youth) Come, come, my boy.

They say that the touch of a son thrills the whole body with delight; gladden me, then, by coming to me, as the moon-beam does the moon-gem. (11)

TA'PASÎ—Child, gladden your father.

KUMA'RA—(*Going up to the* King. *touches his feet*).

KING—(*Embracing the* Prince *and seating him on the foot-stool*). Child, salute fearlessly this Brâhmaṇa, the friend of your father.

VID.—Why should he be afraid? Having lived in a hermitage, he must have known a monkey.

KUMA'RA—(*Smiling*). I salute you, father.

VID.—May you be happy!

(*Then re-enter the* Chamberlain *with* Urvaśî).

CHAMBER.—This way, Your Ladyship.

URVAŚÎ—(*Looking at the* Kumára). Who is this boy, with a bow, sitting on the foot-stool, whose hair is being tied personally by my lord? (*Seeing the* Tâpasî). Oh! it is my darling Âyus, as is indicated by (the presence here of) Satyavatî. He has grown up (considerably). (*Turns*)

KING—(*Looking at* Urvaśî).

Here comes your mother, whose gaze is fixed upon you and who wears a bodice wet with the oozing of milk. (12)

TA'PASÎ—Child, go up to your mother.

KUMA'RA—(*Goes up*).

URVAS'Î—Mother, I salute you.

TA'PASÎ—Child, be esteemed by your lord.

KUMA'RA—Mother, I bow to you.

URVAS'Î—(*Embracing* him *and lifting up his face*). Child, be dutiful unto your father. (*Approaching the* King.) Victory to Your Majesty!

KING—Welcome to the mother; be seated here. (*Shares his seat with her*).

URVAŚÎ—(*Sits down*).

(*All sit according to their position*).

TA'PASI—This A'yus, who has gone through a course of instruction, has now attained youth (lit. is fit to wear an armour). So I have returned my charge in the presence of your lord. I now wish to be permitted to depart (as) my duties at the hermitage are interfered with (by staying here).

URVAŚÎ—Having seen your venerable self after a long time, I am the more eager (to detain you); but it is improper to detain you; so Your Ladyship can depart to see us again.

KING—Mother, tender my respects to the worshipful Chyavana.

TA'PAS'Î—Be it so.

KUMA'RA—Venerable lady, if, indeed, you are going back, you should take me too to the hermitage.

KING—Dear boy, you have lived the first period of your life; it is now time for you to commence the second.

TA'PASÎ—Child, obey the words of your father.

KUMA'RA—Then,

Send me my peacock called Maṇikaṇṭaka, that has got a plumage, and that used to rest upon my lap experiencing delight when scratched on the crest. (13)

TA'PASÎ—(*Smiling*). I shall do so. May you all be happy!

[*Exit.*

KING—O blessed one,

By having this noble son born of you, I am, to-day, the most blessed of fathers, as Indra is by his son Jayanta, born of Paulomî. (14)

URVAŚÎ—(*Weeps at the recollection of something*).

VID.—Why are the eyes of Her Ladyship suddenly filled with tears?

KING—(*With much concern*).

When great joy has come to me on account of the perpetuation of my race, why have you, O fair one, begun to shed tears causing the repetition of placing a wreath of pearls by your tears flowing along your stout and elevated breasts? (15) (*Wipes her tears*).

URVAS'Î—May Your majesty hear; at first I had forgotten it at the sight of our son. Now the mention of the great Indra's name has recalled his order (to my mind), (and it) grieves my heart.

KING—Say what that order is.

URVASÎ—Formerly, when my heart was attracted by Your Majesty, I was ordered by the great Indra—

KING—What was the order?

URVAS'Î—"When the royal sage, my dear friend, will see the face of a son born of you, you should come back to me."

Thereupon, through the fear of separation from Your Majesty, as soon as the son was born, I secretly placed him under the charge (lit. hand) of the venerable Satyavatî under the plea of his education. To-day by her, thinking that he was capable of serving his father, my long-lived son has been restored (to me). So my stay with Your Majesty is now over. (*All gesticulate sorrow*).

KING—(*Sighing*). Oh the opposition of fate to (human) happiness!

O slender-bodied one, separation from you awaits me just as I am consoled with the acquisition of a son. This (separation) comes (upon me) like the fire of lightning upon a tree the sufferings of which from heat have been alleviated by the shower of the first cloud. (16)

VID.—So this incident has led to a series of calamities. Now I suppose His Honour will wear bark-clothes and go to a penance-forest.

URVAS'Î—And now when I go to heaven after having got back our son whose education is finished, Your Majesty will think of me, unfortunate that I am, that I have achieved my object.

KING—Oh, say not so.

Dependence, in which separation is so easy, is not able to do the things it likes; (so) obey the order of your lord. I too, having abdicated the kingdom in (favour of) your son, A'yus, will resort to the forests in which roam the herds of deer. (17)

KUMA'RA—Papa is not acting judiciously in yoking a young bullock to a yoke drawn by an ox.

KING—Dear boy,

The scent-elephant, though a cub, overpowers common elephants; the poison of a young cobra is extremely quick in circulation (*i. e.* deadly). Though young, a king is competent to protect the earth; this superior prowess enabling one to discharge one's duty exists by nature and is not (acquired) by the lapse of years. (18)

Látavya, say at my bidding to the ministerial assembly "Let preparations be made for the coronation of A'yus".

CHAM.—As Your Majesty commands. [*Exit sorrowing.*

(*All gesticulate that their vision is obstructed*).

KING—(*Looking at the sky*). Whence is there a flash of lightning when the sky is fair?

URVAS'Î—(*Observing*). Ah, it is the revered Nârada.

KING—Oh! it is the revered Nârada. Thus appears he:—

With his matted hair tawny like the streaks of *gôrôchana* and his sacred thread white like a digit of the moon, he appears like a moving *Kalpa tree* possessed of golden branches with the beauty of decoration added to it (lit. collected) by the best wreaths of pearls. (19)

(Bring me) the materials of worship for him.

URVAS'Î—(*Taking the said things*). Here are the materials for the worship of the venerable sage.

(*Enter* Nârada).

NA'RADA—Victory to the ruler of the middle world!

KING—(*Taking from* Urvaśî's *hands the materials of worship and offering them to* Nârada) Venerable sir, I bow to you.

URVAS'Î—I salute you, revered sage.

NA'RADA—May you live inseparable as man and wife.

KING—(*Aside*). Would that it were so? (*Aloud, embracing the* Kumâra) Child, bow to the divine sage.

KUMA'RA—Holy sir, A'yus, the son of Urvas'î, bows (to you).

NA'RADA—May you be long-lived!

KING—Let this seat be favoured (by you).

(Nârada *sits on it. All sits after he had sat*).

NA'RADA—Hear, O king, the message of the great Indra.

KING—I am all attention.

NA'RADA—Indra, who sees (everything) through his (divine) power, desires you who have formed a resolution to retire to the forest—

KING—What does he command?

NA'RADA—Sages, seeing into the past, the present, and the future, have foretold an impending war between the gods and the demons; and you are a warlike supporter of ours. You should not, therefore, throw away your weapon; and this Urvaśî here should be your partner while you live.

URVAŚÎ—(*Aside*). Ah, a dart has been taken off, as it were, from my heart.

KING—I am at the disposal of the lord of gods.

NA'RADA—Good.

Indra should render service to you, and you should do what he wills; the sun kindles the fire, and the fire the sun with heat. (20)

(*Looking up into the sky*). O Rambhâ, bring here the materials got ready by the great Indra in person for installing prince Âyus as the Heir-apparent.

(*Enter* Nymphs *with the said materials*).

NYMPHS—Revered sir, here are the materials for the installation.

NA'RADA–Seat the long-lived prince on the auspicious seat.

RAMBHA'—Come here, child. (*Seats the prince*).

NA'RADA—(*Pouring the pot on the head of the prince*) Rambhâ, finish the rest of the ceremony.

RAMBHA'— (*Having done as directed*) Child, salute the holy sage, and your parents.

KUMA'RA—(*Bows according to the rank of the persons*).

NA'RADA—May you be blessed !

KING—Be the greatest man in the family.

URVAS'Î—Win the favour of your father.

(Two bards *behind the scenes*).

FIRST BARD—Glory to the prince !

As the celestial sage Atri was like the Creator, the Moon like Atri, Budha like the Cool-rayed (moon), and His Majesty like Budha, so do you become like your father by your popular qualities. In your exalted race all blessings have indeed been fulfilled. (21)

Second bard—Like the Ganges with its waters distributed between the Himalayas and the ocean, Royal fortune now appears the more beautiful being distributed between this your father who stands at the head of the great, and you abiding by your duty and of unshaken courage. (22)

Nymphs—(*Approaching* Urvas'î). We felicitate you on the attainment of the dignity of Heir-apparent by your son and on being permitted to stay with your lord.

Urvaśî—This good luck is common to us all. (*Taking the* Kumâra *by the hand*). Come child, salute your eldest mother.

Kuma'ra—(*moves from his place*).

Na'rada—Wait, you can go to Her Ladyship presently. The splendor of the installation of your son Âyus as Heir-apparent reminds me of the (installation of Kártikeya as commander-in-chief (of the heavenly forces) by Indra. (22)

King—How can he fail to become a worthy person when thus favoured by you?

Na'rada—What more, agreeable to you, shall Indra do?

King—If Indra is propitiated towards me, what further can I wish for? Still let me have this (lit. let there be this)-

(Benedictory stanza.)

For the welfare of the good, may there ever be, between wealth and learning, which are at variance with each other, a union which is rare in one place. (24) (*Exeunt omens.*)

End of Act V.

FINIS.

APPENDIX.

-:o:-

Translation of the Prakrt passages found in Act IV.

P. 91 L. 1—(*Behind the scenes, an* आक्षिप्तिका *song introducing* Sahajanyâ *and* Chitralekhâ). Melancholy on account of the separation from her beloved friend, *Chitralekha*, sitting on the bank of a lake, the lotuses of which have been caused to bloom by the rays of the sun, in affliction wails (or speaks to her friend. (1)

(*Then enter* Sahajanyá *and* Chitralekhâ).

CHITRA.—(*On entering, looking at the quarters with a* द्विपदिका *song.*) Two female swans, tender-hearted, and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, their eyes flooded with tears. (2)

P. 94. L. 10. (*Hereafter a* जम्भलिका *song.*) Two female swans, tender-hearted and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, bathed with profuse tears. (3)

SAHAJANYA'—Friend, is there any means of union ?

CHITRA.—Excepting the jewel of union produced from the lac of Gaurî's feet, what other means can there be of her recovery ?

P. 95. L. 4. (*Hereafter a* खण्डधारा *song.*) With her mind suffering from anxiety, and desirous of seeing her friend, a female swan roams about on a lake charming on account of full-blown lotuses. (4)

P. 95. L. 7. (*Behind the the scenes,* an आक्षिप्तिका *song to introduce* Purûravas).

The elephant-lord enters the forest, a change being perceptible in him on account of the frenzy due to separation from his beloved, the huge form of his body being decked with the flowers and tender leaves of trees. (5)

P. 95. L. 9. (*Picking up a clod of earth and running to attack with it*) (*After that looking at the quarters with a* द्विपदिका *song.*)

A young swan, brooding over his grief for his beloved with fluttering wings and flooded eyes wails on the lake.(6)

P. 96. L. 4. (*So saying, falls down senseless; again rising with a* द्विपदिका *song and sighing*).

I thought that some demon was carrying away the fawn-eyed one, while the dark cloud, (decked) with the new lightning was showering. (7)

P. 97. L. 2. (*Hereafter a* चर्चरी *song*).

O cloud, you that have covered the face of the quarters with your dense showers, restrain your anger towards me, being ordered to do so; if I, while wandering on earth, see my beloved, then I shall endure whatever you will do.

P. 97. L. 5. (A चर्चरी *song after the word* प्रत्यादिशामि).

The heavenly tree dances in a number of charming ways to the accompaniment of the songs of the bees exhilarated with fragrance, and the playing of musical instruments (in the form of the notes of) the cuckoos, with the clusters of its foliage waving in the blowing gale. (9)

(*With these words, he dances*).

P. 98. L. 2. (*A* भिन्नक *song after the word* अन्वेषयामि).

Separated from his beloved, (and therefore) very much grieved, full of the grief of separation and extremely languid, the lord of the herd of elephants with very slow gait (wanders) in the mountain forest bedecked with flowers. (10)

(*Then turning round with a* द्विपदिका *song, and observing, says wtih delight*).

P. 99 L. 6. (*Hereafter a* खण्डक *song*).

Grieved (on account of separation) and desirous of seeing his beloved, the elephant-lord roams hurriedly wondering in his mind (that though he was) the conqueror of enemies, he could not protect his beloved who was taken away from him. (11)

(*A* चर्चरी *song after the* खण्डक).

O peackock, I beseech you, tell me if while wandering in this forest you have seen that beloved of mine.

Listen—her face is like the moon and her gait like that of a swan; by these indications you will recognise her, (and so) I have told you. (12)

(*Sitting down after the* चर्चरी *song and joining his palms*).

P. 99 L. 8. (*With the* चर्चरी *song. gazing*).

P. 100 L. 7. (*Hereafter the* खुरक—*dancing song*).

The mighty elephant living in the forest of the demi-gods, wanders measuring the sky (as it were), a flood of tears proceeding (from his eyes) on account of grief, and the joy of his heart cast far away. (13)

(*A* चर्चरी *song after the* खुरक).

Dear cuckoo, sweet-warbler, soaring through the *Nandana* forest at your will, if, indeed, you have seen that beloved of mine, O cuckoo, tell me. (14)

(*Dancing to the tune, approaching with a* वलन्तिका, *and kneeling*) *Madam,*

P. 100 L. 11. (*With a slight turn in position,*) (*In the sky*)

P. 101 L. 10.—May you sit at ease, madam ! Let us depart at once. (*Rising and turning with a* द्विपदिका *song and gazing*). Ah, there is the sound of an anklet, indicating the pacing of my beloved in the southern part of the forest-line; I shall just follow this sound. (*Turning*).

With his countenance faded on account of separation from his beloved, his eyes surcharged with the moisture of unceasing tears, his gait impeded by unbearable grief, his body heated by excessive and growing pain and his mind still further agitated, the elephant-lord roams in the forest. (15)

(Thus he repeats the six divisions of the verse according to the *Kakubha* mode of singing).

(*Then looking at the quarters with a* द्विपदिका *song*).

Separated from his dear mate, burning with the fire of intense grief, and his eyes flooded over with tears, the elephant lord wanders afflicted. (16)

P. 102 L. 12. (*Sitting, continues with a* चर्चरी *song.*)

O swan, why do you conceal it ? (*Dancing and rising*).

P. 103. L. 2. (*A* चर्चरी *song*).

I understand by your imitating (her) gait.

(*Approaching with the* चर्चरी *song and folding his palms*).

P. 103. L. 5.

(*A* चर्चरी *song again*).

From whom did you learn this, you lover of a (charming) gait? Verily, you have seen her who is languid on account of her heavy hips. (17)

(*A* चर्चरी *song again. Uttering the verse* हंस प्रयच्छ &c., and *gazing with a* द्विपदिका, *and laughing*).

P. 103. L. 7.—

(*Hereafter a* कुटिलिका–*Dancing song* with a मल्लघटी and चर्चरी).

The elephant-lord maddened on account of separation from his beloved, roams

In a forest, which is charming on account of the rustling of leaves and the cooing of the birds, and in which beautiful trees have put forth leaves and flowers. (18)

(*A* चर्चरी *song after music and dancing*).

O *Chakravâka* bird, of yellow and red colour, tell me if you have not seen that blessed woman, sporting in spring time. (19)

(*Approaching with a* चर्चरी *song and kneeling*).

P. 104. L. 11.—(*The* अर्धद्विचतुरस्रक *Position*).

The youthful swan sports in the lake of passion, his intense affection being heightened all at once (lit. by one turn). (20)

(*Approaching in the* चतुरस्रक *posture and joing his palms*)

P. 105. L. 7,—(*After* नागराजास्तिष्ठति)—

(*A* कुलिका *song*).

(There stands the lordly elephant)in the forest, grieved on account of separation from his mate, (a मल्लघटी)–with the black bees rising up on account of the smell of his rut.(21)

P. 105. L. 10.–*Standing in the* स्थानक *position and gazing*)

P. 105, L. 12, (*A* चर्चरी *song hereafter*).

I question you, tell me, O elephant-lord that have felled down a tree with a sportive blow, did you see my beloved, who far excels the beauty of the moon, crossing your path ? (22)

P. 107. L. 2. (*Hereafter a* खण्डिका *song*).

Attentive to his business, and striking the ground with his hard hoofs out-streched, see, the courageous boar wanders here and there, lurking in a dense forest. (23)

P. 107. L. 6. (*Hereafter a* चर्चरी *song*.)

Show (me) my beloved, O mountain, bright (lit. extremely white) like (also on account of there being) crystal slabs, having a crest of variegated flowers and charming on account of the songs of demi-gods. (24)

(*Approching with the* चर्चरी *song and joining his palms.*)

P. 108. L. 5,—

(*Hereafter a* कुटिलिका *song*).

Be pleased with this salutation, dearest lovely river, having with you agitated birds (who are) merciless (towards me), having, O heavenly river, a yearning stag on your bank, and the humming sound of a swarm of black bees (25)

(*A* चर्चरी *song after the* कुटिलिका).

Having for the unplifted arms the waves lashed by the easterly breeze and for his limbs the clouds (reflected in water) the lord of seas dances prettily, using for the decorations conches, and the birds, swans and *Chakravâkas*, as saffron marks and for his raiment the blue lotuses, near which are elephants and sharks in large numbers, and giving a clap with his hand by the dashing of the waves against the shore. The rainy season newly set in coops up the quarters and pervades them. (26)

(*Approaching with a* चर्चरी *and kneeling*).

(*A* चर्चरी *song*).

P. 109. L. 5.—

Ferry me over from the midst of the sea of separation if you have seen the fawn-eyed celestial lady, wandering in the forest of a deep blue colour like the sky, whose gait is like

that of a swan, whose body is slender, whose youth is eternal, whose breasts are large, high and fully developed and who is languid on account of the burden of her hips. (27)

P. 111. L. 1,—*After* आदास्ये &c.

(*Gesticulates picking it up*).

The elephant-lord, attached to his mate and quite emaciated, his eyes bedimmed with tears, and his countenance faded, wanders, afflicted, in the forests (28)

(*Approaching with a* द्विपदिका *and picking it up*).

P. 112. L. 8.—

See, O creeper, I am wandering with an absent mind; if luckily I get her back, then certainly I shall remove her from this forest, and never again allow that ruthless lady to enter it. (29)

(*Approaching with the* चर्चरी *he embraces the creeper; then enter* Urvas'ī *in its place*).

P. 113. L. 16.—

(*Hereafter a* चर्चरी *song*).

Wandering in the forest for you sake, whomdid I not tearfully ask (intelligence about you)?—the peacock, the cuckoo, the swan, the *Chakravâka*, the bee, the elephant, the mountain, the river, and the deer. (30)

P. 115. L. 18—

(*A* चर्चरी *song*)

Being united with his consort and having his body horripilated, the youthful swan having obtained a balloon as he wished, sports. (31)

(*Exeunt, after the* खण्डधार *song*).

End of Act IV.

NOTES.

P. 1. अथ—marks the begining of works and carries with it the secondary sense of 'auspiciousness,' as having emanated from the throat of Brahmâ along with the syllable *Om*. *Cf.* ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

विक्रमोर्वशीयम्—(for explanation see com. p. 5). The play having for its heroine 'Urvas'î won by valour.' It will be more grammatical, however, to explain this (as Kâtayavema does) as विक्रमश्च उर्वशी च विक्रमोर्वश्यौ तावधिकृत्य कृतं नाटकम्. For the rule 'शिशुक्रन्दयमसभद्वंद्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः' Pân. IV. 3. 88, requires that छ (ईय) should be affixed to Dw. compounds only (if it is to be attached to compound words at all). But this supposes Vikrama to be a name of Purúravas. Kâtayavema actually remarks विक्रमशब्दः पुरूरवस्संज्ञ इति संप्रदायः—'Tradition says that Vikrama was another name of Purúravas.' Whatever might be the correct explanation—perhaps the poet purposely chose such an ambiguous title—there is no doubt that there is a veiled reference here to the name of Vikramáditya whom an almost universal tradition makes the poet's patron. For further allusions to Vikrama, com. अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः, विक्रममाहिम्ना वर्धते भवान् &c. and our notes *ad loc.*

In conformity with the rule laid down by writers on Poetics that every poetic composition should begin with a benediction, or a salutation or hinting of the subject matter (आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्), the poet opens the play with a benedictory stanza, invoking the most important blessing of S'iva on the audience.

This invocation which is addressed to S'iva shows that Kâlidâsa was a devotee of that God and Vedântî too, although tradition and his very name make him a worshipper of the Goddess Kâli. That he was a Veda'nti is abundantly clear from his assigning to Brahmâ (Kum. II.) and Vishṇu (Rag. X.) the highest attributes which propery belong to Brahmá (*new.*) and from his actually speaking of the three gods, Brahmâ. Vishṇu and S'iva as one (Kum. VII. 44.), that is, each indentical with the Supreme Brahmá, considered in its different capacities of creating, protecting and finally resolving into itself the universe. Ka'lidâsa's S'aivism in literature is not inconsistent with this view. For he was not a bigoted S'aiva; he did not live in an age of sectarianism.

वेदान्तेषु—In the Vedántas *i. e.* the Upanishads. They are so called because they constitute what is called 'Brahma-Vidya' and so form the final (अन्त) authority on the metaphysics of the Vedas; also because they are chronologically the last additions to them.

Vedánta as ordinarily understood, however, is a name given to the last of the six Systems of Indian philosophy, or Dars'anas as they are technically called, propounded by Bâdaráyaṇa, and developed by its greatest exponent, S'ankarácháryа. In the Su'tra period of the Sanskrt Literature, the Karma-kâṇḍa and the Jnâna-Káṇḍa of the Vedas, were reduced to certain mnemonic aphorisms called the Mímânsá—su'tras, more generally known as the Purva and the Uttara Mímânsâs. The former is ascribed to Jaimini, the latter to Bâdarâyaṇa. It is the Uttara-mîmámsâ that is popularly known as 'Vedânta.' It lays down a system for the proper interpretation of the Upanishads which teach the ultimate end or scope of the Vedas.

आहुः—The subject of this is 'the Vedic philosophers, understood. एकपुरुषम्—The supreme Spirit that alone exists. He is called *Purusha* because he reposes in the body (पुर))—as Jívâtmá in the individual body, as Hiranya-garbha in the cosmic body. See the S'rutis quoted in the com. *Cf.* शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ' Bhâg. P. VII. 14. 37. and Bg. V, 13. Also because he is पुराण or eternal (Vide com. on 'अव्ययः पुरुषः साक्षी—Vi. Sah.). In the Mah. Bhár.the word is thus derived: 'पूरणात्सदनाच्चैव ततोसौ पुरुषो मतः'; नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भूयः समन्वितम् । व्याकरोति महात्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥

व्याप्य स्थितं रोदसी who remains, without space to occupy, after having pervaded the heaven and the earth, *i. e.* all space. This is meant to show that the Supreme Being is अपरिच्छिन्न 'passing all measure.' Vide Rg. X. 90. 1. and the other Vedic passage quoted in the com. रोदसी Acc. dual, the twin worlds. Properly the speace between the heaven and earth, which is the seat of the roaring winds (from रुद् to roar).

अनन्यविषयः—*Cf.* 'अनन्यनारीसामान्यः &c.' further on III. 18. 'द्वितीयगामी न हि शब्द एषः Rag. III. 49. यथार्थाक्षरः—अर्थमनतिक्रम्य वर्तन्ते तानि यथार्थानि अक्षराणि यस्य; is literally true, fully significant. 'To whom alone in its fulness belongs the title of 'Lord'. Prof. Cowell. अन्त.—In the cavity of the heart, *i. e.* by contemplation. Vide com. नियमितेति—'who restrain प्राण and the other vital airs' qualifies 'मुमुक्षुभिः': or it may be taken separately, by such means

as the restraining of the Prâṇa (*i. e.* प्राणायाम) and the like *i. e.* ध्यान &c.).

स्थाणुः—He who stands for all times without change, without motion; eternal. Some say that S'iva is called because he stands like a tree. The name is thus accounted for in the V. P. समुत्तिष्ठअलात्तस्मात्प्रजास्ताः सृष्टवानहम्। ततोहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा। क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम्। उत्क्षिप्तं सरसो मध्य ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम्। तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्॥ स्थिरभक्तियोग०—(1) by means of unswerving devotion; (2) by application to &c. or (2) by स्थिरभक्ति unswerving devotion and योग contemplation, metaphysical abstraction (see com.). भक्ति is defined as सा परानुरक्तिरीश्वरे by S'âṇḍilyâchârya. Patañjalî defines योग as चित्तवृत्तिनिरोधः controlling the functions of the mind. निश्रेयस—Lit. that to which nothing is superior, or that from which true happiness results; hence, final beatitude, eternal bliss.

Cf. "Inferior enjoyment in heaven is not an object of desire to the more enthusiastic of the Hindus as it but finite, and after its cessation the individual if born again in the world, and exposed to the calamities of a frail existence. The great aim of devotion is union with the Supreme Universal Spirit, in which case the soul no more assumes a perishable shape" Wilson.

P. 4. नान्द्यन्ते—For the definition of Nânddi see com. The Nândî here consists of four Padas and is technically called पत्रावली. See com. The term '*Pada*' is differently explained as meaning either a quarter of a stanza, or the inflected form of a noun or verb, or even sometimes a whole sentence. According to Mâtṛgupta, the *Nándî* should contain an allusion to the incidents to be represented in the play; and our Nándî is explained as conforming to this rule by Rang. and Kât. (See com.) सूत्रधारः—(lit. the holder of the thread of dramatic arrangement) is the stage-manager of the principal actor who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them, &c., and takes a leading part in the Prastâvanâ or the prelude.

Su'tradhâra is never introduced first in Sanskṛt plays. Nándi being the stanza or stanzas of benediction or invocation must form the first words, and if it were preceded by the word सूत्रधार it would lose its force of being the first words. The Nândi was recited by the Su'tradhára in the person of a Brâhmaṇa (as one authorised to give a blessing). The Su'tradhâra or the principal manager was generally a Bra'hmaṇa and therefore qualified to repeat the Nándî in his own person; but he did so, however as a *Bráhmaṇa*

and not in his character as a *Sútradhára* which he did not assume till he had finished the Nândí. Hence the words प्रविश्य &c. are not used, the reciter of the verses being already present on the stage. If the manager happened to be a *Non Bráhmaṇa*, he seems to have had no right to the title of *Sútradhára* nor could he repeat the Nándî. In this case a Brâhmaṇa performed the work of pronouncing the blessing and the manager then entered being called स्थापक (a term also applying to the Bráhmaṇa Su'tradhára.) See Jagaddhar'a remarks in his com. on the Mâl. Mád.

In the etymology of the word *Sûtradhára* we have perhaps a record of the development of the drama. It is properly derived from *Sûtra* 'a thread' and *dhâra* 'holder or puller,' and appears to have been originally applied to a class of men who wandered from village to village exhibitting dolls and paper figures. The idea of investing human beings with particular characters seems to have been an after-thought. It is probable, therefore, that dramatic performances developed out of such exhibitions. Some however, do not hold this view.

अतिविस्तरेण—*i. e.* of the prelude. नेपथ्य—(irregularly derived from नि the eye and पथ्य suitable, goodlooking; some derive it from नृपथ्य or नरपथ्य what is suitable to men, characters) the attiring room behind the curtains where the actors assume their respective characters. मारिष—(lit. one who is patient. *i. e.* patiently carries out the behests of the Sútradhára) in dramas, a respectful term of address by the Sútradhára to the *Páripárshwaka.*

P. 6. पारिपार्श्वकः—an actor next in dignity to the Sutradhára, so named because he stands by the side (पार्श्व) of the Su'tradhara and assists him in requesting the audience &c. (See com.).

प्रयोगबन्धः—a dramatic composition; 'दृष्टप्रयोगाः, प्रबन्धाः' *v. l.* although apparently easier, is rejected because प्रबन्ध means a continuous (प्र) narrative (बन्ध) and applies to such works as the Harshacharita &c., which give details and is not generally applied to dramas wherein a great deal has to be left to the imagination of the audience.

सोहम् that I *i. e.* who know this fact. *Cf.* 'सोहमाजन्म—' Rag. I 5. also II. 40, and स भवान् &c., futher on (p. 21).

अपूर्व—अविद्यमानं पूर्वं यस्य lit. the like of which did not exist before; novel; unique in excellence. नाटकम्—see introduction.

पाठेषु—पाठः what is to be recited, the part assigned to each actor. आर्यमिश्रान्—मिश्र simply an honorific suffix; see com.

P. 7. प्रणयिषु प्रणयिन् (fr. प्रणय+इन्) friend, or a supplicant, a petitioner. Here the latter sense is preferable, the प्रणय being

that expressed in the words शृणुत &c. *Cf.* स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव IV. 15. दाक्षिण्यात्—out of courtesy, kindness. दाक्षिण्य is derived from दक्षिण which means skilful, clever, the skill or cleverness consisting in ministering to the wishes of others, and so on. See Mallinâth on Rag. I. 31.

सद्वस्तुपुरुष—The noble hero of composition, or the excellent plot and noble hero (the com. being dissolved as a Dwandva, and सत् taken with both वस्तु and पुरुष). वस्तु (also called इतिवृत्त)—the plot of a drama, the subject-matter of a poetic piece. क्रिया a literary work, composition. So in Mál. I. वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायाम्.

यस्य वा—has he e the sense of च 'and, as well as.' अम्बरतले in the space or the region of heaven. तल is sometimes used at the end of a Comp. without much alteration of meaning; *e. g.* महीतल the surface of the earth *i. e.* the earth itself (Rag. II 50.) Many ancient kings had the power to move in the sky, over the ocean &c. Vide Rag. V. 27.

अये—a particle, expressing sudden surprise or wonder. विज्ञापना *viz.* that contained in प्रणयिषु &c. कुररी—a kind of bird called in Maráthi *Titavi*. It is a solitary bird living in the neighbourhood of watery places, utters shrill and frequent cries and is so timid that it flies away at the slightest approach of danger. *Cf.* 'सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विघ्ना कुररीव भूयः' Rag. XIX. 64. 'कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे' Bhág. Puráṇa X. 90 15. 'क्रोशन्तीं कुररीमिव' Mah. Bhár. Van. Par.

After this Rang, who reads आर्तानां before कुररीणाम् has the couplet मत्तानां &c. which is evidently out of place here. The Su'tradhára who hears a cry of distress, piercing like the shrill note of the Kurarî bird cannot compare it with any propriety with the hum of bees intoxicated with honey or with a sweet song sung by ladies. With our reading the sense is quite clear. A sharp sound like that of the Kurarî birds falls on the ears of the Su'tradhâra who does not know what to make of it. He therefore pauses to listen to the cry again and then ascertains its source.

P. 8. नरसखस्य मुनेः—Scil. of Nârâyaṇa. Nara and Nârâyaṇa are two sages of Vedic reputation. * In later writings they are always mentioned together, sometimes being designated as देवौ or

* In the Rg. Veda there are two hymns (VI. 12, 13) attributed to Nara, and one, the celebrated Purushasukta (X. 90) to Nârâyaṇa.

पूर्वदेवौ, sometimes merely as तापसौ hermits, and at others as ऋषि-सत्तमौ the most eminent saints. They are also spoken of as incarnations of Vishṇu. Afterwards they came to be identified with Arjuna and Krishṇa, who were regarded as their avatáras or incardations. (Vide Mah. Bhâr. Van. XLVII. Udyog. XLVIII. They are represented as practising religious austerities in the Badarikás'rama. According to the Vâmana Puráṇa, their ascetic exercises alarmed Indra, who sent Kâma and Vasanta, with the nymphs of heaven, to disturb their meditations. Nârâyaṇa, understanding their purpose, received them with great civility. He then taking up a flower placed it on his thigh, when, oh wonder, a beautiful nymph (Urvasî) appeared from it, whose superb charms covered the nymphs of heaven with shame. He then courteously sent them away, making a present of the new-born nymph to Indra. According to the Harivams'a, Urvas'î was produced by the sage from his thigh. The poet, as suits his purpose calls Nârayâṇa a sage, and also identifies him with Vishṇu.

सुरस्त्री a female god; a celestial woman, and not, as one may be led to think, the wife of a god. बन्दीकृता—see Gr. 229–230. शरणम्–is preferred to करुणं because the nymphs were crying for help as is clear from their cry परित्रायतां &c., and not crying piteously.

अप्सरसाम्—A class of celestial damsels residing in heaven. They are very fond of bathing, can change their form and are endowed with superhuman power. They are regarded as the courtezans of gods, and as such the servants of Indra, who when alarmed by the unusual religious austerities of any one on earth, sends down one or more of them to allure him. Their origin is differently given in different places. According to the Râmâyaṇa they sprang up from the churned ocean (see com.); while the Máh. Bhá. makes them the daughters of Káshyapa and Pradhá:– 'इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम्। प्रधासुत महाभागा देव देवर्षितः पुरा। अलंबुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा। अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा। केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा। सुप्रिया चातिबाहुश्च इति।' Bâna in his Kád. mentions 14 families of the *Apsarases*. The word is generally used in the pl. though the sing. is sometimes found used, as well as the form अप्सरा (see com.).

P. 9. प्रस्तावना—Every Sanskṛt play is introduced by what is technically called आमुख or प्रस्तावना. For def. see com. and Introduction. Since the entry of the nymphs is indicated here by the *Su'tradha'ra* with the words 'here they enter' the present प्र० is called प्रयोगातिशय.

अपटीक्षेपेण—with a toss of the curtain, (अपटी) suddenly. This stage direction is used when a character is introduced suddenly *i. e.* without any previous hinting and without the usual expression ततः प्रविशति.

सूर्योपस्थानात्—The context does not explain what this उपस्थान was, or when and why it was performed. It seems, however, to mean here personal attendance upon, with a view to pay one's homage. Kings of the solar and lunar races are often described as visiting occasionally gods like इन्द्र, सूर्य &c. in order to show their respect to them. Vide Rag. I. 75. पुरा शक्रमुपस्थाय &c. उपस्थान also means personal service or mental worship as in वरुणोपस्थान which is part of a Bráhmaṇa's evening prayer or *Sáyam Sandhyopásaná*. Let us briefly consider here whether this attendance of Puru'ravas was *nitya* (regular, obligatory) on *Naimittika* (occasioned by some cause or special occasion, occasional or accidental). We are inclined to think that it was *Nitya*–regular *i. e.* occurring at fixed times. For—(1) the word उपस्थान is applied to a part of a Bráhmaṇá's daily prayer and so refers to something regular; see also Act IV. where it means regular attendance (at stated periods). (2) Puru'ravas was a descendant of Su'rya (the sun-god) through his mother Ilá (See IV. 19). It is, therefore, natural that he should regularly pay his respects to his grandsire. (3) If the attendance had been exceptional the poet would probably have indicated the cause. (4) The Mat. P. from which the poet has borrowed his plot makes the king's attendance (though it is on Indra) regular. See introduction. p. 29.

In this speech the king mentions his name, which was too well known to the denizens of heaven to need any thing more about him, to inspire the nymphs with confidence (*cf.* the speech of Menaká, at p. 12) While the fact of his having returned from the sun after having waited upon that divinity at once shows that he is a partisan of the gods (सुरपक्षपाती) and one having the power to move in the ærial region.

P. 10. असुर—A demon; न सुरः असुरः, the नञ् indicating विरोध. According to the Rámáyaṇa those who partook of the heavenly drink (सुरा, also called अमृत) were called *suras*; and those who obtained no share of it were called *asuras* सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः। अप्रतिग्रहणात्तस्या देतेयाश्चासुरा मताः ॥ The Nir. derives the word thus–अस्ताः प्रच्यावितादेवैः स्थानेषु न सुष्ठ रंताः चपलाः इत्यर्थः । इद्वा

असुः प्राणास्तेन तद्वन्तो भवन्ति । अवलेपात्—अवलेप properly vanity, arrogance; here the result of vanity; violence or outrageous conduct.

Note—The word असुर originally meant 'a god,' lit. one full of (र) spiritual life (असु); and is used in this sense in the oldest part of the Rg. Veda, being an epithet of the chief deities such as Indra, Agni and Varuṇa. But when the ancient Persians quarrelled with the Hindus calling their *devas* devils, the latter by way of retaliation called Asura, the Supreme god of the Persians, a demon. Thus the word *asura*, which had so long signified a god, came to mean, 'a demon,' with the Aryans; and their fertile genius easily led them to coin a word 'sura' for 'a god' from the very term *asura* which now meant 'not a god,' by eliminating अ from it as if it were a negative particle. *Cf.* the word सित derived from असित meaning 'black' which was an original word and not a compound of अ + सित. Also ध्व from विधवा.

अपराद्धम् is equivalent to अपराधः कृतः the termination त being added भावे. It is a p. p. and not a noun. राध् with अप meaning 'to offend' generally governs the Loc. in the sense of the Acc. sometimes the Gen. as here; as कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शकुन्तला, न तु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपराद्धं युवतिषु । S'âk. 'महतां योपराध्येत दूरस्थोस्मीति नाश्वसेत्' । Pt. I.

तपोविशेष—The *apsarases* being the servants of Indra call him *Mahendra*, the great Lord. The Puráṇas make the position of Indra dependent on the preformance of a hundred Horse-sacrifices or attaining a certain amount of perfection in the performance of religious austerities. Hence he is represented as getting alarmed, whenever a human being is reported to him as practising extraordinary penance (तपोविशेष) or performing a hundred *A'svamedha* sacrifices, and trying to throw obstacles in his way, such as sending nymphs of heaven to disturb his *Tapas* (asceticism), accompanied by *Madana* and his accomplices *Madhu* and others, if necessary, stealing the consecrated horse &c. Comp. 'जातशंकैर्देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी;' अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् &c. S'ak. I. 'चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशंकितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥' Rag. VIII. 79; and the carrying away of Dilîpa's horse (Rag. III).

महेन्द्रस्य—In Paurânic literature, Indra is represented as subordinate to Brahmá, Vishṇu and S'îva. He is, however, the lord of all other gods and hence is often styled as देवेन्द्र, सुरेन्द्र &c.

Indra is often called *Mahendra* probably to distinguish him from *Upendra* as Vishṇu in his dwarf (Vâmana) incarnation (see *infra* note on पितुः पदं मध्यमम् I. 18.) is sometimes called the former being an elder and the latter a younger son of Kas'yapa and Aditi and Dâkshâyaṇî.

In the Veda Indra is regarded as the God of the firmament (from *Ind* to shine or be powerful) and the highest place among gods is assigned to him 'although he is by no means regarded as an uncreated being, being distinctly spoken of in various passages of the Rg-Veda as being born. He is the dispenser of rain and the chastiser, with his resplendent weapon *Vajra*, of the demons (the clouds allegorically so spoken of). His assistants in his warfare are the *Maruts* or the storm gods. He is the regent of the east and his bright golden chariot is drawn by bay horses called *haris*. (see note on हरिवाहनदिक् III, 6.) For his full Vedic character see Apte's San's. Eng. Dictionary. Indra is often called *S'atakratu* in the Veda. *Kratu* in the Rg. Veda means wisdom or power, and Indra is the god of hundred wisdoms of powers *i. e.* whose power and wisdom are infinite. In post-Vedic times, however, *Kratu* came to signify 'a sacrifice and the term S'atakratu being probably misunderstood Indra became 'the god of hundred sacrifices.' Hence the allusion to his fears &c. in the text. According to the Puraṇas, *Amaráavti* in his capital, *Indráṇî* his wife, *Jayanta* his son, *Nandana* his garden *Airavata* his elephant and the rainbow his bow.

सुकुमारं प्रहरणम्—because he has another (Vajra) which is not सुकुमार. *Cf.* Indra's address to Káma—उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च। वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ Kum. III. 12. प्रत्यादेशः—Ordering back; putting into the back-ground. ०गर्वितता—see com. इत is added to the words of the तारकादि class in the sense of ' तदस्य संजातम्' by तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् Pân. V. 2. 36. तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः। स्वर्गस्य—सर्गस्य *v. l.* has no propriety. उर्वशी—one of the twelve principal *apsarases* of heaven thus enumerated—उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा। विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा। भानुमत्यबला वर्चा द्वादशाप्सरसः शुभाः॥ *Vahni Puráṇa.*

समापत्ति—Properly means a casual meeting, an accidental encounter; hence accident, chance. *Cf.* समापत्तिदृष्टेन देव्या परिजनेन Mal. III. हिरण्यपुर—This is probably the city of gold of the *asuras*, situated in the sky—one of the three cities (*tripura*)

built for them by Maya, the other two being a town of silver in the air, and of iron on earth.

अर्धपथ एव अर्ध *neu.* and meaning exactly a half precedes in a Gen. Tat.–by 'अर्धं नपुंसकम्' Pán. II.2. 2. Urvasí was seized exactly on half the way. For had she reached 'the end of the road', she would have been in the midst of the gods or other inhabitants of heaven and the demon could not have ventured to commit the outrage. Nor could he have seized her at a station nearer to the Yakshas' abode without expecting to meet with some possible obstruction. The poet therefore selects a point in the distance where the ladies were most vulnerable, help from either quarter being equally out of the question.

बन्दिग्राहम्—this is *namulanta* or the gerund in अम्. By Pán. III. 4. 45 (see com.), this gerund of a root may be used when an *upamánapada* or its object is used as an *upapada*, गृहीता—seized in the manner of a captive *i. e.* taken a captive.

अपि—as an interrogatory particle is aways used at the beginning of a sentence. सः—shows the comtempt with which the king treats the demon. जाल्मः—a rogue or villain; fr. जल्. 10 Paras to cover as with a net; hence to fabricate a scheme to deceive others. It also means 'one acting rashly' (असमीक्ष्यकारी).

पूर्वोत्तरेण—see *supra.* note on अर्धपथ p. 10. तेन &c.—then *i. e.* since it is known in what direction the demon had gone it will be easy to track him out &c. प्रत्यानयनाय—is equivalent to प्रत्यानेतुम्। तुमर्थाच्च भाववचनात्। Pân. II. 3. 15. The Dat. of an abstract noun formed from a root is often used to express the sense of the infinitive from the root. सदृशं &c.—worthy of. *Cf.* सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः। S'âk. I. श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य। Rag. XIV. 61. When meaning 'like or similar to' सदृश्य may be construed with Instrumental also.

P. 11. सोमादेकान्तरस्य—see com; *Cf.* V. 21. सूते अमृतमिति सोमः fr. सू+मन् (म) 'by अर्तिस्तुसु &c.' Uṇá. I. 139. *Cf.* the S'ruti–सूयते नवो भवति जायमानः' Probably *Soma* originally meant the plant of that name the juice of which formed a favourite beverage of the ancient sacrificers. It then became a name of the moon, according to Mr. Pandit's theory (see his note on ओषधिपति quoted in our notes on Rag. II. 72.), through the medium of the word इन्दु Indu is used in the Veda primarily in the sense of 'a sparkling drop of the Soma juice'; *Cf.* सुतास इन्दवः Rg. I. 16. 6; it then

meant any round body; and lastly the moon. Thus the word *Indu* meant both a drop of juice of the sacrificial plant and the moon; a synonym of Indu in the first sense is the word Soma; therefore *Soma* meant both the plant and the Moon.

हेमकूटः—or the 'golden-peaked' mountain, seems to be a northern hill of the Himâlayan range where the scene of the first act is laid. According to the Paurâṇic Geography, it is one of the seven *Varshaparvatas* (those that divide the known world into nine continents) supposed to be situated to the north of the Himálaya and the abode of the Kimpurushas. Kálidâsa in the S'ak. VII. (p. 181*) speaks of it as 'plunged into the eastern and western occeans and emitting golden fluid.' आशुगमनाय —that we may go swiftly; see above, note on सखीप्रत्यानयनाय.

आयुष्मान्—the charioteer is to address the king thus; and for these reasons—(1) The charioteer, like the *Kañchuki* was a man grown old in the king's household and was not treated as a mere servant but rather as an elderly and respectable man; (2) The chariot was generally used at the time of war or on chase occasions when the life of the king was in danger and depended to a certain extent on the skill of the charioteer. So this was the most fitting term of address for him.

निरूपयन्—observing, marking closely. वैनतेय—Garuda, mentioned here as a standard of fleetness. किं पुनः—with what greater ease; see A. G. § 267 (*a*) मघोनः—The reference to Indra's name is significant. Not only the speed of the chariot bnt Indra's divine power which exerts an occult influence in favour of his allies. See *Infra*. I. 15. मघवन्—मह्यते पूज्यते इति irregularly derived fr. मह्+Uṇadi aff. कनिन् (अन्) with the aug. वुक् (व्); there are twelve other words similarly derived given in the sútra श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन् &c. Uṇá. I. 159.

रेणुवदमी—रेणुपदवीम् *v. l.* is not good as it involves a tautology with चूर्णीभवन्तः। For an ingenious interpretation of this see Rang. quoted in the com. रेणुवत्—like dust *i. e.* in atoms being no longer a dense body. अर—m. n fr. ऋ to go, इयर्ति अनेन.

चित्र०—*Cf.* 'निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः' S'âk. I. The *chauri* which is formed of the white bushy tail of the *chamara* deer (Bos Grunniens) and is used for whisking off flies, is regarded as an emblem of royalty. *Cf.* व्याधूयन्ते &c. IV. 4. As such it was placed between the ears of horses to serve as an ornament like the plume of the war-horse of ancient chivalry.

* Of the Author's Edition.

यष्टयग्रे—the velocity of the chariot suspended its (flag) play, and caused it to appear fixed in one direction. यन्मरुद्ये *v. l.* is ungrammatical as there is no noun to which यत् may be made to refer. With this description here com. that in S'âk. I. 9. What a vivid picture the poet gives here of the velocity of the chariot!

P. 12. राजर्षी–a king (a man of the kshatriya or military class) who leads the pious life of a ṛshi or hermit. *Cf.* S'ák. II. 14. quoted in the com. Also a Kshatriya who has attained to the rank of a ṛshi by practising severe religious austerities. The *rajarshi* is inferior in rank to the Brahmarshi. Seven classes of ṛshis are usually mentioned; *viz.*—Rshi, Maharshi, Devarshi, Brahmarshi, Kâṇḍarshi, and S'rutarshi.

अपि नाम—asks a question mixed with hope or expectation; while अपी by itself introduces a simple question.

संपरायः—संपरायणं fr. सं properly, परा towards and इ to go, to mingle in conflict. The Purâṇas represent some of the illustrious monarchs of the solar and lunar dynasties as assisting Indra in his wars with the demons. *Cf.* Act V. भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः &c. Dushyanta, the hero of the S'ak also assists in a similar way. सर्वथा—in every way, *i. e.* with no injury to himself; under any circumstances.

केतन—fr. कित् (चित्) to know, to observe + ल्युट् (अन) added करणे (केत्यते ज्ञायतेनऽन) an ensign, a symbol. It also means, 'a flag.' उच्चलित—flying, displayed on high and playing in the air. This indicates the gentle advance of the chariot. सोमदत्त—may be a proper name (or as Rang. takes it); see com.

P. 13. त्रिलोकरक्षी०—observe the modesty of the king. He does not take any credit to himself, but atributes his success to the all-reaching power of Indra. *Cf.* I. 15. and S'âk. VII. 4. चक्षुः आयतं —long eyes sometimes described as extending so far as to invade the border of the ears were considered a mark of beauty. Here आयत means large, as it corresponds te महत् in महोत्पल. पद्मिनी—this indicates Urvas'î's पद्मिनीत्व; For the idea *cf.* नवोषसा भिन्नमिवैकपंकजम् S'ák. VII. 16. प्रत्युषसि indicates the passing of the night and suggests the refreshing influence of the morning. If we adopt the other meaning we have directly निशावसान corresponding to भयगमन—but then the simile becomes dry.

उच्छ्वसित–which is different from श्वसित, means a somewhat hard breathing due to sudden fright, or excessive fatigue and causing

palpitation of heart. Some Mss. omit the word संभावअ. परित्रस्ता—here परि strengthens or intensifies the meaning as in परिशङ्कित, पर्युत्सुक &c.; *cf.* the Latin prefix 'ex' in exasperate.'

Ranganáth reads after तथाहि, मन्दार &c. This is evidently nothing but a repetition of the next s'loka.

कुसुम——shows the delicate condition of her heart. A woman's heart is represented as frail; *cf.* सद्यःपाति प्रणयि हृदयं Meg. हरिचन्दन—the heavenly sandal was visible owing to Urvas'i's garment being probably displaced a little in her unconscious state. With this line comp. अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः S'âk. I. 28. The reading सिचयान्तेन &c. (see ft. note) would be less objectionable being more decent.

P. 14. प्रकृति—is the natural state (as opp. to विकृति). Hence प्रकृतिं आपद् or प्रतिपद्, प्रकृतौ स्था—to come to one's senses, to regain consciousness. अर्चिस्—is *f.* and *n.* आविर्भूते—mark the propriety of the word; that has just appeared, not yet brightly shining. मुच्यमाना—notice the force of the pre. p.—being left (and not entirely मुक्ता yet). मुक्तकल्पा—the aff. कल्प is added in the sense of 'a little less than, almost equal to.' It denotes equality with a degree of inferiority.

त्रिदश०—for derivation see com.: the gods are supposed to enjoy perpetual youth. According to some त्रिदश pl. (त्रिरावृत्ता दश ten repeated thrice. Malli. on Kum. III. 1.) is a name for the gods taken collectively. Some add त्र्यधिका to the above, but it is simply a makeshift to make the number exactly thirty-three. परिपन्थिन् Lit. one who spreads evil reports about another; hence an enemy, an opponent. हताशाः wretched, because of their vile or frustrated hopes.

P. 15. किं पहाव &c.—by putting this question in Urvas'i's mouth the poet makes an occasion to bring Puru'ravas prominently to her notice. प्रभावदर्शिन्—Prabháva is the superhuman or divine power with which all the inhabitants of heaven are endowed, in a more or less degree and which enables them to know things outside the reach of the senses, create any thing at plasure (*cf. infra*, प्रभावनिर्मितेन &c. p. 47.) &c. °अनुभावेन—mark the difference between प्रभाव and अनुभाव. An instance of condensed style. Here all that can be said in praise of the king is summed up in the two epithets महिन्द० and राएसिणा. Notice how the hero is introduced to the heroine, and compare this with the

scene of S'akuntalá's first meeting with Dushyanta, and our remarks thereon. In both the heroes are introduced in their character of 'a benefactor and protector,' but the occasions are different.

उपकृतम्—for the grammatical cons. see note on अपराद्धम् p. 10 Urvas'i thinks herself compensated for the outrage as she got an opportunity to see the king. This suggests Urvás'i's *abhilásha* for the king as the word निर्वर्ण्य suggests that of Pururavas for the heroine. So the poet casts the *bîja* (seed) of the plot here. See com.

P. 16. स्थाने—this Loc. of स्थान is used as an adverb in the sense of 'it is but proper that.' अप्सरसः व्रीडिता इति यत्तत्स्थाने खलु. Considering Urvas'i's superior charms it was no wonder that &c. अथवा—or rather (corrects or modifies a previous statement). सृष्टिः—an offspring.

अस्याः &c.—stanza quoted in the K. P. as an instance of the ससंदेहालं० (भेदानुक्तौ) and in the D. R. as an instance of आलम्बनविभाव. प्रजापति—used in the secondary sense of a creator or progenitor. कान्तप्रभः—the reading in the K. P. and D. R. is कान्तिप्रदः but symmetry (with शृङ्गारिकरस and वेदाभ्यासजड) requires our reading. Besides the moon is not generally described as 'an imparter of lovely complexion' but as 'a possessor of lovely splendour.' It is also more poetical to suggest by implication his कान्तिप्रदत्व. नु—asks a question accompanied by a doubt or some uncertainty.

शृङ्गार०—Derived as शृङ्गं प्राधान्यमियर्ति इति । कर्मण्यण् । Or according to the rhetoricians, शृङ्ग the rising of love and रा with आ to take (शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिःशृङ्गार इति गीयते॥) पुष्पाकरः—Vasanta is pre-eminently the season of flowers, the blooming of which prominently suggests the idea of budding youth. *Cf.* सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ Nai. Cha. I. 19. वेदाभ्यासजडः—Here the जडत्व no doubt refers to the body as well as to the mind. Notice Mr. Pandit's note here,* which is quite out of place if not totally absurd. The king must

* It is apparent that in Kâlidâsa's time the study of the Veda (*i. e.* probably the learning it by rote) was not regarded as any more edifying to the mind or the body than it is at present. At the present day the numerous Brâhmaṇas who spend their lives in learning by rote and afterwards repeating the Vedic text are not credited with much intelligence or much appreciation of beauty, and are spoken of as contemptuously (?) as the king speaks of Narayaṇa. S. P. Pandit.

not be understood to mean seriously what he says here as a lover. कथं नु -नु like इव is often compounded with किं and its derivatives in the sense of 'how possibly, indeed,' &c. पुराणः—पुरा भवः or पुरापि नवः (irregularly formed). मुनिः—The commentators of K. P. understand by this ब्रह्मा or the creator; see com. But the context does not justify this meaning. At any rate that is not the meaning of the poet who acknowledges the omnipotence of Brahmâ elsewhere (see S'ak. quoted in the com.). The impropriety of the meaning also becomes palpable when we remember that Brahmâ is the creator of the moon &c. whom the poet supposes to be possibly the authors of Urvas'i's being. With the idea here comp. तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल-ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ Mâl. Mâd. I. 24.

P. 17. अभयदायी—(1) Who has delivered us from danger, (2) who asked them (her friends) not to be afraid or promised them safety. From their deliverance by the king, Chitralekhâ concludes that he must have got information of the outrage from her friends and that he must, therefore, be knowing where they then were. See also com.

यदृच्छा—या ऋच्छा यदृच्छा by Pân. II. 1. 57. This is used in the Inst. sing. in the sense of 'accidentally'. अवन्ध्यधीः—so Dushyanta calls S'akuntalâ 'नेत्रनिर्वाणं' S'ak. III. (p. 70). सोपि—by making this general remark the king betrays his feelings. आर्द्र-सौहृदः—Whose friendship is never wet with affection (never dry). रूढसौहृदः—*v. l.* though better contrasting with यदृच्छया and सकृत् is less poetical. अपवार्य—(fr. वृ cau. with अप to hide or exclude) like अपवारित and अपवारितकेन is used like *'apart, aside'* in English. It is a stage direction opp. to प्रकाशम्, used when a character turns aside and says something to a particular character only, (तद्भवेदपवारितं। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते). अभिजात lit. fit to be spoken by a nobly born person; polite, courteous; *cf.* अभिजातं खलु एष वारितः Sák. VI. चंद्रादमृतम् &c.—*cf.* न केवलमस्य दर्शनं मधुरं वचनमपि। अथवा का खलु वर्णना चन्द्रः सुधोद्गारीति। Ruk. The notion that the moon is the source of nectar may be due, as remarked by Mr. Pandit, to the identification of the moon with Soma, the favourite drink of the gods, but more probably it may have been suggested by the cooling and gladdening influence of the moon-light; *cf.* the expressions सुधांशु, अमृत-दीधिति &c.

P. 18. प्रत्यागत०—goes with मुख and चन्द्र and is appropriate

with मुख but not so much with चन्द्र as that idea is expressed by उपप्लु॰ So the other reading (wherein उत्सुकनयना qualifies सख्यः also) which indicates their औत्सुक्य seems to be better. हेमकूट॰—when there is an eclipse of the moon, then too, people get on some eminence whence they can get a better sight of her as she is cleared up. उपप्लव—fr. उपप्लु + अप् भावे lit. something passing by or over, making its influence felt; hence a universal or a crushing calamity; or a portentous natural phenomenon. *Cf.* Rag. II. 48; X. 5; Kum. II. 32; IV. 46. Here an eclipse.

समदुःखः &c.—Urvas'i wishing to give Chitralekhâ an idea of her own state of mind as regards the king, replies in words, which apply equally to the king and to her friends. She means why, I see them. They are &c. The king says सख्यः पश्यन्ति &c., Chi. tells her to mark them. Urvas'i apparently improves upon the king's statement and says (सखीजनः) न केवलं पश्यति but समदुःखः &c. This speech has the intended effect on Chitralekhá. The reading समदुक्खो पिवीअदी णयणेहिं (समदुःखः पीयते नयनाभ्यां) though simpler is not so forcible as to lead Chitra. to eagerly ask the question अयि कः; its is also less poetical as it directly expresses Urvas'i's feelings.

साकूतम्—आकूतम् fr. कु to sound, with आ + क्तः भावे; meaning or intention; so साकूतं means 'meaningly, with intention to know.'

विशाखासमीपगतः—The Hindu astronomers divide the heavens into 27 divisions each called after a particular constellation. These are poetically represented as the twenty seven daughters of Daksha and wives of the moon. The constellations Chitrâ and Vis'akhá shine brightly in the summer season, and next to Rohiṇi, one or the other of them is represented as being in association with the moon. *Cf.* 'हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव' Rag. I. 46. विशाखे शशाङ्करेखामनुवर्तेते S'ak. III. Possibly in चित्रलेखाद्वितीया there is a reference to Chitrâ, which is less prominent when the moon rises with Vis'akhá. विशाखा is probably a corruption of द्विशाखा as the constellation consists of two stars. प्रत्यानीता—may be taken predicatively in which case अपरिक्षत॰ should better have been शरीरेणापरिक्षतः; or adjectively प्रत्यानीता प्रियसखी एकं प्रियं &c.

P. 19. हन्त—expresses delight. रथोपम॰—here by रथ we are to understand a रथचक्र॰. Round and plump hips constitute a

mark of beauty in the case of females, according to Indian esthetics. सरोमविक्रियं—in erotic poetry, standing of the hair on end is considered to be first sign of love. See com.

अङ्कुरितं &c.—we reject the reading अङ्कुरितमनोभवेनेव as meaningless; see com., where its impropriety is fully discussed. Love is often compared to a tree the seed of which is sown when the parties meet, which sprouts up when they come in closer contact with each other, bears its blossoms when there is a confession of love from both sides and bears the wished-for fruit when the lovers are finally united. *Cf.* तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थया लब्धमूलः संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागप्रवालः। हस्तस्पर्शे मुकुलित इव व्यक्त रोमोद्गमत्वात्कुर्यात्क्रान्तं मनसिजतरुर्मे रसज्ञः फलस्य ॥ Mál. IV. 1.

सव्रीडम्—because she was thrown against the king by the jolting.

P. 20. संभावय—lit. to imbue the mind with a good idea about another; hence to honour or respect, to greet.

शीरिवार्तेवी—a highly poetical line. Here the sorrow-striken friends are compared to creepers, which, before the advent of spring, are flowerless and therefore gloomy-looking, as it were, and Urvas'i to the refreshing influence of the vernal season investing them with freshness and beauty.

दिष्ट्या—properly instrumental of दिष्टि (fr. दिश् to order, to rule; that which ordains or rules; fate, hence good of favourable fate)—is used like a particle in the sense of "All hail, I am glad that" &c.; when used with the root वृध् it means 'congratulate one upon'; the person congratulated upon being put in the Nom. case and the matter of congratulation in the instrumental, See A. G. § 283 (*a*). पीडितं—*adv.* lit. pressingly.

कल्पशतानि—lit. for a hundred *Kalpas*; hence for many, many years. *Kalpas* is the period of the duration of creation, equal to a day of Brahmá and to 1000 cycles of the four ages. पूर्वस्यां दिशि—because, as the regent of the East, Indra has his residence in that quarter, and Chitraratha comes with a commission from him.

महता रथवेगेन—The chariots meant are those of the army of the Gandharvas. Chitraratha, however, on hearing of Urvas'i's rescue comes alone, descending from his chariot, to greet Purûravas.

P. 21. चामीकर gold—(चर्मीकरे आकरे भवम्). अङ्गदं-अङ्गं दयते (दे 1. A. to protect) दायति (दै 1. P. to purify), or द्यति (दो to cut) इति

अम्मो—a particle expressing sudden surprise or wonder. चित्ररथः—King of the Gandharvas. According to Bánabhatta, he was one of the 16 sons of Kas'yapa by his wife Muni. See Kád. p. 218.

विक्रममहिम्ना—(1) with the greatness of prowess; (2) with the prowess of Vikrama. Doubtless the play on the word is intentional. Here as in अनुत्सेकः खलु &c. (see next page) the poet means to convey a compliment to his patron Vikramáditya, before whom the play was probably exhibited.

प्रियसुहृद्—the king was no stranger to *svarga*, but was on familiar terms with its principal residents. हस्तौ स्पृशतः—touching each other's hand seems to have been, in ancient times, one of the modes of expressing joy when two friends met; see com. After this some read राजा—वयस्य, किमागमनकारणम् ।

नारद—the name is variously derived; *cf.* Bhá. Dik.—नरस्य धर्मं नारं ददाति यद्वा नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥ इत्यागमः । नारं नरसमूहं याति कलहं इति वा । नुरिदं नारमज्ञानं तद् यति ज्ञानापदेशेन इति वा । Nárada is a divine sage of great celebrity. Though reckoned as one of the ten *Prajápatis* the mind-born sons of Brahmá, he took no part in the work of creation. He is represented as always wandering, *viná* in hand (which instrument he is said to have invented), chanting praises of God, from world to world and acting as a universal messenger or bearer of news from the gods to men and from men to the gods. He is further known as one of the best devotees of Vishṇu (a परमभागवत); see note on the word, S'ak. VI. p. 180. See also *infra*, Act V.

शतक्रतु—name of Indra. शतं क्रतवोऽस्य or rather शतं मखानां विद्यते कर्तृत्वेनास्य as it is a *nityasamása* being a संज्ञा Indra is so called because according to the Puranas he attained his position by performing a hundred Horse-sacrifices–a position which for that reason is open to others. See *supra* note on तपोविशेष० p. 10; for the Vedic sense, see note on महेन्द्र p. 10.

चारणेभ्यः—चारयन्ति कीर्तिमिति चारणाः bards, celestial panegyrists. "The chárańas are still a class in Gujerath, who go about singing eulogistic songs, like their brother caste, the Bharotyas or Bhâts" S. P. Pandit. जयोदाहरणं—आहियतेऽस्मिन्नित्याहरणं a connected account; उच्चैराहरणमुदाहरणं a loud narration of a connected account; hence panegyric in verse (like the Marâthi *povádá*) loudly chanted. According to some it has its technical meaning here

viz. a eulogistic poem beginning with some such word as जयति, embellished with alliterations, containing the eight cases and composed in the Málini or some such metre; see com. *cf.* Rag. IV. 78. पुरस्कृत्य—having presented; पुरस्कृ to place in the front, to present; *cf.* S'ak IV. मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः । p. 112 मघवत्—According to Pán. (VI. 4. 128) and the later grammarians this is derived like भगवत् (see notes to p. 11), the त् being irregularly substituted for न्. It is, however, a regular Vedic word, *fr.* मघ a gift, a present of wealth, Indra being the god of munificence.

P. 22. अतिसृष्टा—mark the force of अति, given once for all (never to be taken back). *Cf.* Rag. XI. 48. मरुत्वत्—Lord of gods. In the Vedic literature, Marut is the name of a certain class of gods—the storm-gods—who accompany Indra, assist him in his warfare with the demons (the clouds, or darkness).

अनुत्सेक—उत्सेचनमिति उत्सेकः fr. सिच् with उत्+घञ् (अ भावे) the act of being pouted up, being puffed up with pride; hence pride, haughtiness (कुदभिहिता भावो द्रव्यवत्प्रकाशते). For this sense of उत्सिच् comp. उत्सिक्तस्य तपः पराक्रमनिधेः &c. Mv. II. 22. Rag. IV. 70. XVII., 43. अनुत्सेक humility, modesty. *Cf.* with this 'Modesty is the handmaid of heroism.' विक्रमालंकारः—this is also supposed to contain a covert compliment to king Vikrama'ditya. प्रभोः—mark the king's modesty. He does not call Indra सुहृत्, but his master.

P. 23. जनान्तिकम्—this stage direction is used when a character turning aside says something to a particular individual excluding others by the hand, with its fingers except the thumb and the one near the little finger extended so as to resemble three banners. See com. महराजस्य कीर्ति &c.—a very polite way of saying 'she begs Your Majesty's leave to return to heaven.'

गम्यतां पुनर्दर्शनाय—This is the usual formal way of saying 'good bye'. It is reprehensible to the Hindu ideas to say simply 'गम्यताम्'. In the present case, however, the king might be supposed politely to express his hope that the nymphs would see him again.

उत्पतनभङ्ग—This is a mere device to give the heroine an opportunity to indicate her love; *cf.* the similar scene in S'ak. II. 12. See com. एकावली— a necklace of pearls &c. consisting of one string only and of great length.

P. 24. दृढं &c.—Chitra., of course, is joking. She knows that

Urvas'i is in love with the king. भवतु—indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before.' K. T. Telang (notes on the Mud. p. 196), who quotes Rágháv.'s com. on S'ak. in support of this meaning–'भवत्विति निषेध अस्तु भवतु पूर्यते इति निषेधे इत्युक्तेः।' स्मर &c.—Urvas'i means "I construe these your words into a promise to interest yourself in my affair."

क्षणविघ्न—क्षणं विघ्नः तं an Acc. Tat. अपाङ्गनेत्रा—"having eyes with beautiful (or long) outer corners. A better interpretation, however, would be, with the eyes turned towards the corners, *i. e.* casting side-looks." A. Dic.; or having love-inspiring eyes. See. com.

लवणाम्बुराशौ—the word लवण is used to distinguish it from 'the sea of milk &c.' वायव्यमस्त्रं—a missile presided over by Vâyu. अस्त्र *fr.* अस् to throw, is something that is thrown, as an arrow. and is thus distinguished from शस्त्र an instrument for cutting or killing, as a sword. It was a simple arrow discharged with an accompanying *mantra* or charm which endowed it with powers corresponding to those of the deity to whom the charm was addrssed. Such an arrow had the power of hitting an unseen mark (*cf.* S'ak. VI. 28), returning to the person discharging it &c.

Note:—That wonders like these, which were once regarded as the idle creations of the poet's brain or superstition, can be achieved by means of the strongly developed will-power is now shown to be more than possible by the modern discovery of the laws of animal magnetism, and the hidden potentialities of the human mind.. See notes on Mál. Mad. V. 2.

महोरगः—implies hugeness of the arrow. We learn from the Mah, Bhár. that the arrows discharged by Bhísma and some other warriors were as big as the yoke of a carriage. उरसा गच्छतीति उरगः; the स् dropped by 'उरसो लोपश्च' Vârt. on Pán. III. 2. 48. श्वभ्र—a large hole or burrow. शु शोभनमभ्रं व्योम अत्र or श्वभ्रर्तीति *fr.* श्वभ्र् to piece or bore + अच्.

P. 25. अहो नु खलु—expresses surprise, often agreeable; but *cf.* अहो नु खलु ईदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोस्मि Sák. V. p. 120. दुर्लभाभिनिवेशी—अभिनिवेश means strong attachment, firm adherence. °भिलाषि *v. l.* is not so forcible. प्रसभम्–प्रगता सभा विचारः अस्मात्तद्यथा तथा (Bhánu. D.) thoughtlessly; hence forcibly, violently. It is more probably

derived from प्रसह्, ह् being changed to भ्; *cf.* प्रसह्य. पितुः मध्यमं पदं—the middle stride of her father Nârâyaṇa (here considered identical with Vámana) *i. e.* the sky. Kâlidâsa is very fond of using such periphrastic terms; *cf.* 'आत्मनः शब्दगुणं पदं' Rag. XIII. 1. There is an allusion here to the Vámana incarnation of Vishṇu.

When the demon Bali grew oppressive and insolent, Vishṇu at the request of the gods, appeared on earth as the son of Kas'yapa and Aditi in a dwarfish form. Assuming the character of a mendicant he went to the demon and begged, as a boon, as much land as he could cover with three steps. This being granted the apparent dwarf assumed immense proportions, covered with one step the earth, with the second the sky and planting the third step on Bali's head pressed him down with all his legions to Pâtâla. Pleased with the demon's devotion and generosity of heart, Vishṇu conferred on him the sovereignty of the nether world and himself remained there in his dwarfish form as a guardian at the gate of his palace. The story is an old one and given in Rgveda I. 22. 16–20. Some think that Vishṇu in this hymn is identical with the sun-god who is poetically described as traversing the universe in three strides (which represent his positions in space) the first being his rise on the horizon the second his ascending to the highest part of heaven (the zenith: *Cf.* तिष्ठत्येष &c. p. 31) and the third his setting in the west when he appears to rest for a moment on the Western horizon.

सुराङ्गना—प्रशस्तमङ्गमस्या विद्यते इत्यङ्गना the aff. न being added in this sense by the Gaṇasútra, अङ्गात्कल्याणे V. 2. 100. खण्डिताग्रात् —This corresponds to मदनविद्धात् (शरीरात्) as gathered from the context. Other comparisons are clear. This sl. introduces the *bija* or subject matter of the next Act as required by the rules of Dramaturgy. See II. 2. आदर्शनात् &c.; see also com. and introduction sec. 1.

ACT II.

P. 27. विदूषकः—The humorous companion and confidant of the hero of a dramatic piece. His chief business is to stir laughter by his quaint dress, sallies of wit, his crooked form &c., and to help the hero in his love-intrigues. विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती

कामपुरुषार्थं (the third object of human pursuit) सहायः (assisting in) नर्मसुहृदुच्यते । Kât. on S'ak. He is a great deal more than the buffoon of western dramas. To translate the term by 'buffoon' is therefore to degrade it. He is not also a mere parasite. See com.

ही ही &c.—ही expresses surprise. The repetition shows the Vidûshaka's joy. He is flattered by the king's having confided his secret to him. Rang. reads अविदाविद् भोः see com. निमन्त्रणिकः—a Brâhmaṇa invited to dinner. परमान्न—Delicious, rich food. निमन्त्रणैकपरवशः *v. l.*—is not a good reading as it requires much straining to suit the context. It simply means 'wholly in the power of an invitation'; and then has the meaning as signed to it in the com. स्फुटमानः—*habitually* breaking. This is not the present p. of स्फुट् 6. P. formed by the affix मान (आन *i. e.* शानच्) but *kṛdanta* formed with मान (चानश्) denoting habit by 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' Pân. III. 2. 129. *Cf.* जीवमानः Bh. Nît. 12. This is preferable to the reading स्फुटन् which does not denote habit. आकीर्ण—a crowded place. See note on जनाकीर्ण S'ak. V. p. 126. कार्यासन—कार्य legal business, settlement of disputes (*cf.* पौरकार्य Sâk. VI; कार्यं कार्यार्थी Mṛch. IX.): आसन—a seat; the throne sitting on which a king hears complaints and dispenses justic. This is also called धर्मासन (S'ak. VI. Uttar. I.) and व्यवहारासन (Rág. VIII. 18). जनसंपात—The word strikingly suggests the scene presented by a court of law where the tide of people is ever swelling. विमानपरिच्छन्द—The palace was so called probably because it resembled in shape a balloon or celestial car. *Cf.* मघप्रतिच्छद the name of Dushyanta's palace, S'ak. VI. and our note thereon. परिक्रम्य-परि has reference, says Mr. Pandit, to the necessarily small size of the stage on which he could only *walk about* to show that he proceeded to the palace.

P. 28. देवी—so is the chief queen who has undergone consecration with the king addressed in dramas. हञ्जे—wench ! A middle class female servant is thus to be addressed; while a low character is to be addressed as हण्डे; see com. आर्यपुत्रः—Lit. son of the venerable (father-in-law); the husband is to be so addressed in a play. माणवक—Lit. a little (wanting in common sense) man; name of the Vidúshaka. उत्कण्ठा—Lit. that in which the neck is raised in eager expectation; hence an ardent longing. Here it has a technical meaning; a longing caused by love attended by a degree of inattention to the usual

pursuits. See com. ब्रह्मबन्धुः—A contemptuous term for a Brâhmaṇa. ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिर्बन्धुरस्य one who belongs to the Brâhmaṇa class (but does not possess any of the qualifications). अतिसंधेयः—*Cf.* to over-reach. अति-अभि-संधा means to lay out a scheme or a fabrication (संधान) in order to deceive.

वानरः—वानं वनसम्बन्धि फलादिकं राति; or वा विकल्पेन नरः (a half man). The Vid. is often represented to be as ugly as a monkey.

A. 29. स्वस्ति—originally a noun; *cf.* स्वस्तिमती, स्वस्त्यस्तु ते Rag. II. 48; V. 17. Now used as an indec. with the Dative. संगीत—singing with music and dancing; गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते. आज्ञापयति—Out of respect for the queen the Vid. speaks of her message as a command. It properly means 'what does Her Majesty say ?' The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are respectively used without any idea of actual command or request when a person of higher rank addresses or says something to one of lower rank and *vice versa*.

देवी भणति &c.—These are not the actual words of the queen but an invention of the cunning maid. अनुचित—Mark the force of the word. She wishes thereby to appeal to Vid.'s nobler feelings. प्रतिकूल—प्रतिगतं कूलं or प्रतीपं कूलात् Lit. going against the bank or current; (opp. अनुकूल); for a similar transition of meaning comp. the words प्रतिलोम and प्रतीप.

आर्य &c.—Another trick of Nip.; यन्निमित्तं &c.—shows the king's उन्माद—one of the thirty three accessory feelings—and his consequent गोत्रस्खलन (blundering in names). *Cf.* S'ak. VI. 5.

P. 30. जिह्वायन्त्रण—This implies the great effort the Vid. was obliged to make to curb his babbling propensity. विनोदविमुख—A part of the Vidúshaka's office being to keep the king in good humour by driving away his melancholy &c. by the exercise of his wit. मृगतृष्णिका—मृगाणां तृष्णाऽस्यां mirage; an optical illusion caused by an unequal refraction of light. In deserts it assumes the appearance of a lake &c. It is so called because the deer are decoyed by this watery appearance which they pursue with all their might without ever reaching it. Hence, the pursuit of an illusory or unattainable object. The other reading (परिश्रांतः &c. see. ft. note) is impolite.

P. 31. वैतालिकः—Lit, one singing in different *tálas*; hence one paying more attention to musical measure of time than to melody and cadence; a sort of poetical warder or bard whose

duty it was to announce fixed periods of the day, to awaken princes at dawn with music and song, &c. In his songs he sometimes referred to his master's excellences or exploits; at others he sang the glories of his ancestors in order to encourage him. Some read वैतालिकाः; but the pl. is not necessary as generally one and sometimes two Vaitálikas are mentioned in plays. The pl. नः in the following sl. is to be explained by supposing the bard to refer to his class like the Sûtradhára reciting the Nándi who also sometimes refers to the band of actors by using the word 'नः'.

लोकान्त—Double meaning.—(1) extending to all classes of men; (2) reaching all the worlds. तमोवृत्ति (1) dark impulses or tendencies (under the influence of *tamas*); or तमः प्रधाना वृत्तिः conduct chiefly influenced by the quality of darkness (one of the three qualities constituents of the *Máyá* of the Vedantins and *Pradhäna* of the Sânkhyas); (2) the prevalence or spread of darkness. The idea of (1) is expanded in S'ak. V. 8.—नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय । For the second sense comp. Meg. नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्या प्रदोषाः। मतो नः—is equivalent to मन्यामहे. The p. p. p. of मन् used in the sense of the present tense is constructed with the Gen.

एषः—*This*, that is now in the sky. This does not refer to the mid-day sun, as some suppose. For it is clear from the words of the king at the end of this Act. (गतमर्धं दिवसस्य p. 63.) that it is 12 A. M. at the close of the Act; and the events related hereafter can be reasonably supposed to require the space of three hours; so that it is the commencement of the second watch of the day (about 9 A. M.) that the bard now announces. The business time of the king is from 6. A. M. to 9 A. M. See below, note on षष्ठे भागे. According to others the time extends to 12 A. M. see com.; but then the king has power to rise earlier from his judgment seat. The reading एक for एष has no propriety. षष्ठे भागे—See com.; on this Wilson says :—

From the *Dasa Kumâra* it appears that the day and night was each divided into eight portions, corresponding accordingly to one hour and a half, and they are thus disposed of; Day: first portion-the king being dressed is to audit his accounts; second—he is to pronounce judgment in suits appealed to him; third—he is to breakfast; fourth—he is to receive and make presents; fifth to discuss political questions with his ministers and councillors; sixth-he is, as stated in the drama, his own

master, seventh-he is to review the troops; eight-he holds a military council. Night; first portion—the king is to receive the reports of his spies and envoys; second—he sups or dines; third—he retires to rest after the perusal of some sacred work; the fourth and fifth portions or three hours are allowed for sleep; in the sixth—he must rise and purify himself: in the seventh—he holds a private consultation with his ministers, and furnishes the officers of government with instructions; and the eighth—is appropriated to the *Purohit* or priest, the Brâhmanas and religious ceremonies, after which the business of the day is resumed.

आत्मनश्छंदवर्ती—In the sixth portion the king is the master of his time. See com. The other reading does not bring out this sense. *Cf.* S'ak. V. 5.

कर्णं दत्त्वा—Listening; not certainly to the strain poured forth by the *Vaitâlika* but to the commotion attendant upon the king's rising from the judgment seat. प्रवेशकः—For the definition, see com. and introduction, p. p. 3–4.

उत्कण्ठितः—उत्कण्ठा अस्य संजाता. मकरकेतुः—so called from the *Makara* (a sea-monster) subdued by him and represented on his banner. Notice the propriety of the word. 'By the mention of this title his invincibleness is indicated.' This explains the अवन्ध्यपातत्व of his arrows.

P. 33. तपस्विनी—Poor, helpless. तपस्विन् properly means an ascetic, and as an ascetic is necessarily a poor man depending upon others in every respect, it secondarily means 'one needing help, deserving pity;' or तपस् may mean 'distress (तप्यते अनेन) one in distress and deserving help.' निक्षेपः—Any thing deposited in trust without a seal (an open deposit—समक्षं निक्षेपणं निक्षेपः Mitâk. on Yaj. II. 67). अभिसंहितः—see note on अतिसंधेय p. 28. *Cf.* सकलमभिसंधाय Mâl. Mâd. I. 14.

सहसा—thoughtlessly; fr. सह्+ term. असा. महानस—a kitchen; महच्च तदनश्च. Had it not been for a technicality of grammar (for by अनोश्मायः &c. Pân. V. 4. 94, अनस् has an अ added to its final when at the end of a Tat. comp.), we should have taken this as a Bah., as Swâmî, a commentator on Amara, actually does. Bhânuji Dikshit, therefore, remarks अत्र अनसा उपकरणं (*i. e.* of food) लक्ष्यते. अनस् properly means 'food' from अन् to breathe, अनित्यनेन; it also means a cart.; comp. the cognate word in Latin *onus* a cartload, a burden.

P. 34. पञ्चविध—*viz.* (1) भक्ष्य to be masticated and then

eaten; (2) भोज्य to be eaten or swallowed without being chewed; (3) लेह्य fit to be licked; (4) चोष्य to be sucked and (5) पेय to be drunk. अभ्यवहार—fr. हृ with अभि and अव to collect together as materials for food. शक्यं &c.—some read शक्या which makes the construction simple, but शक्यं is more idiomatic. The use of शक्यं as a predicative word with an inf. to which it gives a passive force is common enough. *Cf.* 'एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता' Mál. III. 22; 'शक्यमालिङ्गितुं पवनः' S'ak III. 5, the com. on it and our note *ad loc.* See A. G. § 178–180.

ननु &c.—Vid. means to say that if the lady Urvas'i has seen him she must have been captivated by his beauty as he was by hers and that there must be a corresponding longing on her part for him which may soon lead to the union of both.

पक्षपातीयं &c.—Mark the king's modesty. He means that he is quite unworthy of that princess of celestial beauties. *Cf.* the similar passage in S'ak. quoted in the com. पक्षपाताद्दते &c. *v. l.*—Wilson translates–Weigh is not thus; judge impartially. Ranganâtha reads 'पक्षपातोपि तस्यां सद्रूपस्यालौकिक एव' Lit. Extraordinary is the predilection shown by faultless beauty towards her.' But this is not so forcible as our reading, and is but too plain to rouse the curiosity of Vid. विरूपतया—like myself in ugliness or deformity. The reading सुरूपतया has been abandoned in this Ed. and वि० adopted in its place (correct the trans. accordingly), and for the following reasons:—(1) Vid. says अद्वितीया &c.; so if he were to speak of himself as अद्वि० in beauty he would be contradicting himself as he would be her द्वि० in that case. (2) Kali.'s Vid. is conscious of the fact that he is ugly and deformed both, bodily and mentally and makes no attempt to conceal it. Thus Vid. here himself says further on (Act V.) that he looks like a monkey (ननु आश्रमवास परिचित एव शाखामृगः ।). *Cf.* also मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् । S'ak. VI. and साधु रे पिङ्गल वानर साधु । Mál. IV.

P. 35. समासतः—summarily; or better still, 'as a whole, collectively.' This is opposed to प्रत्यवयवं &c.

आभरणस्य &c.—Ornaments beautify other girls-inferior beauties–but this one herself sets off ornaments. प्रसाधनविधि here means the decorations themselves. Not that the decorations deck her person but the gracefulness of her person adds beauty to the decorations. उपमान—सामान्यधर्मत्वेन प्रसिद्धः पदार्थः things which are well known as preeminently possessing the common

attribute (constituting an उपमा), standard of comparison. प्रत्युपमानम्—a counter standard of comparison. If a comparison would be instituted between her face &c. and the known standards of comparison, such as the moon &c. their relation would be reversed. This idea is expanded by the poet in his description of another paragon of beauty. *Cf.* Kum. I. 41, 43–48.

The poet's power or description is seen in the different ways in which he describes perfect beauty. *Cf.* his description of Párvati.—सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ and of S'akuntalâ S'ak. II. 9.

दिव्यरस—mark the *double entendre* (1). heavenly love *i. e.* love for a heavenly being (Urvas'î); (2) heavenly water. चातकव्रत—Vid. implies by this the king's indifference to the queen. चातक fr. चत् to beg; the चातक is said to drink no other water than that dropped from the clouds. Mallinâtha (on Rag. V. 17.)says 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्'। So it is wholly and solely dependent upon a cloud for water. See our note in Sans. on the word at p. 106. Rag.

The Châtaka is not a fabulous creature. It is a migratory bird which is seen in the rainy season and disappears in autumn. It has a shrill but not unpleasant note, which is of the same pitch as that of the cuckoo and which much resembles the word for 'a cloud' pronounced in the Vocative. Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. Mr. Pandit in his notes thus describes the bird that is seen in Western India-It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail and combines in itself the black, the yellow and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the back and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground or any water to drink which the beak is to be lowered.

विविक्त—a lonely or solitary place; fr. विविच् (विविञ्चन्ति जना अत्र from which people separate themselves)+त added अधिकरणे. प्रमदवनं-प्रमदानां वनं (sometimes प्रमदावनं); lit. a garden for ladies. A garden attached to the royal harem so laid out and arranged as to secure utmost privacy so that the king may promenade there with queens. आदेशयतु—A mere formal way of saying 'lead the way to' Kings and other great personages never go out alone but their servants walk before them to clear the way.

का गति :-Vid. is sorry to see that he has to act against his own wish, *viz.*, to dissuade the king from 'his pursuit of the mirage.'

P. 36. एतेन &c.—This remark is in keeping with the Vidushaka's duty to minister to the humour of his master. प्रत्युद्गतः-such a respect he deserved as a *guest*.

इदं विशेषणं–Here the king refers to the epithet 'दक्षिण' in Vidushaka's speech. It is capable of a double interpretation: (1) southerly; (2) polite, solicitous-to-please (especially ladies). See com. In this latter sense the term is usually applied to lovers who, even when they are actually in love with one lady, seek to please other sweet-hearts by their pleasantry and solicitous attention (दक्षिण). Vid. uses it in the first sense. But the king whose mind is under the full sway of love understands it in the other. In the following Sl. the wind is described as a lover of the दक्षिण kind (see intro. p. 4).

निषिञ्चन् &c.—The *mádhavi* also called *vásanti* (for both Madhu and Vasanta refer to the same season) is spring-creeper which flowers and bears sweet floral juice in summer. The *Kunda*, otherwise called *máyhi*, blossoms in the month of Mâgha-two months before spring. This natural phenomenon the poet has clothed in a rich poetic garb. The *Váyu* is compared to a lover who has two sweet-hearts, one the Madhavi, young still, the other, the Kaundi, grown up and somewhat elderly. He is specially attached to the former but tries to please the other by dancing with her. निषिञ्चन्—has two meanings —(1) besprinkling *i. e.* generating floral nectar; (2) impregnating. नर्तयन्—(1) shaking; (2) making her dance. स्नेहदाक्षिण्य—these terms also have double meaning. The breeze shows स्नेह (making the flowers unctuous with honey) to माधवी and दाक्षिण्य (southerliness) to कुंदि which simply moves with it. स्नेह in the other case means love (leading to actual enjoyment). The meaning af *semen* is also hinted at. योग—combination. स्नेह in both its senses and दाक्षिण्य are the chief qualifications of a lover.

P. 37. अभिनिवेशः—strong or passionate attachment. Vid. means that the king should be at least *dakshina* to the queen like Vâyu. And the king, indeed proves to be so. *Cf.* his remark मा मैवं उर्वशीगतमनसोपि मे &c. p. 63 प्रतीप–here used in its literal sense of 'against the current'. प्रतिगता आपो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; fr. प्रति + अप् water which changes its अ to ई when preceded by द्वि, अन्तर् and a preposition (by Pân. VI. 3. 37); द्वीप, समीप &c. हि is used अवधारणे 'certainly.' The readings तन्न शान्तये for तापशान्तये and महत् for हि तत्, are not good. Such a plain statement as तन्न शान्तये is not only unpoetical but superfluous as the idea is already expressed in the passage तन्न मया &c.; महत् has no

propriety. The king means that his seeking peace of mind in the garden would be as futile as the attempt of a man to swim against a current when he is being actually borne down by it, since every thing in it would tend to excite his passion and so make his case worse.

पञ्चबाणः—For the five arrows of the God of love, see com. p. 47. According to others they are अरविन्दमशोकं च शिरीषं चूतमुत्पलं। पञ्चैतानि प्रकीर्त्यन्ते पञ्चबाणस्य सायकाः॥ These are his flowery arrows. Other arrows are also mentioned: उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा। संमोहनश्च कामस्य पञ्चबाणाः प्रकीर्तिताः ॥ मलयवात—The breeze blowing from the south in spring and always associated with it. Malaya is a mountain in the south of India known for its sandal trees. The breezes blowing from the Malaya mountain are poetically supposed to waft the odour of the sandal trees and other plants growing on the mountain (*Cf.* Git. ललितलवंगलता-परिशीलनकोमलमलयसमीरे) and thereby ruthlessly to inflame the passion of persons smitten with love. *Cf.* कथय कथमिवाशा जायतां जीवितं मे मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः क्रतान्ताः ॥ Bhâ. II. 28. अपगत-दाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः क्रतं कर्तव्यं, वहेदानीं यथेष्टम्। Kâd. p. 255. सहकार—A kind of mango tree, known for the sweet fragrance of its blossoms, so called probably because of its being a favourite haunt to lovers (lit. that which brings together). Malaya breezes, mango-sprouts, voice of the cuckoo &c. are poetically represented as the exciters of passion (कामोद्दीपनानि).

P. 38. अनङ्गः—so called after his body (अङ्ग) was burnt to ashes by S'iva when he attempted to shoot his dart at that Deity. *Cf.* Kum. III. 72. प्रतिगृहीतं——Accepted (so as to be one's own property). प्रतिग्रह has a technical meaning. It means 'what one receives with the intention of having the property in it transferred to himself.' The king means that he receives the blessing so that he may enjoy the fruit of its fulfilment. Here the king of course shares the belief that the words of a Brâhmaṇa (no matter he is so in name only) must come true. वसन्तावतार०—heralding the advent of the spring.

कुरबकं—(कुत्सित ईषद्वा अलीनामल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र) A kind of small red flower. See. com. उपोढ—(fr. उप+वह्) developed or grown up by gradual increment. *Cf.* किं तावदत्रतिनामुपोढतपसां &c. S'ak. V. 9. मुग्धस्वस्य &c.—The first two lines describe youth in a concealed state (मुग्धत्व or the state immediately preceding youth) and the third line the first manifestation of youth. The

three words कुरबक, राग and रज: may respectively refer to their secondary sense of childhood (कुरबक primarily implying scantiness of honey) feeling of love (the precursor of youth) and puberty (the first manifestation of youth).

P. 39. मणिशिला—may be a slab set with jewels or a marble slab. सनाथ—lit. one having a lord or a protector; hence secondarily, provided or furnished with. Mark how the original sense is quite lost sight of. अतिमुक्तलता–same as माधवीलता (called in Marâthi मोगरा or कस्तुरमोगरा); अतिक्रान्ता मुक्तां शौक्ल्यात्. It has very beautiful white flowers.

"The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Kâlidâsa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic and luxuriant climber; but when it meets with nothing to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which display, however, in the air their natural flexibility and inclination to climb". Sir William Jones; Vol. V. p. 124, as quoted by Sir M. Williams in his notes on the S'ákuntala.

उपचारः—showing one's respect (fr. चर् with उप to approach or move near, to serve): hence the means of or materials for showing respect, such as a collection of flowers. प्रतीच्छति—expects, is waiting for *Cf.* S'âk. p. 157. Here the bower is spoken of as though it were a conscious being intentionally making preparations to receive the king.

ललितलता०—Here the vernal creepers are compared to ladies beautifully attired and captivating men by their charms. *Cf.* S'âk. VI. p. 157. सखे कोपविष्टः प्रियायाः किंचिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि ।

P. 40. नम्रविटपासु—shows womanly modesty. धृति–fr. धृ to hold fast as to a thing which gives pleasure; hence to be pleased *Cf.* Rag. III. 10 XVI. 82. दुर्ललितं–दुष्टं ललितमस्य spoiled by fondling, obstinate in will, wayward, hard to please &c अहल्याकामुकस्य —कामुक fr. कम्+उक added कर्तरि. According to Râmâyaṇa (Bâlakáṇda Ch. 49), Ahalyâ was the first woman created by Brahmá who gave her to Gotama. Indra who was captivated by her enchanting beauty, on one occasion assumed the from of her husband in order to deceive her and seduced her in his absence. According to another account Ahalyá knew the god in disguise but in her wantonness of heart yielded to his desires. When

Gotama returned home he was the profligate god running in his disguise and understanding in a moment what had happened pronounced a deadful curse upon him, which impressed upon his body a thousand orifices afterwards changed into ornamental marks resembling eyes, and deprived him of his virile powers, and also caused his wife to be a stone (according to Padma P.) for thousands of years until Râma, the son of Das'aratha, should release her from that form.

Such is the Pauranika story, which, however, takes its rise from the original Vedic conception being misunderstood in later times. Ahalyâ is the *Dawn* or *Night* which gradually disappears as the *day* approaches (अहनि लीयमाना). She is metaphorically spoken of as the wife or sister of the sun who pursues her and who is also metaphorically called her *jâra* (स्वसुर्यो जार उच्यत Rg. VI. 55. 4.); she grows feeble and feeble and finally disappears as the sun rises. And Indra is often identified with the sun. Also in the Taittiriya Samhitâ, and the S'atapatha Brâhmaṇa which comments upon it, Indra is spoken of as the ravisher (jâra) of Ahalyâ. The allegory is well explained in his Tantravârtika*, by Kumârila Bhaṭṭa, a celebrated Mîmâmsaka, who makes Indra (the sun) carry away Ahalyâ (the shades of night). Darkness prevailed before the creation; and the Râmâyaṇa representing Ahalyâ as the first born daughter of Brahmâ evidently refers to 'night, or the primeval darkness.' According to some, as Indra is the god of rain and Ahalyâ means unploughed land (अ not + हल a plough and aff. यत्) this allegorical story of Indra's connection with Ahalyâ may refer to the conversion of cultivable land lying untilled into a fertile one by means of rains.

वैद्यः—The reading वज्र is meaningless. According to one account (see com.), the moon was an accomplice of Indra in his seduction of Ahalyâ. The Vid. humorously calls him a physician probably referring to his being the lord of herbs (ओषधीपति). He also calls himself a *vaidya* as he has to cure the king of his love-malady. So in the S'ak. the Vid. says—लङ्घित एष भूयोपि शकुन्तलाव्याधिना। न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यति। p. 155. अत्र—in these love-matters. उन्मत्तौ—foolish or stupid (as proved by the result). Vid. means, as Soma's advice proved disastrous to Indra, so

*एवं समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्त इन्द्रशब्दवाच्यः सविता एव अहनि लीयमानाया रात्रेः अहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यति अस्मादनेन वा उदितेनेति अहल्याजारः न परस्त्रीष्वभिचारात्।

whatever I propose to you serves to augment your agony instead of palliating it. I am, therefore, a fool since I proceed in a matter in which my efforts have been already futile. This is of course slightly sarcastic. *Cf.* एष तावदुन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदृशवर्ण इव संवृत्तः । Śák. VI.

अतिस्नेह &c.—The king says this taking Vidúsh'aka's remark literally. Vid. is flattered by the compliment and says in the next speech that he would devise a remedy.

P. 41. **समाधि**–properly a term of *Yoga*; here means 'concentration of the mind on a particular subject.' **निमित्त**—a good omen, such as the palpitation of the right arm or throbbing of the right eye. See notes on III. 9.

न सुलभा—some read असुलभा; but this reading must be rejected as it involves a fault of poetic composition called अविमृष्टविधेयांश. Here the negation being emphatic must have a principal position and must not be subordinated by being made a member of a Tatpurusha compound (असुलभा). For a fuller explanation of this fault see our note on Rag. I. 21. **च–च**—This particle is often repeated with each of two assertions in the sense of 'on the one hand, on the other hand, though yet,' and expresses antithisis. **अनङ्गविचेष्टितं**—The powerful (वि) action, sport or play of Love *viz.* the twitching that he felt. For the idea comp. शांतमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य Śák. I. 15. **अभिमुखीष्विव** &c.—The king suddenly felt his longing relieved: so from the sensation of pleasure he experienced he fancied that the fulfilment of his desire was near. *Cf.* सर्वा हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । The pl. °सिद्धिषु may indicate a general statement, a feeling such as people experience &c.—or may be *metri causa*, as Mr. Pandit remarks.

यान—means here 'passage' or 'a path'; traversing along the heavenly path or journeying through the air. **निर्दिष्ट**—definitely pointed out.

सखि तदा &c.—The allusion is to Chitralekhá's speech दृढं खलु लग्ना &c.

P. 42. **अपहस्तित**—p. p. p. of the denom. verb fr. अपहस्त (अपसारणार्थं हस्तः अपहस्तः). This is a stronger term than **दूरीकृत**. **सम्प्रधार्यताम्**-let the matter be carefully thought over; *i. e.* whether it is a proper course for you to follow. **तावत्**—just, beforehand *i. e.* before you have actually gone into his presence, when it will be too late. **मदनः खलु** &c.-*Cf.* Shakespeare, Romeo and Juliet. Act.II.

Jul.—By whose direction found'st thou this place?
Rom.—By love, who first did prompt me to inquire,
He let me counsel and I lent him eyes.

अन्तराय—a hindrance or obstruction; fr. अन्तर् or अन्तर and अय् or इ to go, to stand in the way (अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनं). Here Urv. refers to a misfortune like that mentioned at the beginning of the first Act,—the outrage committed upon her by Kes'in.

P. 43. **देवगुरु**—Here Bṛhaspati. When गुरु means 'a father' the term signifies Kas'yapa. **अपराजिता**—because never failing in its virtue. Similarly Kâli. calls the protective herb of Bharata अपराजिता S'ák. VII. **शिखाबन्धनविद्या**—The hair-tying-spell. This appears to be a charm or charms which they were to repeat as they tied their hair. By virtue of the knot thus tied up they were rendered proof against all kinds of danger. According to foot-note 2 this Vidyâ consisted in tying up the hair by means of an enchanted thread; but this does not seem to be intended here. This Vidyá must not be confounded with the *Tiraskarini* referred to further on. See *infra*. p. 45.

विस्मृतं &c.—Kâlidâsa uses this participle in an active sense; *cf.* S'ak. V. मधुकर विस्मृतोसि एनां कथं p. 118. and पूर्ववृत्तमन्यसंगाद्विस्मृतो भवान् p. 141. Kâghavabhatta explains this as विस्मृतं विद्यते अस्य by affixing the *matup* aff. अच् by Pán. V. 2. 127. Urvas'î was so much engrossed by thoughts about Purûravas that she forgot very thing about the Vidyá.

सिद्धमार्ग—The path or region of the *Siddhas*. The *Siddhas* are a class of semi-divine beings, of great purity and holiness and possessed of the eight supernatural faculties (सिद्धयः), *viz.* अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥ To this is sometimes added कामावसायिता. They are supposed to inhabit the region between the earth and the sun. According to some their region is between the earth and the moon. The region meant here is probably near the Himálayan peaks (See Kum. I. 5.)

P. 44. **विशेषपावनेषु**—See com.; *cf.* Rag. XIII. 58. **अवलोकयत इव**—The city was mirrored into the mingled waters of the Ganges and Jamuná. The metaphor is suggested by a person's looking into a looking-glass. 'It is considered as leading to the acquisition of religious merit to look into sacred water as in a mirror so as to see oneself reflected in it.' Pandit. **प्रतिष्ठान**—The capital of Purúravas, situated according to the poet at the

junction of the Ganges and the Jamuna, which afterwards was called Prayâga. According to the Hv. it was situated on the northern bank of the Ganges in the district of Prayâga (उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः । राज्यं च कारयामास प्रयोगे पृथिवीपतिः ॥)

This cannot be the town of the same name situated on the Godávari and capital of S'álivahana. Proofs—(1) It is clearly stated here as being situated on the Ganges. (2) The king uses a simile taken from the junction of the two rivers (II. 15); the sight, therefore, was quite familiar to him. (3) The king and Urvas'î go for sport to the forests of the Hemakúta (Act IV); it is not likely that they would go to such a distance if their capital was on the Godávari. (4) After his return to the capital the king takes a bath, on a festival-day at the confluence of the Ganges and the Jamuná, Act V. (5) It was the capital of the Lunar dynasty of kings whose territory lay to the west of the Jamuna and the Doab and who do not seem to have possessed anything as far south as the Godávarí.

शिखाभरण—crest jewel;—implies both its uncommon beauty and position towards one end of the city. Mr. Pandit thinks the ornament referred to here is the modern *múda*, but that does not seem to be possible.

प्रथमोदित इव—By comparing the king to the moon and Urv. to moon-light and suggesting thereby their invariable connection (*cf.* Kum. IV. 33 शशिना सह याति कौमुदी), Chitralekhá implies a corresponding eagerness on the part of the king to see Urvasí. The idea here is that the Moon rises first and moon-light follows, however short may be the interval between the two acts कौमुदी—For derivation, see com. सविशेषं प्रियदर्शनः—Because Urvas'î now sees him with the eyes of love.

P. 45. तिरस्करिणी—A Vidyâ or charm by which the celestial beings (demons included) could render themselves invisible to any one. To remove the तिरस्करिणी (तिरस्करिणीमनीय p. 51) means to withdraw the spell or to undo its effect by repeating a counter-charm or so. The *tiraskarini* could act even on others; *cf.* S'ak. VI. p. 179, where Mátali is described as proud of this art. प्रतिच्छन्ना—Though herself invisible she is able to see others; she is also visible to the audience though invisible to the king and Vid.

'Being visible to the audience and invisible to the individuals

on the stage is a contrivance familiar to the plays of various people, especially our own, as the ghost of Hamlet, that of Banquo, Ariel in the Tempest, and Angino in the Virgin Martyr, who repeatedly enter invisible. The wardrobe of some of our old Comedians comprised a robe to walk invisible, which Gifford supposes was a dress of light gauzy texture. Something of the kind is used here apparently, as the stage directions are 'covered with a veil', and 'throwing aside the veil. Wilson. Of course this remark applies to the actors' dresses and not to the Vidyá.

तूष्णींमास्ते—For he does not hear the words of Vid.; so deeply is he engrossed in thinking of Urvas'i.

आत्मानं विकत्थते—Flatters or boasts of herself (by holding aloof or remaining inaccessible). In this sense, however, the verb. विकत्थ् is more often used intransitively; besides विकत्थसे rather refers to words than to feelings and so the reading कृतार्थयति for विकत्थते, which means 'makes her life fruitful' appears better and should be preferred. मानुष्यं विडम्ब्यते—Chitra. means that Urv. can know the woman by exercising her superhuman power. Not to do it is to show oneself as helpless as a mortal who cannot do it.

P. 46. बिभेमि &c.—See com. Nothing is more painful to a woman than the existence of a rival wife. ननु &c.—Do not I say, don't you hear &c. ननु is so used to call the attention of a person to something already referred to. स्वप्न—(*cf.* the cognate words *sopor* (L.) sleep, *schlefen* (Ger.). प्रतिकृति—प्रकृष्टा प्रतिनिधिर्वा कृतिः delineation of a likeness, a picture. The two expedients mentioned here are those usually resorted to by lovers to dispel their longing. हीनसत्व—Of low magnanimity, ungenerous (in that it entertained unworthy thoughts about Pur.) or void of courage (fr. हीन p. p. of हा, abandoned, destitute, and सत्व), सत्व-सतःभावः lit. existence; and as existence is co-extensive with life it means life, spirit, power of endurance &c.

अनुपपन्नं—उपपन्न come near to (the desired object). अनुपपन्न not leading to the desired end, impracticable, impossible. न-न—The two negatives form an emphatic affirmative. असमाप्य—Notice the grammatical anomaly. Syntactically उद्ग्राप्यत्वं becomes the subject which is absurd. We must therefore take it as equivalent to असमापयतः with the additional force of the indec. participle. समवाप्य *v. l.* is against the context; it goes against the king's उभयमप्यनुपपन्नम्. For the idea *cf.* त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं । अस्रैस्तावन्मुहुरुप-

चितैर्दृष्टिरालुप्यते मे &c.; मत्संभोगः कथमुपनमेत्स्वप्नजोपीति निद्रामाकांक्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ Meg. II. Comp. also Sak. VI. 22.

P. 47. रुजं—रुज् means constant acute pain; fr. रुज् to break to pieces. वापि—or perhaps. तस्मिन्—After the second alternative, the king speaks of Urv. less familiarly and more politely. समागममनोरथान्—The pl. is necessary. It shows how often the king thought of her. Comp. such expressions as संकल्प-मनोरथशतलब्धं समागमसुखं &c. वृथैव संकल्पशतैरजस्रमनङ्ग नीतोसि मया विवृद्धिं । Sák. III. (extra.). कृती—One who has attained his end. This is preferable to सुखी *c. l.* which simply means happy. *Cf.* काम इदानीं सकामो भवतु &c.—S'ák. IV. The king means that his mental anguish is too severe for him to bear and that he would fall a victim to it if he would not obtain his desired object. If then it is the object of Kâma thus to kill him let him satisfy his desire.

नाम्—is emphatic; *me* whose longing is none the less intense.

प्रतिवचनस्य—As already remarked the Prakrita Gen. stands for the Dative; see com. प्रभावनिर्मितेन—Because she had none natural with her.

P. 48. अविहा—Help, help! This is probably a corruption of अव + इह 'prote me here' and so it is an exclamation used in calling for help in danger. निर्मोक—निश्चयेन मुच्यते, कर्मणि घञ् (अ); that which is cast off at certain fixed times; a slough. अक्षराणि—This probably means a few letters hastily scribbled out and not a formal letter. नास्त्यगतिः &c.—See com. the king does not expect such a fortunate thing as his receiving a letter from Urv. to happen; and hence his remark. The sense is—whenever a person has an ardent desire for a thing there is nothing that he does not imagine as happening in fulfilment of it. *Cf.* मनोरथानामनटप्रपाताः *c. l.* S'âk. VI. 10. अनुवाच्य—Reading to himself. Mark this sense of वच् cau. with अनु. नागरिकः—lit. town-bred; clever, polite; see com.; *cf.* S'ak. V. नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम्.

P. 49. अज्ञाता—Whose heart—real state of feelings—is not known to you. यदि नाम—if at all; I am not in fact. Urvas'î means—if it were true that I did not care for you even when I knew of your love, how is it then that, even before I was aware of your real feelings, the Nandana breezes and the heavenly Párijâta flowers alike failed to relieve my torment on your account? Your supposition, therefore, is wrong. My anguish is even greater than yours. A couch of flowers, cool breezes &c. are the stock remedies of persons suffering from the

pangs of unrequited love. *Cf.* with this S'akuntalâ's love-letter–तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि। निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥ कमलनालायमानैः अङ्गैः–which bear a silent testimony to his equally great yearning for you. स्वस्ति-वाचनक—वाचन fr. वच् cau. + ल्युट् (अन) + क added स्वार्थे. It is a present of sweetmeats &c. offered to a Brâhmaṇa on auspicious or festive occasions when he pronounces blessings by reciting holy verses. Mr. Pandit reads वायनं (वाअणं) and remarks—वाअण is doubtless a very old corruption, the वाण of the Maráthi language, of उपायन. The corruption has been improved back into a Sanskṛt word वाणक as will be seen from the following clerical verse usually repeated by the woman who gives an *upáyana*, such as is described here उपायनमिदं तुभ्यं व्रतसंपूर्णहेतवे। वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥

समाश्वासनमिति &c.—*i. e.* It is something more than that.

P. 53. उदाहरण—Declaration of love or song, as Mr. Pandit takes it. See *Supra* our note on जयोदाहरण p. 21. उत्पक्ष्मणा—With upturned eyelashes; here stands for उत्पक्ष्मनयनेन—with eyes fully staring at it. मदिरेक्षण—With eyes exerting a maddening influence like wine; hence with fascinating or bewitching eyes. See com; comp. Shelley quoted by Mr. Vaidya—Wilt thou not turn those *spirit-beaming* eyes and look on me?

अत्र—Here, now that the king has thus avowed his love. समविभागा—Equally divided between us two; *cf.* further on sl. 16. स्वहस्तः—Autograph. Mark the force of स्व; Urvas'i cannot deny it afterwards. कुसुम &c.—the appearance of the flower is the harbinger of the coming fruit. Vid. means that Urvas'î is sure to see the king soon. For the idea, *cf.* our note on अंकुरितं &c. p. 19. विसंवद्–not to be in agreement with, to fail to fulfil one's promise; hence to deceive &c. क्षम fr. क्षम् to endure, क्षम्यते इति (घञ्) that can be endured; fit for, becoming, proper. When it means enduring, able &c. it is derived as क्षमते इति with अच् added कर्तरि. Mark the poet's skill in not bringing forward Urv. at once. This serves a double purpose. It shows Urvas'i's modesty and heightens the charm of the meeting.

P. 51. तिरस्करिणीमपनीय—Removing the influence of the spell of concealment. पूर्वदृष्टा—पूर्वं दृष्टा. Here पूर्वं is emphatic; *first* seen (and not formerly seen) in confluence with; this is preferable to दृष्टपूर्वा. It is a comp. सुप्सुपा.

P. 52. बलवत्—Kâlidâsa uses this as an *adv. cf.* बलवदस्वस्थ-शरीरा शकुन्तला। S'âk. III.

भद्रमुखि—Lit. the sight of whose face is suspicious; gentle one. पर्युत्सुक—Exceedingly (परि) restless. आर्ते—Mark that this is a stronger term than पर्युत्सुक. *Cf.* तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव S'ák. III. 15. साधारणोयं &c.—अय refers to the longing expressed in the first and second lines; or better still, प्रणय may mean a 'prayer' and then refer to Chitralekhá's speech 'महाराजिनानुकम्पनीया (यथा मया सानुकम्पनीया तथा भवतीभ्यामहमपि इति प्रणयः) *Cf.* S'ák. quoted in the com. and Rághavabhatta on it. Mr. Pandit says (see com.) स्मरं प्रति प्रणयः and makes it refer to the fourth line. But that does not seem to be a natural meaning. तप्तेन &c.—A general maxim which indirectly expresses a request to Chit. that she should try to bring about a union between him and Urvas'í. Ranganáth reads the 2nd l. as आर्तिं न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थां, but symmetry requires our reading (आर्तं पुरूरवसं well corresponding to पर्युत्सुकां तां). The third and fourth lines too he reads differently (see com.); but यतस्व तां कौमुदीं &c. is too prosaic for Kálidása: an indirect request in the form of a लोकोक्ति is more poetical than one directly expressed. Besides what is the propriety of the Loc. इन्दुबिम्बे ! तप्तेन &c.—Mark how the poet draws his similes from every-day-life.

दूती—A go-between, a female messenger conversant with love matters. See Mál. Mád. III. 15. Mud. III. 9. Jagadhara quotes the following as the qualifications of a *dúti*; पटुता धृष्टता चेतीङ्गितज्ञत्व प्रतारणम् । देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः ॥

P. 53. लघु—Suddenly, too unexpectedly. The poet purposely makes her remove the *tiraskarini* that the king may hear her reproach of Chitralekhá.

आचार—The customary formalities; see com. Some read आकारं 'adjust your features, compose yourself.' But the context does not justify this reading. Urvas'i has already had time to compose herself. Chitra. means that Urv. should give up jesting and should first salute the king. Mark the growth in the familiarity of the nymphs with the king. They can jest in his presence. Further on (p. 86.) Chitr. calls the king 'वयस्य.'

नाम—Indeed, to be sure; or 'I admit that' &c. See. com. जयशब्दः—जयस्य शब्दः the expression of 'victory to you.' सहस्राक्षः—See note on अहल्याकामुकस्य p. 40. पुरुषान्तरम्—*Nitya Samasa.* The king means—I have indeed got a victory now (gained my object). For by saluting me with the expression not hitherto addressed to any one but your master, the great Indra, you have accepted me as your lord (and husband).

P. 54. चित्रलेखे &c.—Mark the poet's genius in calling away Urvásî at a time when she most wished to be in the company of her lover and thereby giving variety and interest to the action. Comp. the similar scene in S'ak. where S'akuntalá is indirectly called away by Gautami—चक्रवाकवधु आमन्त्रयस्व सहचरम् S'ak. III.

भरतेन—A sage of *hoary* antiquity, since even Kálidâsa calls him a *Muni*.

He is the founder of the science of Music and Dramaturgy. His celebrated work is called 'the Bharata-Nâtyas'ástra', which is mainly a metrical composition divided into 38 chapters and contains among other particulars precepts and rules about every particular regarding dramatic composition. His time or age is generally considered to be later than the sutra period of the Vedas, as also the epic age of Rámâyaṇa and Mahábhárata. It is fairly within the Paurâṇic times, or perhaps at the junction of the Dars'ana or Rationalistic and Paurâṇic or early Bráhmaṇic times. The various references cannot take the present work (Nátyas'ástra) beyond the first quarter of the fourth century before Christ.' *H. H. Dhruva*. The sons of Bharata, at the desire of king Nahus'ha who had obtained the temporary sovereignty of heaven, brought down the drama to the earth from heaven.

अष्टरसाश्रयः—See introduction, Sec. I. ललिताभिनयं—*Abhinaya* is of four kinds—आंगिक, वाचिक, अहार्य and सात्विक. The sixth and seventh chapters of Bharata's work deal with the sentiments in all their details, and their exhibition, while the next three chapters deal with gesticulations of different kinds. सलोकपालः—The *Lokapálas* are guardians of the eight quarters; for their names see com.

P. 55. अनपराद्धं—See note on अपराद्धं p. 9. प्रत्यर्थी—lit. one who seeks the opposite end; hence one who stands in the way of. In law this means 'a defendant'. वैयर्थ्यमिव—*Cf.* सकृदप्यवन्ध्ययोः &c. p. 17. वक्तुकाम—Notice that the nasal of the inf. is dropped before काम ane मनस्.

P. 56. स्ववशं—over which she had mastery. Mark the antithesis between अनीशया and this. विश्वसितैः—Urva. was breathing very heavily. Her sighs were indicated by the tremor of her breasts caused by her heart and palpitating tumultuously. The poet has an Utpreksha on this. The king fancies that Urvas'i by means of the sighs she heaved forth towards him, fixed in

him her heart, the dislocation of which was indicated by the throbbing of her breasts. Mr. Pandit substitutes without propriety सून for स्तन. For if, as he thinks, the flowers were shaken by the motion of her body, they could not have indicated the inward trembling of the heart.

Wilson quotes from the Rival Queen—

Alex. (to Statira) My fluttering heart, tumultuous with its bliss;
Would leap into thy bosom.

वेपते—*Cf. L. vibro.* वेला—fr. वेल्, वह्ल to shake, to tremble. *Cf. volvo.* to roll. सर्वत्र—*i. e.* in all matters indiscriminately. वैधेय—विधेयं विधानं doing one's biding, executing one's commands; तस्यायमधिकारी (aff. अण्) one fit for a servant's work; hence an illiterate person, a fool.

P. 57. अन्यथा—In any other way (था) than truth; untruthfully, falsely. भट्टिनी—so a queen is to be generally addressed by low characters. D. R. II. 10; see also com. यत्त्वया कथितं—*scil.* that the king is in love with Urvas'i. परिवर्तन०—Because the characters were impressed on one side only. कथं वाच्यताम् &c.—This shows that even low-class females were taught to read and write in those days.

अविरुद्ध—Not objectionable or indecent, fit for a lady to hear. कौलीन—कुले जनसमूहे भवं arising from, born in a multitude of men; hence a report, and generally a bad report, a scandal. Or कौ पृथिव्यां लीनं; or कुल may mean a family; something relating to family or private matters, a family scandal.

P. 58. क्रीडापर्वतः—क्रीडार्थः पर्वतः an artificial hillock for pleasure. सुरभिः—सुष्ठु रमन्ते take pleasure अत्र; the spring season. Some read सुरभि यत्, but our reading is preferable as it explains the epithet वसन्तप्रिय. मनोविनोदनफलैः—Supply उपायैः, ०रथशतैः. *v. l.* has no propriety. If there are hundreds of such amusements the king has the option to avail himself of them; why should he be after one of them alone? कामार्तं जनं&c.—Notice Ranganâtha's reading given in the com. He tries to explain it but his explanation does not seem to be satisfactory on account of the unnaturalness of the reading itself. The king can appeal to Váyu's heart and rouse his sympathy better by gently reminding him of his love for Anjaná. अञ्जना—Wife of Váyu and mother of Máruti.

'She was the daughter of a monkey named Kunjara and wife of Kesarin, another monkey. She was in a former birth a celestial

nymph by name Punjakasthali and was born on earth owing to a curse. One day while she was seated on the summit of a mountain, her garment was slightly displaced and the God of wind being enamoured of her beauty assumed a visible form and asked her to yield to his desires. She requested him not to violate her chastity to which he consented, hut he told her that she would conceive a son equal to himself in strength and lustre by virtue of his amorous desire fixed on her and then disappeared. In course of time Anjanâ conceived and brought forth a son who was called Mâruti being the son of Marut.

P. 59. म्लायमान &c.–केसर is here पुंनाग which has a beautiful large white flower with a circular tuft of filaments in the centre. This speech of Vid. is connected with his previous speech भो वयस्य किमेतत् &c. after uttering which he must have gone after what seemed to him to be a *bhûrjapatra* but which turned out to be a peacock's feather.

P. 60. दुरागतं—Vid. evidently plays upon the word स्वागतं uttered by the king. प्रतिविधेयं—How to remedy or mend the matter: what suitable reply to make? लात्र—fr. लू to cut; also लोत्र fr. लुप्. कुम्भीरक—Also कुम्भीलक; fr. कुं भूमिः; hence an earthen wall; and भिद् or भिल् to break; one who breaks into a house, a robber. *Cf.* पटच्चर. वा—A particle indicating a question. स खलु पर० &c.—See *v. l.* where मन्त्रपत्र probably means 'a state paper, a record of ministerial counsel.' सौभाग्य—Good luck; particularly refers to a man's or woman's getting a good wife or husband. The queen's speech is ironical.

पित्तोपशमन०—Vid. wants to account for the king's apparent incoherent conduct by suggesting that he is so acting under the influence of vitiated bile. Sweet things are one of the remedies for calming down excessive bile. The remedy suggested is in keeping with the Vidu'shaka's fondness for a good dinner. The student should remember that it is near mid-day when the queen appears on the scene—a time when a bilious attack generally occurs; *cf.* मध्याह्ने च तथार्धरात्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत्।

P. 61. शोभनं &c.—A sarcastic remark again. आश्वासित पिशाचोपि &c.—'This refers to a method of exorcising a ghost that has taken possession of a person. A quantity of cooked rice mixed with yellow or reddish powder is offered to it with prayer and the ghost is then supposed to leave its victim. राजा–मूर्ख &c.

—Because Vidu'shaka's speech indirectly admitted that the king was guilty. बलात्—Forcibly. Mark the force of the word. The king does not admit that his conduct was strange in any way but sticks to his first plea that he was looking for something else. रम्भोरु—For the Voc. ending see com. च if. दासः—The king calls himself a servant here to please the queen; but as a voluptuary he believes women to have a sort of mastery over their husbands. *Cf.* IV. 12. where he says प्रभुता रमणेषु योषितां &c. The word *dása* is as old as the Aryan invasions of India recorded in the Veda. See *infra* note on *dasyu* p. 120.

P. 62. मा खलु &c.—The queen says that she is not so light-hearted as not to know the insincerity of his professions and that she is justified in disregarding his supplication. But, as Mr. Pandit remarks, 'True to her character as a Hindu wife, she fears that her hauteur exhibited in spurning his prostration will cause her to regret her conduct. She means that whatever his fault, she ought not to fall short of her ideal of a good wife. And we find in the next Act that the queen does repent. The poet's object here is to exhibit this trait of a Hindu wife.' *Cf.* Kanva's advice to his daughter. भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः &c. S'ak. IV. 18. दाक्षिण्यकृतात्—*v. l.* does not properly form the antithesis required by किं तु. प्रावृण्नदी—which is both turbid and rapid. अप्रसन्ना—Has a double application. इदं—*viz.* that the queen has gone unpacified.

रस—Mark the double meaning of this as also of राग. रस-(1) love (2) water. रागः—(1) affection; (2) redness of colour. तद्विद्भिः—*scil.* रसविद्भिः; *cf.* उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोपि भावशून्यः। Mál. III. 3.

P. 63. अक्षिदुःखितः—Rang. thinks this should rather be दुःखिताक्षः। मा मैवं—This speech of the king shows that he is a Dakshiṇa Nàyaka. किं त्वहं &c.—The king hopes that the queen, in as much as she has slighted his prostration, will repent and herself seek reconciliation virtually giving her consent to his marriage with Urvas'î and wishes to hold out. धीरता—refers to the king's words धैर्यमवलंबिष्ये.

कर्णिकार—This is supposed to be what is called in Maráthi *Pángárá* which has blood-red flowers in spring with all its green leaves dropped away. शुष्कलानि—Symmetry would require this to be in the singular number.

ACT III.

P. 64. स्वमासनं &c.—Mark the grammatical construction. Here ग्रह् cau. is treated like a root governing two Accusatives, though it is dot directly mentioned in the kàrikà दुह्याच् &c.; see com; *cf.* ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयं Mallí. on Rag. XV. 88.

When the sage Bharata had to go to Indra's palace he took with him his pupil Pallava who had to carry his Guru's seat. Rshis took their seats with them wherever they went. If they had pupils one of them carried it in his hands. Pallava had thus an opportunity to witness the play that was enacted before the celestial assembly. Hence it is that Gálava asks Pallava about the success of the performance.

P. 65. अग्निशरण०—Every A'ryan householder is enjoined by his religion to maintain the sacred fire in his house, strictly protected from pollution. The daily and other ordinary sacrifices were offered into this sacred fire. A separate room was therefore consecrated to this holy fire which was to be kept burning day and night, to avoid defilement. The Fire sanctuary therefore, had to be watched, for which purpose Gálava was appointed by the sage. गुरोः प्रयोगेण—It appears that the management of the play was in the hands of the sage Bharata who, therefore, had to give instructions to the actors and look to every thing connected with the play. आराधिता &c.—He knows that it was not आराधिता owing to the unpleasant turn the events took on account of the curse of the sage &c.: but he does not pronounce his definite judgment upon his Guru's performance. लक्ष्मीस्वयंवर—when Lakshmí appeared out of the milky ocean that was being churned for Amṛta, the gods and the demons both wished to have her. Thereupon Indra, seeing the obstacle to future churning, proposed that the churning should be carried on till the appearance of Amṛta and then Lakshmí, be disposed of by *Swayamvara*. In the *swayamvara* Lakshmí, being helped by her friend Vâruṇí, the goddess of Surâ produced from the churned ocean at about the same time with Lakshmí, chose Vishṇu. The practice of *swayamvara* or the election of her husband by a bride was much in vogue among the Kshatriyas and especially kings in ancient times. When the intended marriage of a princess was announced the various suitors

assembled at the house of her father and she made her choice by throwing a garland round the neck of one of them.

The reading in the *ft.* note (no. 2.) is altogether wrong as it attributes जन्मादिता to Urvas'i throughout the play which was not the case at all. The reading कथमाराधिता भवत् is also faulty as it is inconsistent with what follows. कथं would also require हि instead of पुनः in the subsequent speech.

आम—expresses 'recollection' here. वारुणी—so called because 'loved by Varuṇa.' लोकपालाः—The eight guardians of the world; see com.; *cf.* however Wilson.*

P. 66. पुरुषोत्तम—पुरुषेषु उत्तमः Loc. Tat.; Malli. on Rag. III. 49 who remarks न निर्धारणे इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति उत्तमपुरुष इति स्यात् । But the author of the Tatvabodhinî takes objection even to this and says that this must be taken as a Nityasamâsa having no स्वपदविग्रह. See our note on she word, Rag. III. 49.

भवितव्यता०—A remark suggested by the words निर्गता वाणी which makes 'speech' the agent of the act. The limbs act under

* The Lokapâlas or guardians of the world are more properly those divinities who were appointed by Brahmâ upon the creation of the world to act as rulers over the different kinds of created things. The following is the list as given in the Mahâbhârata, the Harivamśa portion.

Indra, sovereign of the three *Lokas*, or earth and the regions above and below. Soma—of sacrifices, ascetic rites, the lunar and solar asterisms, Brâhmaṇas, and healing herbs. Daksha—of the *Prajâpatis*, the patriarchs or first-created, and progenitors of mankind. Varuṇa—of the waters. Vaiswânara—of the *Pitris* or manes. Vâyu—of the *Gandharvas*, of unembodied element, of time and sound. Mahâdeva of the *Mâtris*, of the spirits of ill, of kine, of portents and planets, of infirmities and diseases, and of ghosts. Vais'ravaṇa—of the *Yakchas*, *Râkshasas*, *Guhyakas*, of wealth and of all precious gems. Sesha—of the entire serpent race. Vasuki—of the *Nagas* or ophite tribes of *Pâtala*. Takshaka, younger brother of the *Adityas*—of snakes. Parjanya—of oceans, clouds, and rain. Chitraratha—of the *Gandharvas*. Kâmadeva—of the *Apsarases*. Nandi, the bull of *Siva*—of all quadrupeds, Hiraṇyâksha and Hiraṇyakasipu—of the *Daityas*. Viprachitti—of the *Danavas*. Mahâkâla—of the *Ganas* or *Siva's* attendants. Vritra—of the children of *Anâyusha*, the wife of Twashtri. Râhu the son of Sinhikâ'—of evil portents and prodigies. Samvatsara—of the divisions of time, from the twinkling of an eye to the period of an age. Suparṇa—of birds of prey. Garuda—of the winged race. Aruṇa—the brother of *Garuda*—was made by Indra ruler in the East. Yama, the son of Aditya—in the South. The son of Kâsyapa, Amburâja—in the West. Pingala, the son of Pulastya—in the North.

the influence of what is to happen. He means that it was fated that Urvas'î should suffer degradation and hence her slip. न खलु—Here खलु is used (जिज्ञासायां) in the sense of inquiry (indicating eagerness to know the result). Was he not angry &c.? सा खलु—Here खलु is निश्चये. She was certainly &c. न तेऽद्भिर्यं &c.—Here we need not wonder how the sage could punish a mere slip of the tongue with so heavy a punishment. For a theatre is something different from the quiet study-room of the critic. रणसहायस्य—*Cf.* भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः p. 135; and *supra*. p. 12. उपस्थितसंपरायः &c. उपतिष्ठस्व—स्था with उप in the sense of forming a union (संगतिकरण) is atm. by the Vart. उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणप्रार्थिष्विति वाच्यम्. संतान—संतन्यते that which is extended (संतन्+घञ् *i. e.* अ.) *Cf.* अपत्य; or संतनोति कुलं fr. संतन्—णः (अ) Vart. on P&n. III. 1. 140. पुरुषान्तर०—पुरुष a person or individual and अन्तर-the heart, inmost secret. Here पुरुष refers to Urvas'î being used like the English 'man.' Or पुरुष may refer to Pururavas—Who knew what sort of man Pur. was on whom Ur. had fixed her affection.

P. 67. अपराद्धा—is pass. here. This implies a slight personification of अभिषेकवेला. This conversation between the two pupils of Bharata is intended to prepare the audience to properly understand the events to be represented hereafter.

विष्कम्भकः—fr. विष्कम्भ् to bind firmly together. Vishkambhaka is an interlude between the Acts of a drama which shows in a few words the connection between the parts of the story past and future and which is expressed through the conversation of characters other than the chief ones. It is *S'uddha* or pure when introduced by one or more minor characters and *Mis'ra* or mixed when expressed by characters minor as well as low. The present Vis. *mixed* as it is conducted by a *madhyama patra* and by a low one speaking *prákrita*; वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कंभो मध्यपात्रप्रयोजितः। एकानेकैकतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः॥

कञ्चुकी—or chamberlain (so called probably from the Kanchuka or the long thin robe he wore) is a respectable attendant of the harem. He is represented as an old man, a Bráhmaṇa, endowed with many good qualities such as truthfulness &c. and a clever man of business. He is particularly chosen to fill this office on account of his old age which renders him above passion.

कल्ये—fr. कल् to impel, to urge to energetic action; कल्य free from sickness, healthy, youthful, कल्याण is derived from this.

लब्धुं—*V. l.* भोक्तुं. This would make अर्थान् mean 'pleasures,' which meaning is quite inappropriate. साधयन्ती शरीरं—साधयन्ती प्रतिष्ठां *v. l.* bringing about the fixity of our position (old age being the first qualification in the case of a Kanch.). This reading is not good as it does not bring out the intended meaning. The Kanchuki by referring to the ravages which old age daily makes upon the human body wants to point out the necessity of rest in old age.

सेवाकारा &c.—सेवारूपा of the form of service; is bound up in service. The Kanch. contrasts his own old age which he has to spend in service with the happy old age of those who can enjoy rest in it. For परिणति means old age *cf.* Sis. IX. 3. Or कारा may mean prison. Service is itself the prison. Old age is as it were bound in the fetters of service. The Kanch. means that in old age the body gets weakened and is quite unable to undergo physical labour, which, however, is forced upon it in the case of men of his class. The body, consequently, instead of getting rest it so much requires, has to work during its weakened state as if held in thraldom by *Seva*. स्त्रीषु०—having to guard women he has not a moment's respite.

The entrance of the Kanchuki is generally marked in Sanskrt plays by his thoughtful observations on old age and his own decrepitude and the serene dignity which age imparts to his mien adds to the impression he makes on the audience.

P. 68. सनियमया—'observing the rules.' Every *Vrata* has its rules such as fasting altogether or during a particular portion of the day, bathing more than once, wearing particular kinds of garments &c. व्रत०—This, in all probability, is the संकष्टचतुर्थीव्रत, the fruit of which was प्रियानुप्रसादन.

मानः—ईर्ष्याकृतःकोपः। वृत्तान्तः—The general aspect of things. वृत्तः अन्तो यस्य. उत्कीर्ण—carved or sculptured out. धूपैः—The smoke of incense. The pl. shows that the incense was burnt in different places and the fumes were coming out through several latticed windows. धूमैः would have been simpler. वडाभिः—the sloping roof of a house; here 'eaves'. This word according to Mr. Pandit is the origin of the Maráthî पडवी. संदिग्धपारावताः—पारावत is the ash-coloured wild pigeon. As the curls of smoke issued forth from the windows it was very difficult for the beholder to distinguish between them and the pigeons sitting underneath the eaves. They were mistaken for each other. Mark the

meaning of संदिह्; it properly means to besmear or anoint a thing so well as to conceal its proper appearance; hence to produce on one thing the appearance of another. The use of the word indicates the presence of the pigeons there.

आचारप्रयतः—clean owing to their having performed the customary acts, such as washing the hands and feet, cleaning the face, putting on fresh clothes &c. Such acts induce bodily purity which is enjoined for all religious performances (*cf.* Rag. I. 35, 90.) Lamps must be lighted after purifying the body as they are sacred objects. Rang. says आचार प्रयतः व्यापृतः 'engaged in'; but this sense of प्रयत is rather unusual. सपुष्पबलिषु—Here बलि may simply mean 'offerings'. The places where the auspicious lights were placed were decked with garlands of flowers. Or better still *bali* may mean worship performed with flowers and other materials of adoration. *Cf.* अवचितबलिपुष्पा &c. Kum. I. 60. अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि S'ak. IV. It appears that it was a common practice-which obtains in rare instances now, or on special occasions—in those days to worship first the places where the lights were to be placed. The places as occupied by the evening auspicious lamps were considered holy and the homage of worship was paid them in the shape of flowers, rice &c. They were also probably decked with *rángolí* decorations. स्थानेषु—The places where light is necessary, and where lamps are generally placed, are the *sanctum sanctorum* of the household deities, the principal hall, the verandas, and other frequented rooms.

सन्ध्यामङ्गल०—The evening lamps, as dispellers of darkness and the fears attending it, are naturally considered auspicious. Their being punctually at the evening twilight is supposed to induce Lakshmí to enter the houses which are thus lighted and prosperity follows her foot-steps. These lamps are saluted as holy objects and worshipped like other deities. शुद्धान्तवृद्धाजनः—The old matrons of the house and not the old servant-maids of the inner apartments; this latter meaning is precluded by the epithet आचारप्रयतः. The matronly kinswomen of the king would personally do the work of placing the lamps. शुद्धान्त-शुद्धः अन्तः यस्य lit. free from pollution all round; forms the apartments exclusively assigned to the women of the family. The idea of a harem is different; it contains the wives of a man. But the *S'uddhánta* is occupied by the mother, sisters, aunts &c. of the householder. Pururavas has only one wife. जनः conveys a plural idea gene-

rally when at the end of compound. *Cf.* सखीजनः p. 17. मृगशावैः सममेधितो जनः S'ak. II. 18. शुद्धान्तवृद्धोजनः *v. l.* is decidedly inferior. The work of placing lamps was generally done by the women in ancient times while ०वृद्धोजनः will include males; but which are the males that can place the lamps? Not certainly the eunuchs, mutes &c; the only aged attendant of the S'uddhânta is the Kanchuki, but he is never known to perform this office.

P. 69. परिजन—shows that there was darkness in the earlier part of the night. गिरिरिव—shows the hugeness of the king's body. He was not spare-built, but stout and stalworth, such as Dilipa was. *Cf.* Rag. 1. 13. गतिमान्—This epithet is necessary to explain the comparison. A mountain is steady while the king who was coming out was in motion. If therefore a walking mountain can be imagined the king can be compared to it. But the mountain cannot walk in its present condition divested as it is of its primeval wings. The poet, therefore, uses the expression अपक्षलोपात्. Mountains once possessed wings which were subsequently clipped off by Indra. See our note on Rag. 1. 68, III.

42. If a winged mountain is therefore thought of it can be supposed to move and then would resemble the walking king. The idea is rather extravagant. Nárada is similarly compared further on to a tree in motion. See V. 19. अनुतट &c.—The female torch-bearers are here compared to the Karṇikára trees which are tall and bear flowers on them. The female attendants were also of high stature and had in their hands torches which shone like flowers on the Karṇikára trees. A thin, straight and tall form in the case of women is highly admired by Sanskrt poets and compared to a Yashti or stick.

कार्य—the business of state (which had the temporary effect of drowning his uneasiness). अविनोद०—In the night the king being unengaged his uneasiness will return and in that state the hours of night will appear to him more than usually long. For the idea *cf.* एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् S'ak. IV. 15. सव्यापारामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः। शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ॥ Meg. II. The opposite would be the effect when the two lovers are together; *cf.* III. 22; also अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् Utt. I. 27.

सुदर्शनः &c.—whence a good view of the moon can be commended. रोहिणीसंयोगः—Rohiṇí is a lunar asterism of that name (the *Hyades*) figured by a cart and containing five stars. It

is so called from the reddish appearance of the principal star *Tauri aldebaran*; रोहिणी, also रोहिता ;being the *fem.* of रोहित red. by Pân. IV. 1. 39. As personified Rohiṇi is one of the daughters of Daksha and the most favourite spouse of the Moon. *Cf.* उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् S'ák. VII. 22. वयस्य. &c.—The king is in doubt as to the nature of the vow and the real motive of the queen in inviting him to the terrace. He however, has a vague suspicion that his expectations might be realised (see p. 63. प्राणिपातलङ्घनात् &c.)

P. 70. अवधूत &c.–when their proud wives are angry with them the husbands go the length of appeasing their wrath by even prostrations before them. Puru'ravas had resort to a similar means of appeasing his queen (p. 62.) Dushyanta falls at S'akuntala's feet though for a different purpose. S'ak. VII. p. 201. But proud women slight such marks of contrition in the excitement of anger for which in their cooler moments they feel stung with remorse. निभृतैः—'Secretly.' We are tempted to take this as an *Adv.* on the analogy of शनैः, नीचैः, उच्चैः &c. निभृतं would have been grammatically less objectionable, but there is no Ms. authority for it. It may also be taken as an *adj.* qualifying °अनुनयैः, but then the sl. would lose its force considerably. The conciliatory attitude of the wife, no doubt, shows itself in the end. The wife feels remorse; but she is always loath to show it. She is unwilling openly to admit her mistake. The reason of this is furnished by the epithet. मनस्विन्यः—(प्रशस्तं मन आसां विद्यते) 'self respecting, proud.'–Such women cannot tolerate their husband's flirtations. They jealously guard their female rights. The variant noticed in the com. is not supported by good Mss.; besides अनुशयैः is meaningless, as remorse on the part of the husband is not the point of the context. Mr. Vaidya substitutes अनुशयैः for निभृतैः but the context does not justify this either. For not only there is no अनुनयविविधत्व but on the contrary the king has already said that he would not himself move in the matter.

गंगातरंग°—समाना श्रीर्यस्य स सश्रीकः गंगातरंगाणां सश्रीकः। *Tarangas* (ripples) are waves that slowly rise and fall. So this shows that the steps were built of white shining marble and their slope was gentle. यथा–gives the reason. Just as the approach of the sun is heralded by Aruṇa (S'ák. IV. 1.) so the arrival of the moon is proclaimed by her spreading lustre which removes the darkness of the east.

दूरमितः—The upward spreading rays of the moon just about to rise drove away the darkness from the east to a considerable distance beyond the palace westward. This darkness the king compares to the dishevelled hair flowing about the face of a woman. This reading we prefer to दूरतरं as the light was not yet so strong as to justify the use of the comparative which indicates excess. The East is here compared to a young woman, who, during the absence of her lord in a distant place, keeps her hair uncombed and untied, which consequently hangs loose on her back and the woman is a picture of sadness and dejection. At the approach of her lord she combs her hair and trims it into a braid and the face resumes its usual beauty and attractiveness, thus pleasing the beholder; the East likewise at the approach of her lord binds up her hair in the form of darkness and greets him with a joyful face; she has thus her back towards the king who, therefore, says अलकसंयमनात् and not प्रसादात्. The moon is implied to be the husband of the East. हरिवाहनदिक्—The direction presided over by Indra, the East. Indra is called *Hari*-Vâhana because his horses (sometimes spoken of as two, at others as more—see *Rg.* 1. 16, 1; 101, 10; 16, 4; &c.) are named *Haris*. See com. and Rag. III. 43.

P. 71. खण्डमोदक—A ball of sugar cut off at one side. It cannot be the full moon as is plain from the foregone description of the first part of the night (निशानिद्रालसा बर्हिणः &c.) The Vid. has his upon a comparison of his own liking. He is a well known votary of gormandism. *Cf.* किं मोदकखण्डिकायां S'âk. II. 48. Sweet balls or *ládus* are his every day pastime; and any thing therefore that is round appears to him to be like his favourite article. In the present instance, however, by *modaka* we are to understand a mere round lump of sugar, as other *ládus* cannot be so white as to appear like the moon. राजा द्विजातीनां—The moon is said to be the king of the twice-born, for which see the quotation from the Hv. in the com. The royalty of the moon over the *dwijas* (the first three orders) may be perhaps due to his mistaken identification with the plant *Soma*, so well known in the Vedas. See *Rg*veda VIII. 79. 8. X. 109. 2; in I. 91. 5, we have त्वं सोम असि सत्पतिः त्वं राजा उत वृत्रहा । See our note on Rag. II. 73. For द्विज *cf.* 'मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' Manu II. 169.

औदरिक—उदरमेव देवता यस्य ; उदरे एव प्रसितः । fr. उदर+उक; a glutton. विषयः—province, sphere or element; even his similes and

metaphors are drawn from it. क्षपा—क्षपयति चेष्टां (active work or business); fr. क्षि cau. + अच्. रविमावसते &c.–वस् with आ governs the Acc. On the Amàvásyá (अमा together or in the same house-अमा means 'a house' in the Veda-वसतः चन्द्रार्कौ अस्यां) or new-moon-day the sun and the moon are together or in conjunction *i. e.* they rise and set together. This phenomenon is poetically described by saying that the moon enters the sun. Certain rites, as enjoined by the Vedas, are to be performed on the Amávásyá day which would not take place if they, the sun and the moon, would not thus be together; and the pious would be in danger of losing religious merit. The moon realises this predicament of religious people and out of kindness for them enters the body of the sun. सुधया तर्पयते—The moon's body is supposed to be nectareous. For the notion expressed here see com. All this talk about the nectar in the body of the moon being drunk by the gods and the manes of the departed ancestors in turn may be due to the identification of the moon with Soma (beverage). Or it might have been a poetical way, afterwards woven into a systematic story, of explaining away the phenomenon of the waning of the moon. *Cf.* Rag. V. 16, and our note thereon. मूर्च्छतां—fr. 'मूर्च्छ् to wax strong' to prevail or grow dense. Its use in the first sense is very common in Kâlidása's works. *Cf.* S'ak. V. 18 ; Rag. II. 34. &c. हरचूडा–When S''iva drank the deadly poision, Haláhala, he felt a burning fire inflame his body and he was forced to adopt several means to cool it. Among others he bore the moon on his forehead.

उपातिष्ठते—'he prays' in which sense स्था with उप is A'tm. उत्तिष्ठति *v. l.* is against the context.

P. 72. ब्राह्मण०–A Brâhmaṇa being a worthy vehicle of divine message. पितामहः—fr. पितृ + आमह irregularly formed by Páṇ. IV. 2. 36. किं &c.—This is a device to withdraw the girls from the scene where they are no longer required. पौनरुक्त्य—mark the transition of meaning; it properly means repetition; and since what is repeated is without interest and useless, it means superfluity. तादृशं—as actually expressed in her letter (p. 49). आशाबन्धेन &c.–*cf.* सर्वोपि प्रत्याशया धार्यते Kâd.; गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति S'ák. IV. 16. बलवान् &c.—The king means that although his physical depression is palpably seen it cannot adequately indicate his mental torment.

P. 73. संकट—hemmed in, impeded; see com. *Cf.* 'रवां द्रष्टुस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्' Meg. I. परिहीयमाणैः &c.—The king does not look cast down and depressed in spirits which is a natural consequence of drooping limbs. On the contrary his drooping condition adds beauty to his appearance; he looks lively and graceful. This inconsistency is a proof that reunion with his beloved is not far distant. 'This refers to an idea,' remarks Mr. Pandit 'that unexpected cheerfulness is a precursor of approaching good luck.'

भवानिव—Vidú.'s words are as hope-inspiring as the pulsations of the right arm. दक्षिणः—There may be a pun on the word which may apply to Vid. and mean 'courteous, clever'; see Mál. II. The twitching of the right arm or shoulder in the case of men is a good omen and augurs the obtainment of something desirable especially union with a beloved person. *Cf.* अभिमतफलशंसी चारु पुरस्फोर बाहुः Bhatti. I. 27. and our note ad. loc; and Rag. XII. 90. The opposite is the case with women. Com. also 'पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः। स्पंदः फलानि प्रदिशत्यवश्यं निहन्त्यनुक्तांगविपर्ययेण' ॥ Vasantarájiya, as quoted by Hem. on Rag. XIV. 49. Here we have one limb of *Sandhi* called *Anumána* 'an inference' pointing to the acquisition of Urvas'í. The poet has made use of this auspicious presentiment to prepare the audience for the sudden arrival of Urvas'í on the stage. *Cf.* the king's speech at II. 9. (p. 41).

अन्यथा—other than true *i. e.* false. अन्यथा is used in this sense in न खलु अन्यथा &c. p. 57. Immediately after the Vidúshaka's hope-inspiring words the king feels auspicious signs which embolden the former to confidently assert that his words are bound to come true as he is a Brâhmaṇa. The infallibility of a Brâhmaṇa's words is hinted at here. प्रत्याशा—hope, expectation.

ततः प्रविशति &c.—This is a different scene and has nothing to do with all that precedes. Urvas'í starts at the hour of dusk as will appear subsequently. अभिसारिका—a woman who meets her lover at a rendezvous; see the com. here and at p. 42. Vasantasená similarly goes to meet her lover. अभिसा० may be a wanton married woman or a courtesan as in this case. अल्पाभरण०—मुक्ताभरण *v. l.* for which see com. and Ranganâtha's remark. *Abhisárikás* will dispense with such ornaments as will produce lustre. They desire to walk out clad in dark vestments.

P. 74. वाग्विभवः—treasury of words, command of language. परिवर्तितं—'transferred'—indicates its whiteness and great size. मनोरथलब्ध०—मनोरथ lit. the car of the mind; hence, a desire as it takes the mind from one object to another. This speech is intended as a pun. Chitra. wishes to vex her friend a little by means of jokes. So she uses an expression which apparently means–The king is enjoying the company of his beloved (other than Urv.) obtained according to his best wishes; but if rightly interpreted it would give her real meaning which is—he is enjoying his beloved's (Urvas'i's) company whom he has pictured to his mind (obtained by his imagination.)

P. 75. मुग्धे—Simple girl. अन्या चिंता—An other thought *scil.* the beloved whose company he is enjoying is other than yourself. सोच्छ्वासं–heaving a sigh of relief. संदिग्धे–My ungenerous or simple heart entertains a doubt (woman's uncharitable heart is stupid enough to doubt the fidelity of her lover). Urv. here blames herself for having entertained unworthy thoughts about the king. Or, my heart is not clever enough to penetrate a speech of doubtful import; see trans. and com.

राजन्या—Mark the propriety of the word, रजन्त्यनुरागिणो भवन्ति लोका अस्मिन्. अनिर्भिन्नार्थेन—Because the king does not explicitly refer to the woman with whom he intends to pass the night. अन्तरिते *scil.* by means of their तिरस्करिणी. स्वैर—mark the Sandhi (स्व + ईर).

P. 76. अनुपक्रम्य—not to be approached; hence not to be remedied. आतङ्क—fr. तङ्च् with आ to coagulate, or तक् to live in distress + अ (घञ्). It properly means bodily distress; and secondly, that which causes such distress, mental disquietude. See notes on Rag. I. 63. S'ak. p. 72.

प्रत्यग्र—प्रतिनवमग्रमस्य fresh. The cooling appliances mentioned here are usually employed by love-sick persons on such occasions. सर्वाङ्गीण–सर्वांगं व्याप्नोतीति. fr. सर्वाङ्ग + ख (ईन) which is added to पथिन्, अंग, कर्म &c. when preceded by सर्व (सर्वपथीन &c.). यष्टि—meaning a necklace occurs in Kum. V. 8. विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्) and Rag. XIII. 54. (मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा).

इदानीं–*Now* that all doubts are dispelled by the king's definitely referring to her in the words सा दिव्या. हृदय–Because it was her love-bound heart which forced her inspite of herself to seek

the king. शिखरिणी—A dainty prepared from curds mixed with sugar, spices &c.; see com. Mark the Vidúshaka's speech and compare it with सर्वत्र &c. p. 71. हरिणीमांस०—*v. l.* we reject this unhesitatingly; for the Vid. is never described as fond of flesh, but is a lover of sweet things alone. Some might quote S'ak. II. 'शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारः भुज्यते' in support of this. But there, we must remember, the Vid. is describing the daily course of action of the whole party, and does not particularly refer to himself. He uses the passive construction, and says 'food consisting *for the most part* &c.' (०भूयिष्ठः and not ०मयः) is eaten by the party and not necessarily by him; he does not say अस्माभिः. Both Rang. and Kâtayavema read as in the text.

P. 77. एवं मन्ये—These words really bear connection with what he says in sl. 11. Chitra. probably connects them with the previous speech of Vid. and remarks to Urv. शृणु &c. अयं तस्याः—see p. 19.

सहसा—*adv.* (properly Inst. of सहस् force, violence) hastily, at once. अग्रतोपि मम &c.—An instance of the Gen. absolute, showing disregard or contempt. उदासीन—lit. one sitting erect (and not looking at the person approaching), hence indifferent. Urvas'i appears before the king but forgets to take off her veil of magic and makes the remark. It shows the agitated state of mind. Mark the poet's skill in keeping off Urvas'i from the king's view.

P. 78. अविहा—an interjection calling attention to something suddenly happening. वाचंयमः—वाचं यच्छति इति. वाच् becomes वाचं when followed by यम and the idea of 'observance of a vow is expressed'; Pân. VI. 3. 69.; otherwise वाग्यमः. Here the king too is to observe silence for some purpose. ०आकार—outward features, particularly the expression of the face as giving a clue to one's inward thoughts are mental disposition. See Malli. on Rag. 1. 20. हला किमप &c.—This fear of Urv. at the approach of the queen shows her संभ्रम; see com. मृगलाञ्छनः—मृगो लाञ्छनमस्यः—also called मृगलक्ष्मन्, मृगाङ्क &c.—The spot on the moon is poetically supposed to be a deer. *Cf.* 'अंकाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः' S'is. II. 53. For another supposition *cf.* Rag. XIV. 40.

स्वस्तिवाचनं—see note on that word at p. 49. विशेषरमणीयः—more beautiful.

P. 79. भवतः—goes with प्रणिपातलंघनं. व्यपदेशो—pretext: fr.

व्यपदिश् to direct wrongly; hence to name falsely; *cf.* 'मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि.' Mṛch. IV. 9. In the S'âk. the word occurs in the sense of 'a family'; V. 21. शुभदर्शना—charming to view *i. e.* well pleased and in good humour. The explanation of this cheerfulness is either of the two in the view of the Vid.

सितांशुका—A white garment is sometimes worn on such occasions by females. मङ्गलमात्र०—Married ladies in their *saubhágya* condition must needs put on certain ornaments and decorations which the most poor cannot dispense with, as an auspicious token of their good fortune. The chief of them are the *mangalasútra* (a string of glass-beads mixed with gold ones), the Kumkuma (saffron powder) mark, the nose-ring, bracelets &c. पवित्रदूर्वांकुर &c.—It appears that the fine blades of the Dúrvâ grass, which to the present day are held sacred by all true Hindus, were worn in their hair by women when observing a vow. The practice is not so common now. It is probable from the mention of Dú'rvá which is sacred to Gaṇapatî that that deity was worshipped previously. The queen really desired to give up her anger but she does so under the pretext of the vow that she may not appear fickle-minded or weak in her indignation.

०उज्झितगर्व०—This qualifies वपुषा. A person, during the performance of a *vrata*, or rather any religious observance, must be free from to the spiritual enemies of mankind, such as काम, क्रोध, मद &c. But as the वृत्ति does not belong to the body but to the Ego the poet should have rather written ०वृत्या omitting वपुषा altogether. As it is वृत्ति must be taken to mean outward deportment or appearance. वपुषा इव. *v. l.*—इव goes with प्रसन्ना. Looks like one pleased or as if pleased. This reading suggests a doubt which goes against the king's previous speech तथापि &c. We therefore prefer एव, by her very bodily appearance.'

देवीशब्देन—Mark the etymological meaning of देवी 'the resplendent one' and compare it with ओजस्विता. Urv. means that Aus'inari deserves to be called *Devi*; her personal splendour marks her out as highly worthy of this highest honour. परिहीयते—हा with परि in the Pass. means 'to be wanting in' or 'to be inferior to,' as here. *Cf.* 'न प्रतिच्छंदात्परिहीयते मधुरता' Mâl. II.

P. 80. मुहूर्तमुपरोध: &c.—There is a concealed sarcasm in these words. She knows that the king is constantly thinking of Urvas'î. इदम् &c.—The Vidushaka's remark is intended to

give a different colouring to the matter. प्रियानुप्रसादनम्—अनु indicates offence previously given. The term अनुप्रसादन is generally used with respect to a woman trying to please her husband or lover after giving him offence, while अनुनयन (see p. 62) is applied to a man acting similarly towards his wife or love, though the terms are frequently interchanged. *Cf.* 'आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्नुनेयः' Kir. IX. 39. अप्रसन्ना देवी p. 62 &c.; Or 'better still' remarks Mr. Pandit; 'अनुप्रसादन is conciliating the husband after she is herself reconciled, showing that she is not only no longer angry but that she is anxious to conciliate him.'

मृणालकोमल—implies extreme tenderness. ग्लपयसि—cause to emaciate; *cf.* Kum. V. 29. It is the caus. of ग्लै to faint and is appropriate here. उत्सुकः—adds intensity to the *ákánkshá*..

P. 81. बहुमानः—simply 'respect, regard.' अन्यसंक्रान्त &c.—Urvas'í's remark that the king has great regard for his queen shows the fear of her heart that she may fail to secure his permanent love. Chitra. tries to set her mind at ease on this point.

नागरिक-lit. a townsman; hence one polite or courteous, paying attention to ladies; so it means. 'amorous persons, gallants.' न युक्तं सुभाषितं &c.—For the auspicious words referred to here see com. . Vid. wishes to please the queen and so asks the king not to go against her wishes. He is also afraid lest the speech of the king that he is already pleased (sl. 13.) might induce the queen to give up the completion of the vow which would mean loss of sweetmeats to him.

P. 82. शराव-*m. n.*-(शरं cream, curds &c. अवति holds) a shallow dish, an earthen vessel. तव उपवासः-Here the Vid. refers to a fast; but there is nothing in the previous portion which suggests that the queen was observing a fast. The Vid. probably relies upon the fact that the observance of a vow is generally accompanied by a fast. Whether the queen's vow was coincident with the Sankashta *Vrata* is not quite clear, but the worship of the moon, the mention of Durvâ, and the description of the forepart of the night show that the time was the *Sankashta chaturthi*. We know that on this day fast is observed which is broken in the night after moon-rise. The gift of *Modakas* leads to the same inference. Rang. reads एतद्व्रतं instead of उपवासः which obviates the difficulty.

वर्तितव्यं-Here the pot. p. shows *futurity* with *certainty*. किंपरं-

Urv. is unable to mark the real point of the queen's speech; either she may be sincere in her speech or she may be sarcastic.

°विशदं—suggests the absence of foul doubts. *Cf.* जातो ममायं विशदः प्रकामं &c. S'ak. IV. 22.

P. 83. छिन्नहस्तः—Baffled in his efforts to catch. हस्त means by *Lakshaná* 'skill.' The dejected fisherman, unable to catch the fish once lost, makes virtue of the necessity and says that he has spared the life of the fish and thus takes religious credit to himself. Similarly the queen being unable to divert the king from his strong love for Urv. gives her consent to what the king might do. तादृशः—Thus given away *i. e.* allowed to love another woman; or better still, see com. धीवर—दधाति मत्स्यान् fr. धा + वर U. III. 1; (more probably fr. धी intellect, one distinguished by skill in catching fish); a fisherman.

तथा *scil.*—loving another woman. हि—surely (अवधारणे) भीरु—explains why she has the *S'anká* so readily. भव वा &c. This speech would show that though Aus'inari is really reconciled, and wishes to make amends for what she considered as her fault, *viz.* her having contemptuously treated the prostration of the king, she has sufficient self-respect not to stay long where she was not much welcome. Though she herself was reconciled, she knew the king had not given up his pursuit of the intrigue after Urvas'î, and it would not have been proper even for her as a Hindu lady to do more than what she did after telling the king that he was free to make love to Urvas'î. The passive and perhaps somewhat reproachful consent given by her to the king's making love to Urvas'i is regarded by the author as sufficient to satisfy the king's conscience and justify the rest of his proceedings.

P. 84. अलंघितपूर्वः &c.—The queen means that she has never broken the conditions of vows she had to observe. Her staying there any longer would be the violation of the rules, and the king would therefore do well not to ask her to remain there longer.

प्रियकलत्रः &c.—Urvas'i shows here again her despair (*cf.* her speech at p. 81.); since the king loves his queen strongly he may not requite her love. This speech shows her timidity and at the same time the constancy of her love for the king. किं—may also be taken as a pron. 'what, is it that you are going to

withdraw? अपिनाम—These two particles when combined express a wishful supposition 'would that'. These words of the king are connectad with what he says in the following sl. Urv., however, without waiting to hear the subsequent part of the speech completes it in her own manner by saying भज &c. expressing her wish (see Rang. quoted in the com.) that her desire may be obtained.

कान्ता—The loved one. The word is necessary here. It dispels all doubt from Urvas'î's heart. कान्त. *v. l.* is inappropriate as we do not speak of a sound being कान्त. हर्म्ये-*n.* हरति मनः; a mansion or palacial building. See com. साध्वस—Mental agitation. It is a combination of fear mingled with modesty. चतुरया सख्या &c.—Chitra. is here to do the work of a *dûti* who is रथिकथाचतुरा; *cf.* 'सर्वात्मना रतिकथा चतुरेव दूती गंगां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ' Mud. III. 9. बलात्-Force is necessary as she is मन्दायमाना; *cf.* Rat I.2.

P. 85. हला &c.—Rang. puts this speech into the mouth of Chitra. which is perhaps in better keeping with Urv.'s usual modesty. पृष्ठतो गत्वा &c.—Here we are to suppose that they take off their *tiraskarinî*. वरोरूः—ऊरु preceded by वाम and such other words takes ऊ in the *fem.*

अङ्क &c.—This statement of Urvas'î alone being able to please him is corroborated by a particular illustrative statement in the next line which is therefore called दृष्टान्त. नोच्छ्वसिति &c.—*Cf.* कुमुदान्येव शशांकः सविता बोधयति पंकजान्येव S'âk. V. 28.

P. 86. एकासने—shows his highest regard. अस्याः प्रणयवती—Like her loving friend (cowife). Urv. thinks herself to be the queen's friend as she has been kind to her. *Cf.* कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने S'âk. IV. 18. पुरोभागिनी—Lit. one who takes the first share or takes a share before it is due (पुरः); hence officiously and impatiently claiming what is not due, quarrelsome, naughty. This is the sense here; the meaning of दोषैकदृक्त्व will not suit. Urv. means that she is not a पुरोभागिनि since she can claim the king now as hers being given to her by the queen. Or it may mean 'one who places oneself in the front where one has no right to be; hence officiously meddling in other men's affairs. Urv. has made love to the king who rightfully belongs to the queen. She has no right to encroach on the rights of the queen which, however, she has ventured to do. This may expose her

to the charge of meddling in other people's affairs. Kâlidâsa himself defines the term to a certain extent is S'ák. V. किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे.

कथामिहैव—&c. This is not a question, but an exclamation. Finding from Urvas'î's speech that she knew every thing that passed there since the evening. Vid. infers that they were there from sunset or even before that and exclaims in sunrise.—What! Are you here ever since the evening? See com.

व्यापार—Acting or behaving towards, coming in contact with. This word has a variety of meanings. *Cf.* Sák. शकुन्तला-व्यापारात् p. 41. and our note *ad. loc.* व्यापारेषि मदनस्य p. 34. &c. The king's speech contains a very good hit which makes Urv. silent. Mark the sentiment of S'ṛngâra in this sl. so delicately expressed. Chitralekhâ's speech embodies an *alankára* called विकृतं for which see com.

वसन्तानन्तरे &c.—For an explanation of this, see note and com. on अप्सरोवारपर्यायेण p. 91. स्वर्गस्य नोत्कण्ठते—उत्कण्ठ् a denom. from उत्कण्ठा governing either the Dat. or the Gen., so that the Prâkṛta Gen. may also be rendered by the Dat. स्वर्गाय. We, however, prefer the Gen.; for उत्कण्ठ् contains the idea of स्मरण; the Gen. shows that the स्मरण is due to the idea of happiness &c. associated with *swarga* which the Dat. cannot do. Mark that Chit. calls the king her friend (वयस्य); see *supra*, our note on आचार p. 53. *Cf.* the similar request of Anasúyá to Dushyanta—'वयस्य...यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय' S'ák. III. p. 83. This speech of Chit. making way for Act. IV. is technically called अङ्कावतार (descent of an Act). See com. and intro. p. 3.

P. 87. भवति &c.—Vidu'shaka's remark is again expressive of his particular character. There are godly men, no doubt, who despise the acquisition of *swarga* but their reason for doing so is not that of our Vidu'shaka. They know that there is no eternal life in that place also. अनिमिषैः &c.—It is supposed that the inhabitants of heaven never shut their eyes but look with a firm uninterrupted gaze. Their eyes are as twinkless as those of fishes.

The notion is the more deserving of attention as it is one of those coincidences with classical mythology which can scarcely be accidental. Heliodorus says.—'The gods may be known by

the eyes looking with a fixed regard and never closing the eyelids'; and he cites Homer in proof of it. 'An instance from the Iliad which he has not noticed, may be cited perhaps as an additional confirmation, and the *marble eyes* of Venus, by which Helen knew the goddess.....are probably the *stabdha lochana* the fixed eyes of the Hindus, full, and unveiled even for an instant, like the eyes of a marble statue.' H. H. Wilson.

अनिर्देश्य–०निर्दिश् to point out definitely; अनिर्देश्य not to be adequately described. दासः—One devoted to the service of; one who gives himself to another; *cf.* दास दाने, दासत आत्मानं ददाति इति दासः Malli. on अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः । Kum. V. 86. See also com.

P. 88. इयं तावत्—इयं may refer to Urvas'i, but more properly it refers to the speech that follows. The verse speaks of the height of his happinoss and fortune. The speech is worthy of a gallant.

सामन्त—समंते भवः सामन्तः lit. a border prince; a tributary king; a petty chieftain ruling over a few villages (कतिपयग्रामपतिः). ०मौलि See. com. अङ्क–Sign, characteristic mark; शासन written orders or edicts. ०नाङ्कं—Marked *i. e.* characterised or distinguished by my edicts being brightened &c. Puru'ravas was, the student should remember, the universal sovereign of his time and the petty princes were his principalities. They paid him tribute and received regal mandates from him to which they would show their respect by taking them on their crowned heads. The rays issuing from their diamonds fell on the order (शासन) which thereby became brightened by them. *Cf.* अशेषनरपतिसमभ्यर्चितशासनः Kâd; गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21. This shows that the king was respected even in his absence. For this reason we prefer the reading–ङ्कं to ०पादपीठम्' *v. l.* एकातपत्रम्–The exclusive privilege of using a white silken umbrella as a mark of royalty is a sign of supreme or imperial rule. *Cf.* एकातपत्रं Rag. II. 47. No subordinate potentate, therefore, could use such an unbrella. कान्तं—Mark the propriety of the word. It is not forced upon him; he does it as a pleasant duty.

नास्ति मे विभवः &c.—The idea is 'that a kindness should be reciprocated by a greater kindness; 'see 'भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु' p. 107; Urvas'i means–the king's sentiment is so beautiful

that it is not possible to find one which will be its superior, and that she will, therefore, say nothing in reply. Pandit.

विरुद्धार्थ—Things opposed in their nature; contrarities. This is explained in the next verse. अविरुद्धसंवर्धनः *v. l.*—Promoting results in their usual order, or, according to their nature. We reject this as it does not express the antithesis suggested by त एव in the next sl. नाम—May be प्राकाश्यं (it is a well known fact that) or विस्मयं (what wonder!). त एव—'Those very' which formerly used to burn me. सुखयन्ति—For the opposite effect of the rays of the moon and the shafts of Madana, *cf.* S'ák. III. 3. बाणास्त एव—*Cf.* स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः S'ak. III. 10. ममानुकूलाः—मनोनुकूलाः *v. l.* We reject this reading because the arrows can only hit the body and not the mind which is atomic in its nature, and which is different from हृदय. *Cf.* II. 2. (हृदयं कृतमार्गमवन्ध्यपातेन). संरम्भ—Impetuosity, violence; or anger, zeal.

P. 89. दुःखात्—After the experience of distress. *Cf.* 'सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्' Mṛch. I. 10. निर्वाण—Complete satisfaction; supreme happiness. Lit. it means 'what is blown out' and refers to the blowing off, complete extinction of, the self—a state of being completely identified with the supreme spirit; hence in philosophy, eternal bliss, final emancipation. The word is used by the Buddhists to express their *Summum Bonum* which is a state of rest and quietude in the bosom of the ocean of eternal beness, which is both consciousness and bliss. For other particulars see our note on that word at p. 69. S'ák. निर्वाणोऽवाते Pán. VIII. 2. 50. When वात (wind) is not the subject, निर्वाण is the p. p. participle of वा with निर्; निर्वाणोऽग्निः मुनिश्च । निर्वातो वातः ।

प्रदोष—प्रारब्धा दोषा यस्मिन् प्रारम्भो दोषाय इति वा. Prádi Samása; the forepart of the night. वासगृह—Inner apartment; the bed chamber; *cf.* धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः Uttar. I. 17.

P. 90. सख्यास्ते—Notice the use of सखी; the wife of the friend; or the friend's (king's) wife may also be spoken of as friend; *cf.* मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा. S'ák VI. p. 159. and Meg. शंके रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते; जानं सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मात् &c. अभ्यर्थना—Here means 'an earnest wish' or a prayer to God.

त्रियामा—Lit. that which consists of three watches (each of three

hours) the first and the last half watch being excluded. See com. सुभु—The Voc. sing. is noticeable. It should be strictly सुभ्रः. Many good authors, however, such as Káli., Bhavabhu'ti, and even Bhatti (VI. 11. 'हा पित; कासि हे सुभ्रु' upon which Dikshit remarks प्रमाद एवायमिति बहवः) use the form in short उ. The point is fully discussed in the com. which see. The speech of the king contains what is called Bindu (for which vide com.).

ACT IV.

P. 91. छाया—Complexion, beauty collectively arising from a symmetrical arrangement of the parts. The comparison is very appropriate. It suggests the tenderness of Chitralekhá's feelings. अस्वस्थता—Mark the meaning of स्वस्थ; lit. abiding in the self; hence at ease. Mark the influence which the Vedânta exercised upon the language. अप्सरोवारपर्यायेण—वार appointed time of service, regular return of a recurring event. पर्याय rotation. The sun is by turns served by several persons, for which see com. We do not find Chitralekhá's name in both the lists. From Chitralekhâ's speech in the third Act, p. 86. it appears that she had to wait upon the sun in the *Grishma* season. Now the *Apsarases* that attend upon the sun in the hot season are Menaká and Rambhâ according to one list and Menaká and Sahajanyâ according to the other ; and as these are separately mentioned in the play, Chitra. cannot be identical with any of them. Her term of service, therefore, must be a creation of the poet's imagination, unless he follows some other authority.

P. 92. प्रणिधानस्थितया—प्रणिधान (fr. प्र forcibly or greatly, नि Into and धा to place, to fix) concentration of the mind upon one thing. The practice of Yoga and particularly the last stage of it, *viz. Samadhi,* gives power to the *Yogin* to divine the future, to know what passes in his absence or in places where he is not present, &c. Vide Patanjali's Yog. Su'. III. 50. Heavenly beings are supposed to possess this power naturally; *cf.* Sánumati's speech 'अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं ज्ञातुं' S'ak. p. 146. अत्यहितं–अति शयेन आधीयते (तन्निवारणार्थं मनो दीयते Váchaspatya) स्म मनसि 'what is seriously taken to or felt by the mind; hence a great calamity.

P. 93. किल—As I find. रतिसहायं—Her companian in love-sport. लक्ष्मीसहायं *v. l.* is without propriety. धुरं–The comparison is commonplace in Sanskrt; *cf.* तेन धूर्जगतो गुर्वी &c. Rg. I. 34. II. 74; III. 35. &c. गन्धमादन—A mountain to the east of Meru abounding in odoriferous herbs, whence its name (गन्धेन मादयतीति intoxicating with scent.). See Kum. VI. 46. मन्दाकिनी—Originally the name of a tributary of the Ganges (see Rag. XIII. 48.), but afterwards identified with the heavenly Ganges upon earth. सिकतापर्वत०—This sort of amusement seems to have been common with children; *cf.* Meg. quoted in the com.; and Mallinâth's com. on it; comp. also Kum. I. 26—मन्दाकिनी—सैकतवेदिकाभिः &c. विद्याधर—A class of demigods (so called because of their peculiar knowledge of the magical art; (विद्याया गुटिकाञ्जनादिविषयिण्या धरा धारकः); see our note on Rag. II. 60. None but divine beings could play on the banks of the divine river. निर्ध्याता—looked at steadfastly or intently.

भवितव्यम्—It was Fate. Saha. attributes the anger of Urv. to the irony of Fate, thus freeing her from the blame of *feminine* jealousy. *Cf.* प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः सर्वंकषा भगवती भवितव्यतैव । Mâl. Mád. I. 26. The forms भवितव्य and भवितव्यता, in the sense of Destiny (personified) are always used as such, but not भाव्य. Sah. next accounts for the fact by saying दूरारूढः &c. *Cf.* Rantávali—प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमाविष्कृतं हि भवति। 'This somewhat modifies the preposition होदव्वं by admitting partly a human cause for the fact of Urvas'i's having taken offence at Purúrava's conduct,' Pandit. Perhaps it is better to take भवितव्यं in the sense of 'So it must have been (तथा भवितव्यमेव).'

P. 94. गुरुशाप—See com. the *Guru* is the sage Bharata whose curse (see Act III. p. 66.) deprived the nymph of her residence in heaven and along with that of her divine nature also. The curse operated as soon as she came to reside with Puru'ravas. She was thus unable to remember certain things which otherwise she would not have forgotten. The she entered the forest sacred to Kumára, without knowing the consequences, was due to this loss of superhuman knowledge. देवतानियमा—For the *niyama* see p. 114. Kumâra or Kârtikeya, son of S'iva, was a celibate, so much so that he hated the very sight of women. Women, therefore, were, and are, absolutely forbidden to enter places consecrated to him.

कारणान्तर—*v. l.* To be retransformed by some (mysterious or unknown) cause. Chitra. might have known the cause, but in her distraction of mind she did not put herself again into a contemplative mood to find it out. This is the possible explanation of this reading which is found in the majority of Mss. and is also the reading of Kâtayavema (०णिवत्तिना). But even with this explanation the absence of a question from Sahaj. as to the nature of the cause, which we may expect her eargerly to ask, as well as her words further on अवश्यं किमपि अनुग्रहनिमित्तं &c. remain unintelligible. If Urv. knew the conditions of the curse and which, as we shall see further on, she did (p. 114. l. 1. 1–2.) Chitra. and Sahaj. also knew them. But the poet is not likely to refer to the *Kâraṇa* here as the ends of poetry will not at all be served by such a reference here. We have, therefore, preferred the other reading काननोपान्तवर्ति० where कानन means the forest sacred to Kumâra. Urv. was metamorphosed as soon as she crossed the boundary of the *Kumáravana*. काननोपान्ते वर्तते (इन् being added simply कर्तरि) तादृशी लता तस्या भावेन—transformed into a creeper which stood &c. परिणत—Changed, the original form being destroyed (परिणाम and विवर्त are two terms of the Vedânta; in the former there is स्वरूपनाश not so in the latter). रूपं—Mark the propriety of the word. The form was only changed but not the senses (*cf.* अम्यन्तकरणया &c. p. 113).

अलङ्घनीय-Not to be reached or brought under its power. लङ्घनीय, lit. that can be passed over; hence completely brought under power. *Cf.* 'विधिरहो बलवानिति मे मतिः' Bh. Nit. sl. 91. Mark the poet's command of language. This is the second common saying in this page. नाम—The first is प्रसिद्धौ; the second विस्मये or कुत्सेन. ईदृशः—अन्यादृशः *v. l.* अन्य इव पश्यति ; lit. unlike or different looking; hence strange, unexpected or undeserved. किमवस्थः का अवस्था यस्य. अहोरात्रान्—The comp. is always *mas.* by 'रात्राह्नाहाः पुंसि' Pán. II. 4. 29. The *neu.* is sometimes used (see Manu. I. 64. 62. &c.). निर्वृतानामपि &c.—The rainy season is described by the Sanskṛt poets as producing uneasiness or strong longings in the hearts of lovers, especially those who are separated from each other. *Cf.* Meg. quoted in the com., the next line being कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।

P. 95. आकृतिविशेषाः—आकृतीनां विशेषाः—distinguished patterns of forms, men of uncommonly good or noble appearance. विशेष at the end of a comp. means 'excellent, noble'. *Cf.* अतिथिविशेष S'ak. I.

The idea is—persons who are so fortunate as to have a noble and imposing figure cannot be so unfortunate as to suffer from misery for a long time. अनुग्रह—The antidote against a curse; lit. compassion or favour of the individual denouncing the curse. The brief is that every imprecation must have its अनुग्रह or means of termination, also called प्रतिशाप.

Before this speech of Sah. some editions read–सह०—सखि अस्ति समागमोपायः । चित्रः०—गौरीचरणगतसंभवं मणिं वर्जयित्वा कुतोस्याः समागमोपायः । We reject these speeches as interpolations. For if we accept these as genuine, Sahajanyâ's present speech (किमपि समागमकारणं &c.) becomes absurd. Besides, the poet will not make here, in terms so distinct, a declaration which is likely to lessen the interest of the audience in the further development of the plot.

उन्मत्तवेषः—This strangeness in dress is an indication of that mental state which is technically called *Unmáda*. It is thus defined–चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः Sah. Dar.; or better विप्रलंभमहापात्ति (as here) परमानन्दादिजन्माऽन्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः । Rasagangádhara. आ–expresses anger or pain. रक्षः—Mark the Gen. which is *neu.*; here the king fancies the cloud to be a demon carrying away Urvas'í (see next sl.).

नवजलधरः &c.—Stanza quoted in K. P. VII. as an illustration of the rule 'when the negation is prominent or emphatic; the negative must be separately mentioned and be construed with the verb.' Also quoted in D. R. as an instance of *Unmáda*. सन्नद्धः–This and the other adjectives have a double application; i. e. अयं सन्नद्धः, नवजलधरः न संनद्धः, दृप्तनिशाचरः &c. सन्नद्ध—Fr. सन्नह् to equip oneself and prepare for any action: (1) fully developed or equipped; *cf.* Meg. I. 8. कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां where it is appiied to a cloud, and means 'प्रकटितसुरधनुस्तडिल्लतागर्जितादिसामग्रीकः' according to Sarodhâriṇî, and व्यापृतः 'at work' according to Mallinátha; (2) fully armoured and ready for fight. The darkish hue of the cloud, which the king took for a demon was thought to be his armour. The king marks the object closely and finds it to be a rainy cloud; what he took for the armour is its dark colour. The king ultimately finds that his whole delusion is removed and he is as far from his Urvas'í as before. न—The use of the negative particle न instead of अ is very appropriate since negation is an emphatic fact here. दूराकृष्टम्—(1) extended to a great length; (2) drawn to its utmost, greatly bent. नाम—(1) indeed, surely; (2) as I supposed (संभावे).

पटु—Sharp-falling, falling in quick succession. स्निग्धा—(1) bright shining; (2) radiant with beauty. For the comparison com. सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया Meg. 1. 37.

P. 69. रम्भोरूः—One having thighs fleshy and tapering like the stalk of a plantain tree; one having beautiful thighs. ऊरु takes ऊ in the *fem.* when preceded by a word expressive of a standard of comparison. See com.

तिष्ठेत् &c.—The pot. is used to point out 'possibility'; it may be that &c. दीर्घं न सा &c.—There ought to be some such word as इति चेत् नैवं यतः to connect this clause with the preceding. But the meaning is so clear that they are easily supplied. The stanza, therefore, is quoted in K. P. VII. (also Sah. Dar.) as an instance wherein the न्यूनपदत्व is neither a merit nor a fault. पिहिता—The अ of अपि is dropped optionally before धा; so अपिहित also. स्वर्गाय—The Dat. in the sense of the inf.; see com. उत्पातिता—This supposition is natural as Urv. was a celestial being. The student should mark the different conjectures which arise in the king's mind and which are dissipated be reasons to the contrary. In the third line the supposition has to be inferred—May she have been carried by the demons! But this supposition is untenable on the ground expressed in the line. न च—The च refers to the first three lines. च—On the one hand...on the other hand. अदर्शनं-अगोचरं *v. l.* not perceptible to the senses (here the eyes)-is not as appropriate as अदर्शन as it involves tautology with नयन. परावृत &c.—*cf.* प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः Bhar. Nit. sl. 90; *cf.* Eng. 'misfortunes never come single'. अनुबन्धि—Following closely. *Cf.* तदियमापत्समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी Dk.

P. 97. च च—show simultaneousness or the immediate succession of the two events. सुदुःसहः—The separation will be the more unbearable since it is coeval with the rainy season. The rain cloud takes away the excessive heat (आतपर्द्धि) of the day making it highly pleasant. This pleasantness must perforce bring to his mind his lost Urv., thus causing unbearable pain. *Cf.* यद्वा शांतिकैरपि तरुभिर्देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं &c. and sl. 4, S'âk. VI. p. 151. ०आतपर्द्धि—Because the heat is fierce in summer. It is only mitigated by the clouds. ०रम्यैः—The days are found be pleasant all the more because यदेवोपनतं &c. (see. p. 93.)

राजा कालस्य &c.—See the quotation from the Mah. Bhár. Udyoga P. Ch. CXXXII. 16 given in the com. The remark

applies to countries that are under absolute monarchy. The king is said to be the maker of time. The mere breath of the king can make and unmake laws; he can therefore change the entire face of things and events. As the maker of time, the king (who takes the words literally) thinks of ordering the new cloud to disappear; for the appearance of the cloud is likewise the result of his own order. Another thought, in the meantime, strikes his mind which does away with his desire to countermand (प्रत्यादिश) the rainy season. राजोपचारः—My being furnished with the insignia of royalty. This is explained in the following sloka. For a similar राजोपचार *cf.* Rag. II. 9–14.

विद्युल्लेखा—रेखा रूपं कनकं रेखाकनकं; now see com. The streaks of lightning are in the place of the ornamental gold lines of the ceiling, the cloud being the ceiling itself. The word श्री prefixed to वितान indicates excellence (majestic appearance); or it suggests the idea that such halls are sacred to Lakshmî or induce her to reside under them. As an honorific prefix श्री is applied to great names, as श्रीव्यासः; to great works as श्रीभागवतं &c. or to certain words, as श्रीखण्ड, श्रीफल &c.; वितान is *m. n.* अभ्र–अपो बिभर्ति fr. अप् and भृ + क (अ); or अभ्रति fr. अभ्र to move, + अच्. व्याधूयन्ते &c.—A king is fanned by *chauries*, which in this case is done by the Nichula trees.

पटुतर०—Sweeter and more distinct (than they were before *i. e.* in the hot season). *Cf.* Rut. II. 6. The peacocks serve as minstrels to the king. धारासारो०—(1) their wealth in the form of streams of water; (2) wealth in streams *i. e.* an abundance of wealth. नैगमाः—Traders. निगमे (वणिक्पथे) भवाः। परिच्छद–परिच्छादयते अनेन इति *external* appendages, fr. परिच्छद् + घ (अ) which is affixed to indicate a class name in *mas*; च्छाद् becomes च्छद् when घ is affixed provided it is not preceded by two or more prepositions; *e. g.* समुपच्छादः। Pán. III. 3. 118, VI. 4. 96. The king says–enough of this praise let me apply myself to the search of my beloved who is connected with my *inner* soul. *Cf. Rut.* Canto II. 1. where the rainy season is likened to a king.

P. 98. हन्त—is used here in the sense of खेद; alas ! व्यवसित–thus engaged in the search (*cf.* व्यासिता S'âk. VI. 9). Alas ! my distress I feel augmented, engaged as I am in the search. संदीपन—it means ' exciting or inflaming. ' *Cf.* संदीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनोपायाः। Uttar. III.

आरक्तराजि—Reddish lines. कन्दली—is a small plant (called कर्दळ in Mar.) with beautiful red (or yellow) flowers. Their redness is here softened by the rain-water dropped upon them. स्मरयति—Puts me in mind of (so as to cause a longing). In this sense (*i. e.* आध्यान-आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं Sid. Kau.) स्मरयति is the Cau; otherwise स्मारयति. For a similar idea comp. आसारसिक्त-क्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः । विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ Rag. XIII. 29.

सूचयितव्या—Should be traced. The king tries to find out some definite marks which may indicate to him the whereabouts of Urvas'i.

पद्भ्यां स्पृशेत्—Because as a celestial being she might move without at all touching the ground. ०स्थली—A natural spot of ground (while स्थल is artificial). *Cf.* Kum. IV. 4. गुरुनितम्बतया—The plumpy hips being heavy their pressure is left on the hinder part of the feet. The trace is therefore deeper behind than in the front where the impression is faint. *Cf.* Sák. III. 6. quoted in the com.

०ओष्ठराग—It seems it was a common practice with ancient ladies to apply red paint (prepared from red lac) to their lips. *cf.* 'रागेण बालोष्ठमलंचकार' Kum. III. 30. V. 11.; बिंबालक्तकः Mâl. III. 5. &c. उदबिन्दु—उदक becomes उद् when followed by मन्थ; बिन्दु &c. (Pân. V. 3. 60.) *Cf.* Gr. *Udor* water, L. *udus* wet. निमग्न-*i. e.* आवर्तमनोज्ञ Rag. VI. 52. It is considered a mark of feminine beauty to have a deep navel; *cf.* निम्ननाभि Meg. II. अङ्कितं—The tears as they fell upon her lips washed away the red lac applied to him. They thus acquired the colour of the lips and their red marks were left on the garment (bodice or scarf). भिन्नगतेः—Walking with uneven steps. This may also be taken as Ab.; (see com.) 'owing to her uneven movement or steps'. For the constr. of the sl. see com. शुकोदरश्याम—श्याम-dark-green. The parrots on this side of India do not show any change of colour as to their belly. The poet ought to be supposed to refer to some species found in his country. The king mistakes a green grass plot for the breast garment but a closer observation disabuses his mind.

P. 99. सेन्द्रगोपं—*Indragopas* are small insects that appear in the rainy season (hence so called, इन्द्रः गोपा यस्य वर्षाभवत्वात्) and intersperse the green grass, thus giving it a variegated appear-

ance. This adj. accounts for the king's supposition of the red drops of lac and the consequent delusion. The idea is very poetic and natural. *Cf.* Rutu. II. 5. कुत: &c.—The king now despairing to discover any trace of Urv. wishes to gain some tidings of her from some one (though it would probably turn out to be a vain hope.). उच्छ्वसित—sending forth vapour. The idea of being refreshed is also present. Rain falling on the स्थली took away its heat and refreshed it, as it were.

केकागर्भेण—Full of notes. के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्ति इति केका:-The peacock was uttering his deep notes. The cry of the peacock is deep and melodious, especially at the approach of the rainy season. The *shatja* sound in music is borrowed from the peacock. *Cf.* Rag. I. 39, and com. उन्नमित—This is the peacock's habit. कण्ठेन—The Inst. is descriptive.

नीलकण्ठ &c.—Notice the alliteration (अनुप्रास) in this and also in the preceding verse. उत्कण्ठा-त्व and दीर्घापाङ्गत्व are signs of female beauty. दृष्टिक्षमा—Worth looking at *i. e.* likely to attract the eye. Notice the fanciful interpretation of Rang ; see com. He also notices the variant दिष्टिक्षमा which has no propriety.

नर्तितुं—The peacocks commence their dance at the approach of the rainy season. *Cf.* Rut. II. 6.

P. 100. मत्प्रियाया विनाशात्-याविप्रणाशात् *v. l.* Here प्र is without propriety. विनाश means 'disappearance' rather than 'death,' Urv. being a celestial being. Besides, the king would not prosecute his search if he were to suppose her dead. Nor does he speak any where else of her death. The silence of the peacock serves to intensify his fkar that Urv. might have vanished from him for ever and so he says विनाशात्. Mammata takes objection to the use of the word विनाश which in its very utterance means 'death' and cites this stanza in Ullâsa VII. as an instance of the rhetorical fault 'inauspiciousness' (अमङ्गलत्व). Rang., however, tries to remove the objection by saying that the word is necessary as it indicates the उन्माद of the king and thereby contributes to the growth of the विप्रलंभशृङ्गार; see com. घनरुचिर—Two senses are possible; (1) beautiful like a cloud (streaked with lightning); (2) thick and beautiful. We prefer the latter interpretation as the plumage of a peacock does not resemble a cloud; and even in that case we have to take घन in a special sense. The second sense is appropriate as it corres-

ponds to हस्त in केशहस्त which denotes 'luxuriance or abundance' निःसपत्नः—without a rival to dispute its beauty. Mark the meaning of सपत्न which originally must have meant 'the son of a सपत्नी (properly सापत्न)' and then an enemy or a rival in general. The Com. of Amara derives the word as सपत्नीव सपत्नः accounting for the change of the final ई to अ by Pâṇini's use of the word in IV. 1. 145.

रतिविगलित०—This corresponds to ०पवनविभिन्नः । केशहस्तः—हस्त, पाश and पक्ष when coming after केश in a compound mean 'abundance, or a thick mass of;' see com. कुसुमसनाथे—This is added to complete the likeness, the flowers resembling the eyes on the peacock's tail. किं करोति—Because, then his pride would be humbled. But now the death, at least the disappearance of Urv. leaves him the undisputed master of his possession. The reading in the K. P. is कं हरेत् 'whom will he attract or please, which is not so strong as our reading. We find a very nice play of fancy in this verse. For the main idea *cf.* अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार । सपदि गतमनस्काश्चित्रमाल्यानुकीर्णे रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ Rag. IX. 67.

आतपान्त—*i. e.* the approach of the rainy season. परभृता—so called because the female cuckoo is supposed to leave her eggs in the nest of a crow which broods them. *Cf.* प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति. S'âk. V. 22 and our note thereon. पण्डिता—Of course in settling love-disputes (or uttering sweet notes).

मदनदूति—For the short ending, see com. It is believed by the poets that the lovers who have fallen out forget their quarrels and get reconciled on hearing the song of the cuckoo. The bird may, therefore, be said to play the part of a *dûti* 'negotiator' between the disagreeing lovers. *Cf.* 'रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्' Kum. IV. 16. मानावभङ्ग &c.—Clever in breaking down the pride (of a woman who feels insulted by the flirtation of her husband with other sweethearts); for the influence of the song of the cuckoo which makes offended ladies forget their wrath, see the quotations in the com. Kâlidâsa's power as a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of others is clearly seen in this verse.

P. 101. किमाह भवती—An instance of 'आकाशभाषित.' आत्मगतं—On my part *i. e.* given by me.

प्रभुता रमणेषु—Mark the force of रमण (रमयति रम्यते च अस्मिन्) on *loving* husbands only. The ascendency of young women over their husbands is so strong that they would have their sole attention given to them. Even a mere suspicion of the faithlessness of their husbands excites their anger. *Cf.* Sahaj.'s speech at p. 93. Of course the ascendency referred to here is to be understood in connection with love matters only and not in others, as the poet himself remarks उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी S'ák. V. 26. Comp. Manu IX. 3. (न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति)

कथा—Conversation, talk. *Cf.* S'ák. IV. 1. **महदपि परदुःखं** &c.—Com. विरलःपरदुःखदुःखिता जनः. We really find a paucity of men whom other men's sorrows touch. **अधरं पा**—A Sanskrt idiom, taking its origin in the conventional description in poetry of the woman's lip as containing nectar (*cf* अधरसुधां—अमृतं &c.). **मदान्धा**—The meaning of 'vanity' is also intended. **राजजम्बु**—The word राज thus prefixed indicates excellence; a jambu tree of the best kind. *Cf.* राजहंस, राजरम्भा &c.; 'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्' Bg. XI. 2.

P. 102. **दक्षिणेन**—The instrumental shows direction. Such words (ending in एन and showing direction) govern the Gen. or Acc.; *cf.* दक्षिणेन पुष्पवाटिकां S'ák. I. p. 19. **प्रियाचरण०**—The notes of the royal swans resemble the jingling of anklets; *cf.* सा राजहंसैरिव संनताङ्गैः गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु । व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ Kum. I. 33. सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या. Rutusamhâra III. 1. Hence the king's delusion.

मानसोत्सुक०—Mânasa is the name of a sacred lake on the mountain Kailâsa on the other side of the Himâlayan range. Being a mental creation of Brahmâ it received this name indicative of the manner of its birth. *Cf.* कैलासपर्वते (शिखरे) राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः (ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तदभून्मानसं सरः *v. l.*) Rámá. See our note on Rag. VI. 24. It is also called Bráhma (Rag. XIII. 60.). It is said to be the native place of royal swans which are described as migrating to its banks every year at the commencement of the rainy season. *Cf.* Meg. II. and Malli. on it; also यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं नाध्यासन्ति...Meg. II. **शिञ्जित**—'applied to the sound of ornaments. अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ Amara.

तत्—That famous lake. **पाथेय**—'Provender.' Swans are described as living on lotus-fibres which, therefore, they carry with them on their journey to Mânasa. **उत्सृज**—Because with the

stalk in his beak the swan would not be able to speak. उद्धर—The use of this verb shows that the fig. is borrowed from the state of a man who is being drowned and solicits help to draw him out. स्वार्थात्सतां &c.—The swan may refuse to comply with the king's request on the plea that his own business demands his immediate attention. The king, therefore, appeals to his goodness by means of a general rule observed in the life of the good. The illustration embodies a general principle of action and the figure therefore is *arthántaranyása*, in which a particular statement is corroborated by means of a general one and *vice versa*. *cf.* आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानां प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव । Meg. II. also एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये; सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः Bhar. Nit. Sl. 74, 73. परोपकाराय सतां विभूतयः ।

नतभ्रू—नत bent, arched; curved eyebrows are a mark of beauty; *cf.* भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोः &c. Śák. V. 23. यदि &c.—The fawn by looking upwards and not replying to the king shows that he has not seen Urvas'í. But the king doubts this as improbable since his manner of walking proves that he must have seen her from whom the gait appears to have been stolen (or borrowed).

P. 103. मदस्खल०—Sportive steps are gentle and light. The swan walks in the same fashion as Urv. and hence the charge of theft against him. *Cf.* हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनानाम्। Rutu. III.17

हंस प्रयच्छ &c.—Stanza quoted in D. R. III. as an illustration of असत्प्रलाप (unmeaning talk). The king takes his stand on legal ground. A thief is forced by law to give the whole when a part of the stolen property is found with him. The presumption is that he must have stolen the whole. The king means you have stolen by Urvas'í's gait; you must therefore surrender the whole *i. e.* Urvas'í in person. अभियुज्यते—Claimed as one's property.

रथाङ्गनामन्—Lit. named after a part of a chariot (चक्र). Notice the alliteration, and the propriety of the words. The king wants to establish a sort of relation between the bird and himself. He is a रथी, his beloved a रथाङ्गश्रोणिबिंबा and the bird is रथाङ्गनामन्, so there is a common tie (रथ) binding them all together. कः कः—The goose's creaking resembles in sound कः कः 'who are you' and the king therefore thinks that the bird wants to know who he is. See Kât. quoted in the com. A

similar fanciful resemblance is found in the first crying of a child which is supposed to be कोहं कोहम्. मा तावत्—I must not allow this ignorance on his part.

सूर्याचन्द्रमसौ &c.—'आनङ् देवताद्वन्द्वे' Pán VI. 3· 26. See H. G. under Compounds. The references have already been explained. Purúravas is properly the great grandson of सूर्य. See com; Kâlidâsa, however, overlooks the fact. स्वयं वृतः &c.—*Cf.* परिग्रहबहुत्वेपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् । Sak. III. 18.

P. 104. सरसि नलिनी०—The Chakravâka bird is represented as a type of constancy and connubial love. He cannot brook the least separation fron his mate. Even a leaf separating him from his beloved is enough to make him cry piteously for her. The same is the case with the female bird. We know the poets believe that an inevitable decree of fate separates them in the night time when the cries are heart-piercing. *Cf.* नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती चक्रवाक्यारटति &c. Sák IV. p. 111. विधुर—Lovelorn (fr. व्यध् to hurt or विगतः धूः विधुरं तदस्यास्ति). मयि च &c.—The king means that as a passionate lover himself the bird ought to sympathise with him the more readily and yet he does not—This is the working of fate. कान्ता—Mark the force of the word; your wife is dear to you so is mine to me.

विपर्ययेण प्रभावप्रकाशः—*Cf.* अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् Sâk. V. p. 136. अन्तःकूजित०— We know the fondness of bees for lotuses. They suck the honey as they hum. The lotus here is of course an open one and the bee is perched on it. The king compares Urvasi's mouth to a lotus (which is very natural) and the humming sound of the bee in the interior of the lotus to the murmuring or hissing sound produced by Urvasî due to pain caused by his biting her lower lip. This अधरदशन (a somewhat strange idea) is often described by Sanskrit poets; *cf.* अधरकिसलयाग्रं दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः Rutu V. 15; also IV. 6. 12. 13. अपरिक्षतकोमलस्य S'ák. III. 22. मधुकरे—मधुपे would have been better, as the bee is described to be a lover in the next sl. (तव रतिरभविष्यत्).

P. 105 ते—त्वया. अवाप्स्यः—Had you felt (which you clearly have not). Mark the use of the conditional, which is used when the nonperformance of an act is implied or ' where the falsity of an act is implied *as a matter of fact.*' A. G. § 216. साधयामः—The can. of साध् is used in the sense of 'going ' mostly in dra-

mas and sometimes in poetry (Rag. XI. 90). प्रायेण ण्यन्तकः साधिगमेरर्थे प्रयुज्यते S. D. According to S. P. Pandit it is a word which belongs to the phraseology of the class of ascetics called the Sâdhakas. उदन्त—उद्गतः अन्तो यस्य (अन्तो निर्णयो यस्माद्वा)news, intelligence. नीप—The Nipa bears a fruit as large as and of the shape of a small apple. The fruit is ripe in the rains and is much liked by village people. The tree is called नीव (aspirated into न्हीव sometimes) in Konkon. Pandit.

प्रियकरेणु०—A bad compound. करोति इति करेणु ; or के रेणुरस्याः. सल्लकीभङ्ग —भङ्ग seems to be used here for a twig or branch broken off from the stem. Elephants are said to be very fond of the Sallakî; *cf.* स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभंगवासितम्। Kum. VIII. 33. Uttar. III. 6. आह्निक—(अह्नि भवः, अह्ना निर्वृतः साध्यः fr. अहन् +इक); any thing performed daily such as bathing, taking meals &c.: daily food. मदकल०—attractive by their youthful love or sweetly warbling through intoxication, or uttering indistinct but sweet sounds in passionateness. युवतिशशिकला —Urv. is likened to a digit of the moon on account of her peerless beauty and spotless purity. It is, however, better to separate the two words (see com.) in which case मदकल qualifies गजयूथप. For it is not necessary to particularise women, and the elephant, as the lord of the herd, was in rut. It is necessary to compare Urvas'î to the young moon; for purity in the moon *i. e.* freedom from the spot, is seen in her digit stage or phase. यूथिका —a kind of jasmine having very beautiful flowers also called गणिका on that account. शबल—Variegated. Wilson is wrong in translating this as 'having hair *brown* as the yellow jasmine.' स्थिरयौवना—being a heavenly being. सुखालोका–*Cf.* दृष्टिक्षमा *supra.* Mark the alliteration (अनुप्रास) in the stanza. स्निग्धमन्द्रेण— Here we are to suppose that the elephant gives out a cry. शंसिना Foretelling. The king regards the cry of the elephant as a good omen; *cf.* for this sense of शंस् "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः ' Bhatti I. 27.

P. 106. नागाधिराजः—नगे भवः नागः (or न गच्छति अगः न अगः, नागः a comp. सुप्सुपा; not one that cannot walk altogether). The king is पृथिवीभृतामाधिपतिः another name for पृथिवीभृत् is नग; so he is नगाधिराज, and the elephant is नागाधिराज; so there is certain verbal similarity also between the two. दानं—(1) charity; (2) rut. अर्थिषु–(1) to those that desire money; beggars, to whom the king's charity was unstinted, (2) to those desiring their object *i. e.* the bees wishing for the elephant's temporal juice. स्त्रीरत्नेषु–

Among the best of women; रत्न at the end of a compound means any thing best or excellent of its kind. मानुभूः-The king who knows the poignancy of the pangs of separation whishes that the elephant may not be subjected to this grief: he may escape this hard lot.

सुखमास्तां &c.—*cf.* स्वस्त्यस्तु ते याम्यथ किं ब्रवीमि स्वभाग्यनिष्ठो ननु सर्वलोकः । सुरभिकन्दरः—It is very difficult to determine the locality of this mountain; probably it is an invention of the poet. The name suggests that it had a fragrant valley or caves. प्रियश्चार्यं &c.—It is not easy to see whether the poet speaks of the celebrity of this mountain on the authority of some Purâna or some story in the epics or it is a creation of his own imagination. उपत्यका—Land at the foot of a mountain. The aff. त्यक is added to उप and अधि in the senses noticed in the com.

P. 107. दुरितपरिणामैः—Here the poet treats दुरितपरिणाम as a compact notion instead of a compound one, otherwise the construction would have been दुरितानां परिणामैः. शतह्रदाशून्यः—For the derivation of शतह्रदा see com. Why the king should want light is not clear from the reading in the text. It appears that there was darkness and the king was unable to see far off. The reading in the foot-note makes this clear.

अल्पकुचान्तरा-indicates the plumpiness of her breasts which leave very little space between them. *Cf.* Kum. I. 40 पर्वसु संनता-having well-turned, fleshy joints. The bones at the joints such as the knee, the elbow and the wrist did not protuberate out, but were fully covered with flesh. The adj. is an *epitheton ornans*, and has as much or as little propriety as नितम्बवती below पर्वसु and नितम्बवती appear to be suggested to the poet by the alliteration they have with पर्वत and नितम्ब. Epithets like this (comp. रम्भोरू P. 96 निमग्ननाभिः p. 98, रतिविगलितबन्धे p. 100, रथांगश्रोणिबिंबा. P. 103. गुरुनितम्ब P. 98, कृशोदरी P. 131.) which go against our sense of delicacy as they openly describe particular parts of the female body, are frequently to be met with in the writings of even the best Sankrit author's.* अनङ्गपरिग्रह—Where Ananga

* However revolting such descriptions may appear to our modern refined tastes and ideas it is certain they did not appear so to the good simple minds of olden times. *Cf.* what Milton says—

Then was not guity shame; dishonest shame
Of nature's works, honour dishonourable,
Sin-bred, how have ye troubled all mankind
With shows instead, mere shows of seeming pure,
And banished from man's life his happiest life,
Simplicity and spotless innocence?

delights to dwell, and which he, therefore, appropriates as his property; hence a charming place. नितम्बवती—having large, beautiful hips. See com. and remarks on पर्वसु सन्नता above.

सर्वेक्षितिभृतां&c.—Strangely enough the sloka is found *verbatim et literatim* in the Ramayana (Aranyakanda ch. 64. slokas 29-30) where Válmiki puts it in the mouth of the similarly circumstanced Ráma, who hears it echoed with a similar result. वनोद्देश—is the same as वनान्तर, in the preceding sl.

यथाक्रमम्&c.—The student should bear in mind that the words of the king in sl. 27 were echoed by the mountain which the king takes for a reply to his question. The words are so chosen that with a slight change in the construction and meaning they serve the purpose of a reply (see com.). This arrangement is called in dramatic language *Trigata* (for which see com.).

अतः प्रियतरं &c.—For the pleasant reply returned by the mountain the king expresses his gratitude by wishing a greater happiness to the mountain. *Cf.* नास्ति मे विभवोतः प्रियतरं मन्त्रयितुं p. 88 and our note *ad loc.*

P. 108. तरङ्गभ्रुभङ्गा&c.—In this stanza the king expresses his supposition that his Urvas'î has been changed into a river. Urvas'î will knit her eye-brows in anger. How is this possible in the case of the river? The river has ripples on its surface which by their gentle rise and fall resemble the knitting of the eye-brows in the act of frowning. Urvas'î has a girdle round her waist, the gold bells of which in her movement produce a jingling sound. This condition is fulfilled in the case of the river by a line or row of cranes in excitement (क्षुभितविहगश्रेणिरसना). The adj. क्षुभित is essential since the jingling of the bells finds its parallel in the cackling noise of the birds due to their agitation caused by their fear of the violent stream. विकर्षन्ती &c.—Urvas'i's garment would get loosened through her hasty steps due to anger; (see च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयम्&c. sl. 7. p. 98). Where is the garment of the river? The long sheet of white foam produced by the water being dashed against a rocky bed is the garment of the river, which it drags along through anger, the violent motion being the result of anger. आविद्धं याति–Urvas'i's movement in walking wou'd not be slow and regular. Her steps would be crooked and occasionally interrupted by her brooding mood—thinking about the offen-

sive conduct of the king. The crooked and interrupted movements of the river are occasioned by the stream being repeatedly obstructed by the rocks in its bed, the avoidance of which not unfrequently makes it take a zigzag way. पदा विद्धं यान्ती *v. l.*—is certainly to be rejected, as पद् is quite meaningless when applied to the river. Besides विद्धं cannot be easily made to mean 'crookedly'. यथा–should be construed with every distinct condition expressed in the first three lines; thus यथा ०भंगा, यथा ०रसना, यथा.....विकर्षन्ती, यथा.....आविद्धं याति तथा.....which expresses the conclusion that Urvas'i has been metamorphosed into a river. Rang.—यथाशब्दः कोपव्यञ्जकेषु तरंगेत्याद्याविद्धमित्यन्तेषु विशेषणेषु योज्यः। The necessary conditions of metamorphosis are mentioned in the first three lines and the conclusion is drawn about the change of Urvas'i into the river. The words स्खलितमभिसंधाय apply both to Urvas'i and to the river. In the former they mean ' remembering (my) fault over and again (बहुशः)'; in the latter ' frequently (बहुशः) avoiding the interruptions'. For नदीभावेन परिणता comp लताभावेन परिणतमस्या रूपम् p. 98. ध्रुवं gives us the figure called उत्प्रेक्षा in which the subject in hand has, superimposed upon it, the nature of a similar thing (संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् vide K. P. X). The Utpreksha upon तरंगभ्रभंगा is that they are the eye brows of Urvas'i broken by frowns and so on; comp. चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः; ॥...नद्याः.....नितम्बबिम्बाः । मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा वाद्य ॥ Rutu. III. 3. and भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरंगैः (जिताः) Rutu. III. 17.

स्वयि&c.—The three adjectives in the first line refer to मम and serve as reasons why Urvas'i should not find the least fault in the king. The figure is परिकर which consists in the use of significant epithets विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः K. P. X.) कमपराधलवम्–The force of अपि has to be understood here: the meaning being 'even what least fault.' The king says he is conscious of not giving her even the least offence, much less there is ground for a greater fault. If अपि is not inserted it would mean 'Urvas'i may not find a small fault but she may find great faults to justify her anger. Mammata in his काव्यप्रकाश Ulla. VII. finds अनाभिहितवाच्यत्वदोष in this (omission of a necessary word) मम–कर्तरि षष्ठी, मत्कर्तृकं.

समुद्राभिसारिणी—The use of the word अभिसारिणी is intentional. The river is going (flowing) towards the sea, but this she does as an *abhisa'rika'*, the ocean being poetically regarded as her lover: *cf.* भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य &c. Mud. III. 9;

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः । Rag. XIII. 9 The king has perfect faith in Urvas'i's chastity. अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि—The negative particle अ in अनिर्वेद shows विरोध or opposition, अनिर्वेद being equivalent to धीरता. *Cf.* 'Faint heart never won fair lady': अनिर्वेदःश्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखं । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते ॥ Râmâ. Comp. also साहसे श्रीः प्रतिवसति (Fortune favours the brave), and further Shakespere as quoted by Mr. Vaidya—

'We fail,

But screw your courage to the sticking place
And we will not fail'.

P. 109. घर्मान्तशंसि—The Kadamba tree puts forth buds at the roar of clouds or when sprinkled with the first rain drops. Whenever a Kadamba, therefore, puts forth buds, it is a sign of the end of the summer season. *Cf.* मरुन्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ताःकदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव । Utt. III. 42. See also Meg. 1 25. शिखाभरण—Mark the use of शिखा as applied to the hair of a woman. *Cf.* यस्याः शिखायामयमर्पणीयः *infra*. Sl. 35. सारङ्ग—A gazelle, a spotted antelope.

रक्ताशोकः &c.—This sl. is quoted in the K. P. Ullasa VII. as an instance where harsh words are a merit as the king is in an angry mood. The commentators of the K. P. regard it as genuine and therefore we have given it here. धूयमानमूर्धन्—an unusual comp. मुधा-falsely. He justifies this remark in the next two lines. वाताभिभूत—affected by rheumatism or wind. उत्कण्ठा०—उत्कण्ठया घटमाना (gathering through eagerness) या षट्पदघटाः (swarms of bees) तासां संघट्टो गाढमिलनं यत्र स चासौ दष्टच्छदः (with its petals bitten off) च. तत्पादाहतिमन्तरेण—It is a poetical convention to describe the *As'oka* tree as putting forth flowers when gently struck by amorous ladies with their foot decked with jingling anklets; *cf.* पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोक.&c., Kum. II.26. &c.

तरुवर—is probably the mango tree. स्तबका अस्य संजाता असौ स्तबकितः । मदकल०-०कूजितं च ०झंकारश्च ताभ्यां मनोहरे. नन्दन Name of a forest, and not Indra's garden. ऐरावत—name of an elephant.

कृष्णसार &c.—The idea expressed in this sl. is this. The forest at that time presented an attractive appearance on account of its beautiful scenery. The forest—beauty is here personified. She wishes to take a view of her embellishments—her own charms; but this observation needs an eye, which is, in this case, the antelope squatting on the ground and looking about at the sylvan beauty. The antelope is as it were the solidified

glance of the presiding deity of forest splendour. The eye of the *Ka'nana'sri* being dark, the poet, somewhat boldly, not only makes the glance dark but identifies it with the concrete body of the antelope. For Rang.'s reading and interpretation vide com. Mr. Pandit takes सार to mean 'essence.' *Cf.* Mál. III. 5. The fig. is Utprekshâ.

अस्यान्तिक &c.—*cf.* Rag. IX. 55. quoted in the com. विपर्ययः—fr. इ with वि and परि+अच्.

P. 110. क्वाकार्यं &c.—Stanza quoted in the K. P. as an instance of the mixed character of the accessary feelings. Some of the commentators of the Prakâs'a regard it as a quotation from Vik• which does not appear to be correct. See com. p. 110. अकार्य—*viz.* love for Devayâni, a Brâhmana's daughter.

Trans.—The foul act, and the exalted race sprung from the moon ! What a disparity ? May she be seen again ! (Then, in that case) I possess sacred knowledge for the removal of faults. O ! Her face is lovely even in anger. What will wise men, free from sin, say ? (But) her sight is difficult to obtain even in a dream. O, my mind, be at rest; (and yet) what fortunate youth is that who will drink (the honey) of her nether lip ?

प्रभालेपी—Shedding its lustre all round. This explains why the thing cannot be a bit of flesh. स्फुलिङ्गः—स्फुना फूत्कारेण लिंगति (manifests itself by being blown). अभिवृष्टं—It has just (इदं) rained all round. गहनमभिवृष्टं *v. l.* makes अभिवृष्ट pass. वृष् is both trans. and instrans.; but its intran. use is more common. स्तबक—The word is necessary. The red lustre of the ruby can be attained neither by a single flower nor by its tender leaf (प्रसव *v. l*), but by a bunch of flowers only. In the last line there is *Utpreksha'*; the sun is said to be busy with an attempt to raise it up with his hands (rays).

P. 111. अस्रोपहतं &c.—Why soil it with tears ! Urv., the fittest person to wear the jewel, being lost, its sight would force tears out of his eyes.

इति—by name. *Cf.* दिलीप इति राजेन्दुः Rag. 1. 12. शैलसुता०—It appears that the red lac of Párvatí's feet was washed off by a small rivulet and deposited in the crevice where it got hardened and changed into a ruby.

अनुशास्ति—Mark the force of अनु; it denotes authority or qualification in the person giving the direction; *cf.* भवादृशेषु प्रमदा-

जनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनं । Kir. I. 23. मृगचारी—Living like a deer *i. e.* living upon fruits, roots &c. and simple water (abstaining from rich food). Kâtayavema (see com.) gives the tradition that it was the sage Nârâyana, father of Urvas'î. But the speaker here can not be the father of Urvas'i; for in that case the poet would have taken further notice of him. The king too does not mind him beyond paying him a compliment for his suggestion. Further on the king, while speaking of the incident to Urvas'i, speaks of him as मुनेः only, p. 114.

विलममध्यया—Having an exceedingly thin waist. This is a mark of beauty. Comp. मध्येक्षामा Meg. and वेदिविलग्नमध्या Kum. I. 39. The reading निमग्नमध्यया is bad. निमग्न as applied to the waist is absurd. It is properly applied to the navel (see sl. 7. p. 98.) and other joints. Kát. reads पुनस्तया वेदिविलग्नमध्यया where वेदि means the sacrificial altar, the middle points of which come very close to each other; and not a ring. बालमिवेन्दुं—The simile is appropriate in this respect:—The crescent of the moon was put on his head by S'iva for its cooling effect when his body was burning with the poison (Hâlâhala) he had swallowed. The gem would have a similar effect on the king.

P. 112. रति—Mark the propriety of the word, 'pleasure, as from the company of a woman'.

तन्वी &c.—Both Urv. and the creeper, between whom the king establishes a similarity and identity, are slender. The rain drops are like tears washing the lower lip of Urv., who is weeping with remorse. The creeper has not flowers on it the season being past. Urv., likewise, has no ornaments on her person, repentance preventing her from decorating her body. चिन्तामौनं &c.—There are no bees buzzing about the creeper; this silence is like that of Urvas'i through anxiety. Mr. Vaidya quotes an instance of the opposite kind (where a woman is looked upon as a creeper) from the Bhâhminivilâsa—स्मितं नैतत्किंतु प्रकृतिरमणीयं विकसितं मुखं स्रुते को वा कुसुममिदमुच्चत्परिमलम् । स्तनद्वंद्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलयुगं लता रम्या सेयं भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥

समर्थये—is used merely in the sense of 'I think ' प्रियां प्रति—as belonging to Urv.; what the king thought to be the attributes of Urvas'i proved to be something else; so every time he was disappointed. *Cf.* 1, 7. 14. 28. of this Act. विनिद्रे—निद्रा sleep: hence a dull condition; विनिद्र therefore means, 'opened': it is also applied to a flower in this sense; *cf.* Kum. V. 80. स्पर्शं

&c.—The king says he will not open his eyes as there is a fear that he may see something other than Urv. in case he opens them.

P. 113. गतासुना—By one in a swoon. अभ्यन्तरकरणया—Having the senses concealed inside. Here करण is not limited to the 'mind,' as Mr. Pandit takes it, but refers to all the senses. Her form was changed but consciousness was not suspended; she internally possessed all the organs of sense. With her mind alone she could not have seen what passed around her. It is only when the mind acts in combination with the sense of sight that one can see. प्रसन्नबाह्यान्तःकरणः—प्रसन्नः सबाह्यान्तःकरणोन्तरात्मा *v. l.* would be better. The external senses are the five *Karmendriyas* (hand, foot, organ of excretion, organ of generation and throat), and five *jnanendriyas* (ear, eye, skin, tongue and nose). The internal organs according to the Sânkhyas are three—बुद्धि or organ of reason or apprehension, मनस् or organ of thought, and अहंकार or self-consciousness. To this the Vedántins add a fourth, *viz.* चित्त or the organ of feeling. Nearly the same expression occurs in Sák p. 186. अकलुषः—Lit. one not to be defiled, holy. कच्छ—The skirt of a mountain with abundant water and beautiful scenery.

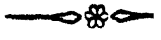
P. 114. गुरुशाप०—See note on the word at p. 94. समयं०—The condition or rule; properly समय means 'a contract,' fr. इ with सम्, going together in order to come to a mutual understanding. उपपन्न—Explained, made intelligible. इदं—Refers to निमित्तं.

P. 115. प्रकृतिस्था०—प्रकृति the original nature or natural form. Here it means the natural form. स्फुरता–Radiating on all sides. विच्छुरितं—Urvas'î's face was tinged red by the red lustre of the gem and so bore the splendour of a lotus steeped in the light of the young sun.

असूयन्ति—A denom. fr. असूया which properly means गुणेषु दोषाविष्करणं (Sid. Kau.) Urv. was to be pitied; and yet the subjects would find fault with her. कथं—in what manner, what should be the form of the vehicle !

अचिरप्रभा &c.—This shows that the ancient balloons had banners and their sides were painted. The wish of the king was not altogether extravagant considering the divine powers of Urvas'î. As a heavenly being she could satisfy his desire.

ACT V.

P. 116. We have the Nirvahana-sandhi in this Act. नन्दनवन-Not the garden of Indra but one of the forests of Gandhamâdana frequented by heavenly beings. अनुरज्यमानः—अनुरंज् is sometimes used transitively; *cf.* Râmâ समस्थमनुरज्यन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च । or it may be a cau. form. असंतानत्वं &c.—Excepting the want of a son he has no other want. Some read संतानत्वं which also gives the same sense. तिथिविशेष—Some days of the months and the year are specified as holy, a bath at some sacred stream or the sea on which is considered as conferring special merit. उपकार्या—उपक्रियते (and not उपकरोति which explains उपकारिका) इति; a royal tent or any temporary residence erected for the reception of royal personages. *Cf.* for a similar description स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव । दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ Rag. XVI. 73. यावत्—Used with the present gives it the sense of the future. अग्रभागी—Being a Brâhmaṇa and a personal friend of the king he would be the first to get the flowers and perfumes that would remain after the king had finished his toilet.

P. 117. नालवृन्ताधारे—placed on a fan or a casket made of the *tala* leaves. As such a precious gem could not be placed on it, it was covered with a piece of white silk cloth (दुकूल) and then the gem was placed upon it. It appears that Urvas'î had taken the gem off her person before bathing, as is usual with Hindu ladies, and handed it over to the servant-maid for safe custody, and that the maid was carrying it back to her mistress' tent. The gem was large enough to attract the bird. See *infra.* sl. 4. योग्यः—which used to be worn as. आक्षिप्य नीतः—The bird darted at the gem all at once and carried it off at one swoop.

P. 118. आहर्ता—The bird was bearing away its death as it were, and not the gem. तस्करः Mark the deriv. तत्करोति इति तत्+कर; त् is changed to स् by the Vârt. तद्धहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' The sl. may show that theft was capitally punished in Kâlidâsa's days. See intro. p. 19. किराती—किरं पर्यन्तभूमिमतति इति किरातः: a class of mountaineers. Vide Amara II. 10. 20 *Cf.* 'पर्यन्तश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्' Rat. II. 3. See our note on Kum. I. 6.

अलात—न लातमस्य that cannot be seized by the hand; hence a fire-brand. चक्र—The circle traced by it when whirled round. तद्रागरेखा°—*cf.* ज्योतिर्लेखावलयि Meg. रेखावलयं—Should rather be taken as one word (रेखारूपं वलयं). अपराधी &c.—*cf.* the precept अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ and अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव (क्षमा) दूषणम् । H. II. 170.

P. 118. यवनी—It was customary with the ancient Indian kings to employ Yavana females as their attendants—particularly as the bearers of their arms. By the term Yavana we are not to understand the Mahomedans who were not in existence in Kâlidâsa's times, but the Greeks or Ionians (or the Tartarians or the Bactarians.) *Cf.* एष चापासनहस्ताभिर्यवनीभिः &c. S'âk. II. p. 44. and our note on यवनी.

P. 119. कुणप—*m. n.* a dead body. °भोजनः (often used as a term of contempt). प्रभापल्लवित—The gem with its halo of rays is compared to a nosegay or bunch of red *as'oka* flowers with red leaves around. दिङ्मुख—the quarters are often poetically spoken of as ladies. *Cf.* हरिवाहनदिङ्मुखं p. 70. हस्तावाप—a protection for the hand, an arm-guard; fr. वप् with आ to protect. शरासन—शरा अस्यन्ते अनेन. बाणपथ—bow-shot. क्रव्यभोजनः—Raw flesh-eater, carrion-feeder. क्रव्य—*cf.* L. *caro*.

मणिविशेषः—that excellent gem. नक्तं—*cf.* nocturn, night (L. *nox*). लोहिताङ्गः—The planet Mars so called from its reddish appearance. परुष—thick and therefore of a dense dusky colour. The bird that was flying away from the king intervened between the gem in its beak and the (king just as the cloud would do between Mars and the) beholder's eye. नागरिकः—The superintendent of the city police. सायं—fr. सो, स्यति समापयति दिनं that which brings the day to an end. °दस्यु—a word of Vedic antiquity. It is probably derived fr. दस् to destroy, to kill, from which also दास is derived. In Veda the term often means an evil spirit, hence a cruel man, a thief. दस्यु or दास was the term originally applied to the aborigines of India by the Aryan invaders. कुम्भीरक—see p. 60.

P. 120. रत्नमिति &c.—With this *cf.* the similar passage in S'âk. न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । &c. p. 148. परिगृहीतार्थ &c.—It is clear from Vidushaka's speech बहुमतः खलु &c. on p. 117 that he already knew every thing about the gem.

बलेन ते मार्गणतां &c.—This is merely a courtier's compliment to his master. प्राप्तापराध—having obtained his desert or punishment meet for his offence. उपकार्यान्तर—*v. l.* ' another ' tent in which case the Kanch. must be supposed carelessly to refer to the huts of the hermits in the distance.

विस्मय—They were astonished because the bird was pierced with an arrow, which they could not account for as the place was surrounded by the dwellings of hermits. अङ्गिः &c.—See com.

अग्निशुद्धं &c.—This was necessary as it was polluted by contact with the vulture.

P. 121. वर्णविचारक्षमा—The Kanch. was too old to decipher the letters. Mark the poet's skill in making the king discover the secret himself. There is considerable poetic charm in this. सापत्यतां–अपत्यं न पतन्ति (fall into hell) पितरोऽनेन; न + पत् + यत् (य added करणे Yâska derives it as—अपत्यं कस्मात्—अपततं भवति पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं (detached) भवति अनेन जातेन सता पिता नरके न पततीति वा.

नियोगमशून्यं करोमि—A phrase constantly occurring in dramas; it simply means ' I shall attend to my business. ' It is a device to withdraw a particular character from the stage and is used even when there is no actual command given. ऐल—Purúravas was so called being the son of इला (king इल transformed into a woman). प्रहर्तुः—संहर्तुः*v. l.* would be better, as प्रहर्तृ does not go in well with आयुस् (life), संतान—संतनोति कुलं or संतन्यते कुलमनेन; संतन् + ण or घञ् *i. e.* अ added कर्तरि or करणे; or this may mean 'continuation of the family (the affix घञ् being added भावे). Both the senses are possibly intended.

नैमिषेयसत्रात् —A sacrifice performed in the Naimisha forest. Naimisha is the name of a forest of Paurânic celebrity, represented as the seat of religious austerities and the performance of sacrifices, which sometimes lasted for a thousand years. *Cf.* नैमिषे निमिषेक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः। सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ Bg. P. It was here that the great Pauranic scholar, Su'ta, narrated the Purânas to the sages. The Mahábhárata thus accounts for the name यतस्तु निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम्। अरण्येस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥ सत्र—a sacrificial session generally lasting from 14 to 100 days. *Satras* lasting for a year or even twelve years were also not rare. 'The simple allusion' (to the sacrifice), remarks Mr. Pandit, ' gives an appearance of reality which a distinct statement that it was performed would have failed to convey'. The sacrifice

ferred to here could not have lasted for twelve years, as Mr. Vaidya supposes, as in that case the poet could not have passed it over with a mere allusion. The king too would not have udertaken a sacrifice, so recently after his marriage, which would have kept him away from his dearly loved Urvas'î for such a length of time. The context also does not make such a supposition possible. It is more reasonable, therefore, to suppose 12 years to have elapsed between the events of the third and the fourth Acts.

आविल०—*Cf.* Rag. III. 7. Kád. p. 11. The reading चूचुकाय is not good as it is चूचुक and not its point that assumes a darkish hue in pregnancy. कतिचिदहानि—*Scil.* previous to his departure to the Nai forest. The king had observed only a few early marks of pregnancy, but not such as are manifested later on, such as the enlargement of the abdomen &c.

P. 122. च्यवन—Name of a sage, son of Bhṛgu by his wife Pulomâ. A demon attempted to carry off Pulomá while pregnant, and the child was prematurely born, whence his name.

नाराचः—नरानाचामति (aff. अण्) or नारं नरसमूहमाचामति (aff. ड); an arrow entirely made of steel. अर्ध० is one with a steel point and edges.

P. 123. वात्सल्य—वत्सलस्य भावः; mark the derivation of वत्सल-वत्स a calf+ल which gives the whole the sense of 'loving, affectionate' by वत्सांसाभ्यां कामबले Pân. V. 2. 98; otherwise वत्सवान् (having a calf). See notes on Rag. V. 7. *Cf.* राजा—किंनु बाले अस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलयति । S'ak. VII. p. 192. वेपथु—one of the Sâtvikabhávas, the result of excited emotion. अम्ब—Voc. sing. of अम्बा—a mother; used in addressing a respetable elderly woman or mother. *Cf.* German *'amme'*.

अस्य राजर्षेः—Genitive of agency; see com. अनाख्यातोपि &c.—'This does not mean that the *T'apas'i* (who already knew it) or the boy found out the relation but that the king, as was apparent from his features, knew it almost intuitively and the *Ta'pasi'* could well observe it. चापगर्भं—Like a true Kshatriya the boy would not part with his bow even when he was doing obeisance. The custom is still observed by the Indian princes who never lay aside their sword or dagger under any circumstances.

हार्द—हृदयस्य कर्म (aff. अण्). For the paternal feelings on a similar occasion comp. S'ak. VII. 17. 19.

P. 124. जातकर्म—The ceremony to be performed on a child's birth (the fourth of the twelve rites mentioned by Manu, II. 27. &c.). It consists in giving the child honey and clarified butter out of a sort of golden spoon before separating the navel string. It should be performed by the father, but in his absence by any one Rag. III. 18.

गृहीतविद्यः—The *Vidya's* referred to include the *trayi* also. धनुर्वेद—Military science. One of the four *Upavedas* (or writings subordinate to the Vedas), attached to the Yajurveda, as आयुर्वेद is subordinate to the *Rg*veda. Archery formed the principal part of a Kshatriya youth's education in ancient times.

आश्रमविरुद्ध—*Himsa'* (हिंसा) not being allowed in the hermitage. The boy was taught the use of the bow but he was not to kill any animal as long as he remained at the hermitage. गृहीतामिषः—The *a'misha* of course, as the student knows, is the gem *Sangamaniya*. किल—As was reported, as we were told. The Tápasî was not an eye-witness of the act. She is telling what she heard probably from the hermit-boys.

P. 125. हस्तन्यास—हस्ते न्यासः.

सर्वांगीण—Thrilling through the whole body. किल—As they say. चन्द्रकर &c.—A very appropriate simile. The rays of the moon penetrate through every particle of the moonstone which at once begins to ooze under their influence; *cf.* द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः। Utt. VI. 12.

अशंकित: &c.—Because Vidushaka's strange appearance, rendered more haggard by his wild and quaint dress, was likely to frighten a child. शाखामृगः—A Madhyamapadalopisamâsa. See com. Vid. looked much like a monkey (see p. 28. आलिखितो वानर इव &c.).

P. 126. शिखंडक—is a term generally applied to the long hair on the crown of the heads of boys, also called S'ikhâ. The tying it into a knot is sometimes done by the parents, especially by the mother, out of affection.

स्नेहप्रस्रवः—A stream of milk gushing forth at the sight of a child through the excess of maternal affection; *cf.* Rag. I. 48. स्नेह may also mean 'milk'. Such a description is common in Sanskrit literature. Prof. Cowell quotes Tennyson—

'The sacred mothea's bosom, panting, burst
The laces towards her babe'.

जात—*m.* a son; generally used in the Voc. in dramas as a term of endearment; 'my darling, my dear boy.' भर्तुर्बहुमता भव—It is a blessing which a Hindu woman most cherishes, and which is therefore bestowed on her by elderly persons. *Cf.* S'âk. p. 206.

P. 127. पितरमाराधयिता—Nouns ending in तृ are used with the Acc. instead of the Gen. when habit or disposition is intended to be expressed. A. G.§ 118. अर्धासने—This honour is due to the queen. *Cf.* Shakespere, Henry to Kath.—'Arise, and take place by us.' Henry VIII. Act. I. कवचहरः—The aff. अच् indicates a particular standard of age; see com. The capacity to wear an armour was a sign of the beginning of youth. This was also the time when a prince might be appointed the *Yuvarâja*; *cf.* Rag. VIII. 94. विसर्जयितुं—Pass. infinitive. उपरुध्यते &c.—This remark is made that she might not be detained.

P. 128. पूर्वस्मिन्नाश्रमे—see com.; the other two *a's'ramas* are वानप्रस्थ and संन्यास; *cf.* Rag. V. 10 and our notes *ad loc.*

अग्र्यः—अग्रे भवः। पौलोमी—Indra's wife. S'achî, daughter of the demon Puloman. See Râma. Uttara Kânda, XXVIII. 20. As S'achi is regarded the best of wives, so is Jayanta considered the best of sons. *Cf.* Rag. III. 23, quoted in the com. पुरंदरः—Lit. the destroyer of the cities of his enemies. For the Vedic version of the story see our notes on Rag. II. 74.

P. 129. प्ररुदितासि—Mark the force of प्र. Urv. began to weep. When Vid. looked at her he saw the tears trickling down her cheeks, the king saw them flowing in a stream. पीनोन्नत०—Some read पीनस्तनोपरिनिपातिभिरानयन्ती मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्रैः॥ पुनरुक्ति—Properly something repeated; hence any thing done again. महेन्द्रसंकीर्तनेन—Refers to the king's word पुरंदर in sl. 14. समयः—Condition imposed by Indra.

P. 130. विद्यागमनिमित्तं—This was the reason given to Satyavati. She was not informed, it appears, of the true cause; for had she known it, she would not have brought the boy directly into the presence of the king, but would have delivered him back to his mother to enable her to keep him away from the king's sight if she chose any more to do so. अप्रकाशं—shows that even Chyavana was not made acquainted with the true parentage of the child. आराधनसमर्थः—*Scil.* by his good con-

duct as well as by assisting in the work of administration of the state. प्रत्यर्थिता—fr. प्रत्यर्थिन् who seeks the opposite of; hence, hostile.

नाम—is used here अर्लाके; I was consoled, but it was a vain consolation. He means that the आश्वासन is in *name, apparent* only and not *real*. Or it (नाम) may be कुत्सायां (censure). कृशोदरि–has no special propriety here. See note on पर्वसु संनता. p. 107. व्यावर्तिता०–the simile very forcibly expresses the king's meaning. The uneasiness caused by his want of issue (असंतानत्व) *implied* here corresponds to आतपरुज् (the suffering caused by heat), सुतोपलब्ध्या आश्वासन to अभ्रवृष्टि and the sudden separation for good (विप्रयोग) to the stroke of lightning.

सोर्थः—that desirable event, *viz.* सुतोपलब्धिः. अनुबंधी–अनु gives the idea of a chain of succession of misfortunes (such as separation from Urvas'i, the king's retirement to the forest &c.). Vid. probably says this to Urv. to whose speech the latter adds, of course in the hearing of the king, मामपि समर्थयते &c.—will (probably) think; see com. Here Urvas'i expresses her fear that her action is likely to be misunderstood by the king. She is going to heaven just after her son is returned to her after being properly educated. The king, therefore, may possibly think that she has obtained her end and is now going to heaven with an easy heart, without much caring for him. This will be another misfortune to add to those mentioned by Vid'ushaka.

सुलभविप्रयोगा—*cf.* सुलभविपदां प्राणिनां Meg. II. Here the king says that he will not think unkindly of her as he knows that she has no independence of action and also tries to console her. He means to say that he would entertain no ungenerous thoughts about Urv., who, as he knows, has no option in the matter, and that she should, therefore, disburden her mind of her fear.

P. 132. सूना०—सूनावद्य विन्यस्य राज्यं *v. l.* there is no propriety of अद्य. Urv. did not say that she would go to heaven the very day. Nor was it possible for the king to carry out his object in a single day. विचरित०—*cf.* for the idea मृगैरजर्यं &c. Rag. XVIII. 7. It was a custom with ancient kings to abdicate the crown and to retire to a forest to lead there an ascetic's life, when their eldest son was old enough to take upon himself the responsibility of governing the kingdom. *Cf.* Rag. III. 70. VII. 71.

पुंगव—A well grown (strong and stout) bull–suggests ability and experience in the king. The bull was an animal of primary

importance with the ancient Aryas. Hence the comparison. It is also one of the words that denote excellence when at the end of a Karm. comp. दम्य-A symbol of youth and inexperience; दमनमर्हतीति one requiring training and consequently experience. The comparison is common enough in Sanskrt literature. *Cf.* गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति;। Rag. VI. 78. also Mud. III. 3.

गन्धद्विपः—The scent-elphant. The possession of such an elephant is supposed to ensure victory to a king. See com. वेगोदय-fierce by its rapidity of circulation or virulence. भुवं &c.—Because a king is supposed to have something unearthly in him ; *cf.* बालोपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः। महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति Manu. VII. 8. न खलु वयसा &c.—Comp. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते। Rag. XI. I. प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः। Bh. Nit. 38. भरः—Excess of power or vigour, pre-eminence.

P. 133. संभ्रियतां—Let preparations be made. The student will get some idea of these from Bhatti. III. 3—5. विद्युत्संपातः—The brightness of Nârada's body is so great that it dazzles the eyes like a sudden flash of lightning. गोरोचना—is known for its deep bright colour. शशिकला—Suggests both thinness and purity (whiteness). वीतसूत्र—the sacred thread. वीत its particular position; *cf.* उपवीत, प्राचीनावीत and निवीत. Amara. II. 7. 50.

०प्ररोह—branches and twigs. These correspond to the gold-coloured hair of Nârada. जङ्गम—भृशं गच्छतीति Adj. from जंगम्य (the Frequentative base of गम्) + अच् of the पचादि group; that which moves constantly; hence moving (oppo. स्थावर). Many eminent grammarians such as Kaiyata, Vámana, Bhattoji, hold that the affix य (of the freq.) is added to roots implying motion in the sense of कौटिल्य (crookedness) only and not क्रियासमभिव्याहार (excess or frequency of action *i. e.* motion) but Nâges'abhatta shows how this opinion is due to a misunderstanding of the text of the Mahâbha'shya and remarks तस्माद्वृत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिव्याहारे यङ् भवत्येव; अत एव स्थावरप्रतिद्वंद्व्यर्थको जङ्गम इति सिद्धम्। ०कल्पवृक्षः—कल्प the desired object, तत्फलकः वृक्षः Madhyamapadalopi comp. See notes on Rag. 1. 25. *Cf.* with this Nârada's description in Sis. 1—गतं तिरश्चीनमनुरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः। पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः॥ चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिं। विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥ दधानमम्भोरुहकेसरद्युतिर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषं। विहंगराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयैर्वीरुहवल्लितंतुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुञ्चकैर्घनं घनान्ते ताडितां गणैरिव॥

P. 134. अर्हणा—Materials of worship. मध्यमलोकपालः—Mr. Pandit remarks—Nârada does not say जयतु २ महाराजः. His blessing takes the form of a command to the course of the Universe and is not a mere wish; for the gods consider it an honour to give effect to his wishes; and to him the king is only a मध्यमलो०, as he has access to all the three worlds and assigns to the king his proper place. आवर्ज्य—Pouring it (on the feet of Nâr.). Of course they rise before they do this वृज् *cf.* (*L. Vergo*) diverge. भगवन्—Learned men, gods, ascetics and sages are to be so addressed in dramas by the higher characters; see D. R. II. 67. दम्पती—See com. It is, however,a regular Vedic word दम् or दम (*cf. L. domus*) a house and पती the lords (master and mistress) of.

P. 135. विष्टरः—notice the *Sandhi*. विस्तीर्यते इति lit. what is spread out. By Pân. VIII. 3. 93. (see. com.). The स्त is changed to ष्ट after वि when the meaning is a particular tree or a seat; but वृक्षस्य विस्तरः । नारदं अनु—अनु being a कर्मप्र. prep. governs the acc. अनुशास्ति आज्ञापयति—Mark the king's modesty. Nârada says अनुशास्ति which implies slight superiority. The knig does not think it respectful enough to be used of Indra and interrupting Nârada substitutes आ०. This is an additional instance of अनुत्सेकः खलु &c. p. 22. Comp. तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते । किमाज्ञापयन्ति and स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह । राजा—किमाज्ञापयति भगवान् । S'ak. III. p. 62, V. p. 133. सांयुगीन—Tried in battle, skilled in war. The aff. (ईन) is similarly added to प्रतिजन, सर्वजन, &c., प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः, &c. शल्यं—does not refer to Urvas'i's fear expressed in her speech मामपि &c. (p. 133) as Mr. Vaidya supposes, for that fear was already removed by the king; but to the thought of the coming separation which had been rankling in her mind ever since she saw her son.

परवानस्मि—He means I am Indra's servant and in duty bound to obey his command not to retire to the forest.

त्वत्कार्यं वासवः &c.—This is explained in S'ak. VII. 34. (तव भवतु बिडौजाः &c.): *cf.* also Rag. I. 26. दिनान्ते &c.—See com.

आकाशे &c.—we are to suppose that Rambhâ and the troop of other *Apsarases* were yet in the air standing invisible and awaiting Nârada's order. ०अभिषेकः—stands for सामग्री. संभाराः—सम्यग् भ्रियन्ते; these are बिल्व &c.; see com.; we may also add to these all kinds of food grains, all juices, all flowers, all sacred grasses, sacred waters &c.; for the full ceremony, *cf.* Rag. XVII. 9-28. भद्रपीठ—भन्दते इति भद्रं fr. भदि कल्याणे. An auspicious seat of gold,

silver &c. specially prepared for an occasion. *Cf.* तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः। उपतस्थु. प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ Rag. XVII. 10.

P. 137. कलशमावर्ज्य &c.—This being the chief part of the ceremony Nârada does it himself. It must be performed by the worthiest of Brâhmaṇas. शेषो विधिः—*Scil.* putting on the decorations and ornaments &c. धुरंधर—may also mean the bearer of the yoke of the family (possession of the kingdom). *Cf.* आत्मकुलोचितं Rag. IX. 2.

अपरमुनिः &c.—Atri, a celebrated divine sage and one of the sons of Brahmâ. See our notes on Rag. II. 75. Each of the personages mentioned here resembled his father by his qualities. लोककान्तैः—To rule the people in such a way as to secure their affection and to please them was regarded as the highest duty of kings. *Cf.* Uttar. I. 12. अतिशयिनि—possessed of अतिशय or prosperity of every kind to its fullest extent. *Cf.* Rag. quoted in the com. The bard means that since the prince possesses all that can be wished for, the fittest blessing he can think of is that he should be able to resemble his father in all his *virtues*.

P. 138. उन्नतानां पुरस्तात् &c.—As Himálaya also is. *Cf.* स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना । Rag. I. 14. स्थितिमत्—Preserving social order, not transgressing the bounds of duty. *Cf.* Rag. III. 27. 'स्थितेरभेत्ता and note *ad loc.* This is said of course in order to show to the prince what the subjects may expect of him.' स्थिति० and अनाकम्प्य० should also be taken with जलधि. Mark the lofty flight of fancy in this sl.; we have already referred to the beauty of this simile. ज्येष्ठमातरं—*scil.* the queen—Aus'inarî.

P. 139. तिष्ठ &c.—Nârada as the principal person directing the affair asks the prince to wait. The reading in the foot-note, however, is natural and preferable. यौवराज्यश्रीः—His majesty as a Yuvarája. महासेनं—महती सेना यस्य lit. the leader of the great army (of gods); see Kum. XIII. पाकशासनः—Indra; lit killer of the demon Páka. The term, however, originally meant पाकान् अज्ञान् शास्तीति who guides the ignorant *i. e.* endows them with knowledge. See our note on the word. Rag. X. 1. भरतवाक्य—The concluding speech (one or two S'lokas) of a piece, so called in honour of Bharata, the founder of the drama. It contains an expression of good wishes on the part of the actors in the form of a prayer or a blessing. परस्पर &c.—*Cf.* निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च । Rag. VI. 29.

NOTES TO SUPPLEMENT.

P. 141. The *Pra'krita* passages given here are expunged from the main text as they appear on strong grounds to be interpolations. We give below the reasons for our conclusion mostly abridging them from Mr. Pandit's preface pp. 8-9.

I. External reasons—(1) Six out of the eight MSS. collated by Mr. Pandit do not give them. (2) Kátayavem, a commentator of critical acumen, knows nothing of them. (3) A new edition of the play according to a Dravidian MS. by Dr. Pischel omits them.

II. Internal reasons—(1) The king as an *Uttamap'atra* must and does always speak Sanskrt. He cannot be supposed even when under strong emotion or mental derangement to speak in regular turns two languages in order to give vent to his feelings; this would be quite unnatural. (2) They are mostly tautological, their contents being given in the Sanskrt verses that precede or follow them. (3) A great many of them though forming parts of the king's soliloquy are full of descriptions and vague allusions and references in the third person to some one in his situation rather than to himself distinctly. (4) Not only they are not required, but several of them interrupt the free and natural flow of the feelings expressed in the Sanskrit passages.

प्रावेशिकी—Introducing a character. आक्षिप्तिका—A kind of song sung while a character is approaching the stage and is accompanied with dancing and the musical marking of time with the hands. See com. समुल्लपति—The subj. is चित्रलेखा. उत्संग—bank. सखीसहिता—सखी हंसी *v. l.* द्विपदिका—A kind of Prákrta metre.

P. 142. ०आलीढ—Completely overpowered or consumed by. It also means 'wounded or hurt by' ; *cf.* सनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः । Rag. II. 37. अपवल्गित—Drenched in, filled up with. जम्भलिका—A kind of song in which each line is sung once or twice and no pause allowed between the chorus and the next line. उल्लअ Mark that this is the origin of the Maráthi ओलें wet.

P. 143. देहप्राग्भारः—His huge body or the forepart of his body. As the elephant rushed through the trees and shrubs he bore away with him the flowers and twigs of trees. On this Mr. Pandit remarks—mark that it is not the king that gives utterance to this stanza, but the same is sung and heard on the stage before

the king enters the stage, and must, therefore, be supposed either to be sung by him or by some one else there. In the latter case, however, the usual direction नेपथ्ये might be expected. हृदयाहित &c. (sl. 6)—Mark that this stanza bears very little or no connection with the context. मया ज्ञातं &c.—A mere repetition of the contents of the preceding Sanskrit stanza.

चर्चरी—A kind of song. It is a strain sung by an actor or actress under the influence of passion and in a tone either low, middle, or of the highest pitch. 'This stanza' remarks Mr. Pandit, 'it must be admitted, has a place of its own, as it were in the context, where it occurs, though we could very well do without it. It also has a claim to be part of the soliloquy containing one of the king's own sentiments.'

P. 144. गन्धोन्मादन&c.—उद्वेल्लित agitated or shaken. This stanza has no connection whatsoever with the context, except perhaps the king in his madness sees a *kalpa* tree dancing and himself dances in imitation of it. Rang. connects it with the context by supposing that the king describes the state of the tree in spring and thereby indirectly countermands the rainy season. भिन्नकः—see com. विरहानुगतः—in a state of separation. खण्डकः—is explained in the com. परवारणः—The repeller (of other elephants), the terror of his rivals.

P. 145. तेना—According to Rang. a particle indicative of auspiciousness; see com., it is possible, however, that Rang. misreads तेना for तेन which may refer to the *khandaka*. बर्हिण&c.—This is nearly a repetition of the preceding Sanskrit verse, निलकण्ठ ममोत्कण्ठा &c. खुरक—A particular kind of dance or song; see com. The student will do well to pass over these technicalities.

P. 146. विद्याधरकानन—Probably a part of the forest frequented by the *Vidya'dharas*. बाष्पोत्पीड—A gushing flow of tears. अम्बर-मानेन—majestic like the sky. अम्बः शब्दः तं राति इत्यम्बरं (sound being the special property of the sky); मान measure. हेले—An exclamation to call attention. कान्ते—Rang. takes it as loc. sing. of कान्त 'charming' qualifying नन्दनवन. वलन्तिका—A kind of *ra'ga*. He approaches after repeating the verse in that *ra'ga*. प्रियतम &c.—विसंष्ठुल—faltering in his steps, going unsteadily. These lines again are entirely out of place. The context requires the words. अहो धिक् धिक् &c. to follow immediately after यावदत्र गच्छामि । परिक्रम्य.

P. 147. उपभङ्ग—Divisions of the song which he repeats in the *kakubha ra'ga*. गतिलालस—anxious to learn the mode of walking.

P. 148. मल्लघटी, कुटिलिका—kinds of dance. मर्मर—the rustling sound of dry leaves; see, however, com.. लय—is the perfect harmonious combination of dance and of vocal and instrumental music. See com.

P. 149. चतुरस्रक—a particular posture of the body or gesture in dancing. See com. ०प्रेमरभेन—प्रेमरसः Rang.; he also reads सरे before हंसजुआणओ &c. and takes it to mean शरेण; see com.; एकक्रम Com.—all at once. गन्धोद्धत &c.—The bees were attracted by the strong smell of the juice flowing down the elephant's cheeks and were maddened by it. We must supply some such word as भ्रमति· Mr. Pandit thinks that the lines may also be taken in connection with stanza 22. करिणीविरह० and गन्ध० being taken as Voc. sings. But that does not appear to be correct; for the elephant mentioned in stanza 21. is not the same as the one spoken of here; the former is करेणुविरहसंतापित, while the latter is करिणीसहाय.

P. 150. स्थानक—may mean (1) a particular position of the body or (2) a mode of recitation, as Rang. takes it. ललितप्रहार—a blow struck in sport; *i.e.* without exertion. This implies the great strengh of the elephant. खण्डिका—A kind of song to be recited with particular gestures &c. अविचल—Unwavering, steady in his purpose. कोलः—A hog, a boar. For the twofold meaning of the epithets, see com. पेच्छह—Rang. calls this उन्मादवशादाकाशवचनम्.

P. 151. निर्भर—This may be better taken with बहुविध० the whole being one compound word; or read निर्झर for निर्भर. शेखर—A garland. किंनर—(Lit. कुत्सितः नरः a deformed man) certain beings with a human body and the head of a horse. They form a division of the demi-gods and are described as fond of singing in loud tones (Kum. I. 1). प्रसाद &c.—For एनया and नत्या Mr. Pandit reads नदि; the third line he reads as ०त्तीरसमुत्सुके नदि. Here the river is regarded as identical with Urvas'i. सुरसरित्—Voc. sing.

P. 152. Sl. 26. In his sudden frenzy the king fancies that he is standing on the shore of a sea (though really a river). A strong easterly gale made the waters run fully into the whole bed and caused big waves to rise and strike against the banks. This caused the delusion. पूर्वदिक् &c.—A dancer throws up his hands.

The sea does the same by tossing about its waves raised by the violent wind blowing from the east. मेघांगैः—As the king is looking at the supposed sea he cannot refer to the clouds gathering overhead. So this may mean (1) limbs of azure colour or (2) limbs in the shape of the reflected clouds.

हंस &c.—हंसरथाङ्गैः शंखकुंकुमेन च कृतमाभरणं यस्य। a dancer ties to his feet little bells which make a jingling sound as he strikes the earth with his foot or feet in the course of his dance, and also decorates his body with saffron marks. This the ocean has in the form of the noisy flamingoes and *Chakrawa'ka* birds and the saffron-coloured conch-shells. Or this may mean—having the birds and conchshells for saffron marks. Mr. Pandit reads हंसविहंगमकुंकुमशंख० and finds it difficult to assign a meaning to कुंकुम. If his reading be genuine कुंकुम may mean 'saffron-coloured.' करिमकर &c.—This probably means wearing a garment of lotuses variegated with dark, in the form of sea monsters. A dancer also sometimes wears s mottled garment.

वेलासलिल०—The sea is supposed to beat the time to its dance by means of the waves which dash against the shore at regular intervals. नवमेघकाल०—dark-like or with the new clouds. The last line, however, does not seem to refer to the dancing sea but to be an independent description of cloudy sky.

P. 153. गगनोऽज्ज्वल—Majestic (bright and extensive) like the sky; see com. प्रणयिनी &c.—The king perhaps describes his own state here by means of an *anyokti*. आस्वाद—love. Rang. proposes to read ०बद्धासादितः for his explanation, see com. The reading ०बद्धाशाकः is, however, the best of all. अरण्येन विना करोमि—I shall take her away from the forest. कृतान्ता—for the various interpretations see com. The stanza is spurious. Kálidása never uses such expressions.

P. 154. पुलक—The hair standing on end through the sensation of joy. प्रसाधित—decorated. साध् cau. with प्र to embellish, to decorate. विमान—in the case of the swan means 'flight in the sky.' 'And homeward wings his joyous flight.' Wilson. स्वेच्छा०—Mr. Pandit remarks-the स्व in स्वेच्छा refers to the *Vima'na* and not to the *Hamsayuva'*.

APPENDIX

No. 1.

Griffith's Translation of Rg. X. 95.

1 Ho there, my consort! Stay, thou fierce-souled lady, and let us reason for a while together. Such thoughts as these of ours, while yet unspoken in days gone, by have never brought us comfort.

2 What am I now to do with this thy saying? I have gone from thee like the first of mornings. Purûravas, return thou to thy dwelling; I, like the wind, am difficult to capture.

3 Like a shaft sent for glory from the quiver, or swift steed winning cattle, winning hundreds, the lightning seemed to flash, as cowards planned it. The minstrels bleated like a lamb in trouble.

4. Giving her husband's father life and riches, from the near dwelling, when her lover craved her, she sought the home wherein she found her pleasure, accepting day and night her lord's embraces.

5 Thrice in the day didst thou embrace thy consort, though coldly she received thy fond caresses. To thy desires, Puru'-ravas, I yielded: so wast thou king, O hero of my body.

6 The maids Sujûrṇi, Sreni, Sumna-ápi, Hradechakshu, Granthini, and Charaṇyu,—these like red kine have hastened forth, the bright ones, and like milch-cows have lowed in emulation.

7 While he was born the Dames sate down together, the Rivers with free kindness gave him nurture; and then, Purûravas, the gods increased (strengthened) thee for mighty battle, to destroy the Dasyus.

8 When I, a mortal, wooed to mine embraces these heavenly nymphs who laid aside their raiment, like timid does they fled from me in terror, like chariot horses when the car has touched them.

9 When, loving these immortal ones, the mortal hath converse with the nymphs as they allow him, like swans they show the beauty of their bodies, like horses in their play they bite and nibble.

10 She who flashed brilliant as the falling lightning brought me delicious presents from the waters. Now from the flood be born a strong young hero! May Urvas'î prolong her life for ever!

11 Thy birth hath made me drink from earthly milch-kine: this power, Puru'ravas, hast thou vouchsafed me. I know, and warned thee, on that day. Thou wouldst not hear me. What sayest thou, when naught avails thee?

12 When will the son be born and seek his father? Mourner-like will he weep when first he knows him? Who shall divide the accordant wife and husband, while fire is shining with thy consort's parents?

13 I will console him when his tears are falling: he shall not weep and cry for care that blesses. That which is thine, between us, will I send thee. Go home again, thou fool; thou hast not won me.

14 Thy lover shall flee forth this day for ever, to seek, without return, the farthest distance. Then let his bed be in Destruction's bosom, and then let fierce rapacious wolves devour him.

15 Nay, do not die, Puru'ravas; nor perish: let not the evil-omened wolves devour thee. With women there can be no lasting friendship: hearts of hyenas are the hearts of women.

16 When amid men in altered shape I sojourned, and through autumns spent the nights among them, I tasted once a day a drop of butter; and even now with that am I contented.

17 I, her best love, call Urvas'î to meet me, her who fills air and measures out the region. Let the gift brought by piety approach thee. Turn thou to me again: my heart is troubled.

18 Thus speak these gods to thee, O son of Ilâ. As Death hath verily got thee for his subject, thy sons shall serve the gods with their oblation, and thou, moreover, shalt rejoice in Svarga. (As quoted by Prof. Arte).

No. II.

METRES USED IN THE PLAY.

1. Verse in Sanskṛt is regulated by quantity and not by accentas in English. A *padya* or stanza consists of four *pa'das* or quarters. A pàda is regulated by the number of syllables (अक्षर) or syllabic instants (मात्रा).

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ, and ऌ are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by the vowel it ends

in. A syllable with a short vowel is called लघु or light, and one with a long vowel is called गुरु or heavy.

3. But if a light syllable be followed by an *Anuswa'ra* or *Visarga* or by a conjunct consonant the syllable is made heavy. A syllable at the end of a quarter may be short or long as the exigency of the metre requires it. सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥

4. A short syll. is marked as ⏑, and a long one as –. The following letters are symbols representing different triads (गणाः) of light and heavy syllables:—

य ⏑ – –; र ⏑ – –; त – – ⏑ भ – ⏑ ⏑; ज ⏑ ⏑ –; स ⏑ ⏑ –; म – – –

न ⏑ ⏑ ⏑. ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each Ga*n*a—आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

5. The following are the metres occurring in this play.

अनुष्टुभ्, इन्द्रवज्रा, उपजाति, वैतालीय, औपच्छंदसिक, अपरवक्त्र, द्रुतविलंबित, वंशस्थ, पुष्पिताग्रा, प्रहर्षिणी, मंजुभाषिणी, वसंततिलका, मालिनी, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडित and आर्या.

Their definitions and schemes:—

अनुष्टुभ्—अनुष्टुभ् or S'loka is defined as—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ In an *Anushtubh* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

I. 12, 13, 14, II. 4, 5, 15, 17. III. 9, 11, 18, 21. IV. 9, 14, 17, 18, 19, 21, 27, 31, 40; V. 1, 3, 7, 12, 14, 20. 23, 24.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवजा यदि तौ जगौ गः। Sch. of G.त त ज ग ग IV. 35

उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्र० and उपेन्द्रवज्रा (जतजास्ततो गौ । Sch. ज त ज ग ग) forms उपजाति.

I. 17. 11. V. 2, 6.

वैतालीय—षड्विषमेष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेन्ते रलौ गुरुः ॥ The first and the third quarters contain six *ma'tra's* (syllabic instants) and the second and fourth eight each, followed by a रगण and a short and a long syllable. See also Apte's Dictionary. IV. 12.

औपच्छंदसिक—पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दासिकं सुधीभिरुक्तम् । The same as *Vaita'liya* with only a long syllable added at the end of each quarter, I, 15. 16.

अपरवक्त्र—(a particular kind of *Vaita'li'ya*), अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ।

Sch. न न र ल ग (odd quarters)
न ज ज र. (even ,,) II. 22.

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । Sch. न, भ, भ, र. 4. 8,* or 4. 4. 4.).

वंशस्थ or वंशस्थविल.—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । Sch. of G. ज त ज र. *Vamsa'stha* is a metre with twelve syllables for a foot.
I. 5. 9. III. 12, 13. IV. 7, 37, 39.

पुष्पिताग्रा–अयुजि नयुगरेफतो यकारो । युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । *Puspita'gra'* is an *Ardhasamavritta i. e.* one of which the first and third and the second and fourth feet are alike. The uneven feet have twelve syllables each and the *ganas* न न र य, and the even ones have thirteen syllables each and the *ganas* न ज ज र followed by an extra long syllable. III. 3, 22.

प्रहर्षिणी—म्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । Sch. म न ज र ग (3. 10.)
I. 3. Foot-note.

मञ्जुभाषिणी–सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी Sch. स ज स ज ग. (6. 7.)
IV. 33, 43.

वसन्ततिलका–उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः Sch. त, भ, ज, ज, ग, ग.
I. 3. II. 14, 16. III. 19, 20 IV. 6, 11, 15. V. 9, 15, 16, 19.

मालिनी—ननमयतयुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । Sch. न, न, म, य, त.
II. 6. IV. 10. 13, 22. V. 17, 21, 22.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । Sch. ज स ज स य ल ग (8. 9.) II. 11.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्मौ नतौ ताद्गुरू चेत् । Sch. म, भ, न, त, त, ग, ग. (4 6 7.).
I. 7. II. 1. III. 1. IV. 4.

शिखरिणी—रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । Sch. य, म, न, स, भ, ल, ग. (6. 11.) IV. 28, 34.

हरिणी—नसमरसला गःषड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । Sch. न, स, म, र, स, ल, ग. (6. 4. 7.) II. 10. III. 10. IV. 1, 20. V. 18.

शार्दूलविक्रीडितं—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।
Sch. म, स, ज, स, त, त, ग. (12. 7).
I. 1, 4. 8. II. 7, 20, 23. III. 2, 15. IV. 2, 25, 38.

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by the number of *ma'tra's* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

The first and third quarters contain 12 mâtrâs or syllabic instants the second 18 and the fourth 15. This can be easily-recognised.

---

* The numerical figures indicate the cæsura or pause.

NO. III.

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION PAPERS.

1865.

I. To what class of dramatic writings does the Vikramorvas'iya belong? Mention the peculiarities of the class and of the subdivision in which it is found. II. On what natural phenomena are the legends of the Vikramorvas'iya founded? III. Give a brief out-line of that play. IV. Give a list of the works of Kâlidása. V. Translate into English:—The whole passage from सर्वः कल्यं वयसि&c. p.67,.....to यावदेनमवलोकनमार्गं स्थितः प्रतिपालयामि p. 69. VI. Give the contents of the 2nd Act and the Vishkambhaka of the 3rd. VII. What is a *Trotaka*, what *Vishkaambhaka* and what *Praves'aka*?

1868.

I. Translate into English:—(1,2) एतेन प्रमदवननोद्वितेन.....p. 36. to प्रविशतु भवान् । p 37. (3) आश्वासितस्य मम नाम &c. p. 133. (4) सर्वक्षितिभृतां नाथ &c. and the passage following to कंदरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः । p. 107. How does the echo in this last passage lead the king to exclaim कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह? II. Name and define the species of dramatic composition to which, according to the Native critics, Vikramorvas'iya belongs. What minor incidents in this play resemble those in S'âkuntala? III. Explain the following giving the context in each case:—(*a*) अग्रे यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घनाः । (*b*) तत्रेप्सितसंनिधानाद्भवान्स्थते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः । (*c*) अतः खलु दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् । (*d*) छिन्नहस्तो मत्स्यं पलायिते.....तादृशः प्रियस्तत्रभवान् । p. 83. (*e*) मुनिना भरतेन &c. II. 2, p. 53. What do you know of this Bharata? Name the *Rasas* alluded to here. What is the usual number and which is or are omitted here! IV. Give about 8 epithets of the God of Love you may have met with in Sanskrit works and explain their propriety. V. (*a*) त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् । अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे । सव्यापारामहनि न तथा बाधयेन्मद्वियोगः शंके रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते । In what poem do these lines occur? Quote the stanzas from the Vikramorvas'iya which contain the same ideas as these lines.

1873.

I. Translate into English the following:—(1) सामंतमौलिमणिरंजित &c. p 88. (2) विद्युल्लेखाकनकरुचिरं &c. p. 97. (3) अथवा स्थाने मनोरमा मेयम् । इयं हि तन्वी मेघजलार्द्र &c. IV. 38. II. Give the [illegible] of each of the above verses. Dissolve the compounds

सामंतमौलिमणिरञ्जितपादपीठं, कृतार्थः, मञ्जरीचामराणि, धाराहारोपनयनपराः and मेघजलार्द्रपल्लवतया, and state to which class each of them belongs. Give the meaning and explain the etymological formation of आतपत्र, तडित्, तस्कर, धनुः, पीठ, पुरंदर, प्रसभं, भुजंग, वनिता, विद्युत्, and वीरुध्. Explain and illustrate the use of 'किमुत'. III. Explain the meaning and context of the following passages. (1) भवितव्यतानुविधायीनि &c. p. 66. l. 11 यथा मुनयोपि व्याहरन्ति &c. p. 97. l. 6.; (3) प्रभुता रमणेषु.....अपेक्षते. p. 101; (4) विभावितैकदेशेन &c. p. 103. l. 3; (5) स्नेहप्रस्नव &c. V. 12; (6) p. p. 121, 122, ll. 6-7.

1878

I. Translate into English:—(1) p 76. The whole passage from राजा—वयस्य, एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः। .....to the end of sl. 11, p. 77. Write a note on एवं in सखे एवं मन्ये। What is the object of शृणु in Chitralekhá's speech; (2)अयमेकपदे तया वियोगः &c. p. 97. (3) सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां &c. p. 104. Write a note on the double use of च in the above two passages. II. Explain in Sanskrit prose the following कुपिता न तु &c. IV. 12. III. Explain the allusions in the following:—(*a*) सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ। (*b*) विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते। (*c*) समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा। IV. Explain the following words:—स्वमासनं प्रतिग्राहितः (p. 65); तन्मध्यासीत् p. 65 ; सेवा कारापरिणतिः (p 65 .); सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् (p. 53.); सपुष्पबलिषु; सन्ध्यामङ्गलवर्तिका विभजते शुद्धान्तवृद्धो जनः (p. 68.); प्रत्यादेशः (रूपगर्वितायाः श्रियः); पितुः पदं मध्यमम् (उत्पतन्ती); दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम्; सुवदनामालेख्येपि प्रियामसमाप्य। V. Criticise the manner in which Puru'ravas reconciles Aus'inari to his making love to Urvas'i.

1882.

I. Tranlate into English:—(*a*) The passage from राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते (p. 50) to फले विसंवदति (p. 50), except वयस्य .....अक्षराणि. (1) Dissolve and name the compounds ललितार्थबन्धं, उत्पक्ष्मणा, मदिरेक्षणेन. (2) If the readings in the fourth and sixth lines (scil. उत्पक्ष्मणा &c. अत्रावयोः &c.) do not yield a good sense, mention others that you may know. Give reasons. (*b*) प्रियमाचरितं...मयाद्य दृष्टा (p. 25). Name the metre. Say why it will be improper to read हि instead of अद्य in the last line. II. Give notes on the following words and expressions:—त्रिदश, अपाङ्गनेत्रा, पञ्चबाण, अपराजिता, सिद्धमार्ग. III. Explain, giving the context, the following:—(*a*) अभिजातं खलु अस्य वचनम्। अथवा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम्। (*b*) नास्त्यगतिर्मनोरथानाम्। सखे प्रसन्नस्ते तर्कः। (*c*) सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य। (*d*) उर्व०—अहो अनवे-

क्षितं लघु त्वयोज्झितास्मि। चित्र०—इतो मुहूर्तोज्झास्यामि का कान्युज्झिष्यतीति। आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व। (*e*) लोष्ट्रेण गृहीतस्य कुम्भीरकस्य अस्ति वा प्रतिवचनम्। (*f*) दूरारूढः खलु प्रणयोसहनः। IV. What is the meaning of the title *Vikramorvas'iya* ? What are the sources from which Kâlidâsa draws his materials of Vikramorvas'iya ? Which portion of the dramatic plot is the creation of the poet ? V. Note briefly the resemblances in ideas occurring in S'ákuntala and Vikramorvas'îya.

1887.

Translate into English:—(*a*) एषा मनो मे &c. (p. 25). What is there in the first half that corresponds to खण्डिताग्रात् in the second half ? (*b*) हृदयमिषुभि.....प्रियां समवाप्य (यामसमाप्य *v. l.*) तां (p. 46). (*c*) अवधूतप्रणिपाताः &c. p. 70. Explain clearly the force of अपि. Is निभृतैः a satisfactory reading ? (*d*) सर्वक्षितिभृतां नाथ &c. p. 107, both as a question by and answer to the king. II. (*a*) Was the S'uryopasthána of king Pur'uravas mentioned in the first act of the Vikramorva'îya Nitya or a Naimittika Vidhi ? Give reasons for your answer. (*b*) What is the allusion in तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये ? (*c*) What is generally believed to be the situation of प्रतिष्ठान ? Is this प्रतिष्ठान one with the captial city of Puru'ravas as described in the play ? Illustrate your answer with quotations. (*d*) What things are disclosed by the play which lead one to the conclusion that the celestial heroine was not jealous, and recognised the superiority of the earthly heroine ? III. (*a*) Criticise the forms and constructon in the words underlined:—यथानिर्दिष्टं प्रदेशं संक्रामामहे; अनप्सरेव मम प्रतिभासि; सखि न खलु तामभिकुद्धो गुरुः; एतानौपहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय; तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् (*b*) Explain the grammatical forms मुमुक्षुः, मुक्तकल्पा, वाचंयमः, विमनस्का. IV. Explain fully:—दत्तफलो मे विषमावतारः; पीडितं मां परिष्वजध्वम्; हला चित्रलेखे उपकारिणमपि राजर्षिं न शक्नोम्यामन्त्रयितुम्; अपाङ्गनेत्रा; पश्चिमधस्याभ्यवहारस्य; अयं मेऽपहस्ततलजो व्यवसायः, विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ।

1890

I. Describe briefly the character of the hero of Vikramorvas'îya and compare it with that of the hero of S'ákuntala. Make a note on the word Vikramorvas'îya. II. Translate into Eng.:—(1) सर्वैः कल्पे वयसि &c. (p. 67). Compare the readings—लब्धुं for भोक्तुं; मथा for मियं (third line); प्रतिष्ठां for शरीरं and काकुः for कारा. (2) परिक्रम्य to the end of sl. 2. p. 68. (3) Parse the words महाराजः, नि-

शानिद्रालसाः; आचारप्रयतः, संध्यामङ्गलदीपिकाः III. Explain the following stating the context in each case and noting any grammatical peculiarity or other important features—(*a*) सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः । (*b*) अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय । (*c*) कथं सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । (*d*) विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते । (*e*) अहो अनाख्यातोपि विज्ञात एतस्य राजर्षेरौरसः संबन्धः । (*f*) कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः । IV. Quote the words, if possible, or give the substance (in Sanskrit) of the description of any two of (1) The lineage of the king. (2) The likeness of the creeper and Urvas'i; (4) The noontide at the palace; (5) The evening at the palace.

1895

I. Relate the story of उर्वशी and पुरूरवस् as given in the Purâṇas and quote or give the substance of the Vedic verses on which the story is supposed to be based. II. Translate into English:—(*a*) गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे &c. p. 84. (*b*) सरसि नलिनीपत्रेणापि &c. p. 104 (*c*) समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति &c. p. 113. न हि सुलभवियोगा &c. p. 134. Name and dissolve the compounds underlined, namely नूपुरशब्दमात्रम्, पृथक्स्थितिभीरुता, विनिद्रे, सुलभवियोगा, विचरितमृगयूथानि. III. Explain fully the following:—(*a*) तुल्योयोगस्तव च सवितुश्चाधिकारो मतो नः (*b*) हा धिक् हा धिक् अभिसंहितोस्मि दास्याः पुत्र्या । अन्यथा न मां वयस्य एतत् पृच्छेत् । (*c*) एतावन्मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मे कौतूहलं । (*d*) ननु भणितमेव म्लानकमलनालायमानैरङ्गैः । (*e*) साधारणोऽयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य and the second line. (*f*) ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चात् विद्युल्लता । (*g*) युज्यते आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् (*h*) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मां प्रतिभाति (*i*) नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः । (*j*) यदेवोपनतं &c. III. 21. IV To what does the king liken the course of love when it meets with impediments and the face of Urvas'î brightened by the lustre of the Sangamaniya jewel?

1899

I. Translate into English:—(*a*) आलोकान्तात्प्रतिहत० II.1 (*b*) उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु० III. 2. (*c*) अचिरप्रभाविलसितैः० IV. 45. II. Why is this play called Vikramorvas'iya? Discuss the propriety of the first word in the compound. III. (*a*) Derive and give the meaning of:—त्रिदिव, कार्मुक, उर्वशी, द्विरेफ, पुरन्ध्रि (*b*) Write a grammatical note on:—सैनापत्य. (*c*) State what you know of:—प्रतिष्ठान, महेन्द्र. IV What constructions may be used with मा, मास्म, अलम्, and कृप्? With what words may the infinitive be compounded? V. Give the substance of the third Act. VI.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library
मसूरी
MUSSOORIE
यह पुस्तक निम्नाँकित तारीख तक वापिस करनी है।
This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्त्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्त्ता की संख्या Borrower's No.

(*b*) वासार्थं हर संभृतं॰ II. 20 (*c*) परिजनवनिताकरा॰ III. 3. (*d*) तव पितरि पुरस्ता॰ V. 22. II. Explain with reference to the context:— (*a*) धविरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति. (*b*) अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि. (*c*) विरमतु भवान्। न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम्. (*d*) अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः (*e*) नास्ति विधेरलङ्घनीयम्. (*f*) कः क इत्याह (*g*) भवितव्यानुविधायीनीन्द्रियाणि. III. Write notes on:—(*a*) अत्रेरिवेन्दुः (*b*) अष्टरसाश्रयो निबद्धः (*c*) पितुः पदं मध्यमसुत्पतन्ती. (*d*) षष्ठे भागे त्वमपि दिवस-स्यात्मनच्छन्दवर्ती. (*e*) उरूद्भवा नरसखस्य मुनेः (*f*) रविमावसते सतां क्रियायै. IV. Derive:—मौर्वी, दम्पती, वध्य, गिरिश, वितथ, शुद्धान्त, हरिश्चन्द्र and अर्णव. Illu[illegible] to the IV Act:— समर्थये यत्प्रथमं प्रियां [illegible]।

GL SANS 891.21
KAL
125638

Sans
891.21
कालिदा

अवाप्ति सं०
ACC. No. ~~14547~~

वर्ग स.
Class No...

पुस्तक सं.
Book No.....

लेखक
Author.....कालिदास.....

शीर्षक
Title.....विक्रमोर्वशीयम् ।.....
.....

निर्गम दिनाँक Date of Issue	उधारकर्ता की स. Borrower's No.	हस्ताक्षर Signature

Sans
891.21 LIBRARY ~~14547~~
LAL BAHADUR SHASTRI
National Academy of Administration
कालिदा MUSSOORIE

Accession No. 125638

1. **Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.**
2. **An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.**
3. **Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.**
4. **Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.**
5. **Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.**

Help to keep this book fresh, clean & moving